ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU
ISSN 0041-4255

BELLETEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXX Sa. 287

Nisan 2016

ANKARA – 2016

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler: Sayfa

AYKURT, AYŞEGÜL - ERKANAL, HAYAT: Archaeological Evidence for an Early Second Millennium BC Potter's Kiln at Liman Tepe 1

MERAL, YASİN: Yahudi Bilgin Saadya Gaon'un (ö.942) Eserlerinde İslamî Unsurlar..... 23

GENÇ, VURAL: Kanuni Sultan Süleyman'ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete 41

BAŞARIR, ÖZLEM: Muhallefât Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri 59

UĞURLU, A. HİLÂL: Siyâsî Bir Projenin İzinde Bânilik: Mihrişah Vâlide Sultan'ın İmar Faaliyetlerini Yeniden Okumak..... 85

BOZER, RÜSTEM - SUNAY, SERKAN: Kula Meryem Ana Kilisesi Karamanlıca Mezar Taşları..... 103

KAÇAN ERDOĞAN, MERYEM: Balkanlarda Uluslararası Bir Organizasyon: İslimye Panayırı..... 123

SUBAŞI, TURGUT: Stratford Canning'in Raporlarına Göre Sultan Abdülmecid ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağı Nişanı (Knight of the Garter)..... 157

GÜNEŞ YAĞCI, ZÜBEYDE: Berlin Antlaşmasından Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi..... 177

YAŞAYANLAR, İSMAİL: An Example of Efforts to Increase Agricultural Output in the Ottoman Middle-East: The Irrigation Project of the Jaffa Valley 201

ÖZER, SEVİLAY: I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını..... 219

NYKIEL, PIOTR: 1916 ile 1919 Yılları Arasında Krakov Müstahkem Mevkii Hastanelerinde Osmanlı Askerleri (Polonya Kaynakları Işığında) 261

HAYTA, NECDET - BELENLİ, TUĞBA: Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar ... 279

YÜCEL, İDRİS: Yabancı Okullar ve Kültürel Milliyetçilik: Bursa Amerikan Kız Koleji Tanassur Hadisesi (1928)..... 307

Kitap Tanıtma:

BEDİR AKÇELİK, AYŞE: Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*..... 329

Özetler 333

İngilizce Özetler..... 341

Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları..... 349

Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements 353

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
AHMET BELADA

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Yrd. Doç. Dr. Rüstem BOZER
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet İNBASI
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Prof. Dr. Refik TURAN

Hakemler / Referees

Doç. Dr. Ahmet ACIDUMAN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ARSLAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Rüstem ASLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Halit ÇAL (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (İpek Üniversitesi)
Prof. Dr. Zafer GÖLEN (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer İŞBİLİR (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN (Erciyes Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Kemal KAYA (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Güray KIRPIK (Gazi Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Şamil MUTLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Uğur ÖZCAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şefaettin SEVERCAN (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa ŞAŞMAZ (Niğde Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan ŞİŞMAN (Gedik Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hacer TOPAKTAŞ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Nihat YAZILITAŞ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Adres / Address:
Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00
Fax: 310 16 98
http://www.ttk.gov.tr
basinyayin@ttk.gov.tr
ISSN 0041-4255
Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
Nisan 2016 – ANKARA
Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:
America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını Internet üzerinden alabileceğiniz adresler
Internet Adresi: http://e-magaza.ttk.gov.tr - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. 0312 395 99 94

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt: LXXX NİSAN 2016 Sayı: 287

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE FOR AN EARLY SECOND MILLENNIUM BC POTTER'S KILN AT LIMAN TEPE*

AYŞEGÜL AYKURT** - HAYAT ERKANAL***

I. Introduction

Liman Tepe is located on the southwest of the Bay of Izmir, in the Iskele District of Urla, across from Karantina Island (Fig.1). During the systematic excavations done at the settlement since 1992 under the directorship of Hayat Erkanal, cultural layers dated from the Late Chalcolithic Age to the Roman Period have been studied. The first building level of cultural layer IV appears to represent a transition phase, which incorporates all the pottery characteristics of the Early and Middle Bronze Ages within itself. It has been determined that this phase, which was identified as "Middle Bronze Age 5"[1] in the first publications regarding Liman Tepe and later as "Early Bronze Age IIIB"[2], is partially preserved at the

* The Liman Tepe excavation is conducted under the auspices of The Izmir Region Excavations and Research Project (IRERP) and generously supported by the Ministry of Culture and Tourism for the Republic of Turkey; the Hacettepe University Scientific Research Fund Project No. 2013 - 627; INSTAP, Ankara University, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi; the Urla Municipality; and the Turkish Historical Society.

** Associate Prof., Hacettepe University Faculty of Letters, Department of Archaeology, Ankara/TURKEY, aysegula@hacettepe.edu.tr

*** Prof., Liman Tepe Kazı Başkanlığı, Harbiye Cad. No: 2 Çeşmealtı Urla, İzmir/TURKEY. hayaterkanal@gmail.com

[1] Hayat Erkanal – Sevinç Günel, "1994 Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 17/1 (1996), p. 309-310; Hayat Erkanal – Sevinç Günel "1995 Yılı Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 18/1 (1997), p. 240; Sevinç Günel, "Vorbericht über die mittel-und spätbronzezeitliche Keramik vom Liman Tepe", *Istanbuler Mitteilungen*, 49 (1999), p. 49-51.

[2] Vasıf Şahoğlu, "Liman Tepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Ankara 2002, p. 153-154.

settlement. Remains belonging to this phase have only been found in the north excavation area of the settlement. The locations of the unearthed architectural remains indicate that there were no orderly settlement plans in this phase, or at least that the settlement plans deteriorated in comparison with previous phases. This situation is very similar to what is seen at other contemporary settlements. The burnt layer that appears on nearly all the Liman Tepe remains of this period gives rise to the view that the incident which brought about the end of this period was most probably a settlement-wide fire[3].

II. The Pottery Kiln

1. Condition of the Kiln and Shape

In Liman Tepe, during the excavations in 2012 at trench Z-7 on the southeast corner of the north excavation area, a pottery kiln was uncovered in the layer which was dated to the beginning of the 2nd millennium BC (Fig. 2-4). This pottery kiln, which has no correlation with any architectural remains of its period, was partially destroyed by the Classical Age well located to the west and the Roman Period cistern located to the south (Fig. 3). The top part of the kiln having been completely destroyed, only the bottom part (which is almost rectangular in form) has been preserved. The pottery kiln is 1.40 meters long in the northeast-southwest direction and 1.08-1.25 meters wide in the northwest-southeast direction, and its base is 5-18 cm thick. The leg which is located in the middle of the kiln and supports the grate is 1.40 meters long, 0.22 meters wide and has been preserved to the height of 0.16 meters. As can be understood from the small amount of the kiln's west side which has been preserved, the walls of the kiln were made with mud brick laid over medium- and large-size field stones at the bottom. The part of the kiln where the fire was lit is smeared with mud. According to the preserved remains of the pottery kiln, its mouth appears to have been located on the northeast side.

Since the form of the pottery kiln has not been well preserved, no comparisons can be made. However, the fact that no other pottery kiln dated to this period has been found during excavations and studies so far makes the Liman Tepe example significant.

2. Comparisons

A limited number of pottery kilns have been discovered to date in excavations and research in Anatolia. The earliest example was found at Tell Kurdu and dated to the Chalcolithic Period[4]. Pottery kilns from Seyitömer, were dated to the ensuing

[3] Ayşegül Aykurt, "The End of Early Bronze Age and Transition to the Middle Bronze Age in Liman Tepe", C. Doumas and O. Kouka eds., *The Aegean Early Bronze Age: New Evidence*, Athens. (in print).

[4] Kutlu Aslıhan Yener, "1999 Tell Kurdu Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 22/1, 2001, p. 231, çiz. 3.

period of the Early Bronze Age III[5], and kilns at Gaziantep-Kalehöyük were dated to the end of the Early Bronze Age[6]. These earliest examples of Anatolian pottery kilns have simple forms. For the succeeding periods, in other words the 2nd millennium BC, the number of pottery kilns uncovered from excavations increased. Pottery kilns were uncovered in the rooms 553 and 554[7], at the first level of the Troia V settlement and they are dated beginning of the settlement V; second half of the 20th century[8]. Pottery kilns from Kocabaş Tepe[9], Panaztepe[10], Milet[11], Lidar Höyük[12], Kültepe I[13] and Şaraga Höyük[14] were dated to the Middle Bronze Age. Nearly round-shaped pottery kiln examples located in western Anatolia are similar in respect of their two or three grill legs (plaster). Late Bronze Age pottery kilns are known from Liman Tepe[15], Milet[16],

[5] Nejat Bilgen, *Seyitömer Höyük Kazısı* Ön *Raporu (2011-2012)*, Kütahya 2012, p. 97, res. 257.

[6] Fikri Kulakoğlu, Hamza Güllüce et al. 2008, "Gaziantep Kalehöyük Excavations", H. Kühne, R.M. Czichon, F.J. Kreppner eds., *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East. Volume 2: Social and Cultural Transformation: The Archaeology of Transitional Periods and Dark Ages, Excavations Report*, Berlin 2008, p. 348, fig. 15.

[7] Carl Blegen et al. *Troy II: The Third, Fourth, and Fifth Settlements*, Princeton University Press, Princeton 1951, pp. 265-267, figs. 214, 216, 282-283.

[8] Göksel Sacı, "Troia I-III, Die Maritime Troia- Kultur und Troia IV-V, Die Anatolische Troia Kultur: Eine Untersuchung der Funde und Befunde im Mittleren Schliemanngraben", *Studia Troica* 15 (2005), p. 86; Stephan W.E. Blum, "Troia an der Wende von der frühen zur mittleren Bronzezeit - Troia IV und V", M.O. Korfmann ed., *Troia: Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2006, p. 143; Peter Pavuk "New Perspectives on Troia VI Chronology", M. Bietak, E. Czerny eds., *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III,* Wien 2007, fig. 1.

[9] Ayşegül Aykurt, "Kocabaş Tepe Seramik Fırını", A. Erkanal-Öktü, E. Özgen, S. Günel, A. T. Ökse, H. Hüryılmaz, H. Tekin, N. Çınardalı-Karaaslan, B. Uysal, F.A. Karaduman, A. Engin, R. Spieβ, A. Aykurt, R. Tuncel, U. Deniz and A. Rennie eds., *Hayat Erkanal'a Armağan. Kültürlerin Yansıması / Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections*, Homer yayınları, İstanbul 2006.

[10] Armağan Erkanal, "Panaztepe Kazısının 1985 yılı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 7/1 1987, p. 254, res. 3.

[11] Amy Raymond, "The MBA Hearths and Kiln at Miletus", A. Erkanal-Öktü, E. Özgen, S. Günel, A. T. Ökse, H. Hüryılmaz, H. Tekin, N. Çınardalı-Karaaslan, B. Uysal, F.A. Karaduman, A. Engin, R. Spieβ, A. Aykurt, R. Tuncel, U. Deniz and A. Rennie eds., *Hayat Erkanal'a Armağan. Kültürlerin Yansıması / Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections*, Homer yayınları, İstanbul 2006.

[12] Harald Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXXVI (1982), p. 95-96, fig. 5-6; Harald Hauptmann, "Lidar Höyük 1984", *Anatolian Studies*, XXXV (1985), p. 206.

[13] Sabahattin Ezer, "Middle Bronze Age Pottery Kiln at Şaraga Höyük", *Belleten*, LXXVII/278 2013, p. 9, fig. 12.

[14] Ezer, *ibid.*

[15] Hayat Erkanal, "Geç Tunç Çağı'nda Liman Tepe", A. Erkanal-Öktü, S. Günel and U. Deniz eds., *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç, Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Ankara 2008, p. 92-94, 96, fig. 4; fig. 6.

[16] Wolf Dietrich Niemeier, "The Mycenean Potter's Quarter at Miletus", R. Laffineur, P. Betancourt eds., *Aegaeum* 16: *Texnh Craftsman, Craftsman and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age* 1997.

Boğazköy[17], Tell Atchana[18] and Ziyaret Tepe[19]. During excavations, eight kilns from Milet and seven kilns from Liman Tepe[20] were uncovered. The number and large size of pottery kilns from Boğazköy and Milet show that non-need production occurred at these sites as well.

Outside of Anatolia, excavations in neighboring regions also provide results about pottery kilns[21]. The earliest examples are known from Mainland Greece at Dimini[22] and Olynthus[23], dated to the Neolithic period. For later periods, plenty of pottery kilns, mostly from Mainland Greece and Crete, have also been revealed[24].

Until recently, a general definition and comparison was made for similar kilns from Anatolia and the west Aegean. On the other hand, D. Evely examined the Cretan kilns based on forms[25], and W.D. Niemeier classified Milet pottery kilns according to their forms, size and the structure of the feet of the grill[26]. Unfortunately, as mentioned, the Liman Tepe kiln is not very well preserved and so to compare its form with that of these other kilns is not possible. However, the lack of pottery kilns dated to the 2nd millennium BC in Western Anatolia and the West Aegean makes this Liman Tepe example important.

III. The Pottery Found Among the Remains of the Pottery Kiln

From the remains of the pottery kiln, sherds belonging to only fourteen pots have been uncovered. Four of these pots were shaped on the wheel and the remaining ten were shaped by hand. From these pots, it has been determined that bowls were kiln-dried better than jars, and that jars were more fragile than bowls.

[17] Andreas Müller Karpe, *Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattusa*, Hitzeroth Verlag, Hitzeroth Marburg 1988, p. 7-11, taf. 63-64, pln. 5.

[18] Kutlu Aslıhan Yener, *Tell Atchana, Ancient Alalakh Volume 1 The 2003-2004 Excavation Seasons*, Koç Üniversitesi Press, İstanbul 2010, p. 31, fig. 2.11-2.12.

[19] Timothy Matney, Michael Roaf et al. "Archaeological Excavations at Ziyarettepe, 2000 and 2001", *Anatolica*, XXVIII (2002), p. 61-62, Timothy Matney, Lynn Rainville et al. "Archaeological Investigations at Ziyarettepe, 2003-2004", *Anatolica*, XXXI (2005), p. 29, fig. 9.

[20] Liman Tepe Late Bronze Age pottery kilns being prepared for publication by author.

[21] See Aykurt, Kocabaş Tepe, footnote 9.

[22] George Ch. Chourmouziadis, "Ena eidikeumeno ergastirio keramikis sto neolithiko Dimini", *Archaiologika Analekta ex Athinon* 10 (1977), P. 207-225, fig.1-2; Hector William Catling, "Archaeology in Greece 1978-79: Dimini", *AR*, 1978-79 (1978-79), p. 24.

[23] George Emmanuel Mylonas, *The Neolithic Settlement: Excavations at Olynthus*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1929, p. 12, fig. 10-8.

[24] Aykurt, Kocabaş Tepe, see tab.2.

[25] Doniert Evely, *Minoan Crafts: Tools and Techniques*, Paul Åströms Förlag, Jonsered 2000.

[26] Niemeier, *ibid*, p. 348-352.

1. The Wares

When examined in terms of materials and technical characteristics, it has been found that the pottery discovered within the debris of the kiln consists of six groups.

Red Slipped Ware: A bowl with its rim thickened outwards and two jars with different necks fall into the red slipped ware group. These wheel-shaped wares have thin slips and burnished surfaces. The average-quality clay of the wares contains mica, limestone, sand, stone pieces and quartz.

Color of Clay: Pink (7.5 YR 7/4), very pale brown (7.5 YR 7/4)

Color of Slip: Light red (10 R 6/6)

Red-slipped pottery examples could be seen in large numbers in Liman Tepe within the layer under discussion.

Red-Reddish Brown Multi-colored Ware: Within the debris of the pottery kiln, only one bowl, with its rim thickened outwards, has been found from this pottery group. This wheel-shaped bowl has a firm and very slightly porous clay. Gold mica, silver mica, limestone, sand and stone inclusions have been discovered within the clay of this average-quality pottery. The surface of the bowl is thin slipped and burnished.

Color of Clay: Reddish yellow (5 YR 6/6)

Color of Slip: Reddish brown (2.5 YR 5/4, 5 YR 5/4), red (2.5 YR 5/6)

Dark Gray Slipped Ware: Within the debris of the pottery kiln, one hemispherical, shallow bowl with plain rim, and two bowls with flat mouths and plain rims have been discovered from the dark gray slipped ware group. These gray-colored, thin slipped wares are shaped by hand. Within the firm and very slightly porous clay of these average-quality pots, mica, stone, sand and limestone inclusions have been found. The surfaces of the wares are burnished.

Color of Clay: Matte black (10 YR 2/1)

Color of Slip: Dark grey (7.5 YR 4/1)

A very small number of examples have been found from this ware group within this architectural layer, dated to the beginning of the 2nd millennium B.C., at Liman Tepe.

Yellowish Slipped Ware: Only one, necked jar ranks among the yellowish slipped ware group. This thin-slipped and burnished jar has been shaped by hand.

Within the firm and very slightly porous clay of this average-quality jar, mica, stone, sand and limestone inclusions have been discovered.

Color of Clay: Pale yellow (5 Y 7/3), light brown (7.5 YR 6/4)

Color of Slip: Pale yellow (2.5 Y 8/3, 7/3, 7/4)

Very few examples of yellowish slipped pottery have been recovered. It has been observed that most of these examples are bowls.

Matte Red-Reddish Brown Ware: This pottery ware comprises the biggest group found within the remains of the pottery kiln. This group consists of jars with spherical bodies, incurved mouths, plain rims and vertical handles; jars with spherical bodies, incurved mouths, everted thickened rims and horizontal handles; jars with oval bodies, incurved mouths, everted thickened rims, vertical handles; and a pithos. The surfaces of these examples have been wet-smoothed and shaped by hand. Within the porous clay, mica, quartz, stone, sand and limestone inclusions have been found.

Color of Clay: Red (2.5 YR 5/6), yellowish red (5 YR 5/6)

Colour of Slip: Red (2.5 YR 5/6), yellowish red (5 YR 5/6)

A large number of matte red–reddish brown pottery examples have been recovered from the architectural layer under discussion within the settlement. It has been determined that these examples also belong to jar-type wares, just like the examples found in the debris of the pottery kiln.

Coarse Cooking Ware: Within this ware group, sherds of only one jar have been recovered from the debris of the pottery kiln. This jar, which is in shades of grey, has been shaped by hand. It has been determined that within the firm and very slightly porous clay of this average-quality jar, there are mica, stone, sand and limestone inclusions. The surface of the jar has been wet-smoothed.

Color of Clay: Matte black (10 YR 2/1)

Color of Slip: Dark gray (7.5 YR 4/1)

2. The Forms

As a result of the typological examination of the pottery recovered from the remains of the pottery kiln, three pottery forms – bowls, jars and a pithos – have been identified.

Bowls: Sherds of five bowls have been recovered from the debris of the pottery kiln. These bowls comprise three types.

Shallow bowl with hemispherical body and plain rim (Fig. 5:1, 15:1): One example of a shallow bowl with hemispherical body and plain rim has been found. This bowl, with a mouth 16 cm in diameter, falls within the dark gray slipped ware group.

Bowls with flat mouth and plain rim (Fig. 5:2-3, 15:2-3): There are two examples of bowls with flat mouths and plain rims. Of these bowls, which fall within the dark gray slipped ware group, just one bowl's rim has been measurable, at 11 cm in diameter.

Bead rim bowls (Fig. 6:1-2, 16-17): Two examples of these bowls, which are called "Bead Rim Bowls" in the technical literature, have been recovered. One of these examples is 15.2–26 cm in diameter and deeper than the other bowl. It has a horizontal handle on its shoulder. The two bowls fall within the group of red, reddish-brown multi-colored slipped wares.

These bowls appeared in Liman Tepe for the first time during this period. It has been observed that on some of the horizontal handles of the bowls there are bead-shaped bulges. Also, on the rims of some of the bowls, there is an "omega"-shaped embossed decoration. It has been determined that these bowls, which were used during Middle Bronze Age I and II in Liman Tepe, lost their popularity from the end of the Middle Bronze Age.

Jars: From the debris of the pottery kiln, seven jar sherds have been recovered. The types of only four of these jars have been identified.

Jar with spherical body, incurved mouth and plain rim, vertical handles (Fig. 7, 18): Only one example was found of the jar with spherical body, incurved mouth and plain rim. This jar, with vertical handles right below the rim, has a rim diameter of 18 cm. It falls within the category of matte red–reddish brown ware. Within the settlement, a small number of these jars have been recovered.

Jar with spherical body, incurved mouth and everted thickened rim, horizontal handles (Fig. 8, 19): The only example of this type, this jar has a spherical body, an incurved mouth, an everted thickened rim, a flat base and a horizontal handle located near the middle of its body. Having a mouth diameter of 27 cm and a base diameter of 8.4 cm, this jar was produced in the group of matte red–reddish brown ware. A small number of this type of jar have been found at Liman Tepe, and the first examples were recovered in this layer.

Jars with oval body, incurved mouth and everted thickened rim, vertical handles (Fig. 9, 20): There is only one example of this type of jar and it has a rim diameter of 31.8 cm. Being in the group of matte red–reddish brown ware, this jar has a vertical handle

right below its rim. Taking into consideration the material and technical characteristics, and the thickness of the part that touches the floor, a flat base (8 cm in diameter) recovered from the debris of the pottery kiln might belong to this jar.

Jar with outcurved mouth and everted thickened rim, long neck (Fig. 10, 21): Only the neck part of this jar has been preserved. This rim, which has a mouth diameter of 29 cm, shows this jar was part of the pale yellow slipped ware. A body part that has been found within the debris and is in the same ware group, and which belongs to a closed pot, could be evaluated alongside this rim.

Examples of undetermined types: Sherds of three different pots found within the debris of the pottery kiln were of types that could not be determined. One of these sherds is part of a neck and shoulder (Fig. 11, 22). It appears to have belonged to a necked jar. It has parallel lines under the neck, grooved at regular intervals. This example belongs to the red slipped ware group.

A body sherd with a vertical handle, which belongs to a closed pot, is the second example of the undetermined pottery types (Fig. 12, 23). On the body of this jar there are horizontal incised decorations running parallel to each other. These sherds, which are of the matte red–reddish brown ware group, appear to belong to a jar. This pot was shaped on a wheel.

Our last example is handmade and consists of a round base 9 cm in diameter and a great number of body sherds (Fig. 13, 24). These sherds, which are thought to belong to a jar, do not fit together. This jar belongs to the coarse cooking ware group.

Pithos: In the debris of the pottery kiln, one large and thick vertical handle sherd has been found (Fig. 14, 25). This handle, which should belong to a pithos given its size, is oval in cross-section. This handle falls into the group of matte red–reddish brown ware.

3. Comparisons and Dating

The transition period from the Early to Middle Bronze Age in Central Anatolia is called übergangsper*iode* (Transition Period to Middle Bronze Age) by W. Orthmann[27]. Orthmann splits the pottery of this period into two regions: the north and the south of Central Anatolia. The first of these regions covers the northern side of the Kızılırmak Bend, and the second, the southern area. Orthmann places the pottery examples recovered from Eskişehir, Kütahya and Beycesultan – Denizli on

[27] Winfried Orthmann, *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*, Verlag Begr. Mann, Berlin 1963, p. 10, 99.

the southern side of the Kızılırmak Bend[28]. When the pottery recovered from the debris of the pottery kiln and dated to the transition phase at Liman Tepe from the Early to Middle Bronze Age is compared with the surrounding cultural regions, the conclusions below are reached:

Ankara-Kırşehir Areas: From these regions, remains belonging to the transition phase from the Early to Middle Bronze Age have been recovered at the excavations undertaken in Gordion, Polatlı, Ahlatlıbel, and Çayyolu Mound of Ankara; and Kaman Kalehöyük and Yassıhöyük of Kırşehir. The bead-rim bowls discovered at the excavations in Gordion and Polatlı resemble the Liman Tepe examples. The bead-rim bowls found in the 18. layer of Megaron 10 in Gordion are red slipped and either of buff color with a clay that contains stones, or of orange color with a fine clay that contains mica[29]. Similar bowls recovered from 16–18 layers of Polatlı have buff and pink-colored clays, and some of them are burnished[30].

Besides bead-rim bowls, multiple crossed bowls[31] found in the layer contemporaneous with the pottery kiln in Liman Tepe also enable us to draw an analogy with Gordion and Polatlı. The multiple crossed bowls found in level 7 and layer 15 of Gordion[32] and in II phase, 12. layer of Polatlı[33] were also produced with the same understanding as the Liman Tepe examples[34].

Publications about the other centers mentioned above are insufficient. In a paragraph under the title 'pottery' in the publication by H.Z. Koşay regarding Ahlatlıbel, there is this statement: "The artifacts from which we can directly recognize the Old Hittite Period are like a continuation of the Copper Age", and that is the extent of the discussion on the transition layer from the Early to Middle Bronze

[28] Winfried Orthmann, *Frühe Keramik von Boğazköy: Aus Den Ausgrabungen am Nordwesthang von Büyükkale*, Verlag Begr. Mann, Berlin 1963, p. 50.

[29] Ann C. Gunter, *Gordion Excavations Final Reports III: The Bronze Age*, Science Press -Ephrata, Pennsylvania, Philadelphia 1991, p. 51, fig. 109, 116, 117.

[30] Seton Lloyd – Nuri Gökçe, "Excavations at Polatlı", *Anatolian Studies*, 1 (1951), p. 36, 37, fig. 6, group 2: 1-2, 9, 14, 18.

[31] Multiple-crossed bowls are interpreted as a variation of red-crossed bowls. The red-crossed bowls which appeared in Anatolia for the first time during Early Bronze Age III are seen in a wide geographic area. Apart from Anatolia, the red-crossed bowls also disappeared from surrounding cultural areas at the end of the period. (For the distribution of red-crossed bowls, see: Seton Lloyd – James Mellaart. *Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, British Institute of Archaeology at Ankara, London 1962, p. 254-255, 257, map. X; Manfred Korfmann, "Red Cross Bowl. Angeblicher Leittyp für Troja V", R. M. Boehmer and H. Hauptmann eds., *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1983, p. 294, abb.1.

[32] Gunter, ibid, p. 20, 25, pl. 13:52, pl. 18:97.

[33] Lloyd – Gökçe, ibid, p. 51-52, fig.13:13-14; Orthmann, *Inneranatolien*, p. 134, taf. 38:8/70-71.

[34] Aykurt, Liman Tepe.

Age[35]. As for the excavations done at Çayyolu Mound, even though it is mentioned that in trench H5 pottery examples were found belonging to the Early Bronze Age / Middle Bronze Age transition period, there was no further information given regarding that pottery[36].

Layer IVa of Kaman Kalehöyük in Kırşehir has been dated to the transition period from Early to Middle Bronze Age. In publications regarding Kaman Kalehöyük, it has been mentioned that Alişar III pottery and hand-made pottery has been recovered from this layer, and also that this layer is contemporaneous with Kültepe III-IV, Boğazköy Lower City 5, Nordwest Hang 9[37]. Furthermore, the II. level discovered during the excavations done in the same region, in Yassıhöyük, was also dated to the transition period from Early to Middle Bronze Age. C^{14} analysis done on burned wood samples taken from the remains of a burned building from this level gives the dates 2261–2202 B.C. It is mentioned that though most of the pottery found in this layer is handmade and red slipped, there is also wheel-made and red-slipped pottery present. In addition to this, though not *in situ*, the intermediate pottery which is linked with this layer is also associated with the same layer. In the publication about Yassıhöyük there is mention only of a beak-spouted large jar, a pointed-based large jar and a funnel as vessel forms. The red-slipped pottery which was a typical ware group of its period and which was found in Yassıhöyük could be compared to the Liman Tepe examples[38].

Kayseri and Niğde Areas: From the studies done on this region, pottery belonging to the transition period from Early to Middle Bronze Age was found during the excavations in Kültepe and Acemhöyük. Among the pottery examples unearthed from layers III-IV of Kültepe and dated to the transition period, there were bead-rim bowls. These examples have been evaluated as belonging to the groups called Alişar III pottery and Hittite pottery[39].

[35] Hamit Zübeyr Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", *Türk Tarih Arkeoloji ve Edebiyat Dergisi*, sayı 2 1934, p. 12.

[36] Melih Arslan "Çayyolu Höyüğü Kurtarma Kazısı 2011", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Ocak 2012/sayı 33 2012, p. 21.

[37] Sachiro Omura, "1996 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 19/1 1998, p. 318; Sachiro Omura, "1998 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21/1 2000, p. 219, Drawing 9.9-13; Sachiro Omura, "2001 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıalrı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24/1 2003, p. 12.

[38] Masako Omura, "Yassı Höyük Kazıları 2011", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 34/1 2013, p. 314-316.

[39] Kutlu Emre, "Pottery of Levels III and IV at the Karum of Kanesh", K. Emre, B. Hrouda, M Mellink and N. Özgüç eds., *Studies in Honor of Tahsin* Özgüç*: Anatolia and The Ancient Near East*, Ankara 1989, p. 112, fig. AII:7-8, 11, 20; 17, fig. BII:45.

In Acemhöyük, the settlement VI. level and part of the V. level represent the transition period to the Middle Bronze Age. During the excavations to the south of Sarıkaya Palace, three rooms with unknown connections and a house with a kitchen were unearthed[40]. Due to the fact that pottery which maintains Early Bronze Age traditions has been recovered from this area in the VI. level along with finds which show characteristics of the Colonial Period, VI. level has been defined as the "Transition Period". Levels V. and IV. of Acemhöyük have been dated to the Early Phase of the Colonial Period, and N. Özgüç believes these levels correspond with the III-IV. levels of Kültepe Kaniş-Karum and the begining of the II. level[41]. It has been stated that the most important characteristics of the pottery of the Acemhöyük Transition Period have been stated as the continuation of the previous period's traditions, and increased mass production and form varieties, due to use of the wheel. During this time, along with the buff-colored pottery that is present starting from XII. level, cream, red and brown-colored pottery were also used. Alongside Early Bronze Age vessel forms, bowls with no handles, bowls with one or more vertical handle(s), dishes, base plates, two-handled jars, two-handled large vases, trays, funnels, cups, beak-spouted small pitchers and teapots with basket handles are mentioned as vessel forms[42]. In the light of this data, the red-slipped pottery and bowls with or without handles which are included in the Acemhöyük pottery, and which are among the typical pottery examples of the transition period from Early to Middle Bronze Age, were produced with the same understanding as the Liman Tepe examples.

Çorum-Çankırı Areas: Bead-rim bowls have also been recovered from the transition layers of Alacahöyük, which is one of the settlements located in Çorum. These red-slipped examples are similar to the Liman Tepe bowls[43]. As for Boğazköy, the 8b-d layers of the Nordwest Hang are dated to the transition period from Early to Middle Bronze Age. The bead-rim bowls found in the settlement within these layers are both handmade and wheel made; reddish brown, brown or red slipped; and bright-burnished[44]. Examples similar to the Liman Tepe bowl with spherical body, incurved mouth and plain rim are known from the 9. Layer of Nordwest Hang

[40] Nimet Özgüç, "Haberler: Acemhöyük'te 1977 Çalışmaları", *Belleten*, XLII/167 (1978), p. 541; Nimet Özgüç, "Haberler: Acemhöyük Kazısı 1979 Çalışmaları", *Belleten*, XLIV/176 1980, p. 621.

[41] Nimet, Özgüç, "An Early Bronze Age Jar from Acemhöyük", *Eretz-Israel Archaeological Historical and Geographical Studies vol. XXI, Ruth Amiran Volume,* Jerusalem 1990, p. 70.

[42] Atilla Türker, "Assur Ticaret Kolonileri Çağında Acemhöyük Çanak Çömleği", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Ankara 2008, p. 210-214.

[43] Hamit Zübeyr Koşay, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı, 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1938, p. 36, pl. XXIX, al.A. 182 and pl. XXXVIII.

[44] Orthmann, *Boğazköy*, p. 18, 32, 39, taf. 1:30, 33, taf. 20:185, taf. 21:194, taf. 31:282.

of Boğazköy[45], and similar examples to the bowl with oval body, incurved mouth, and everted thickened rim are known from the 8c-d layer of the Northwest Slope[46].

At the excavations in Resuloğlu, finds were recovered which were dated to the beginning of the 2nd millennium B.C. A small number of burial jars and large-burial jars have been unearthed from the 1. level of Resuloğlu Necropolis, dated to the 2nd millennium B.C.[47]. As a result of comparisons made with these burial jars and large-burial jars, it has been stated that this phase was contemporaneous with the III-IV phase of Kaniş Karumu, 5M of Alişar, Early Hittite of İkiztepe and 4. early phase of Alacahöyük. At the same time, it has been said that the latest settlement in Resuloğlu is dated to the very beginning of the 2nd millennium B.C.[48]. Apart from this data, no detailed information has yet been published regarding the pottery of the transition period to the Middle Bronze Age.

Another settlement located in the same region where a layer has been discovered belonging to the transition period from Early to Middle Bronze Age is Eskiyapar. The pottery recovered from the 6. layer of Eskiyapar is dated to the beginning of the 2nd millennium B.C.[49], and the ceramics unearthed from beneath the 6. layer are dated to the end of Early Bronze Age III[50]. There is no detailed information available about the pottery examples recovered either from the 6. layer or beneath that.

Although there have been finds from the transition period from Early to Middle Bronze Age recovered from the cemeteries of Balıbağı[51] and Salur in Çankırı, related publications are insufficient. The tombs discovered during the excavations in 2008 at the Cemetery of Salur are dated to the end of the Early Bronze Age III and the beginning of Middle Bronze Age (2100 – 1850 B.C.)[52]. There are no examples among the Salur Cemetery finds that can be compared to the Liman Tepe pottery kiln ceramics.

[45] Orthmann, *Boğazköy*, p. 28-29, taf. 15: 149, 151.

[46] Orthmann Boğazköy, p. 36, taf. 26: 245.

[47] Tayfun Yıldırım, "Resuloğlu Kazısı ve Anadolu Arkeolojisi'ne Katkıları", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 2010, p. 15.

[48] Yıldırım, *ibid*, p. 21.

[49] Tunç Sipahi, "2011 Yılı Eskiyapar Kazısı", *2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* 2012, p. 7.

[50] Tunç Sipahi, "2013 Çalışmalarının Işığında Eskiyapar Kazıları", *4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* 2014, p. 45, 51-52.

[51] Mustafa Süel, "Balıbağı 1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 28 1989; Mustafa Süel, "Balıbağı 1990 Kurtarma Kazısı", *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, II 1992.

[52] Resul İbiş – Sinan Durmuş, "Çankırı Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Mezarlığı", *Anadolu*, 36 2010, p. 24.

Kastamonu-Kınık Areas: During the studies executed in Kınık and Tepecik of Kastamonu, finds have been recovered which belong to the transition period from Early to Middle Bronze Age. The II. layer discovered at the excavations in Kınık has been dated to a period between the end of the 3rd millennium B.C. and the beginning of the 2nd millennium B.C. The II. layer has two phases; in the 1. phase, red, reddish-brown, black and inside black–outside red-colored, all hand-made pottery was recovered, and in the 2. phase, besides the pottery that is a continuation of the pottery of the 1. phase, a few wheel-made pieces have been found. These pottery examples are comparable with the hand-made, bright black glazed pots and red-colored ceramics of Central Anatolian settlements[53]. The red-slipped ceramic from Kınık appears to have been produced with the same understanding as the Liman Tepe examples. According to the published materials, the Liman Tepe pottery kiln and the contemporaneous II. layer of Kınık do not show any other similarities.

A bead-rim bowl has been recovered from surface surveys done in Tepecik. This hand-made, red-brown burnished example with brown clay is similar in form to the Liman Tepe example[54].

Samsun Area: The bead-rim bowls recovered during the excavations in İkiztepe and Dündartepe in the Samsun region may be compared with the Liman Tepe examples. The layer in the 1. level of İkiztepe where "bead rim bowls" have been found is defined as "Early Hittite" or "Transition Period". These bowls contain minerals and their clay is in various shades of red, even tending to shades of brown. It has been observed that some of these bowls have a shiny, white ingredient in their clay, and some examples contain small stone pieces[55]. During the excavations in Dündartepe at the settlement called "Third Dündartepe Culture or Hittite Age", this type of bowl was recovered. It has been reported that the ceramics of the settlement, including the pottery mentioned, were wheel made, contain sand, and are red (in tones of red), brown, buff and white slipped[56].

[53] Aykut Çınaroğlu – Elif Genç, 2004, "Kastamonu-Kınık 2002 Yılı Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 25/1 2004, p. 357, drawing 5; Aykut Çınaroğlu – Elif Genç, "2003 Yılı Kastamonu-Kınık Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 26/1 2005, p. 279; Elif Genç, "Kastamonu Kınık Kazıları ve Yerleşimin Çevre Kültür Bölgeleri ile İlişkileri", E. Genç and D. Çelik eds., *Aykut Çınaroğlu'na Armağan*, İstanbul 2008, p. 107-108.

[54] Charles A. Burney, "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies*, VI 1956, p. 200-201, fig. 130.

[55] Uluğ Bahadır Alkım, Handan Alkım, Önder Bilgi, *İkiztepe I. Birinci ve İkinci Dönem Kazıları (1974-1975)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, p. 22, 26, pl. III:1-3.

[56] Tahsin Özgüç, "Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri", *III. Türk Tarih Kongresi Raporları*, Ankara 1948, p. 405, pl. 8: 1, 7, 11.

Eskişehir Area: In Küllüoba, Bahçehisar and Aharköy in the Eskişehir Region, pottery examples belonging to the Transition Period have been recovered. In Küllüoba, IIE-A phases are dated to the transition period from Early to Middle Bronze Age. The red-slipped pottery examples seen in the transition period at Liman Tepe have emerged in Küllüoba in the IID phase of the settlement. Though most of the Küllüoba examples were wheel produced, a few hand-made examples have also been discovered[57]. Besides the red-slipped pottery, a few gray pieces defined as "İnegöl Gray Pottery" have been recovered from the transition period layers of Küllüoba. These examples have gray clay and dark gray slip and Efe assesses them as being imported[58]. These pottery examples appear to be the product of the same idea as the dark gray Liman Tepe pottery examples of this layer. In addition, the bead-rim bowls among the vessel forms found in the debris of the pottery kiln in Liman Tepe have also been recovered in the transition layer from Early to Middle Bronze Age at Küllüoba. This type of bowl was wheel made and red slipped in Küllüoba[59]. In addition, examples of three-legged jars with horseshoe-shaped handles[60] similar to those found in the layer contemporaneous with the pottery kiln at Liman Tepe are also known from the Early–Middle Bronze Age transition phase in Küllüoba[61]. Just as in Liman Tepe, in Küllüoba these jars also belong to the coarse cooking ware group.

The other two centers in the Eskişehir region are Bahçehisar[62] and Aharköy[63]. In both places, bead-rim bowls have been found among the pottery examples which were dated to the transition period from Early to Middle Bronze Age. It has been stated that these examples, which are similar to Liman Tepe examples, are fine red, reddish-brown slipped and burnished and that some of them were wheel shaped. In addition, similar examples of the "s"-shaped, one-handled cup[64], found in Bahçehisar and dated to the transition phase from Early to Middle Bronze Age, and the

[57] Turan Efe – Murat Türkteki, "The Stratigraphy and Pottery of the Period Transitional into the Middle Bronze Age at Küllüoba (Seyitgazi, Eskişehir)", *Anatolia Antiqua,* XIII 2005, p. 125; Deniz Sarı, "İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'nun Kültürel ve Siyasal Gelişimi", *MASROP/ E-Dergi* 7 2012, p. 194.

[58] Efe-Türkteki, *ibid*, p. 126.

[59] Efe-Türkteki, *ibid*, p. 126, fig. 8b:8.

[60] Aykurt, Liman Tepe.

[61] Efe-Türkteki, *ibid*, p. 129, fig. 9b:13.

[62] Turan Efe, "Early Bronze Age III Pottery from Bahçehisar: The Significance of the Pre-Hittite Sequence in the Eskişehir Plain, Northwestern Anatolia", *American Journal of Archaeology,* 98 1994, p. 11, 31-32, fig. 15: 60-67.

[63] Efe, *ibid*, p. 28, fig. 3:11.

[64] Efe, *ibid*, p.14, 30, fig. 9:40.

three-legged jar with horseshoe-shaped handle[65] have been recovered from layers contemporary with the Liman Tepe pottery kiln.

Denizli – Afyon Area: During the excavations in Beycesultan of Denizli ve Kusura of Afyon, finds belonging to the transition phase from Early to Middle Bronze Age have been recovered. The VII-VI. layers of Beycesultan contain material belonging to this phase. The red-slipped and bright-burnished, hand-made and wheel-made pottery examples found within these layers can be compared with the Liman Tepe examples[66]. The bead-rim bowls of this ware group are also similar to Liman Tepe examples. The fact that there was also a cross motif drawn with red paint inside a bowl which had a similar form and which was found in the VII. layer is significant in terms of dating. In addition, it has been determined that some of the bowls of this type found at layer VIa are buff slipped[67].

Kusura is another center located in the region, and it belongs to the same period. The thick red-slipped pottery and the bead-rim bowls of Kusura reflect the same characteristics as the pottery found among the debris of the Liman Tepe pottery kiln[68].

Troia: Troia is another settlement that was inhabited during this phase. The red-coated ware and the gray ware found at the V. settlement of Troia are similar to the Liman Tepe examples. The red-coated ware is known in Troia by both its hand-made and its wheel-made examples[69]. The gray ware examples are also hand shaped and wheel shaped, and thick or thin slips of different shades of gray could be seen on their surfaces. Though a large proportion of the burnished pottery is light matte colored, it has been determined that some of the examples have a glossy finish. Also, a few examples have multicolored surfaces[70]. Among the vessel forms found at the V. settlement of Troia, there are also bead-rim bowls. These bowls belong to the thick red-slipped and gray ware groups[71]. In addition, similar examples of the three-legged jars with horseshoe-shaped handles found at a layer contemporaneous with the Liman Tepe pottery kiln[72] were also known from the V. settlement of Troia. Troia examples are also handmade. They are coarse cooking wares[73].

[65] Efe, ibid, p. 13, 27, 33, fig. 22:97-98.

[66] Seton – Mellaart, *ibid*, p. 200.

[67] Lloyd-Mellaart, ibid, p. 221-223, fig. P.57:26, 32-39; 221, 234-235, fig. P.63:2, 7,15-17; 231, 238-239, fig. P. 65:1-8, 10-11, 17.

[68] Winifred Lamb, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar", *Archaeologia,* 86 1937, p. 16-17; Winifred Lamb, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar: II", *Archaeologia,* 87 1938, p. 237, fig. 14/7, 11, 13.

[69] Blegen *et al. Troy II,* p. 254, 256, 260, 261, 269, 271, 275, 281, 286, 290, 292, 294.

[70] Blegen *et al. Troy II,* p. 118, 119, 235, 137-138, 249-251.

[71] Blegen *et al. Troy II,* p. 242, fig. 241:32.62, 36.720, 36. 1274, fig. 254:26.

[72] Aykurt, Liman Tepe.

[73] Blegen *et al. Troy II,* p. 245, 257, fig. 243: 36.867.

When the data is evaluated overall, it can be said that the pottery kiln of Liman Tepe is contemporary with Troia V, Beycesultan levels VII-VI, Kusura level II, Küllüoba level II, levels 9-8 of Nordwest Hang at Boğazköy, Kültepe levels IV-III, and Polatlı level II.

IV. Conclusion

The pottery kiln dated to the beginning of the 2nd millennium B.C. and unearthed in Liman Tepe is significant because it is one of the important examples from its period in Anatolia. Seven pottery kilns dated to the Late Bronze Age have been recovered from Liman Tepe in past years, again from the north excavation area[74]. Even though they are from a different period, five of the pottery kilns are similar to the pottery kiln dated to the 2nd millennium B.C. because they also have field stones at the bottom and large mud bricks used in their walls. The pottery kilns were all found in the same area, and from this fact it can be understood that the region was engaged in pottery production for a long time. As is well known, many pottery kilns have been unearthed in the city known as Klazomenai during the Archaic and Classical Periods. It has been determined that the region was an important center of Western Anatolia from the early periods onwards.

Sherds belonging to fourteen vessels have been found in the debris of the pottery kiln. Five of them belonged to bowls, eight to jars, and one to a large jar. Of these ceramics, the bead-rim bowls and necked jars were made on a wheel; the hemispherical and shallow bowl with plain rim, the bowls with flat mouths and plain rims, the jars without necks and the body part of a jar with only a horizontal handle attached were made by hand. When these pots are evaluated in terms of kiln drying, it has been determined that the bowls were kiln-dried better than the jars. When the pots are evaluated in terms of ware groups, it has been determined that the hand-shaped bowls belonged to the dark gray slipped ware group; one wheel-shaped everted thickened bowl and the necked jars belong to the red slipped ware group; and the hand-shaped jars without necks belong to the matte red-reddish brown ware group. In this context, it has been observed that the ingredients and technical characteristics of the pottery found within the debris of the pottery kiln are directly related to vessel forms.

Types of bead-rim bowls, the jar with spherical body-plain rim and vertical handle, the jar with spherical body and everted thickened rim, and jars with oval

[74] For the kilns discovered in 2006, see: Hayat Erkanal – Ayşegül Aykurt, "Liman Tepe 2006 Yılı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 29/3 2008, p. 227-230, pic. 4-5. Late Bronze Age pottery kilns unearthed in 2010-2012 are being prepared for publication by us.

bodies and everted thickened rims found in the debris of the kiln are important in terms of dating the kiln. In particular, the bead-rim bowls constitute the most characteristic form of their period in Anatolia. Plenty of examples have been recovered from the contemporaneous layers of Kültepe, Boğazköy, Alacahöyük, Küllüoba, Bahçehisar, Gordion, Polatlı, İkiztepe, Dündartepe, Aharköy, Troia and Kusura. In the layer contemporary with the kilns, a lot of examples of this type of bowl have been found. The jar with spherical body and plain rim, and the jars with oval bodies and everted thickened rims, of which similar examples are found in Boğazköy, rank among the dating materials of the layer.

The pottery kiln which was analyzed in this article constitutes one of the important examples discovered from excavations in Western Anatolia. As mentioned above, no other architectural remains related to its period have been unearthed around the pottery kiln, which is located in the northeast corner of trench Z-7 in Liman Tepe. It is possible that new data regarding the pottery kiln will be obtained from the excavations that will be done on the north and east sides of this area.

BIBLIOGRAPHY

Alkım, Uluğ – Bahadır, Alkım, Handan – Bilgi, Önder, İkiztepe *I. Birinci ve* İkinci *Dönem Kazıları (1974-1975)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Aykurt, Ayşegül, "Kocabaş Tepe Seramik Fırını", A. Erkanal-Öktü, E. Özk gen, S. Günel, A. T. Ökse, H. Hüryılmaz, H. Tekin, N. Çınardalı-Karaaslan, B. Uysal, F.A. Karaduman, A. Engin, R. Spieβ, A. Aykurt, R. Tuncel, U. Deniz and A. Rennie eds., *Hayat Erkanal'a Armağan. Kültürlerin Yansıması / Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections*, Homer yayınları, İstanbul 2006, p. 612-617.

Aykurt, Ayşegül, "The End of Early Bronze Age and Transition to the Middle Bronze Age in Liman Tepe", C. Doumas and O. Kouka eds., *The Aegean Early Bronze Age: New Evidence,* Athens (in print).

Arslan, Melih, "Çayyolu Höyüğü Kurtarma Kazısı 2011", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Ocak 2012/sayı 33 (2012), p. 21-22.

Bilgen, Nejat, *Seyitömer Höyük Kazısı* Ön *Raporu (2011-2012)*, Kütahya 2012.

Blegen, Carl – Caskey, John L. – Rawson, Marion – Sperling, Jerome, *Troy II: The Third, Fourth, and Fifth Settlements*, Princeton University Press, Princeton 1951.

Blum, Stephan W.E., "Troia an der Wende von der frühen zur mittleren Bronzezeit - Troia IV und V", M.O. Korfmann ed., *Troia: Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2006, p. 145-154.

Burney, Charles A., "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies,* VI (1956), p. 179-203.

Catling, Hector William, "Archaeology in Greece 1978-79: Dimini", *AR*, 1978-79 (1978-1979), p. 24.

Chourmouziadis, George Ch. "Ena eidikeumeno ergastirio keramikis sto neolithiko Dimini", *Archaiologika Analekta ex Athinon* 10 (1977), p. 207-226.

Çınaroğlu, Aykut – Genç, Elif, "Kastamonu-Kınık 2002 Yılı Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 25/1 (2004), p. 355-366.

_____, "2003 Yılı Kastamonu-Kınık Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 26/1 (2005), p. 277-290.

Genç, Elif, "Kastamonu Kınık Kazıları ve Yerleşimin Çevre Kültür Bölgeleri ile İlişkileri", E. Genç and D. Çelik eds., *Aykut* Çınaroğlu'na *Armağan,* Ekici Form Obset, İstanbul 2008, p. 105-133.

Efe, Turan, "Early Bronze Age III Pottery from Bahçehisar: The Significance of the Pre-Hittite Sequence in the Eskişehir Plain, Northwestern Anatolia", *American Journal of Archaeology,* 98 (1994), p. 5-34.

Efe, Turan – Türkteki, Murat, "The Stratigraphy and Pottery of the Period Transitional into the Middle Bronze Age at Küllüoba (Seyitgazi, Eskişehir)", *Anatolia Antiqua,* XIII (2005), p. 119-144.

Emre, Kutlu, "Pottery of Levels III and IV at the Karum of Kanesh", K. Emre, B. Hrouda, M Mellink and N. Özgüç eds., *Studies in Honor of Tahsin* Özgüç*: Anatolia and The Ancient Near East*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, 111-129.

Erkanal, Armağan, "Panaztepe Kazısının 1985 yılı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 7/1, (1987), p. 253-261.

Erkanal, Hayat, "Geç Tunç Çağı'nda Liman Tepe", A. Erkanal-Öktü, S. Günel and U. Deniz eds., *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç,* Çağı *Kültürleri* Üzerine *Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2008, p. 91-100.

Erkanal, Hayat – Aykurt, Ayşegül, "Liman Tepe 2006 Yılı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 29/3 (2008), p. 223-242.

Erkanal, Hayat – Günel, Sevinç, "1994 Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 17/1 (1996), p. 305–327.

_____, "1995 Yılı Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 18/1 (1997), 231-260.

Evely, Doniert, D. 2000, *Minoan Crafts: Tools and Techniques*, Paul Åströms Förlag, Jonsered 2000.

Ezer, Sabahattin, "Middle Bronze Age Pottery Kiln at Şaraga Höyük", *Belleten*, LXXVII/278 (2013), p. 1-13.

Gunter, Ann C., *Gordion Excavations Final Reports III: The Bronze Age,* Science Press -Ephrata, Pennsylvania, Philadelphia 1991.

Günel, Sevinç, "Vorbericht über die mittel-und spätbronzezeitliche Keramik vom Liman Tepe", *Istanbuler Mitteilungen,* 49 (1999), p. 41-82.

Hauptmann, Harald, "Lidar Höyük 1981", *Türk Arkeoloji Dergisi,* XXXVI (1982), p. 93-103.

_____, "Lidar Höyük 1984", *Anatolian Studies*, XXXV (1985), p. 203-206.

İbiş, Resul – Durmuş, Sinan, "Çankırı Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Mezarlığı", *Anadolu,* 36 (2010), p. 13-43.

Kolankaya Bostancı, Neyir, "Erken Tunç Çağı›nda Batı Anadolu Sahil Kesiminde Obsidyen Kullanımı", V. Şahoğlu, P. Sotirakopoulou eds., *Karşıdan Karşıya* MÖ 3. *Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, Sakıp Sabancı Museum, İstanbul 2011, p. 154-157.

Korfmann, Manfred, "Red Cross Bowl. Angeblicher Leittyp für Troja V", R. M. Boehmer and H. Hauptmann eds., *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1983, p. 291- 297.

Koşay, Hamit Zübeyr, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", *Türk Tarih Arkeoloji ve Edebiyat Dergisi*, sayı 2 (1934), p. 3-100.

_____, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı, 1936'daki* Çalışmalara *ve Keşiflere Ait* İlk *Rapor*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1938.

Kulakoğlu, Fikri – Güllüce, Hamza, et al. "Gaziantep Kalehöyük Excavations", H. Kühne, R.M. Czichon, F.J. Kreppner eds., *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East. Volume 2: Social and Cultural Transformation: The Archaeology of Transitional Periods and Dark Ages, Excavations Report*, Berlin 2008, p. 345-352.

Lamb, Winifred, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar", *Archaeologia,* 86 (1937), p. 1-64.

Lamb, Winifred, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar: II", *Archaeologia,* 87 (1938), p. 217-273.

Lloyd, Seton – Gökçe, Nuri, "Excavations at Polatlı", *Anatolian Studies,* 1 (1951), p. 21-75.

Lloyd, Seton – Mellaart, James, *Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, British Institute of Archaeology at Ankara, London 1962.

Matney, Timothy – Roaf, Michael et al. "Archaeological Excavations at Ziyarettepe, 2000 and 2001", *Anatolica*, XXVIII (2002), p. 47-89.

Matney, Timothy – Rainville, Lynn et al. "Archaeological Investigations at Ziyarettepe, 2003-2004", *Anatolica,* XXXI (2005), p. 19-68.

Müller Karpe, Andreas, *Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattusa*, Hitzeroth Verlag, Hitzeroth Marburg 1988.

Mylonas, George Emmanuel, *The Neolithic Settlement: Excavations at Olynthus*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1929.

Niemeier, Wolf Dietrich, "The Mycenean Potter's Quarter at Miletus", R. Laffineur, P. Betancourt eds., *Aegaeum* 16: *Texnh Craftsman, Craftswoman and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*, (1997), p. 347-351.

Omura, Masako, "Yassı Höyük Kazıları 2011", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 34/1 (2013), p. 313-322.

Omura, Sachiro, "1996 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 19/1 (1998), p. 311-322.

_____, "1998 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 21/1 (2000), p. 217-228.

_____, "2001 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıalrı", *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 24/1 (2003), p. 11-26.

Orthmann, Winfried, *Frühe Keramik von Boğazköy: Aus Den Ausgrabungen am Nordwesthang von Büyükkale*, Verlag Begr. Mann, Berlin 1963.

_____, *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien,* Verlag Begr. Mann, Berlin 1963.

Özgüç, Nimet, "Haberler: Acemhöyük'te 1977 Çalışmaları", *Belleten*, XLII/167 (1978), p. 540-541.

_____, "Haberler: Acemhöyük Kazısı 1979 Çalışmaları", *Belleten*, XLIV/176 (1980), p. 619-621.

_____, "An Early Bronze Age Jar from Acemhöyük", *Eretz-Israel Archaeological Historical and Geographical Studies vol. XXI, Ruth Amiran Volume*, Jerusalem 1990, p. 70-73.

Özgüç, Tahsin, "Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri", *III. Türk Tarih Kongresi Raporları*, Ankara (1948), p. 393-419.

Pavuk, Peter, "New Perspectives on Troia VI Chronology", M. Bietak, E. Czerny eds., The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III, Wien 2007, p. 473-478.

Raymond, Amy, "The MBA Hearths and Kiln at Miletus", A. Erkanal-Öktü, E. Özgen, S. Günel, A. T. Ökse, H. Hüryılmaz, H. Tekin, N. Çınardalı-Karaaslan, B. Uysal, F.A. Karaduman, A. Engin, R. Spieβ, A. Aykurt, R. Tuncel, U. Deniz and A. Rennie eds., *Hayat Erkanal'a Armağan. Kültürlerin Yansıması / Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections*, Homer Yyaınları, İstanbul 2006, p. 612-617.

Sarı, Deniz, "İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'nun Kültürel ve Siyasal Gelişimi", *MASROP/ E-Dergi* 7 (2012), p. 112-249.

Sazcı, Göksel, "Troia I-III, Die Maritime Troia- Kultur und Troia IV-V, Die Anatolische Troia Kultur: Eine Untersuchung der Funde und Befunde im Mittleren Schliemanngraben", *Studia Troica* 15 (2005), p. 35-98.

Sipahi, Tunç, "2011 Yılı Eskiyapar Kazısı", *2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (2012), p. 5-21.

_____, "2013 Çalışmalarının Işığında Eskiyapar Kazıları", *4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (2014), p. 45-58.

Süel, Mustafa, "Balıbağı 1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 28 (1989), p. 145-164.

_____, "Balıbağı 1990 Kurtarma Kazısı", *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, II (1992), p. 129-146.

Şahoğlu, Vasıf, "Liman Tepe Erken Tunç Çağı Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2002.

Türker, Atilla, "Assur Ticaret Kolonileri Çağında Acemhöyük Çanak Çömleği", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Ankara 2008.

Yener, Kutlu Aslıhan, "1999 Tell Kurdu Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 22/1 (2001), p. 231-246.

_____, *Tell Atchana, Ancient Alalakh Volume 1 The 2003-2004 Excavation Seasons*, Koç Üniversitesi Press, İstanbul 2010.

Yıldırım, Tayfun, "Resuloğlu Kazısı ve Anadolu Arkeolojisi'ne Katkıları", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (2010), p. 11-28.

Fig. 1

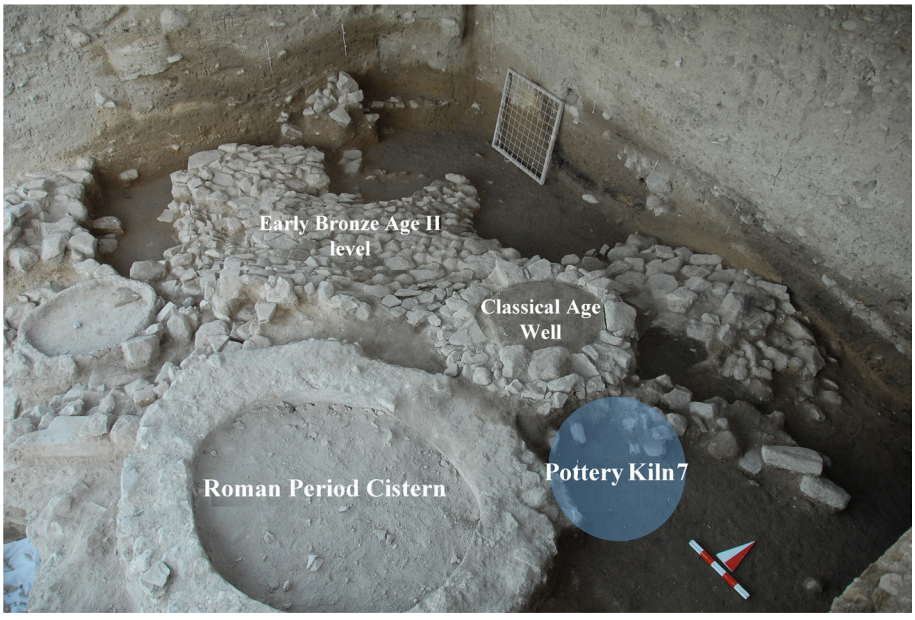
Early Bronze Age II
level
Classical Age
Well
Pottery Kiln 7
Roman Period Cistern

Fig. 2

Fig. 3

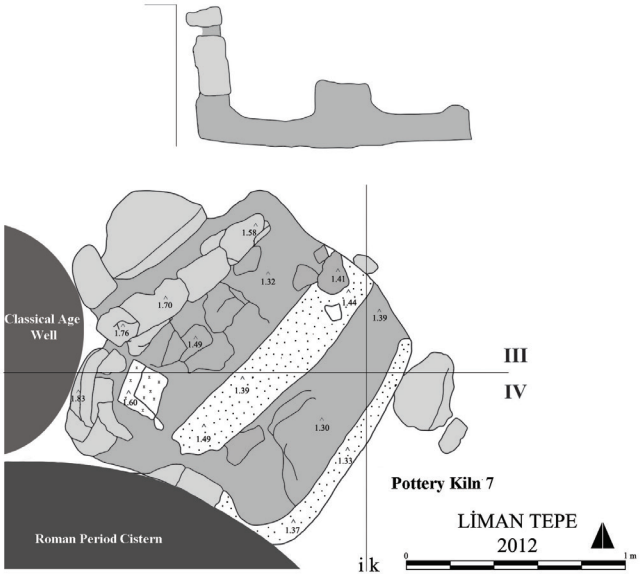
Classical Age
Well
Roman Period Cistern
Pottery Kiln 7
III
IV
İ
k
LİMAN TEPE
2012
0
1 m

Fig. 4

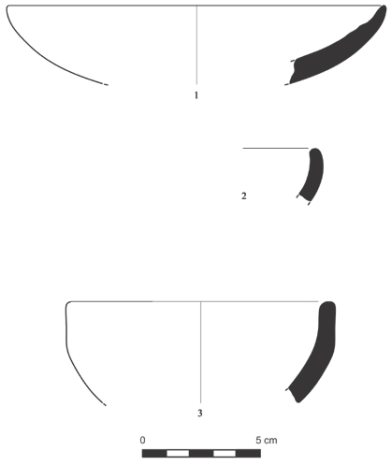

Fig. 5

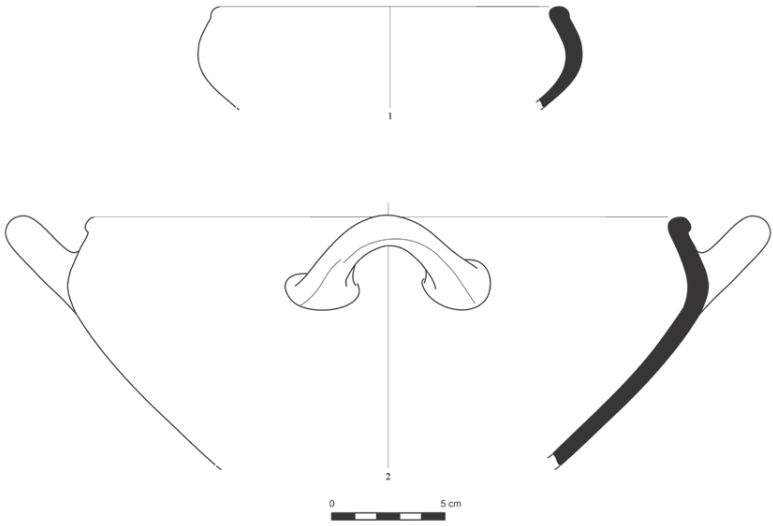

Fig. 6

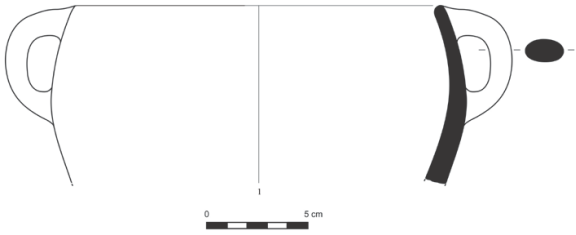

Fig. 7

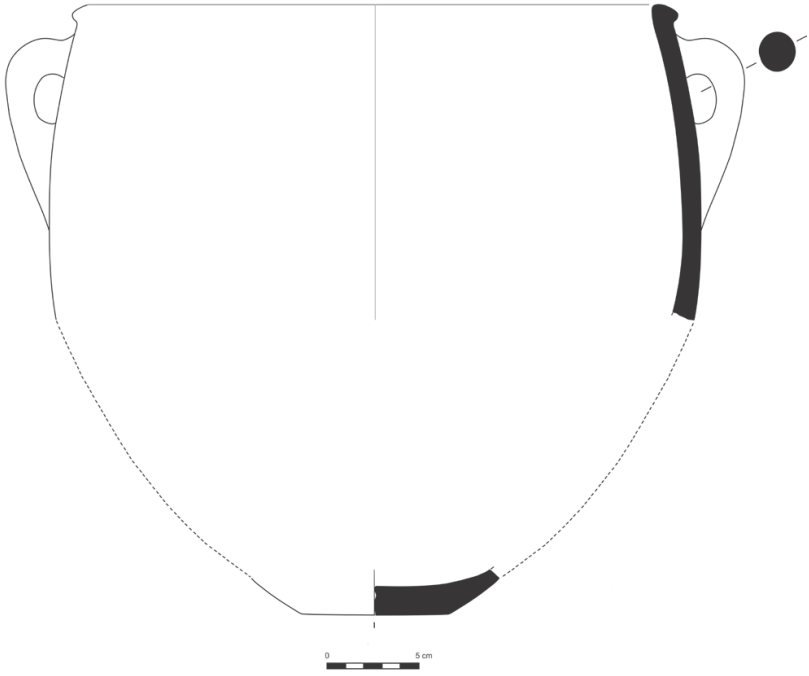

Fig. 8

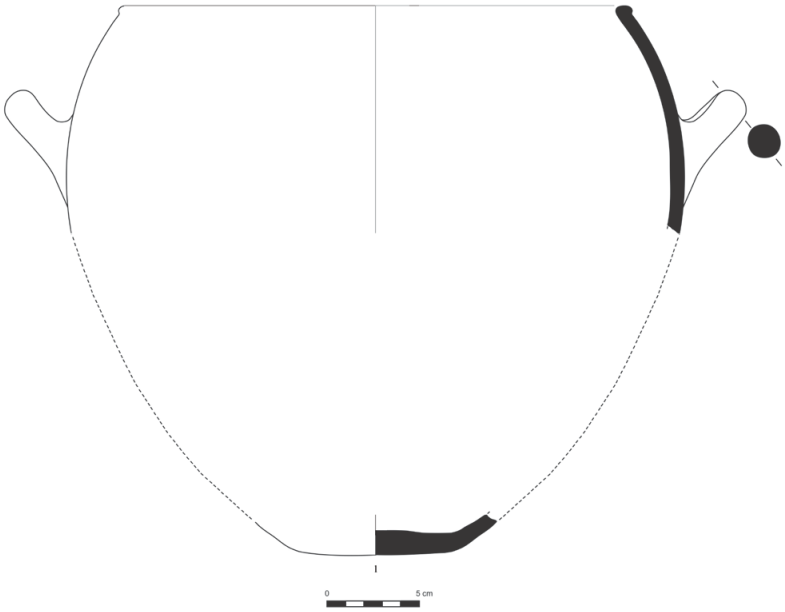

Fig. 9

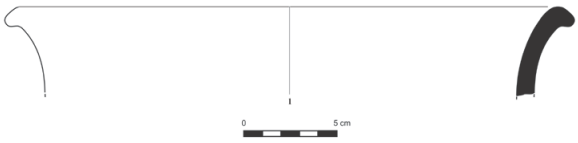

Fig. 10

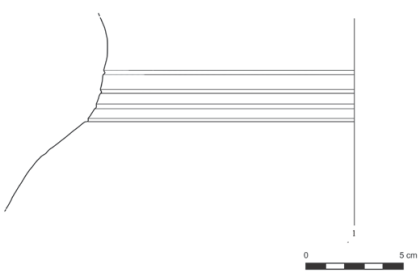

Fig. 11

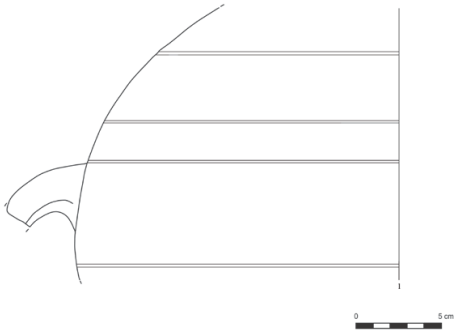

Fig. 12

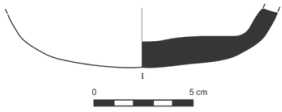

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 24

Fig. 25

YAHUDİ BİLGİN SAADYA GAON'UN (ö. 942) ESERLERİNDE İSLAMÎ UNSURLAR

YASİN MERAL*

Giriş

Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ilk etkileşim, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti sonrasında gerçekleşmiştir. Ardından dört halife, Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde Arap yarımadası, Kuzey Afrika ve İspanya'yı fetheden Müslümanlar, bu bölgelerdeki Yahudi cemaatleriyle karşılaşmışlardır. Yahudi cemaatleri, Emeviler döneminde İslam devleti ve toplumuyla sağlıklı bir ilişki geliştirmiş ve bu durum sonraki dönemlere zemin hazırlamıştır[1]. Emevilerin ardından Abbasiler, Murabıtlar, Fatimiler ve Eyyubilerin diğer din mensuplarına gösterdikleri hoşgörülü yönetim, Yahudi ve Müslümanların bir arada rahat bir yaşam sürmelerine imkân sağlamıştır.

Bu dönemde Yahudiler sadece hoşgörüyle muamele edilen pasif konumdaki dini bir azınlık değil, aynı zamanda ilmi ve kültürel anlamdaki üretimleriyle İslam toplumunun bir parçası olmuşlardır. Irak'taki Yahudi akademileri, Emeviler ve Abbasilerin döneminde Yahudi dünyasının ilmi ve dinî merkezleri olarak öne çıkmıştır. Daha sonra bu akademilere alternatif olarak Filistin'deki Yahudi akademileri de güçlenmiş, sonrasında da Mısır'daki Fatimi Devletiyle birlikte *nagid*lik (Yahudi cemaat reisliği) kurumu alternatif bir Yahudilik merkezi olarak ortaya çıkmıştır[2].

İslam tarihi, diğer din mensuplarına gösterilen hoşgörüyle bilinmekle birlikte bunun bazı istisnaları da mevcuttur. Kuzey Afrikalı Berberi kabileleri tarafından kurulan Muvahhid hanedanlığı (1130-1269) döneminde Müslüman olmayanların İslam'ı kabul etmeye zorlandıkları kaynaklarda zikredilmektedir[3]. Fakat Muvah-

* Yard. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Dini Bilimler Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, yasinmeral1979@gmail.com

[1] Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkubbe Yay., İstanbul 2005, s. 166.

[2] Nuh Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, İz Yay., İstanbul 2008, s. 635.

[3] Abdulvahid Marakuşî, *Kitâbu'l-Mu'cib fi Telhısi Ehli'l-Mağrib*, ed. R. Dozy, Leiden, 1847, s. 223; Shlomo Dov Goitein, *A Mediterrenean Society II*, University of California Press, Berkeley 1971, ss. 299-311; Fred Astren, *Karaite Judaism and Historical Understanding*, University of South Carolina Press, South Carolina 2004, s. 39.

hidlerin baskısıyla İslam'ı seçen Yahudiler ve Hıristiyanlar, toplum önünde şeklen Müslüman gibi hareket etseler de gizli bir şekilde eski dinlerini yaşamaya devam etmişlerdir. Devlet yönetimi de onların durumlarından şüphe ettiği için farklı uygulamalarla Yahudilerin yaşamlarını takip ettirmiştir. Örneğin bazı Muvahhidî emirleri, Müslüman olan Yahudileri ayırt edebilmek için farklı elbise giymelerini emretmiştir[4].

İslam egemenliği altında yaşayan Yahudilerle Müslümanlar arasında gerek *meclis* adı verilen ilmî münazara toplantılarında gerekse yazılı reddiyeler şeklinde karşılıklı etkileşimler olmuştur[5]. Bu tür münazaralar olmakla birlikte Müslüman yönetimler siyasi güçlerini kullanarak Yahudilerin bu noktadaki özgürlüklerini sınırlamamışlardır. Bu bağlamda İslam devletlerinin, Yahudilerin kutsal metinleriyle ilgili tutumlarının bilinmesi son derece önem arz etmektedir. Öncelikle İslam tarihinde Tevrat'ın veya Talmudların yasaklanması ve yakılması yönünde bir girişim olmamıştır[6]. Hâlbuki Orta Çağ Avrupa tarihi, Talmudların yakılmasını emreden pek çok Papalık fermanına şahitlik etmiştir[7].

Konuyla ilgili bir diğer önemli husus da sansür uygulamasıyla ilgilidir. İslam devletlerinde Yahudilere ait kitaplara sansür uygulanmamıştır. Hâlbuki Orta Çağ'da Hıristiyan Avrupa'sında çok yaygın bir sansür mekanizmasının olduğu herkesin malumudur. Bugün Yahudilikle ilgili temel kaynakların sansürlü ve sansürsüz şekilde pek çok edisyonu bulunmaktadır. Akademi çevrelerinde yaygın olarak bilinen bu husus, Yahudiliğin temel metinlerinin kilise tarafından sansüre tabi tutulmasının bir sonucudur. Fakat İslam devletleri -İslam, Hz. Muhammed ve Müslümanlar hakkında ağır eleştiriler içerse bile- Yahudilerin gerek Arapça gerekse İbranice kaleme aldıkları eserlere sansür uygulamamıştır. Örneğin Karaî bilgin Kirkisani'nin 937 yılında Arap harfleriyle Arapça olarak kaleme aldığı *Kitâbu'l-Envâr ve'l-Merâkıb* adlı eseri, Hz. Muhammed'in peygamberliğine müstakil reddiye içermesine rağmen İslam devletlerinden sansür görmemiştir.

[4] Marakuşî, *Kitâbu'l-Mu'cib fi Telhısi Ehli'l-Mağrib*, s. 223.

[5] David Sklare, "Responses to Islamic Polemics by Jewish Mutakallimun in the Tenth Century", *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam*, ed. Hava Lazarus Yafeh, Harrasowitz, Wiesbaden 1999, ss. 137-161.

[6] Bilakis İslam yönetimleri diğer din mensuplarının kutsallarına saygıyla muamele etmiştir. Bunun en güzel örneği, Hz. Muhammed'in, Hayber'in fethi sırasında ele geçirilen Tevrat nüshalarını Yahudilere iade etmesidir. Bkz. Muhammed bin Ömer Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğazi*, ed. Marsden Jones, Beyrut 1966, c. II, ss. 680-1; Ebu Muhammed Takiyyüddin Makrizî, *İmtâu'l-Esma*, tahk. Mahmud Muhammed Şakir, Kahire 1941, s. 323.

[7] Detaylı bilgi için bkz. Amnon Raz-Krakotzkin, *The Censor, the Editor, and the Text*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania 2007; Harry Freedman, *The Talmud-A Biography: Banned, censored and burned*, Bloomsbury Publishing, London 2014.

Saadya Gaon: Hayatı ve Eserleri

Yahudi geleneğinde Rav Saadya Gaon, İslam dünyasında Sa'id bin Yusuf el-Feyyumî olarak bilinen Saadya, 882 yılında Mısır'ın Ebu Suveyr (Dilas) bölgesindeki Feyyum şehrinde dünyaya geldi. Gençlik yıllarına dair fazla bilgi bulunmayan Saadya, yirmili yaşlarda ailesiyle birlikte Mısır'ı terk etmiş, bir müddet Filistin'de ikamet ettikten sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Cedelci bir yapıya sahip olan Saadya, Karaî bilginler başta olmak üzere farklı gruplardan bilginlerle sürekli tartışma içinde olmuştur[8]. İslam tarihçilerinden Mesudi (ö. 956), Saadya'nın Bağdat'ta bulunduğu sırada vezir Ali bin İsa'nın (ö. 946) himayesindeki *meclis* adı verilen münazara toplantılarına katıldığını nakletmektedir[9].

Saadya'nın kariyerindeki ilk önemli aşama, Filistin'deki Yahudi akademisinin lideri Aharon ben Meir ile Yahudi takvimi üzerine girdiği tartışmadır[10]. 922 yılında Babil ve Filistin akademileri Pesah ve Roş ha-Şana'nın hangi günlere denk geldiği konusunda ihtilafa düştüler. Filistin akademisi lideri ben Meir, Filistin akademisinin Yahudi toplumları üzerindeki etkisini artırma niyeti ile başta takvimle ilgili olmak üzere karar merciinin kendileri olduğunu ilan etti. Saadya ve onun takipçileri ise Ben Meir'in iddialarını reddettiler. Ayrılık iyice netleşip her iki cemaatte de kafa karışıklığı hâsıl olunca Babil akademisi ileri gelenleri Saadya'dan konuyla ilgili bir risale ele almasını rica ettiler. Bunun üzerine Saadya, *Sefer ha-Zikaron* adlı risalesini yazdı. Bu çalışma Saadya'nın özellikle Yahudi takvimi konusundaki ününü artırdı. Saadya bunu müteakiben Ben Meir'in iddialarını çürütmek ve takvim konusundaki tartışmaları detaylıca değerlendirerek son noktayı koymak amacıyla *Sefer ha-Moadim* adlı eserini kaleme aldı. İkiliği önleme adına yapılan bütün gayretlere rağmen ihtilaf çözülmemiş ve bayramlar ayrı zaman dilimlerinde kutlanmıştır. Takip eden günlerde Saadya'nın ve dolayısıyla da Babil akademisinin görüşü kabul görünce Ben Meir ve taraftarları ciddi bir itibar kaybına uğradılar.

[8] Saadya'nın Karaî karşıtı yazıları için bkz. Samuel Poznanski, "The Anti-Karaite Writings of Saadya", *The Jewish Quarterly Review* 10/2 (1898), ss. 238-276; Samuel Poznanski, "The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon in Eleventh Century", *The Jewish Quarterly Review* 19/1 (1906) ss. 59-83; 18/2 (1906), ss. 209-250.

[9] Mesudi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, ed. M. J. Goeje, Leiden 1894, ss. 112-114. Bkz. Richard Steiner, *A Biblical Translation in the Making: The Evolution and Impact of Saadia Gaon's Tafsir*, Harvard University Press, 2011, s. 99.

[10] Aslında bu tartışma takvim tartışmasından ziyade Yahudi toplumuna liderlik kavgası olarak kabul edilmiştir. Zira Yahudi toplumunun iki temel merkezi olan Filistin ve Babil akademileri arasında liderlik mücadelesi asırlar boyunca devam etmekteydi. Miladi dördüncü yüzyıldan sonra Filistin akademisi liderlik vasfını Babil'e kaptırmıştı. Babil Yahudileri Sura ve Pumbedita akademileri ile öne çıkmış ve Yahudi dünyasında söz sahibi olmaya başlamışlardı. Dokuzuncu yüzyılın başlarında Sura akademisinin kapanma noktasına gelmesi, Pumbedita akademisinin de etkisinin azalması ile Babil Yahudiliği, Ortadoğu Yahudi cemaatleri üzerindeki etkiyi yitirmeye başlamıştı. Bkz. Henry Malter, *Saadia Gaon: His Life and Works*, Philadelphia 1921, ss.108-9.

Saadya, 922-928 yılları arasında hem Babil'deki konumunu güçlendirmiş hem de ilmi çalışmalarda bulunmuştur. Sura akademisi gaonu[11] 928 yılında ölünce re'su'l-calut[12] David ben Zakkay, Saadya'yı Sura akademisi başkanı olarak atadı. Bir müddet sonra Saadya ile re'su'l-calut'un araları açıldı. Re'sul-calut, Abbasi halifesinin de desteğini alarak 931 yılında Saadya'yı görevden uzaklaştırdı. Saadya 937 yılına kadar hem inziva hayatı yaşamış hem de eserler üretmiştir. Bu tarihte Yahudi cemaatinden aracılar devreye girerek re'su'l-calut ile Saadya'yı barıştırmışlardır. Saadya tekrar Sura akademisi gaonluğuna getirilmiş ve ölümüne kadar (942) bu görevi sürdürmüştür.

Saadya, Yahudiliğin birçok alanında eser kaleme almıştır. Bu özelliğinden dolayı Saadya hakkında "Her alanda konuşanların reisi (*roş ha-medabrîm be-kol makom*)" nitelemesi yapılmıştır[13]. Bazı araştırmacılar *medabrîm* ifadesini *mütekellimûn* ifadesinin İbranicesi olarak düşünmekte ve bu ifadeyi "Yahudi kelamcıların reisi" olarak yorumlamaktadırlar[14]. Saadya hem İbrani dili hem de Yahudilikle ilgili eserler kaleme almıştır. Bunların en önemlileri *Agron*, *Tefsiru Seb'îne Lâfzen el-Feride*, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, *Kitâbu'l-Medhal ile't-Talmud*, *Sefer ha-Moadim*, *Tefsiru Kitâbi'l-Mebâdi*, *Kitâbu'l-Emanât ve'l-İtikadât*, *Kitabu't-Temyiz*, *Kitabu Camiu's-Salavât ve't-Tesâbih*, *Sefer ha-Galuy* ve *Kitabu Fasihi Lügati'l-İbraniyyin*'dir. Bu eserlerden *Agron*, orijinal adıyla *Kitabu Usûlu Şi'ri'l-İbranî* adını taşımaktadır. İki bölümden oluşan bu eser, İbrani dilinin ilk sözlüğü kabul edilmektedir[15]. İlk bölümde kelimeler alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. İkinci bölümde ise kelimelerin son harflerine göre alfabetik düzenleme yapılmıştır. Saadya, bununla İbrani şiirinde satır sonralarında kafiyeli kelimeler kullanmak isteyenlere hazır kelime hazinesi sunmak istemiştir. *Tefsiru Seb'îne Lâfzen el-Feride*, Tevrat'ta ve Mişna'da bir defa veya nadir olarak geçen İbranice veya Aramice kelimelerin açıklamalarının yapıldığı bir sözlük çalışmasıdır.

[11] Gaon, Babil'de (Bugünkü Irak) bulunan Sura ve Pumbedita adlı iki büyük Yahudi akademisinin liderlerine verilen ünvan. Bu isimlendirme özellikle Abbasi Devleti zamanında bu akademilerdeki liderler için özel isimken daha sonraki asırlarda "Dini konularda bilge kişi" anlamında Yahudi din bilginleri için kullanılmıştır.

[12] Babil'deki Yahudi cemaati Hz. Davud'un soyundan geldiğine inanılan re'sul-calut lakabıyla anılan liderler tarafından yönetilmekteydiler. İbranice *roş galut* şeklinde ifade edilen bu liderler, Yahudilerin devlet nezdindeki siyasi temsilcisi olmaktaydı. Irak'ın İslam idaresine geçtiği 651 yılında önce Pers ve Sasani imparatorlukları döneminde mevcut olan re'sul-calutluk müessesi İslami dönemde de aynı şekilde korunmuştur. İslam idaresi altındaki ilk re'su'l-calut da Bostanay ben Hanina'dır (ö. 670). Bağdat'ın Abbasiler tarafından kurulmasına kadar bu kurum Sura'da ikamet etmiştir. Bağdat kurulduktan sonra ise kurumun yönetim merkezi Bağdat'a aktarılmıştır.

[13] Bu ifadeyi Saadya için Abraham ibn Ezra kullanmıştır. *Roş ha-medabrîm be-kol makom* ifadesiyle Yahudilikle alakalı her konuda söz sahibi olması ve otorite olması kastedilmektedir. Bkz. Malter, *Rav Saadya Gaon*, s. 52

[14] Saadya genelde Yahudi araştırmacılar tarafından mutezile akımı etkisindeki Yahudi bir mütekellim olarak görülmüştür. Bkz. Sara Stroumsa, *Saadya Gaon: Hoge Yahudi be-Hevra Yam Tihonit*, Hotsaat Universitat Telaviv, 2002, ss. 9-10, 22.

[15] Aharon Daton, "Saadya Gaon: Balşan Mehadeş", *Peamim* 54 (1993), s. 50.

Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye ise Tevrat'ın İbraniceden Arapça'ya yapılan ilk tam çevirisidir[16]. Saadya'nın çevirisi kendisinden sonra Arapça konuşan Yahudi dünyası için standart Arapça Tevrat haline gelmiştir. Judeo-Arabic dilinin model metni haline gelen bu tercüme, onuncu yüzyıldan itibaren Judeo-Arabic yazım kurallarının standartlaşmasında da etkili olmuştur[17]. Saadya'nın tercümesinin otorite metin olması ve ciddi kabul görerek yaygınlaşması, Rabbani Yahudiler arasında Arapça Tevrat tercümesi girişimlerini kısıtlamıştır[18]. Geniza[19] dökümanları arasında çıkan Arapça Tevrat nüshalarının çoğunluğunun Saadya'nın çevirisi olması bunu teyit etmektedir[20]. Saadya bu eserine *tercüme* yerine *tefsir* başlığını koymuştur. Bununla muhtemelen Arapça tercümenin İbranice metnin birebir karşılığı olamayacağını düşünmüştür. Bir diğer ihtimal de literal tercümeden ziyade tefsiri manayı vermek istemesidir[21]. Bazı araştırmacılara göre Saadya'nın bu eseri Ortaçağ'ın en etkili Judeo-Arabic eseridir[22]. Saadya'nın bu çalışmasını Arap harfleriyle yazdığına dair Abraham ibn Ezra'dan (ö. 1164/1167?) bir nakil bulunmaktadır. Fakat araştırmacılar arasında bu bilgi ihtiyatla karşılanmakta ve kabul görmemektedir. Araştırmacılar İbn Ezra'nın gördüğü versiyonun orijinal nüshadan Arap harflerine çevrilmiş bir kopya olduğunu öne sürmektedirler[23].

Saadya'nın eserlerinden *Kitabu'l-Medhal ile't-Talmud*, Talmud'a giriş olarak hazırlanmıştır. Geniza malzemelerinde ve daha sonraki dönem yazarlarının eserlerinde bu esere atıflar mevcuttur. Bir başka eseri *Sefer ha-Moadim*, Saadya'nın Yahudi bayramlarını anlatan çalışmasıdır. Re'su'l-calut'un isteği üzerine Ben Meir ile olan kavgasını müteakiben kaleme alınmıştır. *Tefsiru Kitâbi'l-Mebâdi* ise, İbranice *Sefer Yetsira* olarak bilinen mistik esere yapılan bir yorum/şerh çalışmasıdır. Saadya'nın en önemli eserlerinden biri, *Kitabu'l-Emanât ve'l-İtikadât*'tır. Bu eser, Saadya'nın 933 yılında Bağdat'taki inziva dönemi sırasında kaleme aldığı dinî-felsefî eseridir. Eser, uzun

[16] Saadya'dan önce de Tevrat'ın bazı bölümlerinin Arapça'ya tercüme edildiği bilinmektedir. Bkz. Joshua Blau, "The Oldest Judeo-Arabic Bible Translation", *Geniza Research After 90 Years*, University of Cambridge Oriental Publications, 1992, ss. 31-39.

[17] Joshua Blau, "Saadya Gaon's Pentateuch Translation and the Stabilization of Mediaeval Judaeo-Arabic Culture", *Interpretation of the Bible*, ed. Krasovec Joze, Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Ljubljana 1998, s. 394.

[18] Meira Polliack, *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation*, Brill, Leiden 1997, s. 81.

[19] Eskimiş ve aşınmış İbranice dinî metinlerin saklandığı yer. Büyüklüğü ve içeriğiyle en meşhur geniza, 1864'te Jacob Saphir tarafından bulunan Kahire Genizası'dır.

[20] Meira Polliack, "Arabic Bible Translations in Cairo Geniza", *Jewish Studies in New Europe*, Copenhagen 1998, ss. 600-601.

[21] Polliack, *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation*, s. 86.

[22] Joshua Blau, "Some Instances Reflecting the Influence of Saadya Gaon's Bible Translation on Later Judeo-Arabic Writings, *Occident and Orient*, ed. Robert Dan, Brill, Budapest 1998, s. 21.

[23] Joshua Blau, "The Lingustic Character of Saadia Gaon's Translation of the Pentateuch", *Oriens* 36 (2001), ss. 3-4.

bir mukaddime ve on bölümden oluşmaktadır. Saadya her bölümde Yahudiliğin temel inanç esaslarına dair meseleleri açıklamaktadır. O, Arapça *makale* ismini verdiği bu bölümlerde Yahudi öğretisini hem kutsal kitaptan verdiği örnek cümlelerle hem de aklî delillerle ispatlamaya çalışmaktadır. Saadya'nın bir diğer eseri, *Kitabu't-Temyiz*'dir. Bu eser, Saadya'nın en hacimli ve en önemli polemik eserlerinden biridir. Bu eserin 926-7 yıllarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Bu çalışma, Karaîlere ve görüşlerine getirilmiş bir reddiyedir. *Sefer ha-Galuy* ise Saadya'nın kendisini başta re'su'l-calut olmak üzere kendine hasım olan insanlara karşı savunma amaçlı 931-4 yılları arasında kaleme aldığı eseridir. *Sidur* adıyla meşhur olan *Kitabu Camiu's-Salavât ve't-Tesâbih* adlı dua kitabı da Saadya'nın bir diğer önemli eseridir. Saadya bu dua kitabını halkın kullanımına uygun olarak hazırlamış ve duaları konularına göre sınıflandırmıştır[24]. *Kitabu Fasihi Lügati'l-İbraniyyin* ise İbranicenin ilk sistematik gramer kitabı olarak tanımlanmaktadır[25]. Bunların dışında reddiye türü eserlerden *Kitabu'r-Red ala Annan*, *Kitabu'r-Red ala İbn Sakavihi*, *Kitabu'r-Red ale'l-Mütehamil*, *Kitabu'r-Red ala Hivi Belhî* gibi eserler zikredilebilir. Bu şahıslardan Hivi Belhî (9.yy), Talmud'u ve Kitabı Mukaddes'i reddederek Kitabı Mukaddes'in akıl dışı öğretilerden oluştuğunu iddia etmiştir. Saadya, Hivi Belhî'ye yazdığı reddiyesinde itiraz konularına tek tek cevap vermekte ve iddiaları çürütmeye çalışmaktadır[26].

Eserlerinde İslamî Kavram ve İfadeler[27]

Saadya'nın eserlerinde birçok İslamî kavram ve ifade yer almaktadır. Bu kavram ve ifadelere özellikle Arapça Tevrat tercümesi ve şerhlerinde rastlanmaktadır. Saadya'nın bu kullanımları daha sonraki Yahudi bilginler tarafından da benimsenmiş ve yaygınlık kazanmıştır[28]. Bu kavramların yanında Saadya'nın Tevrat'ta geçen bazı yer isimlerini de İslam'ın kutsal mekânlarıyla özdeşleştirdiği dikkat çekmektedir. Örneğin Saadya, Arapça Tevrat çevirisinde Tekvin kitabı onuncu bapta yer alan *Meşa*'yı *Mekke*, *Sefar*'ı da *Medine* olarak çevirmektedir[29]. O, benzer şekilde Hacer'in evden uzaklaşıp Şur[30] yolu üzerinde Tanrı'nın meleğiyle karşılaşmasıyla ilgili bölümde de Şur yolu (*dereh Şur*) ifadesini *fi tariki haceri'l-Hicaz* şeklinde tercü-

[24] Detaylı bilgi için bkz. Lois Ginzberg, "Saadia's Siddur", *The Jewish Quarterly Review* 33/3 (1945), ss. 315-363.

[25] Bkz. Solomon L. Skoss, "Saadia Gaon, the Earliest Hebrew Grammarian", *Proceedings of the American Academy for the Jewish Research* 21 (1952), ss. 75-100; 22 (1953), ss. 65-90; 23 (1954), ss. 59-73.

[26] Israel Davidson, *Saadia's Polemics against Hiwi Balkhi*, The Jewish Publication Society, New York 1915.

[27] Saadya Gaon'un eserlerindeki İslamî unsurlar hakkında genel bilgi için bkz. Yasin Meral, *İbn Meymun'un Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2012, ss. 29-33.

[28] Blau, "Some Instances Reflecting the Influence of Saadya Gaon's Bible Translation on Later Judeo-Arabic Writings", s. 22.

[29] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tekvin 10/30.

[30] Sina yarımadasında Filistin toprakları sınırındaki bölge.

me etmektedir[31]. Burada *Hicaz'ın taşı* (*haceru'l-Hicaz*) ifadesiyle Kâbe'nin kastedilmesi muhtemeldir[32]. Saadya ayrıca Daniel kitabı yedinci bapta anlatılan küçük boynuzun, İslam medeniyetini temsil ettiğini ifade etmektedir[33]. O, Müslümanları ifade etmek için farklı tabirler kullanmıştır. Bunlar arasında *nesl-i yişmael*[34], *bney İsmail*[35] *el-Arab*[36], *Hagrîm*[37] ve *el-A'rab*[38] sayılabilir[39]. Yine Tekvin kitabında yer alan "Yefet'in oğulları, Gomer, Magog, Maday, Yavan, Tuval, Meşeh ve Tiras'tır"[40] cümlesindeki Gomer ismi, Saadya'nın Tevrat tercümesinde *et-Turk* (Türk) şeklinde çevrilmiştir[41].

Saadya'nın en dikkat çekici çevirilerinden biri de *kohen* kelimesinin *imam* olarak tercüme edilmesidir[42]. O, Tevrat'ta geçen *Kohen Harun* ifadesini *Harun el-İmam* şeklinde çevirmektedir[43]. Benzer şekilde çoğul haliyle kohenler anlamına gelen *kohanîm* kelimesi de Saadya tarafından *eimme* (imamlar) şeklinde kullanılmıştır[44]. Din adamları sınıfı olarak kohenlik kurumu ve görevi de Saadya tarafından *imamet* olarak tercüme edilmiştir[45]. Fiil formunda kullanılan "Kohenlik yapsınlar diye" ifadesi de *li-yeimmû* (imamlık yapsınlar diye) şeklinde karşılanmıştır[46].

Saadya'nın *kohen* kelimesi yerine *imam* kelimesini tercih etmesi dikkat çekicidir. Burada *imam* kelimesi yerine tercih edebileceği alternatif karşılık sorunu gündeme gelmektedir. Bazı araştırmacılara göre aynı harflerden oluşan *kâhin* kelimesi, büyücü anlamını da içerdiği için Saadya imam kelimesini tercih etmiştir[47]. İmam kelimesinin kullanılmasını dönemin hâkim dilinin (*lingua franca*) etkisi olarak değerlendirmek mümkündür. Böyle olunca *imam* kelimesi camide namaz kıldıran anlamından daha genel bir anlam kazanıp, insanlara dinî konularda rehberlik eden din adamı anla-

[31] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tekvin 16/7. Saadya gaon, Şur ismini Çıkış 15/22'de *Şur* diye muhafaza ederken Tekvin 20/1'de *Cifar* şeklinde tercüme etmektedir.

[32] David M. Freidenreich, "The Use of Islamic Sources in Saadiah Gaon's 'Tafsir' of the Torah", *The Jewish Quarterly Review* 93/3-4 (2003), ss. 372-375. Hz. İbrahim'in Kâbe'nin inşasını İsmail ile birlikte yapması, Saadya'nın tercihinde etkili olmuş olabilir. Bakara, 2/127.

[33] Saadya Gaon, *Daniel im Targum ve Peruş*, ed. Yosef Kafih, ha-Vaad le-Hotsaat Sifrey Rasag, Yeruşalayim 1980, ss. 156-157.

[34] Saadya Gaon, *Version Arabe D'Isaie*, ed. J. Derenbourg&H. Derenbourg, Paris 1896, s. 120.

[35] Saadya Gaon, *Version Arabe D'Isaie*, s. 111, 113.

[36] Saadya Gaon, *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, 7:2, s. 223.

[37] Israel Davidson, *Saadia's Polemic Against Hiwi al-Balkhi*, The Jewish Theological Seminary of America, New York 1915, s. 60. Bu kelime Haceroğulları anlamında kullanılmaktadır.

[38] Saadya Gaon, *Version Arabe D'Isaie*, s. 111, 113.

[39] Eliezer Schlossberg, "Yahaso şel Rav Saadya Gaon el ha-Islam", *Daat* 25 (1990), s. 22.

[40] Tekvin, 10/2.

[41] Tekvin, 10/2; Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, s. 17.

[42] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Levililer, 5/6, 8, 10, 12, 13, 16; 6/3, 15; 7/7, 14, 32.

[43] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Levililer, 7/34; Sayılar, 3/6.

[44] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Sayılar, 3/3.

[45] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Çıkış, 19/6; 40/15; Sayılar, 3/10.

[46] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Çıkış, 40/15.

[47] Freidenreich, "The Use of Islamic Sources in Saadiah Gaon's "Tafsir" of the Torah", s. 362.

mında kullanılmaktadır. Bazı araştırmacılar *kohen* kelimesinin *imam* olarak tercüme edilmesiyle, İngilizce Tevrat tercümelerinde *priest* olarak tercüme edilmesini kıyaslamaktadır. Buna göre *priest* kelimesi de Hıristiyanlığa ait bir kavram olup kohenler için kullanılması İngilizce'nin günümüzde hâkim dil olmasından kaynaklanmaktadır[48]. Konuyla ilgili ilginç bir örnek de Yahudi asıllı Müslüman bilginlerden Samuel Mağribî'dir (ö. 1175). Mağribî, *İfhâmu'l-Yehûd* adlı eserinde Tevrat'tan orijinal İbranice metinler aktarmakta ve bunları Arapça tercümeleriyle birlikte vermektedir. Mağribi'nin bu tercümelerde *kohen* kelimesini *imam* olarak tercüme ettiği görülmektedir[49]. Burada şöyle bir soru akla gelmektedir: Tevrat'taki kohen kelimeleri imam olarak çevrilirken, Kur'an'daki imam kelimeleri İbranice Kur'an çevirilerinde kohen olarak çevriliyor mu? Bu çerçevede günümüze kadar ulaşan dört adet İbranice Kur'an çevirisini taradık. Bunlar; Zvi Hayim Reckendorf (1857), Yosef Yoel Rivlin (1933), Aharon ben Şemeş (1968) ve Uri Rubin (2005) tercümeleridir[50]. Bunlardan Reckendorf ve Rivlin, İbranice Kur'an mealinde Allah'ın Hz. İbrahim'e hitaben "*İnnî câiluke lin-nâsi imama* (Seni insanlara imam/önder kılacağım)" mealindeki ayeti "Seni insanlara kohen olarak atayacağım."[51] şeklinde tercüme ettiği görülmektedir[52]. Burada hâkim dilin kullanılarak okurun en iyi anlayacağı şekliyle tercüme yapıldığı iddiası daha güçlü görünmektedir.

Saadya'nın kullandığı kavramlardan biri de *rasul*dür. O, İsrailoğullarının Yahve'ye ve Musa'ya inanmalarını *âmenû billahi ve bi-Musa rasulihi* şeklinde kullanmaktadır[53]. Saadya benzer şekilde, Hz. Musa için kullanılan *iş ha-Elohim* (Tanrı'nın adamı)[54] ve *eved Yahve* (Tanrı'nın kulu)[55] ifadesini *Musa Rasulullah* şeklinde tercüme etmektedir. Burada zikredilen *eved* kelimesi kul/ köle anlamında olup Arapça'daki *abd* kelimesiyle aynı kökten gelmektedir. Saadya burada bu kelime yerine *rasul* kelimesini tercih ederken Sayılar kitabında *avdî Moşe* (kulum Musa) ifadesini *abdî Musa* şeklinde tercüme etmektedir[56]. O, yine Çıkış kitabında Hz. Musa için kullanılan *iş Moşe* (adam Musa) ifadesini *Musa er-Rasûl* şeklinde tercüme etmektedir[57].

Saadya, Tevrat tercümesinde Allah'la Hz. Musa'nın konuşmasını anlatan Tevrat pasajlarını da Kur'an'daki ifadelerle karşılamaktadır. Tevrat'ta birçok yerde

[48] İsrail Ben-Gurion Üniversitesi Öğretim üyesi Prof. Dr. Daniel Lasker ile yapılan görüşmeden şifahi bilgi.

[49] Samuel Mağribî, *İfhamu'l-Yehûd*, ed. Perlmann, s. 49.

[50] İbranice Kur'an tercümeleriyle ilgili kitabımız yayına hazırlanmaktadır.

[51] "Asimha le-kohen al kol bney ha-adam", Bakara, 2/124.

[52] Diğer iki mealde ise lider anlamına gelen başka İbranice kelimeler tercih edilmiştir.

[53] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Çıkış 14/31.

[54] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tesniye, 33/1.

[55] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tesniye, 34/5.

[56] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Sayılar, 12/7-8.

[57] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Çıkış, 11/3.

"Tanrı, Musa'ya konuştu."[58] şeklinde cümleler yer almaktadır. Saadya bu ifadeleri genellikle "*ve kellemallahu Musa teklîmâ*"[59] şeklinde çevirmektedir[60]. İsrailoğullarına kesmeleri emredilen ineğin rengi de Saadya'nın Kur'an'dan ödünç olarak kullandığı bir ifadedir. Tevrat'a göre Allah, Hz. Musa'ya "İsrailoğullarına söyle, sana üzerinde herhangi bir kusuru olmayan, üzerine boyunduruk geçirilmemiş tamamen kızıl bir inek getirsinler."[61] şeklinde bir emir vermektedir. Metinde yer alan *kızıl bir inek* ifadesi, İbranice Tevrat metninde *para aduma* şeklinde geçmektedir. Aynı olay Kur'an'da nakledilmekte ve kesilmesi emredilen ineğin rengi sarı olarak (*bakaratun safrau)* ifade edilmektedir[62]. İlginç bir şekilde Saadya da Tevrat'ta geçen kızıl inek (*para aduma*) ifadesini *bakaratun safrau* şeklinde tercüme etmektedir[63]. Saadya'nın Tevrat'taki metinden farklı olarak Kur'an'daki ifadeyi esas alması dikkat çekicidir. Bazı araştırmacılar, Tevrat'ın bahsettiği kızıl ineğin sarıya çalan kırmızı anlamını içerdiğini, dolayısıyla da Kur'an ve Tevrat'ın bahsettiği renklerin çok da alakasız olmadığı kanaatindedirler[64].

Saadya'nın Kur'an ifadelerini andıran tercümelerinden birisi de Tevrat'ta geçen *u-mal ha-Şem eloheyha et livha* (Tanrı senin yüreğini engellerden arındıracak.)[65] ifadesidir. Saadya, bu ifadeleri *ve yeşrahullahu rabbuke sadrak* (Allah kalbine inşirah verecek.) şeklinde tercüme etmektedir[66]. Bu tercüme de Kur'an'da geçen benzer ifadeleri çağrıştırmaktadır[67]. Saadya, fiillerdeki vurgudan bahsederken örnek olarak "*ve ğallagatil-ebvâb (kapıları sıkı sıkıya kapattı)*" cümlesini kullanmaktadır[68]. Bu cümle, aynı şekliyle Yusuf suresinde geçmektedir[69].

Saadya'nın eserlerinde kullandığı İslamî terimlerden en dikkat çekici olanı, *Kur'an* kelimesidir. Fakat Saadya, Kur'an kelimesini Müslümanların kutsal kitabını

[58] "va-yomer Yahve el-Moşe" ya da "vaydaber Yahve el-Moşe".

[59] Nisa, 4/164.

[60] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Çıkış, 13/1, 25/1, 31/1, 40/1; Levililer, 4/1, 12/1, 25/1; Sayılar, 8/23, 10/1, 13/1, 15/1, 19/1, 28/1, 31/1, 34/1. Tevrat'ın başka yerlerinde geçen Allah'ın Hz. Musa ile konuşmasını ifade eden ifadeler Saadya tarafından genellikle *ve kellemallahu Musa kailen* şeklinde tercüme edilmiştir. Bkz. Levililer, 11/1, 14/1, 17/1, 18/1, 19/1, 22/1, 23/1, 24/1, 27/1; Sayılar, 2/1, 4/1, 5/1, 6/1, 8/1.

[61] Sayılar, 19/2.

[62] Bakara, 2/69.

[63] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Sayılar, 19/2.

[64] Tartışmalar için bkz. Freidenreich, "The Use of Islamic Sources", ss. 387-393.

[65] Hahambaşılık tarafından hazırlanan Türkçe Tevrat tercümesinde "engellerden arındıracak" şeklinde tercüme edilen (*u-mal*) kelimesi sünnet etmek anlamına gelmektedir. Kitabı Mukaddes Şirketi de bu anlamı koruyarak kelimeyi "sünnet edecek" şeklinde tercüme etmiştir.

[66] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tesniye, 30/6.

[67] Enam, 6/125, Taha, 20/25, İnşirah, 94/1.

[68] Bkz. Aharon Daton, "Saadya Gaon: Balşan Mehadeş", *Peamim* 54 (1993), ss. 58-60.

[69] Yusuf, 12/23.

ifade etmek için değil, bilakis Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat için kullanmaktadır[70]. Bilindiği üzere Tevrat'ın isimlerinden biri de Mikra'dır. Muhtemelen Saadya'nın bu kullanımında Mikra ve Kur'an kelimelerinin aynı kökten gelmesi etkili olmuştur. Ortaçağ Yahudi geleneğinde Saadya'dan başka Yahudi bilginler de Tevrat yerine Kur'an kelimesini kullanmışlardır. Saadya'nın kullandığı bir diğer kavram da *fıkıh*-tır. O, bu kavramı bazen Talmud, bazen de Mişna yerine kullanmaktadır[71]. Saadya bunların dışında *kıble*,[72] *beyt-i Makdis*[73], *la ilahe illallah*[74], *kamîs*[75] (Hz. Yusuf'un gömleği için), *hull (uhille)*[76], *şefaat*[77], *endâd*[78], *muhlisan*[79], *muhkem/müteşabih*[80], *hac*[81] gibi İslamî kültüre ait başka kavramlar da kullanmaktadır[82].

Saadya, Tevrat'ta Müslüman bilginler tarafından Hz. Muhammed'e işaret ettiğine inanılan Paran dağıyla ilgili de açıklamalarda bulunmaktadır. Tevrat'ta "Tanrı Sina'dan geldi, onlara Seir'den ışıdı, Paran dağından göründü."[83] şeklinde geçen *Sina*, *Seir* ve *Paran* dağları, Müslüman bilginler tarafından sırasıyla Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'e işaret olarak yorumlanmıştır[84]. Saadya ise *Seir* ve *Paran* isimlerinin Sina dağının diğer isimleri olduğunu dile getirerek bu iddiayı reddetmektedir. Ona göre bölgeye yayılmış bu dağ, farklı coğrafyalarda değişik isimlerle anılmakta, fakat bu üç isimle de Sina dağı kastedilmektedir[85]. Bu bağlamda Habak-

[70] Saadya Gaon, *Tehilim im Targum ve Peruş Rasag*, ed. Yosef Kafih, Mahon Mişnat ha-Rambam, Kiryat Ono 2010, Tehilim, 80:14, s. 192; Saadya Gaon, *Mişley im Targum ve Peruş Rasag*, ed. Yosef Kafih, ha-Vaad le-Hotsaat Sifrey Rasag, Yeruşalayim 1976, 22:6, s. 170.

[71] Saadya Gaon, *Mişley im Targum ve Peruş Rasag*, 10:18, s. 90; 22:6, s. 170.

[72] Saadya Gaon, *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, 3/9, s. 142, Saadya Gaon, *Tehilim im Targum ve Peruş Rasag*, 99:9, s. 221.

[73] Saadya Gaon, *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, 3/9, s. 142.

[74] Saadya Gaon, *Tehilim im Targum ve Peruş Rasag*, Tehilim 18:30, s. 80.

[75] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tekvin, 39:12, 15, 16, 18.

[76] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Çıkış, 12:32.

[77] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tesniye, 9:18, 25.

[78] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Levililer, 26:30.

[79] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tesniye, 4:29, 6:5, 10:12.

[80] Saadya Gaon, *Peruşey Rav Saadya Gaon le-Bereşit*, ed. Moşe Zucker, New York 1984, s. 17.

[81] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Çıkış, 34:22.

[82] Bkz. Yaron Sari, "Munahim Şaulim min ha-İslam be-Tefsir Rav Saadya Gaon le-Mikra", *Masora le-Yosef*, ed. Yosef Parhi, ss. 243-250.

[83] Tesniye, 33/2.

[84] Ali bin Rabban et-Taberî, *Kitâbu'd-Din ve'd-Devle*, tahk. Adil Nuveyhad, Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut 1973, ss. 138-139; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal*, ed. Muhammed İbrahim Nasr&Abdurrahman Umeyre, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1996, c. 1, s. 194; Samuel Mağribî, *İfhâmu'l-Yehûd*, ed. Perlmann, Proceedings of the American Academy for Jewish Research 32 (1964), ss. 34-36; ; Karâfî, *el-Ecvibetü'l-Fâhira*, s. 179; ; İbn Teymiye, *el-Cevâbu's-Sahîh*, tahk. Ali bin Hasan bin Nasır, Dâru'l-Asıme, II. Baskı, Riyad 1999, c. 5, s. 199-200; Said bin Hasan el-İskenderî, *Mesaliku'n-Nazar fi Nübüvveti Seyyidi'l-Beşer*, ed. Sidney Adams Weston, 1903, s. 328, 342; İbn Kayyım, *Hidâyetü'l-Hayârâ*, tahk. Osman Cuma Dümeyriyye, Dâru Alemi'l-Fevâid, t.y., ss. 122-124, 155-160;

[85] Saadya Gaon, *Kitabu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, 3/8, s. 137.

kuk kitabında yer alan "Kutsal Tanrı Paran dağından gelecek."[86] ifadesi de Saadya tarafından incelenmektedir. Ona göre bu ayetteki fiil gelecek zamanda kullanılmış olsa da anlam olarak geçmiş zamanlıdır. Bu yüzden de gelecekte çıkacak birisi için delil olarak kullanılamaz. O, bu tezini güçlendirmek için geçmişteki bir olaya işaret ettiği halde gelecek zamanda kullanılmış fiillerden örnekler vermektedir[87].

Saadya'nın Tevrat tercümesinde Kur'anî etkinin görüldüğü bir diğer yer de şeytanın, Âdem ve Havva'ya yasak meyveden yemeleri için söylediği sözlerdir. Tevrat'ın Tekvin kitabına göre Tanrı, Âdem ve Havva'ya cennetteki bir meyve hariç hepsinden yiyebileceklerini, yasak olandan yedikleri takdirde öleceklerini bildirmiştir. Tevrat'ın kaydına göre yılan, kadına "Kesinlikle ölmezsiniz, aslında Tanrı ondan yediğiniz gün gözlerinizin açılacağını ve Tanrı gibi iyiyi ve kötüyü tanır hale geleceğinizi biliyor."[88] diyerek yasak meyveden yemelerini sağlamıştır. Saadya, "Tanrı gibi iyiyi ve kötüyü tanır…" ifadesini, "Hayrı ve şerri bilen melekler gibi olursunuz." (*ve tesirâni ke'l-melâike arifîne'l-hayra ve'ş-şerra*) şeklinde tercüme etmektedir[89]. Buradaki melekler ifadesi Kur'an'daki *tekunâ melekeyni* (melekler gibi olursunuz) ifadesiyle uyum göstermektedir[90].

Saadya'nın eserlerinde dikkat çeken konulardan birisi de mut'a nikâhıyla ilgilidir. Saadya, yasak ilişki çeşitlerini sınıflandırırken mut'a nikâhını zikretmektedir. Ona göre mut'a nikâhı yapan kadın, Tevrat'ta bahsedilen *kedeşa* gibidir ve bu ilişki biçimi Tevrat'ta kesin bir emirle yasaklanmıştır[91]. Yahudilikte *kedeşa*, kendisini tüm kutsiyetten ayırıp bedenini günahkâr işlere ayırmış bir kadını, yani fahişeyi ifade etmektedir[92]. Saadya bu kelimeyi Tesniye kitabında mut'a ile aynı kökten gelen *mumtaa* kelimesiyle karşılamaktadır[93]. Araştırmacılara göre mut'a nikâhı ile *kedeşa* arasında farklılık Saadya tarafından bilinmesine rağmen, o burada bilinçli bir tercihte bulunmuştur. Bazı araştırmacılar bunu Yahudiler arasında mut'a nikâhına eğilimli olanların önünü almak için kasıtlı olarak yaptığını ifade ederken[94] bazıları da onun

[86] Habakkuk, 3/3.

[87] Saadya Gaon, *Kitabu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, 3/8, s. 138.

[88] Tekvin, 3/3-5.

[89] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tekvin, 3:5.

[90] Araf, 7:20.

[91] Yehuda Ratshabi, *Peruşey Rav Saadya Gaon le-Sefer Şemot*, Mosad ha-Rav Kook, Yeruşalayim 1998, s. 312.

[92] Tesniye, 23:18; *Tora-Dvarim* (5. Kitap), Gözlem Gazetecilik Basın ve Yay. AŞ, 2009, s. 517.

[93] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Tesniye, 23:18. *Lo tihye kedeşa mi-banot Yisrael ve-lo yihye kadeş mi-bney Yisrael* (İsrail kızlarının arasında fahişe olmasın. Yine İsrail oğullarının arasında erkek fahişe olmasın).

[94] Mordehay Akiva Friedman, "ha-Halaha ke-Edut le-Hayey ha-Min Etsel ha-Yahudim şe-be-Artsot ha-İslam be-Yemey ha-Beynayim: Kisuy ha-Panim ve Nisuey Mut'a", *Peamim* 45 (1990), ss. 102-104.

sünnî bir ortamda yaşadığı için mut'a nikâhına karşı bu tavrı içselleştirdiğini iddia etmektedir[95].

Saadya'nın önemli kullanımlarından biri de *esma-i hüsna* ile ilgilidir. O, Tevrat'ta yer alan Tanrı'nın sıfatlarını Allah'ın isimleriyle karşılamaktadır. Bu çerçevede Saadya, Levililer kitabında Tanrı'nın sıfatı olarak geçen *ki kadoş ani Yahve eloheyhem* (*Çünkü ben Tanrınız Rab kutsalım*) ifadesini *Allahu rabbukumu'l-Kuddûs* (*Rabbiniz olan Allah, Kuddûs'tür*) şeklinde tercüme etmektedir[96]. Saadya bazen de metinde yer almadığı halde tercümeye Allah'ın isimlerinden eklemeler yapmaktadır. Örneğin o, *ben Tanrınız Rabbim* (*Ani Yahve eloheyhem*) ifadesini, bazen *enellahu rabbukumu'l-Vâhid* (*Ben, tek olan Rabbiniz Allah'ım*) şeklinde bazen de *ene rabbukumu'l-adl* (*Ben, Adil olan Rabbiniz Allah'ım*) şeklinde tercüme etmektedir[97]. Aynı bölümde *ben Tanrı'yım* (*Ani Yahve*) ifadesi, Saadya tarafından *enellahu rabbukumu'l-Muakıb* (*Ben, cezalandırıcı olan Rabbiniz Allah'ım*) şeklinde tercüme edilmektedir[98]. Saadya bazen de *ben Tanrınız Rabbim* (*Ani Yahve eloheyhem*) şeklindeki ifadeyi *enellahu rabbukum ucâzikum hayrâ* (*Ben, hayırlıları ödüllendiren Rabbinizim*) şeklinde tercüme etmektedir[99]. Saadya bu eklemeleri metnin siyak ve sibakında esma-i hüsnadan hangisine uygun bir anlatım varsa ona göre yapmaktadır[100].

Saadya, Tevrat tercümesi ve şerhlerinde literal çeviriden ziyade maksadı hâsıl edecek kelime ve tabirler kullanmıştır. Bazı araştırmacılara göre Saadya hem antropomorfik ifadelerden kaçınmak hem de istenen manayı verebilmek için yan cümleler eklemektedir[101]. Zira Saadya'nın temel amacı, İslam kültürü içerisinde yaşayan ve Arapça konuşan Yahudi cemaatine yönelik aklı ve vahyi mezceden bir Tevrat tercümesi hazırlamaktı[102]. Bazı araştırmacılara göre, tefsirî tercümeye önem vermesinde,

[95] Freidenreich, "The Use of Islamic Sources in Saadiah Gaon's "Tafsir" of the Torah", ss. 370-372.

[96] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Levililer, 19:2.

[97] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Levililer, 19:4, 19:36.

[98] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Levililer, 19:12, 14, 16.

[99] Saadya Gaon, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Levililer, 19:3, 18.

[100] Detaylı örnekler için bkz. Yehuda Ratshabi, "Ani Yahve Eloheyhem be-Tefsir Rav Saadya", ss. 280-282. Saadya'nın gerek Tevrat gerekse Neviim ve Ketuvim'den diğer kitapların çevirisindeki tasarruf ve tercihleri için bkz. Steiner, *A Biblical Translation in the Making*, ss. 144-152.

[101] Polliack, *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation*, s. 112.

[102] Freidenreich, "The Use of Islamic Sources in Saadiah Gaon's "Tafsir" of the Torah", ss. 393-4; Andrew Rippin, "Saadya Gaon and Genesis 22: Aspects of Jewish-Muslim Interaction and Polemic", *Studies in Islamic and Judaic Tradition*, Scholars Press, Georgia 1989, s. 32; Erwin Rosenthal, "Saadia Gaon: An Appreciation of His Biblical Exegesis", *Judaism, Philosophy, Culture*, Routledge Jewish Studies, 2001, s. 87; Abraham Halkin, "Saadia's Exegesis and Polemics", Rab Saadia Gaon, ed. L. Finkelstein, Arno Press, New York 1944, s. 123. Saadya'nın eserlerinde dikkat çeken bir diğer husus da *meşuga (deli), pasul (defolu, ayıplı), kalon (utanç, rezalet)* gibi İslam'la ilgili aşağılayıcı ifadelere yer vermemesidir. Bkz. Schlossberg, "Yahaso şel Rav Saadya Gaon el ha-Islam", s. 30.

Cahız'ın (ö. 869) Yahudilerin tercümelerine yönelik eleştirisi etkili olmuştur[103]. Cahız, *Hıristiyanlara Reddiye* adlı eserinde Yahudilerin dini metinleri Arapça'ya çevirirken birebir literal çeviri yaptıklarını ve cümlelerin anlamını tam karşılayamadıklarını ifade etmektedir[104]. Ayrıca Cahız'a göre Yahudiler, Kur'an'ı İbranice çevirmeye kalksalar aynen Tevrat tercümelerinde yaptıkları gibi ifadeleri anlamları dışında ve maksadı ifade etmekten uzak bir şekilde çevirirlerdi[105]. Cahız'ın yanlış tercümelere örnek olarak zikrettiği Çıkış, Tesniye, İşaya ve Mezmurlar'da yer alan on bir cümle, Saadya'nın çevirilerinde orijinal metne sadık kalınmadan bazı değişikliklerle tercüme edilmiştir. Bu da onun Cahız'ın eserini okuduğunu ve eleştirileri dikkate aldığını göstermektedir[106].

Saadya'nın kullandığı terim ve ifadelerin ne kadar İslamî olduğu tartışılabilir. Onun bu kullanımlarını, hâkim dil olan Arapça'nın etkisi olarak da, İslamî kültürden etkilenme olarak da değerlendirmek mümkündür. Burada kavramların İslamî olup olmadıklarıyla ilgili tartışmada her bir kavram ve ifadeyi özel olarak değerlendirmek daha sağlıklı olacaktır. Örneğin *avdi Moşe* (Kulum Musa) ifadesinin *abdî Musa* olarak çevrilmesinde dilsel yakınlık öne çıkarken, *kızıl inek* (*para aduma*) ifadesinin *sarı inek* (*bakaratun safrau*) şeklinde tercüme edilmesinde Kur'anî etkinin olduğu daha belirgindir.

İslamî kültüre ait birçok terim ve ifadeyi kullanan Saadya'nın İslam'ı doğrudan hedef alıp eleştirmemesi de önem arz etmektedir. Saadya'nın İslam'ı neden eleştirmediğiyle ilgili birkaç ihtimal üzerinde durulabilir. Öncelikle Saadya, İslam idaresinden herhangi bir baskı görmemiştir. Bu durum onu İslam'la ilgili eleştiriden alıkoymuştur. Bir diğer ihtimal de Saadya'nın sorumlu davranarak liderliğini yaptığı cemaati zor durumda bırakacak davranışlardan kaçınmasıdır. Saadya döneminde Yahudiler, Müslüman idare altında refah içinde yaşıyordu ve İslamî idare ve Müslüman toplumla çatışma durumunu gerektirecek bir sıkıntı yoktu. Bu yüzden de o, Müslüman idarenin tepkisini çekecek davranışlardan uzak durmuştur. Böylece zaten herhangi bir baskı görmediği yönetimi eleştirerek durumu kötüleştirmek istememiştir. Bazı araştırmacılara göre Yahudilikle Hıristiyanlık arasında olan derin teolojik ayrım, İslam ile Yahudilik arasında olmadığı için Saadya, daha sorunlu gördüğü Hıristiyanlığı eleştirmeyi tercih etmiştir[107].

[103] Cahız'ın hayatta olduğu dönemde Yahudiler tarafından yapılmış tam bir Tevrat tercümesi yoktu. Mevcut bilgilere göre, Saadya öncesi dönemde Yahudilere ait tercümeler Tevrat'ın bazı bölümleriyle sınırlıdır. Muhtemelen Cahız, Hıristiyan bilginler tarafından yapılan tercümeleri de kullanmıştır.

[104] Osman bin Bahr el-Kinanî (Cahız), *el-Muhtar fi'r-Redd ale'n-Nasarâ*, ed. Muhammed Şarkavi, Daru'l-Cîl, Beyrut 1991, s. 76. Bkz. Steiner, *A Biblical Translation in the Making*, s. 108, 117, 118-128. Cahız'ın çalışmasıyla ilgili değerlendirme için bkz. Mustafa Erdem, "Cahız ve el-Muhtar Fi'r-Redd Ala'n-Nasara İsimli Risalesi", *AÜİFD* 31(1989), ss. 453-473.

[105] Cahız, *el-Muhtar fi'r-Redd ale'n-Nasarâ*, ss. 77-78.

[106] Steiner, *A Biblical Translation in the Making*, s. 154.

[107] Lasker, "Saadya on Christianity and Islam", ss. 176-177.

Sonuç

Mısır'da başlayan ve Bağdat'ta neticelenen hayatı sürekli ilmî tartışmalar ve polemiklerle geçen Saadya, Rabbani gelenekte eserlerini Arapça kaleme alan ilk alimdir. Onun gerek Arapça Tevrat tercümesinde gerekse diğer Judeo-Arabic metinlerinde kullandığı tabirler ve ifadeler de sonraki dönem Yahudi bilginler için Yahudi dininin Arapça üzerinden anlatımı adına standart kullanımlar olarak yer etmiştir. Bunun doğal sonucu olarak o, Judeo-Arabic yazı türünün kurucusu olarak görülmektedir. Eserlerinde çok yoğun İslamî terim ve ifadelere yer veren Saadya, Arap-İslam medeniyetinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Bu terimlerden bazısı doğrudan Kur'an'da yer alırken bazısı da İslam kültürü içerisinde yer etmiş ifadelerdir. Kullanılan terim ve ifadelerin bazısında hâkim dil Arapçanın etkisi varken bazısının da İslamî kültürden esinlenerek kullanıldığı görülmektedir. Bunu tespit sırasında da her bir terim ve ifadenin ayrı ayrı ele alınıp bağlamında yorumlanması gerekmektedir.

Saadya'nın yoğun bir şekilde İslamî terimler kullanması ve eserlerinde İslam'la ilgili olumsuz ifadelere rastlanmaması dikkat çekicidir. O, İslam tarihinde ilmî münazaraların en yoğun ve Mutezile'nin en etkin olduğu dönemde, zamanın en önemli ilim merkezlerinden biri olan Bağdat'ta yaşamıştır. Yahudi araştırmacılar arasında *Yahudi Kelamcı* olarak adlandırılan Saadya'nın birçok Mutezile görüşünü Yahudiliğe uyarladığı bilinmektedir. Hayatı boyunca Karailerle bazen de Rabbani liderle kavga içerisinde olan Saadya'nın, İslamî idareyi ve Müslümanları tahrik edecek ifadelerden kaçınmış olması muhtemeldir. Fakat İslam aleyhinde yazmamış olması konusunda ileri sürülen bu tez, İslami terimleri neden bu kadar çok kullandığını açıklamak için yeterli değildir. Bu anlamda Saadya'nın içinde yaşadığı İslam toplumunda kendisini bir azınlık gibi değil, o toplumun bir parçası olarak hissettiği ve İslam kültürünün dilini benimseyerek içselleştirdiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

Arslantaş, Nuh, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkubbe Yay., İstanbul 2005.

_____, *İslam Toplumunda Yahudiler*, İz Yay., İstanbul 2008.

Astren, Fred, *Karaite Judaism and Historical Understanding*, University of South Carolina Press, South Carolina 2004.

Baybal, Sami, "Saadia Gaon, Onun Ortaçağ Yahudi Felsefesini Oluşturma ve Yahudi. Dogmasını Yeniden Formule Etme Çabaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2003), ss. 169-189.

Blau, Joshua, "The Oldest Judeo-Arabic Bible Translation", *Geniza Research After 90 Years*, University of Cambridge Oriental Publications, 1992, ss. 31-39.

_____, "Saadya Gaon's Pentateuch Translation and the Stabilization of Mediaeval Judaeo-Arabic Culture", *Interpretation of the Bible*, ed. Krasovec Joze, Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Ljubljana 1998, ss. 393-398.

_____, "Some Instances Reflecting the Influence of Saadya Gaon's Bible Translation on Later Judeo-Arabic Writings", *Occident and Orient*, ed. Robert Dan, Brill, Budapest 1998, ss. 21-30.

_____, "The Lingustic Character of Saadia Gaon's Translation of the Pentateuch", Oriens 36 (2001), ss. 1-9.

Brodi, Yerahmiel, *Rav Saadya Gaon*, Merkaz Zalman Şazar, Yeruşalayim 2006.

Daton, Aharon, "Saadya Gaon: Balşan Mehadeş", *Peamim* 54 (1993), ss. 49-62.

el-Cevzî, Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub ibn Kayyım, *Hidâyetu'l-Hayârâ fi Ecvibeti'l-Yehûd ve'n-Nasârâ*, tahk. Osman Cuma Dümeyriyye, Dâru Alemi'l-Fevâid, t.y.

Davidson, Israel, *Saadia's Polemic Against Hiwi al-Balkhi*, The Jewish Theological Seminary of America, New York 1915.

Erdem, Mustafa, "Cahız ve el-Muhtar Fi'r-Redd Ala'n-Nasara İsimli Risalesi", *AÜİFD* 31(1989), ss. 453-473.

Feyyumî, Said bin Yusuf (Saadya Gaon), *Sefer ha-Nivhar be-Emunot ve be-Deot (Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât)*, ed. Yosef Kafih, Mahon Sura, Yeruşalayim 1970.

_____, *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, ed. Yosef Derenburg, Paris 1893.

_____, *Version Arabe D'Isaie*, ed. Joseph Derenbourg&Hartwig Derenbourg, Paris 1896.

_____, *Tehilim im Targum ve Peruş Rasag*, ed. Yosef Kafih, Mahadura Şniya, Mahon Mişnat ha-Rambam, Kiryat Ono 2010.

_____, *Peruşey Rav Saadya Gaon le-Bereşit*, ed. Moşe Zucker, New York 1984.

_____, *Daniel im Targum ve Peruş*, ed. Yosef Kafih, ha-Vaad le-Hotsaat Sifrey Rasag, Yeruşalayim 1980, ss. 156-157.

_____, *Mişley im Targum ve Peruş Rasag*, ed. Yosef Kafih, ha-Vaad le-Hotsaat Sifrey Rasag, Yeruşalayim 1976.

_____, *Peruşey Rav Saadya Gaon le-Sefer Şemot*, ed. Yehuda Ratshabi, Mosad ha-Rav Kook, Yeruşalayim 1998.

Freedman, Harry, *The Talmud-A Biography: Banned, censored and burned*, Bloomsbury Publishing, London 2014.

Freidenreich, David M., "The Use of Islamic Sources in Saadiah Gaon's "Tafsir" of the Torah", *The Jewish Quarterly Review* 93/3-4 (2003), ss. 353-395.

Friedman, Mordehay Akiva, "ha-Halaha ke-Edut le-Hayey ha-Min Etsel ha-Yahudim şe-be-Artsot ha-İslam be-Yemey ha-Beynayim: Kisuy ha-Panim ve Niy-suey Mut'a", *Peamim* 45 (1990), ss. 89-107.

Ginzberg, Louis, "Saadia's Siddur", *The Jewish Quarterly Review* 33/3 (1945), ss. 315-363.

Goitein, Shlomo Dov, *A Mediterrenean Society II*, University of California Press, Berkeley 1971.

Hailperin, Herman, "Saadia's Relation to Islamic and Christian Thought", *Historica Judaica*, 4 (1942), ss. 2-16.

Halkin, Abraham, "Saadia's Exegesis and Polemics", *Rab Saadia Gaon*, ed. L. Finkelstein, Arno Press, New York 1944, ss. 117-141.

Harman, Ömer Faruk, "Feyyumî, Said bin Yusuf", *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, ss. 517-519.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali bin Ahmed bin Saîd, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ven-Nihal*, ed. Muhammed İbrahim Nasr&Abdurrahman Umeyre, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1996 (5 cilt).

İbn Teymiye, Ebu'l-Abbas Takıyyuddîn Ahmed bin Abdülhalîm, *el-Cevabu's-Sahîh li-men beddele dine'l-Mesîh*, tahk. Ali bin Hasan bin Nasır, Dâru'l-Asıme, II. Baskı, Riyad 1999 (7 cilt).

el-İskenderî, Said bin Hasan, *Mesaliku'n-Nazar fi Nübüvveti Seyyidi'l-Beşer*, ed. Sidney Adams Weston, 1903 (Tıpkıbasım, Gorgias Press, 2007).

Karafî, Şihâbu'd-Din Ebu'l-Abbas, *Ecvibetü'l-Fâhirah ani'l-Es'ileti'l-Fâcirah*, tahk. Mecdi Muhammed eş-Şihavi, Matbaatu Âlemi'l-Kutub, Beyrut 2005.

el-Kinânî, Osman bin Bahr (Cahız), *el-Muhtar fi'r-Redd ale'n-Nasarâ*, ed. Muhammed Şarkavi, Daru'l-Cîl, Beyrut 1991.

Lasker, Daniel "Neged mi Hitpalmes Rav Saadya Gaon be-Diyuno be-Bitul ha-Tora?", *Daat* 32-33 (1994), ss. 5-11.

_____, "Saadya Gaon on Christianity and Islam", *The Jews of Medieval Islam*, ed. Daniel Frank, Brill, Leiden 1995, ss. 165-177.

Mağribî, Samuel, *İfhâmu'l-Yehûd*, ed. Moshe Perlmann, Proceedings of the American Academy for Jewish Research 32 (1964).

_____, *İfhâmu'l-Yehûd*, ed. Muhammed Abdullah Eş-Şerkavi, Dâru'l Hidaye, Nasr 1986.

Makrizî, Ebu Muhammed Takiyyüddin, *İmtâu'l-Esma*, tahk. Mahmud Muhammed Şakir, Kahire 1941.

Malter, Henry, *Saadia Gaon: His Life and Works*, Philadelphia 1921.

Marakuşî, Abdulvahid, *Kitâbu'l-Mu'cib fi Telhısi Ehli'l-Mağrib*, ed. R. Dozy, Leiden, 1847.

Mesudi, Ebul Hasan Ali, *Kitâbu't-Tenbih ve'l-İşrâf,* ed. M. J. Goeje, Brill, Leiden 1967.

Polliack, Meira, "Arabic Bible Translations in Cairo Geniza", *Jewish Studies in New Europe*, Copenhagen 1998, ss. 595-620.

_____, *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation*, Brill 1997.

Poznanski, Samuel, "The Anti-Karaite Writings of Saadya", *The Jewish Quarterly Review* 10/2 (1898), ss. 238-276

_____, "The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon in Eleventh Century", *The Jewish Quarterly Review* 19/1 (1906) ss. 59-83;

_____, "The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon in Eleventh Century", *The Jewish Quarterly Review* 18/2 (1906), ss. 209-250.

Ratshabi, Yehuda, "Ani Yahve Eloheyhem be-Tefsir Rav Saadya", *Bet Mikra*, Israel Society for Biblical Research, 2003, ss. 280-287.

Raz-Krakotzkin, Amnon, *The Censor, the Editor, and the Text*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania 2007.

Rippin, Andrew, "Saadya Gaon and Genesis 22: Aspects of Jewish-Muslim Interaction and Polemic", *Studies in Islamic and Judaic Tradition*, Scholars Press, Georgia 1989, ss. 33-46.

Rosenthal, Erwin, "Saadia Gaon: An Appreciation of His Biblical Exegesis", *Judaism, Philosophy, Culture,* Routledge Jewish Studies, 2001, ss. 86-96.

Sari, Yaron, "Munahim Şaulim min ha-İslam be-Tefsir Rav Saadya Gaon le-Mikra", *Masora le-Yosef*, ed. Yosef Parhi, ss. 243-250.

Schlossberg, Eliezer, "Yahaso şel Rav Saadya Gaon el ha-Islam", *Daat* 25 (1990), ss. 21-51.

Sklare, David, "Responses to Islamic Polemics by Jewish Mutakallimun in the Tenth Century", *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam*, ed. Hava Lazarus Yafeh, Harrasowitz, Wiesbaden 1999, ss. 137-161.

Skoss, Solomon L., "Saadia Gaon, the Earliest Hebrew Grammarian", *Proceedings of the American Academy for the Jewish Research* 21 (1952), ss. 75-100; 22 (1953), ss. 65-90; 23 (1954), ss. 59-73.

Steiner, Richard, *A Biblical Translation in the Making: The Evolution and Impact of Saadia Gaon's Tafsir*, Harvard University Press, 2011.

Stroumsa, Sara, *Saadya Gaon: Hoge Yahudi be-Hevra Yam Tihonit*, Hotsaat Universitat Telaviv, Telaviv 2002.

et-Taberî, Ali b. Rabban, *Kitâbu'd-Din ve'd-Devle*, tahk. Adil Nuveyhad, Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut 1973.

Tora-Dvarim (5. Kitap), neşr. Moşe Farsi, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yay. AŞ, 2009.

Vâkidî, Muhammed bin Ömer, *Kitâbu'l-Meğazi*, ed. Marsden Jones, Beyrut 1966.

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN'IN NİKRİS HASTALIĞINA ATFEDİLEN FARSÇA BİR REÇETE

VURAL GENÇ*

Kanunî Sultan Süleyman ile ilgili en çok tartışılan hususlardan birisi de kuşkusuz nikris hastalığı ve ölüm nedenidir. Tahtta kaldığı kırk altı yıl boyunca (1520–1566) gerçekleştirdiği on üç sefer ile Kuzey Afrika içlerinden Habeşistan'a, Orta Avrupa'dan Bağdat ve Basra'ya, Kuzey Rusya steplerinden Yemen ve Hindistan'a kadar uzanan geniş topraklara hükmeden Kanunî, Macaristan'ın güney batısındaki Sigetvar'a düzenlediği son seferi esnasında 7 Eylül 1566'da hayatını kaybetti. 72 yaşında hasta bir haldeyken ordusu başında son kez Orta Avrupa'ya doğru sefere çıkacaktı[1]. Son on beş yıldır yakasını bir türlü bırakmayan hastalığı biraz yatışıp da kendisini iyi hissedince 1 Mayıs 1566'da on üçüncü ve son seferi olacak olan Sigetvar seferi için başkentten ayrıldı[2].

Sefere çıkmak için yaşı bir hayli ilerlemiş olan yaşlı padişah sefer hazırlıkları yapıldığı zamanda hem ihtiyarlığından hem de nikris, dizanteri ve romatizma hastalıklarından ötürü çok rahatsızdı[3]. Öyle ki bu durumu dönemin kroniklerine yansımış gözükmektedir. Gelibolulu Mustafa Âlî "pîr-i salhorde ve nikris marazı ile kuvvetleri za'fa mübeddel olub" sözleriyle padişahın nikris marazına dikkat çekerken[4] Feridun Ahmed Bey ise "mizâc-ı şerîfine târî olan 'ârıza-i za'fî" ifadesiyle padişahın nikris rahatsızlığını kastediyor olmalıydı[5]. Özellikle nikris hastalığı denilen ayaklarındaki hastalıktan fazlaca mustarip bulunduğundan yolculuğunu at arabaları ve tahtırevan

* Dr, Vural Genç, vuralgenc@hotmail.com

[1] Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I: Bayezid [II], Yavuz, Kanuni*, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 99–146; Metin Kunt, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", *Kanuni Çağı ve Yeni Çağda Osmanlı Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ed. Metin Kunt-Christine Woodhead, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2002, s. 3.

[2] Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, s. 136.

[3] Süheyl Ünver, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı, Ölümü Cenazesi ve Defni", *Kanuni Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 302.

[4] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (dördüncü rükn tıpkıbasım)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 351.

[5] Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar (Sultan Süleyman'ın Son Seferi)*, yay. haz. H. Ahmet Arslantürk-Günhan Börekçi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay. İstanbul 2012, s. 95.

ile yapacak, ancak şehirlerden geçerken atına binecekti[6]. Feridun Ahmed Bey bu konuda daha canlı bir panorama vererek padişahın Edirne'ye giderken ancak koltuklarının altına giren rikâbdârının yardımıyla bir miktar yürüyebildiğini daha sonra ise yine arabaya bindirildiğini ve bu şekilde otağına taşındığını söylemektedir[7]. Ata binecek takati olmadığı için İstanbul'dan Belgrad'a götürecek yolu gâh tahtırevanda gâh bir arabada kat edecekti. Dönemin bazı kronikleri nikris marazı padişahı daha fazla düşkün etmesin diye Sokollu Mehmed Paşa'nın bir menzil önden giderek elinden geldiğince bu yolları düzeltip, onardığından bahsederler[8]. Padişah bu son seferi esnasında 6 Eylül'ü 7 Eylül'e bağlayan gece otağında öldüğünde[9] yanında Hekimbaşı İbn-i Kaysun ile Sokullu Mehmed Paşa vardı[10]. Ölümünden birkaç gün önce geçici de olsa biraz iyileşmişti. Ancak bağırsakları sık sık bozuluyor, karaciğeri ise çalışmıyordu. Ölüm sebebi tam olarak bilinmemekle beraber ağır bir nikris nöbetinin saydığımız diğer hastalıklarla da birleşerek zaten iyice zayıflamış ve halsiz düşmüş olan sultanın ölümüne yol açtığı sanılmaktadır[11].

Kanunî Sultan Süleyman ömrünün son on beş yılını tedavisi imkânsız olan nikris hastalığının pençesinde geçirmişti[12]. Bu müddet boyunca bütün saray hekimleri sultanın tedavisi için adeta seferber olmuş, birçok tedavi yöntemi denemiş, ancak uyguladıkları tedavinin kalıcı bir iyileşme sağlamadığı görülmüştür. Bundan dolayı aşağıda da genişçe bahsedileceği gibi İranlı olduğu düşünülen bir hekimin, sultanın hastalığının teşhisi ve tedavisi yönündeki görüşlerine dahi müracaat edilmiş, tedavisi imkânsız hastalığına çare ve derman bulmak noktasında ondan yardım istemişlerdir.

Kanunî yukarıda da bahsedildiği gibi dizanteri, mide, bağırsak ve karaciğer hastalıkları yanında en fazla nikristen mustaripti. Nikris hastalığı aslında hemen hemen erken dönem bütün Osmanlı padişahlarında görülen, kandaki üre asidinin kristalleşip bazı eklemlerde özellikle de diz ve ayak eklemlerinde birikerek iltihaplanması şeklinde ortaya çıkan bir hastalıktı. Nikris çok içki içen, yağlı ve bol proteinli yemeklere düşkün zenginlere musallat olan bir hastalık olması bakımından ekâbir ve soylular hastalığı (*da'e'l-mülûk*) olarak da adlandırılmaktaydı. Ölümcül olmamakla beraber pençesine düşen hastayı da ölene dek bırakmayan tedavisi imkansız bir hastalıktı. Kanda biriken bu ufacık kristaller ayaklarda yoğunlaşarak dayanılması güç sızılara neden oluyor, bazen deriyi delip dışarıya vurduğu da görülüyordu. Bu

[6] Peçuylu İbrahim, *Tarih-i Peçuylu*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1866, I, s. 413.

[7] Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar,* s. 98.

[8] Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, yay. haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, s. 18; Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297, s. 572.

[9] 20–21 Safer 974/6–7 Eylül 1566. Bkz. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I,* s. 136.

[10] *Tarih-i Selânikî*, s. 38-39; John Freely, *Osmanlı Sarayı: Bir Hanedanlığın Öyküsü*, çev. Ayşegül Çetin, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 87.

[11] Ünver, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı*, s. 303.

[12] Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I,* s. 131.

zamanlarda bacak ve ayaklarda yarılmış deriden sızıntı oluşuyor, bu sızıntılar nöbet şeklinde ortaya çıkıyordu. Nikris nöbeti geldiğinde hasta değil yürümek ayakta bile duramayıp yatmak durumunda kalıyor, sızlayan eklemleri üzerinde en ufak bir ağırlığa, basınca hatta hafif giysilerin dokunuşuna bile dayanamıyordu[13].

XII. yüzyılın Harezmşâhlı hekimlerinden İsmail b. Hasan Cürcânî (ö. 531/1137)[14] nikrisi babadan evlada miras ile gelen hastalık olarak tanımlar[15]. Bazı Osmanlı kroniklerine göre Osman Bey ve Fatih Sultan Mehmed de aynı hastalıktan mustariptiler. İdris-i Bidlîsî, Osman Bey'in ayak bileklerindeki ağrı ve nikris hastalığının verdiği şiddetli ağrıdan dolayı gaza meydanlarından çekildiğini[16], Fatih Sultan Mehmed'in de eklem ağrıları ve nikris hastalığının şiddetinden dolayı çok acı çektiğini, bu noktada tabiplerin tedavilerinin olumlu bir netice vermediğini yazmaktadır[17]. Ne tuhaftır ki Kanunî'nin çağdaşı, Akdeniz'in öbür ucundaki İspanya Kralı ve Kutsal Roma İmparatoru II. Felipe de aynı hastalıktan şikâyetçiydi. O da tıpkı Kanunî gibi ömrünün son yıllarını tahtırevana benzer bir iskemlede geçirmek zorunda kalmıştı[18].

Kanunî'nin nikris hastalığının ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle beraber 1550'den itibaren iyice şiddetini arttırdığı, sultan için dayanılamaz bir hal aldığı söylenebilir[19]. İkinci İran seferi esnasında 1549'da kışlamak için Tebriz'den Halep'e gelen padişah altı ay kalacağı Halep'teki kışlağında bir ara rahatsızlanmıştı. Bu hastalık üzerine padişahın suyu ve havası temiz olan Karacadağ'a gitmesi kararlaştırıldı. Orada bulunduğu az bir zaman içerisinde iyileşme imkânı bulmuştu[20]. Burada hangi hastalıktan mustarip olduğu belirtilmemekle beraber başka bir rahatsızlık olabileceği gibi bu tarihlerde en fazla mustarip olduğunu bildiğimiz nikris olma ihtimali de vardı. Nikrisin şiddetini arttırıp azaltması havanın sıcaklık ve soğukluğuyla doğrudan ilgiliydi. Sıcak havalar hastalığın geçici de olsa tedavisine yardımcı oluyordu ve Karacadağ bunun için seçilmiş olabilirdi. Celâlzâde Mustafa, padişahın Halep'ten ayrıldıktan sonra 3 Haziran 1549'da Elmalı denilen menzilde birkaç gün konaklayıp kaldığını, burada hastalandığı için yürüyüşe biraz ara verildiğini, biraz iyileştikten sonra Karacadağ tarafındaki yaylağa ordugâhlarını

[13] Metin Kunt, "Sultan Süleyman ve Nikris", *Muhteşem Süleyman*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 94–96; *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, New York 2003, s. 153–156.

[14] Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Doğruyol, "İsmail b. Hasan Cürcânî", *DİA,* 8, İstanbul 1993, s. 133–34.

[15] Ebulfazl Mehmed Efendi, *Zahîre-i Harezmşâhî Tercümesi*, Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa, nr. 463, vr. 358a/b.

[16] Vural Genç, *İdris-i Bitlisî Heşt Behişt Osman Gazi Dönemi (Tahlil ve Tercüme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 265.

[17] İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behişt*, Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye, nr. 3209, vr. 490b.

[18] Kunt, "Sultan Süleyman ve Nikris", s. 98.

[19] Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I,* s. 126, 131.

[20] *Tarih-i Peçuylu*, I, 283.

kurduklarını (4 Ağustos 1549) ve padişahın hastalığının burada birkaç gün içinde tamamen geçtiğini yazar[21]. Lütfi Paşa iki yıl sonra 1551'de Sultan'ın Edirne'de iken bir hastalık geçirdiğinden bahsetse de bir müddet sonra iyileştiğini yazmaktadır[22].

Mustafa Selânikî, sultanın 1563'te avlanmak için gittiği İskender Çelebi Hasbahçesi'nde sağanak yağmurun yol açtığı sellerden bir iç oğlanı tarafından sırtlanıp boğulmaktan kurtarıldığını yazmaktadır[23]. Bu durum artık o tarihlerde iyiden iyiye rahatsızlandığı bilinen padişahın nikristen dolayı yürüyecek takati olmamasına bağlanabilir.

Venedikli diplomat Bernardo Navagero 1553 yılındaki raporunda nikris hastalığının sultanı iyiden iyiye esir aldığını, çok büyük acılar içinde kıvrandığını ve saray hekimlerinin de pek fazla çare bulamaması nedeniyle sultanın bu durumun başkaları tarafından bilinmesini istemediğini yazmaktadır[24]. Buna rağmen sağlığının bozulduğu ve nikristen çok mustarip olduğu yolundaki bilgiler Avrupa'daki rakipleri tarafından artık iyice biliniyordu. Katarolu Vicento Buchia, İspanya sarayına yolladığı bir mektupta padişahı hayli sinirli ve üzgün, melankolik bir ruh haline sahip şeklinde takdim eder ve Hürrem Sultan'ın onu mutlu edip sakinleştirmek için afyonlu ilaçlar hazırladığını ifade eder[25].

1554–1562 yılları arasında Habsburg elçisi olarak Osmanlı başkentinde ikamet eden Busbecq, sultanın hastalıklı bir görünümü olduğunu, benzinin çok solgun olduğunu, ayağındaki tedavi edilemez bir yara yahut kangren dolayısıyla çok acı çektiğini, hatta kendisini sağlıklı göstermek için elçi kabullerinde yüzüne kırmızı pudra sürdüğünü yazmaktadır[26]. Marcantonio Donini ise Sultan'ın kötüleşen sağlık durumunu ve genel görünümünü şöyle anlatır:

> "Padişah hazretleri bu yıl bedenen çok güçsüz düştü, öyle ki ölmesine ramak kaldı; her yerleri su topladı, bacakları şişti, iştahını kaybetti ve yüzü çok sağlıksız, soluk bir renk aldı. Geçen Mart ayında dört beş kez nöbet geçirerek bayıldı, hatta bir seferinde öldüğünü sandılar, durumu o kadar kötüydü ki, kimse bu nöbetlerden sağ çıkacağına inanmıyordu. Çoğunluk, doktorunun yoğun çabalarına karşın Sultan'ın ecelinin yakın olduğunu düşünüyor.[27]"

[21] Koca Nişancı Celalzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, yay. haz. Petra Kappert, Wiesbaden 1981, 404b-407a.

[22] Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i-Osman*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341, s. 446.

[23] *Tarih-i Selânikî*, s. 1.

[24] Alan Fisher, "The Life and Family of Süleyman I", *Süleyman The Second and His Time*, ed. Halil İnalcık-Cemal Kafadar, Isis Press, İstanbul 1993, s. 3.

[25] Fisher, "The Life and Family of Süleyman I", s. 7; Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, s. 127.

[26] Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. H. Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939, s. 88.

[27] Fisher, "The Life and Family of Süleyman I", s. 7; Freely, *Osmanlı Sarayı: Bir Hanedanlığın Öyküsü*, s. 84–85.

Bu Avrupalı diplomatların tanımladıkları hastalığın nikris olduğu açıktır. Aslında Osmanlı hekimleri nikris tedavisi için geçici çözüm yolları bulmuşlardı. Tedavide kullandıkları ilaçlar hastalığı geçirmiyorsa da ağrıyı hafifletebiliyordu. XV. yüzyıl meşhur Osmanlı hekimlerinden Hacı Paşa adıyla bilinen Celalüddin Hızır b. Aliyyü'l-Hattab, hekimlerin bu hastalığa "maraz-ı ömr" yani ömür boyu süren hastalık dediğini ifade etmektedir. Hekim Hacı Paşa, nikrisi "diz zahmeti ve topuk ağrısı" olarak tanımlamakta ve topuktan başparmağa kadar olan kısmın şiştiğini belirtmektedir. O, nikris hastalığının vücuttaki dört sıvının (hılt) yani kan, balgam, safra ve kara sevdânın dengesinin bozulup eklemlere, el ve ayağa inmesi yüzünden meydana geldiğini düşünüyordu. Ona göre nikris kandan kaynaklı ise ayaklar kızarır ve damarlar mavi rengi alır, şişlik de sıcak olur, safradan ise katı sızlar, balgamdan ise rengi ak olur. Hekim, eğer nikris kandan ise kan almayı öneriyor, nikrisin türüne göre çeşitli bitki ve tohumlardan değişik merhemler ve yakılar hazırlanıyor, sızı çoksa merheme afyon ve safran karıştırılıyordu. Nikrisin türüne göre değişik perhizler öneriliyordu. Ama esas perhiz et yememek, şaraptan ve cinsel ilişkiden uzak durmaktı. Az ve hafif yemekler yemek, cinsel temastan kaçınmak, vücut sıvısının fazlasını atmak için kan almanın yanında müshiller de almak, arpa suyu, nar ve menekşe şerbeti içmek, dövülmüş salatalık tohumunu soğuk suyla içmek *habb-ı surincan* ve *ma'cûn-ı surincan* kullanmak Hacı Paşa'nın başlıca önerileri arasındaydı. Hekim Hacı Paşa'ya göre hastalığın iyileşmesi genişleyen damar ağızlarının, belirtilen şifalı otlar yenilerek daraltılmasına, çokça müshil alarak mide ve bağırsakların sürekli temizlenmesine bağlıydı[28]. Hacı Paşa'nın bu önerileri aslında kendisinden biri dört, diğeri üç asır önce birer tıp kitabı kaleme almış olan İbn-i Sînâ ve Cürcânî'nin nikris tanımlaması ve önerilerinden çok farklı değildi. İbn-i Sînâ hastalığı bu dört hılta bağlı olarak tanımlayıp, ortaya çıkışını perhizi terk, cinsel ilişki, sindirim azlığı, adet olagelen hacamatı terk ve çok şarap içmeyle açıklarken[29] Cürcânî esas olarak bu hastalığın hazım kuvveti (kuvvet-i hâzime) olmayan hastaların eklemlerine inen hıltlardan kaynaklandığını, mide zayıflığı, hazımsızlık, çok ve tertipsiz yemek yemek ve aşırı şarap içmek, aç karnına şarap içmek, yemek sonrasında hamama gitmek gibi etkenlerin de bunu tetiklediğini söyler. Kitabında nikrise geniş bir yer ayıran Cürcânî, hastalığın hem sıcak hem de soğuğa bağlı olarak ilkbahar ve sonbaharda hıltların hareketliliği zamanında nüksettiğini yazar ve hangi hılta bağlı olarak ortaya çıktığını alametleri ile genişçe anlatarak tedavi yöntemlerini sıralar[30].

Sultanın nikris hastalığı kaplıcalara götürmeler de dâhil bu gibi yöntemlerle on beş yıl boyunca çeşitli hekimlerce tedavi edilmeye çalışıldı[31]. Trabzon'dayken Şehza-

[28] Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntehab-ı Şifâ*, yay. haz. Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.129-131; Kunt, "Sultan Süleyman ve Nikris", s. 96–97.

[29] İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb (Üçüncü Kitap-İkinci Kısım),* çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 658.

[30] Ebulfazl Mehmed Efendi, *Zahîre-i Harezmşâhî Tercümesi*, vr. 358a-363b.

[31] Ünver, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı", s. 301.

de Selim'in hekimliğini yapan Mevlana Hekim Sinan (ö.1544–45), İran'dan gelerek Sultan Selim zamanında saray hekimleri arasına katılan Peçuylu'nun dindar, bilgin ve şöhretli olarak nitelediği Mevlana Hekim Osman'ın[32] da içlerinde bulunduğu saray hekimleri arasından Kanunî'nin nikris hastalığının tedavisiyle en fazla meşgul olanlar şüphesiz hekimbaşı Kaysunîzâde[33] ve ondan önce bir müddet sultanın hekimliğini sürdüren Yahudi hekimlerden Moses bin Hamon idi.

1493'te Osmanlı topraklarına göç eden ve II. Bayezid'ten itibaren saray hekimliği görevini üstlenen Granada asıllı Yahudi bir aileden gelen Moses bin Hamon, saray hekimi olarak 1550'lerden itibaren Süleyman'ın nikris hastalığının tedavisine oldukça fazla mesai harcadı. Luigi Bassano, saray hekimleri arasında Fars ve Arap hekimleri olsa da bu hekimin sarayın en önde gelen hekimi olduğunu söylemektedir[34]. Moses bin Hamon Süleyman'ın nikristen ağrıyan ayaklarına afyonlu merhemlerle masaj yaparak geçici de olsa ağrıyan bölgeyi uyuşturarak sakinleşmesini sağlıyordu. Mısır topraklarının 1517'de ele geçirilmesinden sonra İstanbul'a gönderilen öncesinde de Memluk sultanlarının hizmetinde bulunan bir hekim ailesinin üyesi olan Muhammed Bedreddin b. Muhammed Kaysunîzâde, (ö.1567–68) Moses bin Hamon'un dinsel, politik görüşlerinin ve uyguladığı tedavi yöntemlerinin karşısında duran Müslüman hekimler hizbi içinde yer aldı. Kaysunîzâde ve onu destekleyenler Moses bin Hamon'a, Sultan Süleyman'ın tedavisinde yanlış yöntem uyguladığı suçlamasında bulundular. Bu iki hizip arasında tartışma konusu olan husus sultanın yanlış tedavi edilmesine dayanıyordu. Müslüman hekimlerin içinde bulunduğu hizip sultanın nikris hastalığı için uygulanan tedavinin yanlış olduğunu, bu yöntemin öteki hekimlerce de bilinmediğini, afyonlu merhemle ağrılı yer ovalanarak geçici de olsa ağrıların dindirilmesi şeklinde olan bu tedavinin uzun vadede sultana büyük zarar vereceğini ileri sürdüler. Kaysunîzâde bu afyonlu ilacın sultana geçici bir rahatlama verdiğini, ancak uzun süreçte çok kalıcı zararlar bıraktığını söylüyordu. Neticede iki hekim arasındaki bu rekabet Kaysunîzâde'nin hekimbaşı olmasıyla sonuçlandı. Gözden düşen Moses bin Hamon da bir müddet sonra 1554'te vefat etti[35].

[32] Bu İranlı hekim Sultan Selim zamanında İstanbul'a göç etmiş ve tababetle meşgul olmuştu. Bkz. Tofiq Heidarizadeh, "Muhajerat-e Ulama-ye Iran be Empraturi-ye Osmani ve enteqal-e sonnatha-ye madaris-e Irani be an sarzamin", *Farhang*, 20-21, Tehran 1375, s. 83.

[33] *Tarih-i Peçuylu*, c. I, s. 460–462; Kaysunîzâde'nin de içinde bulunduğu hekimbaşı listeleri için bkz. Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 216–231; Ayrıca Kanunî döneminde Kaysunîzâde ailesinin birden fazla üyesinin hekimbaşılık görevi ifa ettikleri bilinmektedir. Bkz. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma, İstanbul 2006, s. 90.

[34] Luigi Bassano, *Kanuni Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 59.

[35] Miri Shefer-Mossensohn, Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions 1500–1700, Suny Press, New York 2009, s. 40–41; Uriel Heyd, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent", *Oriens*, c. 16, Jerusalem 1963, s.161–162; Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s. 34–35.

Peçuylu, Kaysunîzâde'nin hekimbaşı olduğunu, otuz yıl kadar bu hizmette bulunduğunu, Kanunî'nin nikris hastalığından dolayı çok acı çektiği, gözlerine uyku girmediği, hareket dahi edemeyip feryadıyla saray halkını uyutmadığı zamanlarda ona ilaçlar vererek, ağrılarını geçici olarak keserek, rahat uyumasını sağladığını yazmaktadır[36].

Artık saray hekimlerinin ilaç ve perhizleri fayda göstermemeye başlamış olmalıydı ki sultan, bir faydası olur umuduyla Bursa'da şöhret bulan Şemseddin Efendi adındaki bir Nakşibendî şeyhinin nefesinden medet ummuş, onu saraya davet etmişti. Nefesi ağrının dinmesine tesir ettiği için padişah tarafından taltif edilmişti[37].

Burada Kanunî'nin nikris hastalığına çare bulma yolundaki teşebbüsler içinde bugüne ulaşan farklı teşhis, tedavi yöntemleri ve tavsiyeleri içeren bir kayıttan söz edilecektir. Saraydaki hekimlerin tedavilerinin hiçbir fayda sağlamadığı, sultanın ağrılarının her zamankinden fazla olduğu bir anda, imparatorluk sınırları dışında olduğunu düşündüğümüz şöhretli bir hekimin yardımına başvuruldu. TSMA. nr. E. 3146'da "İranlı bir hekimin Kanunî Sultan Süleyman'a yazdığı reçete"[38] adı altında kaydedilen büyük bir ihtimalle saray hekimleri tarafından gönderilen mektuba cevap olarak gelen bu mektubun tam olarak ne zaman yazıldığı belli değildir. Bir sultanın hastalığına binaen yazıldığı açıksa da ancak onun kimliği açıkça belirtilmese de içindeki teşhis ve tedavi yöntemleri, tek sayfalık bir reçeteden ibaret olan bu belgenin Osmanlı padişahları arasında nikristen en fazla mustarip olan Sultan Süleyman'ın hastalığına ait olduğunu düşünmemize yardımcı olmaktadır[39]. Eğer bunun Süleyman'a yazılmış olduğunu kabul edeceksek o vakit hastalığa teşhis koyan ve tedavi yöntemleri geliştirip bazı tavsiyelerde bulunan hekimin kimliği meselesi ortaya çıkar. Reçetenin dilinin Farsça olması onu yazan hekimin İranlı olmasına delalet etmemekle beraber hekimin tedavi için getirtilmesi yerine doğrudan reçetesini göndermesi bu hekimin imparatorluğun dışındaki uzak bir coğrafyadan; İran coğrafyasından olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yardımına başvurulacak kadar şöhreti Osmanlı topraklarına yayılan bu hekim kim olabilirdi?

[36] *Tarih-i Peçuylu*, I, s. 460–462.

[37] Kunt, "Sultan Süleyman ve Nikris", s. 97.

[38] Belge faksimile baskısıyla beraber içeriğin ve kontekstin olmadığı kısa bir yazıyla Husayn Mir Jafari tarafından tanıtılmıştır. Husayn Mir Jafari, "Nuskhe-ye az Yek Pezeshk-e İrani be Sultan Süleyman Qanuni ", *Honar va Mardom*, 159–160, s. Tehran 1354, s. 35–37.

[39] Dijital çekim esnasında belgenin sadece ön yüzü çekildiği için genellikle mührün ve belge ile ilgili tanımlayıcı kayıtların yer aldığı arka yüzü görme imkânımız olmadı. Ancak hemen belirtilmelidir ki katalogda yer alan bu özet muhtemelen belgenin arka yüzünde yer alan Kanunî için İranlı bir hekimin yazdığı reçete şeklindeki bir ifadeden hareketle yapılmış olmalıdır. Dolayısıyla TSMA'da yer alan bu tür belgelerin arka yüzlerinde mühür, tarih ve kim tarafından kime yazıldığı gibi kayıtların bulunduğu göz önüne alındığında bu belge/reçetenin de katalog özetinde belirtildiği gibi Kanunî Sultan Süleyman'ın nikris hastalığının tedavisi için yazıldığı pekâlâ söylenebilir.

Safevi asrında, Kanunî Sultan Süleyman'ın muasırı olan Şah Tahmasb (1524–1576) zamanında Tebriz, Kazvin, Yezd, Meşhed ve Isfahan gibi büyük şehirlerde büyük dârü'ş-şifâlar bulunuyor, burada her biri alanında mütehassıs meşhur hekimler çalışıyor, Râzî (865–925) ve İbn-i Sînâ (980–1037) ile doruk noktasına ulaşan Ortaçağ İran'ına ait tıbbi uygulama ve geleneği varlığını devam ettiriyordu.

Şah Tahmasb'ın saltanatı zamanından Şah Abbas'ın saltanat yıllarının başına kadar Safevilerin payitahtı konumunda olan Kazvin, Şah'ın ordugâhının dârü'ş-şifâ (bîmâristân) merkeziydi. Hem sarayında hem de ordugâhında Hekim Ebu'n-Nasr Gîlânî ve Mîrzâ Muhammed Şîrâzî gibi meşhur hekimler çalışıyordu[40]. Bu hekimlerin yanı sıra Hekim Kemalüddin Hüseyin Şîrâzî, Hekim Gıyasüddin Ali, Hekim Nureddin ve Hekim Mîr Ruhullah Kadı Cihânî gibi isimler de zamanın en meşhur tabiplerinden olup aynı zamanda Şah Tahmasb'ın saray hekimi idiler[41].

Şah Tahmasb döneminin en meşhur hekimlerinden biri olan İmadüddin Mahmud b. Mesud Şîrâzî, Hekim Ebu'n-Nasr Gîlânî ve Mîrzâ Muhammed Şîrâzî gibi meşhur hekimlerle de akrabaydı. Bir müddet de Şah Tahmasb'ın saray tabipliğini yapan bu hekim, Tahmasb ile birlikte Meşhed'deki dârü'ş-şifânın revaç bulmasının ardından bir müddet burada tababetle meşgul oldu[42].

İmadüddin Mahmud'un babası ve aynı zamanda hocası Mesud Şîrâzî (ö. 1539), büyük üstat Sadreddin Ali'nin şakirdi ve Şah Tahmasb'ın saray hekimi idi. Bu meşhur aileden çıkan bir diğer hekim ise Kemalüddin Hüseyin (ö.1547) idi. Şah Tahmasb'ın sarayında bulunan şöhretli bir tabip (*dermânşenâs*) idi. Mesud Şîrâzî'den sonra oğlu İmadüddin Mahmud onun yerini aldı. Büyük bir ihtimalle kardeşi Kemalüddin, Şah Tahmasb'ın gözünden düşünce o saraydaki konumunu daha fazla koruyamadı. Bu yüzden Abdullah Han Ustaclu'nun sarayına; Şirvan'a gitti. Oradan da Meşhed'e geçti. Burada da tababetle meşgul oldu. İmadüddin hekim, üstat ve bir tıp yazarı olarak oldukça şöhretliydi. Ama onu esas şöhretli yapan şey yazdığı tıp kitaplarıydı. Kaleme aldığı şerhinde kendi zamanında İran'da yeni ortaya çıkan *âteşek* olarak adlandırdığı bir hastalığı tanımlamış ve o sırada bu hastalığın tedavisi için İran'a getirilmiş olan kuvvetli yeni bir ilaçtan da (*dârû-yı cedîd*) bu şerhinde bahsetmişti (1569)[43].

Ancak bütün bu hekimler arasında öyle bir isim vardı ki o, Şah Tahmasb döneminde İmadüddin Mahmud gibi şöhret bulmuş olan Mîrzâ Muhammed Şîrâzî'nin kendisi idi. Mîrzâ Muhammed Şîrâzî, Şah Tahmasb'ın hem ordugâhında, hem sara-

[40] Hasan Tajbahş, *Tarikh-e Bimarestanha-ye İran az Aghaz ta Asr-e Hazer*, Pazhuheshgah-e Ulum-e Insani va Mutalaat-e Farhangi, Tehran 2000, s. 174–175.

[41] Tajbahş, *Tarikh-i Bimarestanha-ye İran*, s. 183–184.

[42] Tajbahş, *Tarikh-e Bimarestanha-ye İran*, s. 185–186.

[43] Cyril Elgood, *Safavid Medical Practice*, çev. Mohsen Javidan (Teb dar Dovre-ye Safaviye), Tehran, 1357, s. 25-26.

yında onun özel tabipliğini yaptı, bunun yanında Yezd'teki dârü'ş-şifâda hem tedris hem de hastaların tedavisi ile meşgul oldu. Zamanın bütün hekimleri onu kendilerine üstat ve rehber olarak seçmişlerdi ve onu zamanının Hipokrat'ı ve Platon'u olarak görüyorlardı[44]. Son olarak Şah II. İsmail döneminde yaşayan Hekim Ebu'l-feth Tebrizî kendi zamanının en meşhur hekimi idi. İskender Beg Torkamân, Şah II. İsmail'in (ö.1577) himayesinde bulunan bu hekimi "hastalıklara teşhis koyan yegâne bir zat" olarak nitelemektedir[45].

Kanunî zamanında başta Mevlana Osman olmak üzere Osmanlı sarayında bulunan İranlı hekimler, İran'da bulunan bu bahsettiğimiz meşhur hekimleri tanıma fırsatı bulmuş, eserlerini okumuş ve en azından duymuş olmalıydılar[46]. Belki de bu hekimlerin tavsiyesi ve tanıtması üzerine İran'da bulunan bu hekimden sultanın hastalığının teşhisi ve tedavisiyle ilgili görüşlerini ve bilgilerini paylaşmasını istemişlerdi. Sultan'ın hastalığına teşhis koyan ve tedavi yöntemi geliştirip çeşitli tavsiyelerde bulunan bu hekim, yukarıda saydığımız hekimler arasından en şöhretlileri olan İmadüddin Mahmud b. Mesud Şirazi ya da Mirza Muhammed Şîrâzî olabilirdi.

Mektubun tarihi olmamakla beraber Sultanın nikris ağrılarının şiddetlendiği artık Kaysunîzâde başta olmak üzere bütün saray hekimlerinin tedavilerinin, ağrılarını dindirmediği 1550 ile 1566 tarihleri arasındaki bir tarihte sultanın isteği üzerine ya da İranlı olduğunu düşündüğümüz bu meşhur hekimin varlığından haberdar Osmanlı sarayındaki İranlı hekimlerden birinin tavsiyesi üzerine bu mektup yazılmış olmalıydı. Yazışma üslubuna bakılacak olursa mektubun doğrudan sultana hitaben yazılmadığı mektubu kaleme alan hekimlerinden birine cevaben yazıldığı bilgisi ortaya çıkar. Zira İranlı hekim bu mektuba verdiği cevapta sultanın hastalığın tedavi edilip edilemez olduğu yolundaki yüce emrin kendisine hürmetle arz edildiğini belirtmişti. Mektupta zamanla ilgili dikkat çeken en önemli ayrıntı havanın soğuk olduğu bir anda; sonbahar ya da kış mevsiminde yazılmış olmasıdır.

[44] Tajbahş, *Tarikh-e Bimarestanha-ye* İran, s. 192.

[45] Tajbahş, *Tarikh-e Bimarestanha-ye* İran, s. 174.

[46] Hem Osmanlı hem de İran'daki hekimler her iki coğrafyadaki tıp ile ilgili gelişmeleri yakından takip ediyorlar, çok uzak bir coğrafyada olsa dahi kendi çağlarının meşhur hekimlerinin yanına gidip onların tıp alanındaki tecrübelerinden gereğince faydalanıyorlardı. Bu çerçevede örneğin 15.yüzyıl İran hekimlerinden Gıyasüddin bin Muhammed Sebzevârî şöhretini duyduğu hekimlerin yanında kalıp onların deneyimlerinden faydalanmak adına ilk tıp eğitimi aldığı Isfahan ve Şîrâz'dan çıkarak Anadolu'ya gelmiş, ilk önce Amasya'da Şerefüddin Sabuncuoğlu'nun yanında kalmış, daha sonra Bursa ve Ankara gibi şehirlerde de tababetle meşgul olmuştu. Isfahan'a döndüğünde Sultan II. Bayezid adına *Mir'âtü's-Sıhha fi't-Tıbb* adlı eserini kaleme almıştı (1490). Ayrıntılı bilgi için bkz. Tajbahş, *Tarikh-e Bimarestanha-ye Iran*, s. 165-66. Yine Kemalüddin Tebrizî (ö. 913) Tebriz'deki ilk tıp eğitiminin ardından ilk önce Kastamonu'ya ardından İstanbul'a gelmişti. Buralarda tababetle meşgul olmuştu. II. Bayezid, ona kendi has tabibi olması teklifinde bulunmuş ise de bu gerçekleşmemiş, ancak onun oğlu Mahmud b. Kemal (Ahi Çelebi), II. Bayezid'in has tabibi olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Heidarizadeh, "Muhajerat-e Ulama-ye Iran be Empraturi-ye Osmanî ve enteqal-e sonnatha-ye madaris-e Irani be an sarzamin", s. 69, 84.

Neden imparatorluğun sınırları dışında çok uzak bir coğrafyada bulunan bir hekimin yardımına başvurulmuştu? Erken dönemlerden itibaren Osmanlı tıp literatüründe nikrise yönelik tedaviler geliştirilmişti. 1390 gibi erken bir tarihte kaleme aldığı *Edviye-i Müfrede*'sinde İshak bin Murad nikris hastalığına faydalı gelen bir ilaçtan bahsetmektedir[47]. Keza XV. yüzyıl meşhur Osmanlı hekimlerinden Hacı Paşa'nın tedavi yöntemlerinden yukarıda bahsedilmişti. Kuşkusuz bu hastalığın tedavisi için İranlı bir hekime başvurulmasının en önemli sebebi İran'da yetişmiş ve tüm İslam coğrafyasında hatta Avrupa'da şöhret bulmuş olan Râzî[48] ve İbn-i Sînâ'nın tıp geleneğinden gelen büyük hekimlerin olmasının yanı sıra bu hastalığın yaygınlıkla görüldüğü İran'da önemli tedavilerin geliştirildiği bir tıp geleneği ve pratiğinin varlığını sürdürmesiydi. İran'ın havası, suyu ve iklimi nikris hastalığının ortaya çıkmasına müsaitti ve İran şahlarından birçoğu nikris hastalığına müptela idi[49]. Bundan dolayı aşağıda da görüleceği üzere nikris hastalığıyla ilgili tıbbi pratik ve tedavi yöntemi geliştirmede daha tecrübeliydiler.

Şah İsmail döneminde Herat'ın ele geçirilmesinden sonra Şah'ın hizmetine giren, Safevi asrının en muteber tıp tarihi kitabı olan *Hulâsatü't-Tecârüb* adlı eserin yazarı olup Herat'ta iken de Sultan Hüseyin Baykara'nın (1438–1506) saray hekimlerden biri olan Muhammed Hüseyin Nûrbahşî yaygın bilinen adıyla Bahaüddevle bu kitabında Sultan Hüseyin Baykara'nın nikris hastalığını tedavi eden bir hekimden bahsetmektedir. Bahaüddevle kitabında Sultan Hüseyin Baykara'nın nikris hastalığından çok çektiğini, bazen ağrılarının şiddetine rağmen yolculuğa çıkmak istediğini yazar ve şöyle devam eder: "Nikris ağrılarını dindirmek için bizden istediği müshiller onun bu ağrılarını teskin edemedi. Birkaç menzil gittikten sonra sultan hekimbaşısını yanına çağırarak ondan daha kuvvetli bir müshil hazırlamasını istedi. Hekimlerin hekimi olan bu üstat da öyle yaptı. Ancak yedinci müshil ile birlikte dışarı atılan *zayid hılt*ların yanında bir leğen de kan gelmesi tabibi telaşlandırdı. Bu zamanda sarayda Hintli bir tabip yaşıyordu[50]. Onu çağırdık ve hepimiz sultana *zoronbad* (zencefilgillerden bir bitki), soğuk kahve (qahveh sard), ekşi sütün (şîr-e torş) *terpolov* (içinde yeşillikler olan pilav) ile birlikte verilmesi daha sonra sultanın el ayak

[47] İshak b. Murad denizköpüğünün gülyağı ve mumla karıştırıldıktan sonra nikrise iyi geldiğinden bahseder. Bkz. İshak bin Murad, *Edviye-i Müfrede*, yay. haz. Mustafa Canpolat- Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 30.

[48] Râzî'nin eklem hastalıkları ve nikris konusunda Kitâb-ı Evcâ'ü'l-Mefâsıl (fi'n-Nıkris ve evcâ'ü'l-mefâsıl) adında bir kitabı olduğu bilinmektedir. Bkz. Mahmud Najmabadi, *Tarikh-e Teb dar Iran*, c. 2, Entesharat-e Danishgah-e Tehran, Tehran 1366, s. 376.

[49] Elgood, *Safavid Medical Practice*, s. 13.

[50] Safevi asrındaki tıbbın ilerlemesinde İran'dan Hindistan'daki Babürlü sarayına göç eden ve ardından tekrar İran'a dönen hekimlerin etkisi kuşkusuz büyüktü. İlhanlılar zamanında kendisi de bir hekim olan Reşidüddin Fazlullah tarafından Tebriz'de kurulan dârü'ş-şifâda elliye yakın Hintli hekim bulunuyordu. Bkz. H. J. J. Winter, "Persian Science in Safavid Times", *The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods,* ed. Peter Jackson-Laurence Lockhard, vol. 6, Cambridge University Press, 1986, s. 603–609

ve karnını iç yağı (pih) ile ovması noktasında görüş birliğine vardık[51]."

Osmanlıda hekimbaşıların zaman zaman padişahın emriyle imparatorluğun diğer noktalarında bulunan saray çevresi ve hanedan üyelerinin tedavisine gittikleri bilinmektedir. Örneğin Fatih Sultan Mehmed oğlu Şehzade Mustafa'nın tedavisi için başkentten mahir bir hekim göndermişti[52]. İran gibi uzak bir coğrafyadan tedavi için hekim getirilebilir miydi bilinmez; ancak davet olunmayıp sadece mektup yazıldığına göre bu hekim Yezd ve Meşhed şehirlerindeki gibi büyük dârü'ş-şifâlarda veya Kazvin'deki bimaristan ya da Şah'ın sarayında bulunan bir hekim olmalıydı.

Gelelim bu hekimin Kanunî Sultan Süleyman'a koyduğu teşhis ve tedavi yöntemleri ile önerdiği tavsiye ve perhizlere. Sultan'ın hastalığının tedavi edilip edilemeyeceği yolunda bir mektup aldığını söyleyen İranlı hekim, hastalığın birden fazla olduğuna dikkat çekerek bunlardan ilkinin sindirim sistemindeki bozukluk olduğunu (nefh) ve bunun yiyeceklerin ayrışması sonucu biriken gazın mide ve bağırsaklarda şişkinlik yapmasından ötürü meydana geldiğini söyleyerek hazımsızlığa dikkat çeker. Hekim, mide ve ciğer tedavi edildiği takdirde bu hastalığın da tedavi edilmiş olacağını söyleyerek perhiz olarak Hacı Paşa'nın da belirttiği gibi çok yemekten kaçınıp, az yemeyi tavsiye etmektedir. Yeme ve içme hususundaki perhizlere dikkat edilir, karaciğeri kuvvetlendirecek uygulamalara devam ederse bu rahatsızlığın tedavi edilebileceğini söyler. Tedavi olarak içtiği *şarab-ı usûl*, *şarab-ı dînâr* ve *şarab-ı matbûhî*'den önce her gün aç karnına bir miskal *devaü'l-lek*'i içmesini, ardından bahsedilen bu şerbetleri içtikten sonra da 15 dirhem kadar *devaü'l-lek*'i de ılık su içinde eritip içmesini, bu bağırsak şişkinliği ve nikris ağrısı her ortaya çıktığında ısıtılmış kum kullanılmasını ve bunun yanında da ayakların tuzlu su ile yıkanmasını tavsiye etmektedir.

Ardından nikris (hekimin kendi tabiriyle '*usr-i hareket*) tedavisinden bahseden hekim, kadim hekimlerin söylediği üzere ayakların renginin değişmemesi yani başka bir renk almaması ve zayıf olmaması halinde tedavi edilebileceğini, (burada nikrisin, hangi *hılt*'tan meydana geldiğinin önemine dikkat çekiyor) tedavisinin de müshil ile mümkün olabileceğini ifade eder. Ancak havanın şimdilerde soğuk olduğunu söyleyen İranlı hekim, sultanın nikris tedavisini yapacak olan hekimin tedavi için biraz beklemesi gerekeceğini, soğuk havalarda yapılacak tedavinin cevap vermeyeceğini, bunun için havanın ısınmasının beklenmesi gerektiğini söyler.

İranlı hekim, sultanın her iki hastalığının (nikris ve mide-bağırsak bozukluğu/nefh) da tedavisinin ortak olduğunu, birine faydalı gelecek ilaç ve tedavinin diğerine de yarayacağını, bu verilen ilaçların her iki hastalığa da iyi geleceğini, bir diğer hastalığın tedavisine engel teşkil etmeyeceğini dile getirir ve mide ile bağırsak bozukluğunun (teheyyüc ve nefh) tedavisinin diğer hastalığına göre öncelikli olduğunu söyler. Mide ağrısı için uygulanan tedavi ve ilaçların, bağırsak bozukluğu ve şişkin-

[51] Elgood, *Safavid Medical Practice*, s. 12-13.

[52] İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behişt*, Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye 3209, vr. 474a.

liğe de iyi geleceğini söyleyen hekim iyi bir müshil tedavisinin hem nikrisi hem de bu şişkinliği tamamen yok edeceğini ileri sürer. Saray hekimlerin her iki günde bir defa sultanın idrar tahlilini yapmaları gerektiğini söyleyerek sultanın mizacına uygun olan bu tedbir ve tedavilerin faydalı olmasını umut ederek reçetesine son verir.

İranlı hekimin, hem mide ve bağırsak rahatsızlığı hem de nikris için verdiği kuvvetli olduğunu söylediği ilacın kullanılıp kullanılmadığı, kullanıldıysa da sultanın tedavisine yardımcı olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak ölüm anına kadarki şiddetli nikris ağrıları, karaciğer, mide ve bağırsak rahatsızlığının devam ettiğine bakılacak olursa bu tedavi yöntemi de işe yaramamıştır. İranlı hekim, Osmanlı saray hekimlerinden farklı olarak nikris tedavisi için yalnızca *devâ'ü'l-lek* adında bir ilaç, idrar tahlili, ısıtılmış kum ve tuzlu su ile ayakları ovmanın yanında birtakım perhizler ve şerbetler önermiş, kan almanın gerekliliğinden ise hiç bahsetmemiştir. Reçetede yer alan bazı ifadeler İranlı hekimin nikris tedavisinde kendisinden önce yaşamış bazı meşhur hekimlerle aynı şeyleri tavsiye ettiğini gösterir. İbn-i Sînâ ve Cürcânî bunların başında gelir. İbn-i Sînâ, hastalığın tedavi edilememesi halinde sindirim sisteminin iyice zayıflayacağını, eklem ağrılarının artacağını, kol ve bacaklarda zaafların oluşacağı söylerken aslında tam da Kanunî'nin içinde bulunduğu durumu özetlemektedir. Hastalığa sebep olan maddenin vücutta iyice pişirildikten sonra azaltılıp hacamat ve ishal gibi yollarla dışarı atılması ve organın kuvvetlendirilmesi gerektiğini belirten hekim ardından müshil ve yakı uygulamasını, hasta kısmın duruma göre ılık ve soğuk suyla ya da yağ ile ovulmasını, son olarak da çeşitli terkiplerden oluşan ilaçları önerir[53]. Cürcânî de hastalığın tedavisi için bağırsak ve midenin kuvvetlendirilmesini, hazımsızlığın ortadan kaldırılmasını, bu sayede eklemlere inen zayid hıltların dağıtılacağını söyler. O, bedende toplanan zayid hıltların dışarı atılması için *istifrağ*, *bevl* ve *müshil*in iyi bir yöntem olduğunu bunun ardından hastaya kuvvet verici ilaç verilmesinin lüzumunu belirterek doğru zamanda tedavi edildiğinde hastalığın geçebileceğini kaydeder ve birden çok ilaç önerisinde bulunur[54]. İranlı hekimin bu tedavi yöntemi Hacı Paşa'nın müshil kullanmak, az ve hafif yemek yeme noktasındaki önerileri ile de uyuşmaktadır. Bunun yanında yukarıda da bahsedildiği gibi Hüseyin Baykara'nın nikris tedavisi ile meşgul olan hekimin bazı tavsiyelerinin (müshil kullanma, ayak ve karnın iç yağı ile ovulması) bu İranlı hekim tarafından (müshil verme, ayakların tuzlu su ile ovulması) uygulandığı görülür. Bu İranlı hekimin kendisinden önce İran ve Osmanlı coğrafyasında yaşamış olan meşhur hekimlerin bu konudaki pratiklerinden yararlandığına şüphe yoktur. Bundan dolayı nikris tedavi yöntemi seleflerininki ile kısmen örtüşmekle beraber onun reçetesinin kendine özgü yanlara da sahip olduğu açıktır.

[53] İbn-i Sînâ romatizma, nikris ve ayak zaafı için yakı ve merhemin yanında çeşitli karışımlardan oluşan birden çok ilaç önermektedir. İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb (Üçüncü Kitap-İkinci Kısım)*,s. 659, 663–673; İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb (Beşinci kitap)*, çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 237–238; Bunun yanında *hindibâ*nın eklem şişmeleri ve nikrise çok iyi geldiğinden de bahseder. Bkz. Najmabadi, *Tarikh-e Teb dar Iran*, c. 2, s. 603.

[54] Ebulfazl Mehmed Efendi, *Zahîre-i Harezmşâhî Tercümesi*, vr. 358a-363b.

Padişahın hem bu İranlı hekimin hem de saray hekimlerinin kendisine önerdiği perhizlere sıkı sıkıya uyduğu görülüyor. Venedikli Bernardo Navagero, raporunda Sultan'ın yemek konusunda aşırıya kaçmadığını, çok az yediğini, çok nadir olarak eti tercih ettiğini, şarabı ise bıraktığını ve şimdilerde sadece su içtiğini yazmaktadır[55]. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı başkentinde bulunan Venedikli diplomat Luigi Bassano ise bu bilgiyi doğrulayarak sultanın şarap içmediğini, genellikle kendi usulüyle yapılmış, şerbetle şekerli su tadı arasında yedi çeşit meşrubatı içtiğini yazmaktadır[56].

Sonuç olarak şu söylenebilir ki Osmanlı padişahları içerisinde Kanunî, nikris ve sindirim sistemi bozukluğundan mustarip olan yegâne kişi değildi. Daha erken dönemde Fatih Sultan Mehmed de aynı rahatsızlıklardan mustaripti ve onun hastalığı en az Kanunî'nin hastalığı kadar şiddetli idi. Ancak onun birçok has tabibi yanında İran'dan gelen mahir baştabibi Acem Lârî vardı ve ölümüne dek padişahın nikris hastalığı ve sindirim sistemi bozukluğu/bağırsak tıkanması rahatsızlıklarının tedavisiyle meşgul oldu[57]. Fatih döneminden itibaren padişahların nikris hastalıkları için Acem'in mahir tabiplerine müracaat edildiği bilinmektedir. Kanunî döneminde de bahsi geçen reçeteyi yazan ve İran gibi uzak bir coğrafyadan olduğunu düşündüğümüz bir tabibin yardımına başvurulması aslında geçmiş pratiklerin bir başka yansıması idi. Ancak bu defa tabibin kendisinin getirilmesi yerine doğrudan tavsiyelerine başvuruldu. Bunun en önemli nedenlerinden birisi Fatih'in, baştabibi Acem Lârî tarafından zehirlendiği iddialarının ortaya çıkmasından sonra İran'dan gelecek tabiplere padişahı zehirleyebileceği ihtimali çerçevesinde bakılacak olması olmalıydı.

FARSÇA REÇETE

Huve

[Sultanın] bu hastalığın tedavi edilip edilemez olduğu yolundaki yüce fermanı [bu tarafa] hürmetle arz edilmişti.

Evvela [hekim] şunu arz eder ki [sultanın] mizâc-ı şerîfindeki hastalık belirtisi [arıza] esas olarak iki şeyden ibarettir. Bunlardan birincisi teheyyüc ve nefh[58]dir. Bir diğeri ise 'usr-i hareket (nikris)'tir. Bunun tedavisi mide ve ciğerin tedavisiyle mümkündür; az yiyip çok yememe halinde bağlıdır; bunlar tedavi olursa hastalık da tedavi edilmiş olur.

[55] Fisher, "The Life and Family of Süleyman I", s. 3.

[56] Luigi Bassano, *Kanuni Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*, s. 59.

[57] Şehabeddin Tekindağ, "Fatih'in Ölümü Meselesi", *Tarih Dergisi*, c.16, sy. 21, İstanbul 1966, s. 95–108.

[58] Yiyeceklerdeki bakterilerin sindirim sistemindeki kanallarda ayrışması sonucunda oluşan gaz birikmesi ve bunun mide ve bağırsaklarda yol açtığı şişkinlik; karın şişkinliği. Teheyyüc ve nefh burada eş anlamlı olarak kullanılmış olup aynı anlamı vermektedir.

Öyleyse eğer yeme ve içme hususuna riayet, mide ve karaciğeri kuvvetlendirecek uygulamalara devam edilirse bu hastalık tedavi edilebilir.

Bu hastalığın tedavisi şudur: Devâü'l-lek[59]i; şarab-ı usûl[60], şarab-ı dînâr[61] veya şarab-ı matbûhî[62] ile kullandığı bu zamanda her gün bu devaü'l-lek'ten aç karnına bir miskâl[63] içip, yukarıda bahsedilen şerbetlerin üzerine de 15 dirhem[64] oranında bir miktarını da ılık su içinde eritip içmelidir. Her ne zaman bu teheyyüc ortaya çıkarsa ısıtılmış kum kullanmalı ve bunun yanında ayaklar da (pây-ı şerîf) tuzlu suyla yıkanmalıdır.

Gelelim 'usr-i hareket'e sebep olan arızaya. Hekimlerin de işaret edip söylediği gibi uzuv zayıf olmadıkça ve kendi rengini kaybetmeyip asıl rengini korudukça tedavi edilebilirdir ve bunun ilacı müshildir. Bunu diğer tedbir ve uygulamalar izler.

Ancak hava şimdilerde soğuktur. Havanın birkaç zaman içinde ısınması ve bu noktada tabibin işlerine de yardımcı olması beklenilmelidir. Ondan sonra inşallah çok iyi bir müshil [tedavisi] ortaya çıkar, gerçekleşir ve de çok yararlı olur.

Ama Allah'a şükürler olsun ki [bu rahatsızlıkların] tedavisi ortaktır. Yani teheyyüc'e iyi ve faydalı gelen [her ilaç] 'usr-i hareket'e de iyi ve faydalı gelir. [Bu ilaçlardan] hiç biri diğer hastalığın tedavisine engel teşkil etmez. Ama teheyyüc'ü dikkate alarak onu bertaraf etmek tabiplerin nezdinde ilk sırada gelir ve en gerekli olan şeydir.

Mide ağrısı için uygulanan tedavi ve ilaçlar teheyyücün de tedavisi ve ilacıdır. Müshilden sonra inşallah [bu arıza] tamamen yok olur.

İki günde bir defa [sultanın] idrarını bir kaba yapması (kârûre), hekimlerin de bu idrarı görüp tahlil yapmaları gerekmektedir. [Sultanın] mizâc-ı şerîfine uygun olan tedbir ve tedaviler bu zaman [ona] arz edilmiştir. [Umulur ki] faydalı olur. (TSMA. nr. E. 3146)

[59] Devâle/Devâü'l-misk de denilen bir çeşit hoş kokulu ilaç. Meşe ve çam ağaçlarının dallarında asalak olarak yaşayan ince ve geniş iplik gibi kolları olan sarmaşık türünden bir bitkiden elde edilen ilaçtır. En iyisi güzel kokulu, taze ve beyaz olanıdır. En kötüsü ise siyah olanıdır. Kalp, mide ve ciğerleri kuvvetlendirir, mide ve bağırsaklardaki şişkinliği [nefh] ortadan kaldırır, idrar yollarındaki taşları döker, eritilip suyla içildiğinde diz gibi zayıf uzuvları kuvvetlendirir ve buna bağlı ağrıları dindirir. Bkz., Muhammad Momen Husayni Tabib, *Tohfe-ye Hakim Momen*, yay. haz. Mahmud Najmabadi, Tehran 1378, s. 25; Mir Jamal al-Din Husayn Inju Shirazi, *Farhang-e Jahangiri*, yay. haz. Rahim Afifi, Mashhad 1980.

[60] Bitki köklerinden elde edilen bir çeşit içecek.

[61] Bir çeşit içki.

[62] Damıtılmış, imbikten geçirilmiş şarap.

[63] XVI. Yüzyıldan beri kullanılan İran miskalinin ortalama değeri 4,6 gr'dır.

[64] İran dirheminin ortalama değeri ise 3,2 gr'dır.

KAYNAKLAR

Arşiv ve El Yazması Kütüphane Kaynakları

Ebulfazl Mehmed Efendi, *Zahîre-i Harezmşâhî Tercümesi*, Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa, nr. 463.

İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behişt*, Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye, nr. 3209.

TSMA. nr. E. 3146.

Kitaplar

Afyoncu, Erhan, "Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma, İstanbul 2006.

Bayat, Ali Haydar, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntehab-ı Şifâ*, yay. haz. Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Elgood, Cyril, *Safavid Medical Practice*, çev. Mohsen Javidan (Teb dar Dovre-ye Safaviye), Tehran 1357.

Emecen, Feridun M., *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I: Bayezid [II], Yavuz, Kanuni,* İsam Yayınları, İstanbul 2011.

Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar (Sultan Süleyman'ın Son Seferi),* yay. haz. H. Ahmet Arslantürk-Günhan Börekçi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay. İstanbul 2012.

Fisher, Alan, "The Life and Family of Süleyman I", *Süleyman The Second and His Time*, ed. Halil İnalcık-Cemal Kafadar, Isis Press, İstanbul 1993.

Freely, John, *Osmanlı Sarayı: Bir Hanedanlığın Öyküsü*, çev. Ayşegül Çetin, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (dördüncü rükn tıpkı basım),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Genç, Vural, *İdris-i Bitlisî Heşt Behişt Osman Gazi Dönemi (Tahlil ve Tercüme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb (Beşinci kitap)*, çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

_____, *El-Kânûn fi't-Tıbb, (Üçüncü Kitap-İkinci Kısım),* çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

İshak bin Murad, *Edviye-i Müfrede*, yay. haz. Mustafa Canpolat-Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Koca Nişancı Celalzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, yay. haz. Petra Kappert, Wiesbaden 1981.

Kunt, Metin, "Sultan Süleyman ve Nikris", *Muhteşem Süleyman*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

_____, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", *Kanuni Çağı ve Yeni Çağda Osmanlı Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ed. Metin Kunt-Christine Woodhead, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2002.

Luigi Bassano, *Kanuni Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i-Osman*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341.

Mir Jamal al-Din Husayn Inju Shirazi, *Farhang-e Jahangiri*, yay. haz. Rahim Afifi, Mashhad 1980.

Muhammad Momen Husayni Tabib, *Tohfe-ye Hakim Momen*, yay. haz. Mahmud Najmabadi, Tehran 1378.

Najmabadi, Mahmud, *Tarikh-e Teb dar Iran*, Entesharat-e Danishgah-e Tehran, c. 2, Tehran 1366.

Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. H. Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939.

Peçuylu İbrahim, *Tarih-i Peçuylu*, Matbaa-i Âmire, c. I, İstanbul 1866.

Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, yay. haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

Shefer-Mossensohn, Miri, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions 1500–1700*, Suny Press, New York 2009.

Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297.

Tajbahş, Hasan, *Tarikh-e Bimarestanha-ye İran az Aghaz ta Asr-e Hazer*, Pazhuheshs gah-e Ulum-e Insani va Mutalaat-e Farhangi, Tehran 2000.

The Cambridge Historical Dictionary of Disease, ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, New York, 2003.

Ünver, Süheyl, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı, Ölümü Cenazesi ve Defni", *Kanuni Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Winter, H. J. J., "Persian Science in Safavid Times", *The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods,* ed. Peter Jackson-Laurence Lockhard, vol. 6, Cambridge University Press, 1986.

Makaleler

Doğruyol, Hasan, "İsmail b. Hasan Cürcânî", *DİA,* 8, İstanbul 1993, s. 133–34.

Heidarizadeh, Tofiq, "Muhajerat-e Ulama-ye Iran be Empraturi-ye Osmani ve Enteqal-e Sonnatha-ye Madaris-e Irani be an Sarzamin", *Farhang,* 20-21, Tehran 1375, s. 49–94.

Heyd, Uriel, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent", *Oriens*, c.16, Jerusalem 1963, s.152–170.

Mir Jafari, Husayn, "Nuskhe-ye az Yek Pezeshk-e İrani be Sultan Süleyman Qanuni ", *Honar va Mardom*, 159–160, Tehran 1354, s. 35–37.

Tekindağ, Şehabeddin, "Fatih'in Ölümü Meselesi", *Tarih Dergisi*, c.16, sy. 21, İstanbul 1966, s. 95–108.

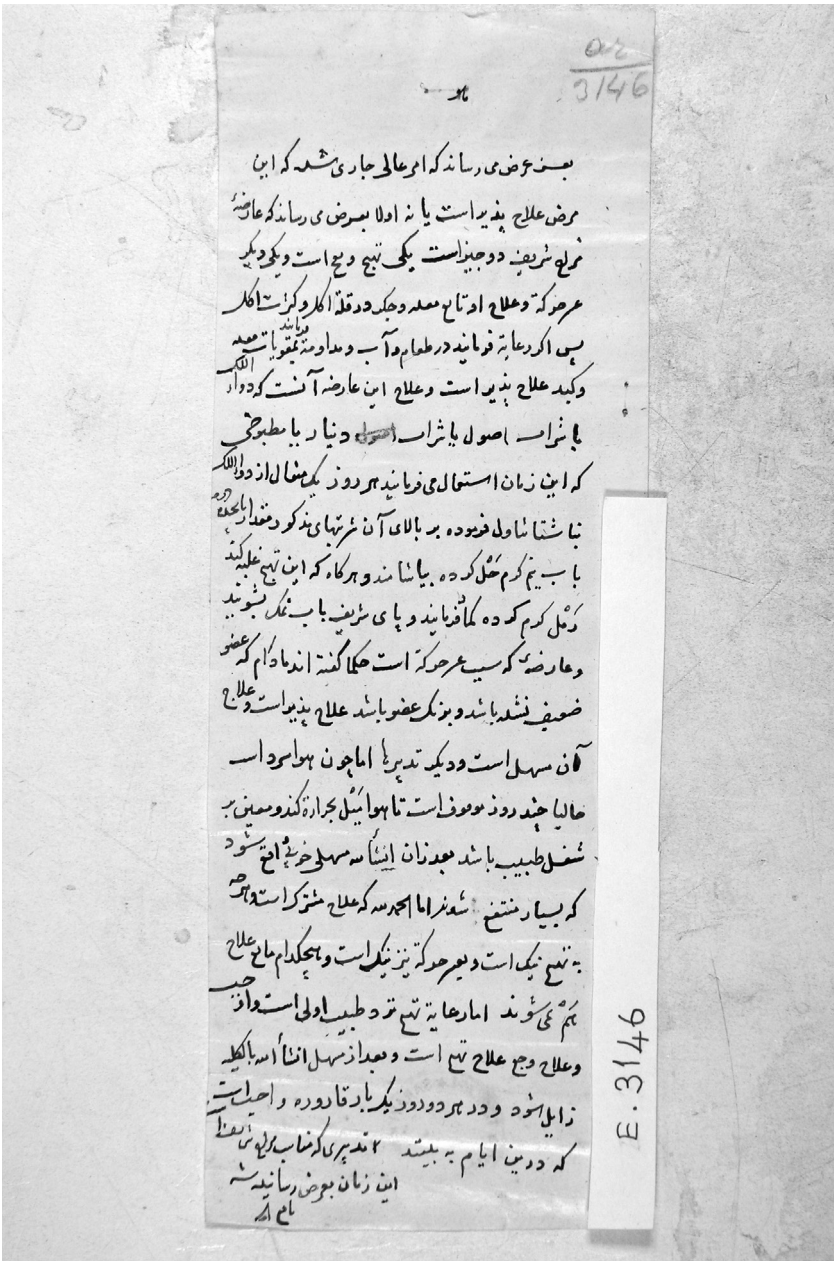

İranlı Bir Hekimin Kanunî Sultan Süleyman'a Yazdığı Reçete, TSMA. e.3146

MUHALLEFÂT KAYITLARI IŞIĞINDA XVII. VE XVIII. YÜZYILLARDA OSMANLI TAŞRA GÖREVLİLERİNDEN DİYARBEKİR VOYVODALARININ TEREKELERİ*

ÖZLEM BAŞARIR**

Bu çalışma, XVII. ve XVIII. yüzyılların belirli dönemlerinde yaşamış beş Diyarbekir voyvodasının mal varlıklarına ait envanterler olarak da tanımlayabileceğimiz, muhallefât kayıtlarından hareket ederek, Osmanlı taşrasındaki mali-idari bir görevlinin elde ettiği yönetim ve vergi toplama hakkının, yaşam standardının belirlenmesine katkı sağlayıp sağlamadığı ve başka ekonomik faaliyetlere imkân tanıyıp tanımadığı hakkında bazı tespitlerde bulunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca Osmanlı taşrasında eyalet içinde daha önce taşra hazine defterdarlıklarının yönetiminde olan *havâss-ı hümâyûn* gelirlerinin ana nüvesini oluşturduğu, mekân ve gelir kaynakları çeşitliliği açısından geniş bir alan üzerine oturarak, hem bir mali-idari yapıyı hem de bir gelir kaynağını ifade eden, Diyarbekir voyvodalık mukataasının yöneticisi ve işleticisi olan voyvodalara odaklanmaktadır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devletin artan nakit ihtiyacını karşılamak üzere geliştirdiği mali uygulamalar, Osmanlı taşrasında bazı yeni açılımları da beraberinde getirmişti. Bunlar arasında konumuzla doğrudan ilgili olanlar, iltizam sisteminin sınırlarının genişlemesi ve sonrasında ise malikâne sisteminin yürürlüğe konması idi. Voyvodaların hem XVII. yüzyıldan hem de XVIII. yüzyıldan seçilmesi, aynı zamanda birbiriyle bağlantılı bu uygulamaların yarattığı yeni şartların, bu görevlilerin üstlendikleri rolü nasıl biçimlendirdiğini izlemek açısından büyük bir öneme sahiptir. Çalışmaya konu olan voyvodalar -kayıtların tarihi esas alınarak sırasıyla- Kürd Mehmed Ağa (1673)[1], Uzun Ali Ağa

* Bu çalışma, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali-İdari Yapısını Şekillendiren Yeni Aktörler: Muhallefât Kayıtları Işığında Diyarbekir Voyvodaları" başlığı ile 13th International Congress of Ottoman Social and Economic History (1-5 October 2013, Alcala de Henares Spain)'de sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Yard. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Malatya/TÜRKİYE, ozlembasarir@hotmail.com

[1] Kürd Mehmed Ağa'ya ait, 16 Ramazan 1083 (5 Ocak 1673) tarihli muhallefât kaydı için BOA, D.BŞM.MHF.d-82/12.

(1695)[2], Halil Ağa (1730)[3], Sem'an-zâde Ahmed Ağa (1765)[4] ve Şeyh-zâde Seyyid İsmail Ağa (1785-86)[5]'dır.

Voyvoda adı verilen ve çeşitli ihtiyaçları karşılamak üzere, pek çok alanda hizmet eden bu görevlilerin ortak noktaları, taşrada görev yapmaları ve vergi toplamaları idi. Ancak bulundukları yerler itibariyle farklı sorumluluklar yüklenebilen voyvodaların, Osmanlı sistemi içerisinde karşılaştırmalı bir değerlendirmesinin yapılması, bu araştırmanın kapsamını aşmaktadır. Ancak konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, Osmanlı sisteminde görev alan voyvodalar hakkında kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır. XV. ve XVI. yüzyıllarda eyalet yöneticilerinin kendileri olmadığında, eyaleti yönetmek ve kendilerine ait has gelirlerini toplamak için atadığı vekil görevlilere, voyvoda veya subaşı denilmekteydi. Bunun yanında havâss-ı hümâyûn ve paşmaklık gelirlerinin toplanması da voyvodalar tarafından yapılmaktaydı[6]. Sancak ve eyalet mutasarrıflarının, kaza ve kasaba ölçeğinde topladıkları gelirlerin tahsili işi de, kendi maiyetlerinden ya da yerel ahaliden seçtikleri voyvodalar[7] tarafından yürütülmekteydi. Diğer taraftan XVI. yüzyılın ortalarında vakıfların gelirlerinin toplanmasında da, çoğunlukla vakıf sahipleri tarafından vakfa ait köylerde oturan kimselerden tayin edilen, voyvodalar kullanılmaktaydı. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Anadolu ve Rumeli'deki büyük aşiretlerin vergilerini toplamayı, iltizamla üzerine alan mültezimler de voyvoda olarak anılmaktaydı. Yeni-il, Yüzdepare, Mardin, Zile ve Halep'teki bazı aşiretlerin vergileri voyvodalık üzere iltizama verilmekteydi[8].

XVII. yüzyılla beraber, Osmanlı Devleti'nde yaşanan uzun süreli savaşlar, kıtlık ve siyasal istikrasızlığın getirdiği yeni dönem, vergi toplama usullerinde de birtakım yeni eğilimleri beraberinde getirmekteydi. Bunlar arasında yer alan iltizam sisteminin yaygınlaşması, merkezi hazine için yeni kaynaklar bulunmasını zorunlu kılmakta ve dirlik alanları da bu uygulama dâhiline alınmaya başlamaktaydı. Aynı eğilimin bir parçası olarak, özellikle havâss-ı hümâyûn gelirleri, sorumlu

[2] Uzun Ali Ağa'ya ait, 8 Zilhicce 1106 (20 Temmuz 1695) tarihli "fürûht olunan eşyası defteri" için BOA, D.BŞM.d-795.

[3] Halil Ağa'nın 11 Zilkade 1142 (28 Mayıs 1730) tarihli "fürûht olunan eşyası defteri" için BOA, D.BŞM.MHF.d-12421.

[4] Sem'an-zâde Ahmed Ağa'ya ait, 6 Muharrem 1179 (25 Haziran 1765) tarihli muhallefât kaydı için BOA, D.BŞM-MHF.d-50/47.

[5] BOA, C.ADL-814.

[6] Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed.T.Naff and R.Owen, London, 1977, s. 29-30. Hasların "serbestiyyet" özellikleri nedeniyle buraya, voyvodalar dışında diğer devlet görevlilerinin müdahale etmeleri yasaktı.

[7] Bir has voyvodasına ait muhallefâtın değerlendirilmesi için bkz. Cahit Telci, "Turgutlu Voyvodası Seyfi-zade Es-seyyid Halil Ağa'nın 1791 Senesinde Müsadere Edilen Muhallefatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/1(Temmuz 2007), s. 173-216.

[8] Erol Özvar, "Voyvoda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul, 2013, s. 129.

görevlilerin -taşra hazine defterdarları- etkin olmayan yönetimlerinin de etkisiyle öne çıkmaktaydı. Bahsedilen bu gelirler, mîrî mukataa statüsüne alınmakta ve tasarrufu için iltizam ve malikâne sistemleri tercih edilmekteydi. Bu şekilde eyalet içinde, havâss-ı hümâyûna tahsis edilen ve dağınık halde bulunan merkezi hazineye ait gelirler, bir *bütün* olarak geniş ve katmanlı bir vergi kaynağı haline getirilmekteydi. Dolayısıyla devlet, her bir gelir kaynağı için, tek tek mültezimlerle uğraşmaktansa, kendisine tek bir kişiyi, yani aynı zamanda bir mültezim de olan voyvodayı muhatap olarak almaktaydı[9]. Böylece eyalette, daha çok bir önceki dönemin havâss-ı hümâyûn gelirleri üzerinde şekillenen Diyarbekir voyvodalık mukataası, eyaletteki köy ve mezralardan, çeşitli üretim ve ticarete dayalı faaliyetlerden ve aşiretlerden alınan vergilerden oluşan geniş bir alanı kapsayarak, eyalet içinde yeni bir mali-idari yapının örneğini oluşturmaktaydı.

Diyarbekir'deki havâss-ı hümâyûn gelirlerinin mîrî mukataa statüsüne getirilip, voyvodalık üzere iltizamen işletilmesi dönemi, XVII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmekteydi[10]. Diyarbekir voyvodalık mukataası, neredeyse XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar iltizamla işletilmiş ve bir mültezim olan voyvodanın yönetim ve işletiminde bulunmuştu. Bu dönemde voyvodalar, iltizam şartları gereğince kefil göstermek ve hazineye bir *peşîn* ödemek şartıyla mukataayı tasarruf ederler ve bundan kâr elde etmeyi beklerlerdi. Diyarbekir voyvodalık mukataasının işletim usulünde yaşanan değişiklikle beraber, voyvodalar için de işin rengi değişmeye başlayacaktı. 1695 yılında yürürlüğe konan malikâne uygulaması, gelir kaynaklarının ömür boyu süreyle kişilerin tasarrufuna verildiği, devletinse bu gelir kaynağından elde edeceği ileriye dönük vergileri, yüklü bir peşin şeklinde alarak, nakit sıkıntısı çeken merkezi hazineyi rahatlatmayı amaçladığı bir usuldü. Malikâne sisteminin başlangıçta Diyarbekir voyvodalık mukataasının bütününe uygulanmadığı, yalnızca kendisini oluşturan gelir kaynaklarının uygulama kapsamına alındığı belirtilmelidir. Böylece voyvodalık mukataasının, malikâne uygulamasına dâhil edildiği 1737 yılından itibaren artık voyvodalar, mukataayı iltizamla tasarruf eden ve işleten mültezim kimliklerinden, voyvodalık mukataasına yatırım yapan malikâne sahiplerinin bir yıllığına –iltizam şartlarıyla- tayin ettiği ve mukataa ile kendileri arasında, gelirlerin toplanması ve ilgili yerlere ulaştırılmasından

[9] Bu şekilde ülke genelinde Rum (Tokat), Diyarbekir ve Halep eyaletlerinde bulunan hazine defterdarlıkları kaldırılarak, gelirlerinin voyvodalık ya da muhassıllık şeklinde iltizamen idare edilmesi uygulaması başlamıştı. Erol Özvar, "Voyvoda", s. 129.

[10] Defterdarlıktan voyvodalığa geçişin tam tarihine ulaşamamaktayız. 1652 ve 1661 tarihlerinde ilgili vergi kaynaklarının voyvodalık üzere idare edildiğine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Ancak aralarda yine defterdarlık yönetiminin varlığına atıflar yapılabilmektedir. Bu sebepten voyvodalık uygulamasının, en azından XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığını söyleyebilmekle beraber, istikrarın ne zaman sağlandığı hakkında bilgilerimiz henüz net değildir. Detaylar için bkz. Özlem Başarır, *18.Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 62-69.

sorumlu tuttuğu *aracı* görevliler haline dönüşmüşlerdi[11]. Yüzyılın sonlarına doğru ise malikâne sahiplerinin -muhtemelen- devreden çıkartıldığı ve devletle voyvodanın, iltizam sözleşmesi dâhilinde yeniden doğrudan doğruya karşı karşıya geldikleri yeni bir dönem başlayacaktı. Böylece malikâne uygulamasının, voyvodaların göreve geliş şeklini büyük ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz voyvodalar arasında Kürd Mehmed Ağa, Uzun Ali Ağa ve Halil Ağa, malikâne öncesi voyvodalarıyken; Sem'an-zâde Ahmed Ağa ve Şeyh-zâde İsmail Ağa malikâne sonrası voyvodalarıydılar. Yani malikâne öncesi dönemde, mukataanın kârı doğrudan kendilerine kalmaktayken; malikâneden sonra gelir zincirine, malikâne sahipleri de girmekte ve mukataanın kârı daha fazla kişi tarafından paylaşılır hale gelmekteydi. Vergi toplama usulündeki bu değişim, beraberinde iki soruyu akıllara getirmektedir. Bunlardan ilki, malikâne öncesi voyvodalarının, mukataayı işleterek elde ettikleri geliri başka yönde kullanıp kullanmadıklarıdır. İkincisi, malikâne sonrası voyvodalarının, elde ettikleri kârlarının azalması ve bir yıllığına görevlendirilen kişilere dönüşmeleriyle, bu itibarlı görevi yürütüyor olmalarının yarattığı uygun zeminde, başka ekonomik faaliyetler için imkân bulup bulamadıklarıdır. Bu sorulara verilecek cevaplar için en önemli kaynaklar, voyvodaların yaşamlarına tanıklık eden, mal varlıklarının kaydedildiği muhallefât kayıtlarıdır.

Tereke, *metrûkât* veya *muhallefât* olarak adlandırılan ve çeşitli açılardan değerlendirmeye tabi tutulan muhallefât verileri, kişinin kendi hayatıyla olduğu kadar, yaşadığı döneme ilişkin de önemli bilgiler sağlayabilmektedir[12]. Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi çalışmalarında araştırmacılar tarafından sıklıkla kullanılan bu kaynak serisinde, ölen kişilerin kişisel hayatları, medeni halleri ve aile yapıları hakkında veriler bulunabileceği gibi; hayatları boyunca tasarruflarında bulunan her türlü giyim ve ev eşyası, mobilya ve mutfak takımları, kiler mevcudu, ev, bağ, bahçe ve değirmen gibi taşınmaz malları, köylerdeki çiftlik, bina ve araçları ile hayvanlarının cins ve miktarları, ambar-

[11] Diyarbekir voyvodalık mukataasını malikâne üzere deruhte eden dönemin malikânecilerinden Hacı Mehmed Emin Ağa, 21 Zilkade 1153 (7 Şubat 1741) tarihli bir mektupla, hem kendisi hem de ortakları adına, "…bir sene tamâmına dek zabt ve rabt edub cüz'i ve külli vâki' olan mahsûlât ve rüsûmât ve 'â'idât-ı sâ'iresin sene-i sâbık ve olageldiği üzere yerlü yerinden cem' ve tahsîl ve ahz ve kabz edub tarafımızdan ve taraf-ı aherden vechen-mine'l-vücûh dahl ve ta'arruz olunmaya …" diyerek Halil Ağa'yı, kendilerine voyvoda olarak atadıklarını bildirmişti. Diyarbakır Şeriyye Sicili-360, s. 156.

[12] Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik tarihi için önemi, uzun yıllar önce farkedilen, pek çok tarihi çalışmaya kaynaklık eden ve zengin bir veri çeşitliğine sahip muhallefât, kassam, tereke gibi adlarla da anılan kaynaklar, şeriyye sicilleri içinde dağınık halde yer alabildikleri gibi, büyük şehirler için ayrı birer seri olarak da bulunabilirlerdi. "Ölenlerin terkettikleri menkul ve gayrımenkul her türlü malların ve alacak, borç, vasiyet, hibe … gibi tasarruflarla meydana gelen hakların" ayrıntılı bir envanteri olarak tanımlamak, kaynağın kapsayıcı bütünlüğünü en doğru şekilde ifade etmektedir. Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6(1966), s. 1. Bu kaynakların ele alındığı pek çok çalışma olmakla beraber, öncü olan diğer iki çalışma için bkz. Layoj Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendinin Evi", *Belleten*, XXIX/116(Ekim 1965), s. 615-638; Halil İnalcık, "15.Asır Türkiye İktisadî ve İçtima'i Tarihi Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1954), s. 51-75.

larda bulunan veya tarlalarda ekili tahılın miktar ve çeşitleri, atölye ve ticarethanelerindeki aletlere veya ticari mallarına ait detaylı verilere de ulaşılabilmektedir. Bu veriler sayesinde, belirli bir dönemde ve bölgede toplumun çeşitli grupları arasında servet dağılımı ve bunun mahiyeti gözlenebileceği gibi, maddi kültürün niteliği, hayat, konfor ve lüksün seviyesi, silahların ve elbiselerin çeşitleri, üretim vasıta ve kapasiteleri, kredi şekilleri gibi[13], servetin nasıl kullanılacağı yönünde de bilgi sahibi olunabilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde, Fatih döneminden itibaren, ihanet ya da devlet malını zimmetine geçirmek gibi suçlar nedeniyle kul sisteminin bir tezahürü olarak, devlete hizmet eden çalışanların mal varlıklarına, *müsâdere*[14] adı verilen usulle el konulabilmekteydi. Dolayısıyla kişinin başlı başına *Osmanlı padişahının kulu* olması, mallarına el konulmasında önde gelen gerekçelerden biriydi. Bunu meşrulaştıran en önemli dayanak, kişinin elindeki serveti ve zenginliği, yürüttüğü devlet hizmeti dolayısıyla elde ettiğine inanılmasıydı. Mal varlığına el konulan kişiler açısından, daha çok ceza ya da verilmiş olan bir cezayı kuvvetlendirme şeklinde, negatif bir algıyı ortaya koyan müsâdere usulünün gerekçelerinin, XVIII. yüzyıla gelindiğinde daha da arttığını görmekteyiz. Bunlar arasında emirlere itaatsizlik, toplum ve ordu içinde karışıklığa sebep olmak, sefer dönemlerinde isteksizliğe yol açmak, casusluk gibi devlete ve topluma karşı işlenen suçlar ile özellikle taşra yöneticilerinin halka eziyet etmeleri yer almaktaydı. Ayrıca ilgili kişinin "servet ve yesâr" sahibi olması da, mal varlığına el konulmasının önemli bir gerekçesi veya bir nevi *bahanesi* olarak gösterilebilmekteydi[15]. Bunun yanında Osmanlı hukukuna göre, vârissiz ölen kişilerin malları, devletin malı sayıldığı için bunlara devlet tarafından el konularak Osmanlı hazinesine alınması meşru bir uygulamaydı. Ayrıca kişinin devletle ilişkisi, yani *mîrî ile hesabı* varsa -görevi esnasında olmasa bile- daha sonrasında servetine el konulabilmekteydi[16]. Ele aldığımız beş voy-

[13] Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 2.

[14] XVIII. yüzyılda devletin, merkezi hazinenin nakit sıkıntısını gidermek adına aldığı mali tedbirlerden biri olarak görülen müsadere yaklaşımı, bir ceza mahiyetinde değerlendirilmekteydi. Cahit Telci, "Aydın Muhassılı Abdullah Paşa ve 1148 (1735) Senesinde Zaptedilen Muhallefâtı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV(İzmir 2000), s. 206.

[15] Bir ayanın muhallefatından hareketle müsadere sürecini izah eden Yavuz Cezar devletin, idari ve askerî alanlarda ayanların mahalli güçlerinden yararlandığını, onlar ölünce ayanlıklarını bir tür suç saydığını, sağlıklarında onları cezalandıramadığını ya da cezalandırmak işine gelmediği için muhallefatlarına el koyarak cezayı verdiğini ifade etmektedir. "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, XLI/161(1977), s. 49. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin müsadere uygulamaları hakkında Bursa'dan aldığı örneklerle bir değerlendirme yapan Nilüfer Alkan Günay, devletin müsadere kararı almasını iki sebebe bağlamakta ve bunları şöyle sıralamaktadır: "1-Belirli suçlar: Eşkıyalık, devlet malını zimmetine geçirmek, devlete karşı isyan etmek. 2- Askerî zümreden olmak ve mevcut servetinin kaynağında (az veya çok) devlet malı olmak." , "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18.Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler", *Belleten*, LXXVI/277(Aralık 2012), s. 794.

[16] Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2(Aralık 2007), s. 147-149.

vodadan dördünün –Kürd Mehmed Ağa, Uzun Ali Ağa, Sem'an-zâde Ahmed Ağa ve Şeyh-zâde İsmail Ağa- mal varlıklarına el konulmasının temel nedeni, devlete olan borçları idi. Kayıtlarda mahiyeti belirtilmemekle beraber bu borçlar, voyvodalık mukataasını işlettikleri ve voyvodalık görevini icra ettikleri süre boyunca taahhüt ettikleri ödemeyi zamanında yapamamaları nedeniyle oluşan borçlardı. Buna karşılık geriye kalan diğer voyvoda Halil Ağa'nın mal varlığına el konulmasına ilişkin gerekçe, kayıtlarda açık değildir. Ancak Halil Ağa, daha önce Diyarbekir voyvodalığı yapmış bir kişi olup, vefat ettiğinde Mısır Valisi Vezir Abdullah Paşa'nın kethüdası idi[17]. Dolayısıyla –yukarıda bahsedilen gerekçelere de uygun olarak- devlet hizmeti yerine getirdiği için, mal varlığına el konulmuş olması muhtemeldir.

Çalışmanın ana kaynağı olan voyvodaların muhallefât kayıtlarının mahiyetini ve özelliklerini tespit etmek, ilgili kaynağa ait verilerin daha verimli değerlendirilmesini mümkün kılacaktır. Genel müsadere işleminde, mal varlığını oluşturan unsurların tespiti, mübaşir, yardımcı görevliler ve ilgili yerin kadısı veya ayanı, zaman zaman da bilirkişiden (dellal, ehl-i hibre) oluşan bir grubun huzurunda yapılırdı. Kontrol kolaylığı ve birbirlerine karışmalarını önlemek için, malların bulunduğu yer esas alınarak kaydedilir ve tekrar yerine bırakılırdı. Böylece merkezden tayin edilen görevlilerin bizzat ve şahitlerle beraber tarif ettiği mal ve eşyaların kayıtlarından oluşan *muhallefât defteri* adı verilen bir defter düzenlenirdi. Bu defter merkeze gönderilerek, menkul ve gayrımenkul malların akıbeti konusunda verilecek karar beklenirdi[18]. Devlet, çoğunlukla malların bir kısmının mahallinde açık arttırma ile satılarak bedelinin gönderilmesini, bir kısmının da İstanbul'a getirilerek, burada açık arttırma ile satılmasını isterdi[19]. Eğer malların mahallinde satılmasına karar verilmişse, satılan mallar için bir *fürûht defteri* düzenlenir ve satıştan elde edilen meblağ ile beraber İstanbul'a gönderilirdi[20]. Muhallefât defterlerinde, mal varlığını oluşturan unsurlar ve bunların tahminî değerleri bulunurken, fürûht defterlerinde, bunların açık arttırma sonucundaki satış bedelleri yer alırdı. Devlet, zapt edilen bütün mal varlığının yer aldığı muhallefât defteri ile mahallinde satılanların yer aldığı fürûht defterini karşılaştırarak kontrol eder ve herhangi bir suiistimale izin vermemek için, bu hususa büyük özen gösterirdi. Dolayısıyla her iki kayıttaki verilerin birbirini tutması beklenirdi[21].

Bu bilgilerden hareketle, incelenen voyvodalara ait kayıtların tamamının, esas defter yani muhallefât defteri olduğunu söylemek zordur. Kürd Mehmed Ağa'ya ait

[17] Halil Ağa, aynı zamanda eski veziriazam Mehmed Paşa'nın da kethüdalığını yapmıştı. Bir mültezim olarak, 1138 (1725-26) mali yılında voyvodalık mukataası için, 15.000 kuruşluk *peşîn* ödemesi yapmış ve iltizam kaydı yenilenmişti. BOA, MAD-10168, s. 252.

[18] Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", s. 153-154.

[19] Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", s. 161.

[20] Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", s. 162.

[21] Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", s. 163.

kayıtlar, mal varlığının yalnızca tespit ve yazım aşamasının yapıldığını gösteren bir muhallefât defteri niteliğindedir. Ancak malların tahminî değerlerinin verilmesi ve satışı yapılmamıştır. Defterin İstanbul'a gönderilmesinden sonra üzerine düşülen kayıtta, eşyaların mahallinde satılmasına ve elde edilecek meblağın borcuna karşılık olmak üzere hazineye teslim edilmesine karar verilmişti. Uzun Ali Ağa ve Halil Ağa'ya ait kayıtlarda geçen, "fürûht olunan eşyası defteri" ifadesinin de belirttiği üzere; bunlara ait kayıtlar, birer satış defteri niteliğindedir. Her ikisinin de eşyaları, *sûk-ı sultânî*de[22], yani Osmanlı kanunlarının geçerli olduğu -ancak hangisi olduğu belirtilmeyen- şehrin çarşısında satılmıştı. Burada Uzun Ali Ağa'nın kaydının altında Edirne kadısının imzasının olması, kendisinin Edirne şehrinde vefat ettiğini ve muhtemelen ikamet ettiğini de gösteren güçlü bir delildir. Buna karşılık Halil Ağa'nın mal varlığının nerede bulunduğu ve satışının nerede yapıldığına ilişkin eldeki veriler daha sınırlıdır. Yapacağımız değerlendirmeler tahminden öteye geçemeyeceği için, bu husus hakkında herhangi bir şey söylemekten kaçınmaktayız. Sem'an-zâde Ahmed Efendi'nin kaydında ise "tahrîr olunan eşyasının defteridir" denmesi, onun bir muhallefât defteri niteliğine sahip olduğunu göstermektedir. Şeyh-zâde İsmail Ağa'nın kayıtlarının da, mal varlığının yer belirtilerek yazılmasından yola çıkarak, bir muhallefât defteri özelliğinde olduğu anlaşılmaktadır[23]. Dolayısıyla incelememize üç muhallefât defteri ve iki fürûht defteri konu olmaktadır.

Muhallefât Verilerinin Değerlendirilmesi

Şeyh-zâde İsmail Ağa dışındaki voyvodaların muhallefât verileri, benzer özellikler göstermesi nedeniyle ortak bir çerçevede ele alınmıştır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Cevdet Adliye Tasnifi belgeleri arasında 814 numara ile kayıtlı, 10 parçadan oluşmuş bir belge grubuna[24] ulaşılması, İsmail Ağa'ya ait verilerin bu

[22] Sûk-ı sultânî, şehirlerdeki çarşının hukuksal adıdır. Düzeni ve kuralları, padişah tarafından belirlenen alışveriş mekânıdır. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde 'Sûk-ı Sultânî'", *Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 170.

[23] Vefat eden kişinin mal varlığının yazım işlemi bittikten sonra, ölen kişinin defin masrafları çıkarılarak öncelikle borçlarının ödenmesi gerekmekteydi. İsmail Ağa'nın, görevi başındayken ölüp devlete yüklü bir borcunun kalması ve iddia edilen mal varlığına ilişkin merkezi yönetimin şüphesi, işlemlerin uzun sürmesine sebep olmuştu. İsmail Ağa'nın yalnızca devlete değil şahıslara da borçları olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kayıtlarda, borçların yalnızca miktarı belirtilirken şahıslar hakkında bilgi verilmemektedir. O yüzden kapsamlı bir muhallefât kaydından bahsetmemiz mümkün olmamakla beraber, eldeki belgelerin büyük bir kısmı, devlete olan borca ve bunun nasıl ödeneceğine dair yapılan soruşturmaya ilişkin olarak üretilmişlerdi.

[24] Bu grupta yer alan belgelerin mahiyeti ise şöyledir: 3 Nisan 1786 (3 Cemaziyelahir 1200) tarihli defterdara yazılan emir; üzerinde 22 Nisan 1786 (22 Cemaziyelahir 1200) tarihli hatt-ı hümâyûnun bulunduğu bir defterdar takriri; tarihsiz bir defterdar takriri (bu, soruşturmalar neticesinde defterdarın muhallefâtla ilgili nihai değerlendirmesini içeren, ancak padişah hükmünün yer almadığı takrirdir); İstanbul'da misafir olarak kaldığı evdeki muhallefât defteri; alacakları ile Diyarbekir'deki evinde bulunan eşya ve emlakı defteri; oğlu Şeyh-zâde İbrahim Efendi'nin arzı; devlete olan borcunun mahiyetini anlamak için baş muhasebe, cizye ve mevkufat kalemlerinden gönderilen kayıtlar ile devlete olan borçlarının özetini gösteren kayıt.

bölümden ayrı değerlendirilmesine neden olmuştur. Çünkü bu belgeler, onun yalnızca mal varlığını göstermekle kalmamakta aynı zamanda bunlara el konulmasına dair kapsamlı bir işlem trafiğini de ortaya koymaktadır. Aynı zamanda muhallefât verileri yanında, sürdürdüğü voyvodalık görevi sebebiyle, malikâne uygulamasının voyvodalıkla ilişkisini açıklamaya imkân verecek başka belgeler de üretilmiştir. Böylece muhallefât verilerini destekleyecek farklı kaynak gruplarının varlığı, voyvoda profilinin daha belirgin hale gelmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Her ne kadar İsmail Ağa'ya ait belgeler, ayrı bir başlık altında değerlendirilecek olsa da, Diyarbekir voyvodaları hakkında yapılacak genel değerlendirme ve sonuçtan ayrı düşünülmeyecektir.

Kürd Mehmed Ağa ve Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın kayıtları, mal varlıklarının değeri hakkında bilgi vermemektedir. Ancak Uzun Ali Ağa ve Halil Ağa'nın mallarının satışı yapıldığı için, muhallefâtlarının değeri tespit edilebilmektedir. Uzun Ali Ağa'nın muhallefâtının değeri, 105.040 akçe olup, bunun %10'unun masraflara çıkarılmasıyla, 100.040 akçelik bir değere ulaşılmıştı. Muhallefâtın genel dağılımı şöyleydi: üç kalem[25] kumaş, 980 akçe; bir kalem kürk, 5.510 akçe; 10 kalem giyim eşyası, 7.500 akçe; 52 kalem mutfak eşyası, 17.165 akçe; 12 kalem at koşum takımı unsurları, 17.230 akçe; 41 kalem ev eşyası, 17.510 akçe ve 14 kalem silah, 31.095 akçe olarak kaydedilmişti. Halil Ağa'nın muhallefâtının, satışlar sonucu 897.039 akçe[26] değerinde olduğu anlaşılmaktadır. Muhallefâtı oluşturan unsurların bir kısmı şöyleydi: sekiz kalem mutfak eşyası, 10.231 akçe; üç kalem mücevher, 33.250 akçe; 15 kalem giyim eşyası, 37.035 akçe; 30 kalem çeşitli türlerde kumaş, 54.466 akçe; 40 kalem ev eşyası, 66.520 akçe; 52 kalem silah, 101.544 akçe; 30 kalem at koşum takımı unsurları, 250.773 akçe ve 16 kalem kürk, 299.785 akçe olarak kaydedilmişti. Halil Ağa'nın mal varlığının en değerli parçası olan kürkler, satış değerleriyle muhallefâtın neredeyse %30'unu oluşturmaktaydı.

Halil Ağa'ya ait kayıtlar, mal varlığını oluşturan unsurların, kimler tarafından alındığını göstermesi bakımından da dikkate değer veriler içermektedir. Sıradan kimseler olmadıkları tahmin edilen bu kişilerin bir kısmı, bir dükkân sahibi esnaf, bir tüccar, bir mahkeme kâtibi, bir muhasebe-i evvel ile efendi, ağa, çelebi gibi unvanlar taşıyan kimselerdendi. Bunlar arasından Kuddusi Efendi, satın aldığı eşya miktarı ve bunlara ödediği meblağ ile öne çıkmaktadır. Bu eşyalar ve ödenen meblağlar şöyleydi: bir kahve ibriği -1.480 akçe-; incili bir tespih -6.800 akçe-; yedi destar -13.400 akçe-; yedi minder, dört çift yastık, odun, bir amber mangalı ve bir peşkirden oluşan ev eşyaları -19.670 akçe-; iki kılıç, üç vezne, bir çift kubur, bir çift piştov ve bir kılıç bendinden oluşan silahlar -21.890 akçe-; miktarları 14 adet olarak verilmiş şâl, beldari, mehterhânî ve kutni türü çeşitli kumaşlar - 41.015 akçe-; bir rişme, bir kesme,

[25] Burada *kalem* ifadesi, tarafımdan verilmiş olup, ilgili eşyanın belgede zikredildiği sayıyı göstermektedir.

[26] 1 kuruş 120 akçe olarak hesaplanmış ve muhallefâtın kuruş cinsinden değeri, 7.175 kuruş 13 para olarak tespit edilmişti.

bir raht ve bir rikabdan oluşan at koşum takımı -42.330 akçe- ve altı kürk -148.000 akçe-. Böylece Kuddusi Efendi, toplamda 294.585 akçelik yaptığı alım ile muhallefât bedelinin neredeyse %30'unu, tek başına tayin etmiş gözükmektedir.

Sem'an-zâde Ahmed Ağa, aslında Diyarbekirli olan ancak İstanbul'da kiraladığı bir evde yaşarken vefat etmiş voyvodalardan biriydi. Daha önce yaşadığı ev "Tüfenkhane kurbunda bir hane" olarak tanımlanmaktaydı. Burada iki kalem mutfak eşyası, üç kalem kürkü, beş kalem silahı, beş kalem ev eşyası, yedi kalem giyim eşyası ve dokuz kalem at koşum takımı unsurları kaydedilmişti. Diğer evi ise, Unkapanı (Kapan-ı Dakik) yakınlarında kiraladığı bir evdi. Burada fiziksel tanımı yapılmayan bir yer ve küçük bir odadaki eşyaları kayıtlara geçirilmişti. Bir çelik pazu-bendi ve bir yağız atı, iki kürkü, 10 kalem giyim eşyası, 12 kalem mutfak eşyası ve 13 kalem ev eşyası kaydedilmişti. Ayrıca koynundan bir kıta zümrüd, bir adet küçük kırmızı yakut yüzük, sekiz zer-mahbûb ve zincirli altın ve dokuz adet hurda yakut çıkmıştı. Sem'an-zâde[27] Ahmed Ağa, incelediğimiz voyvodalar arasında tek cariye sahibi kişiydi. İki cariyesi kayıtlara geçirilmiş olup bunlardan Gürcü asıllı olanla cinsel münasebeti bulunurken, Arap kökenli olan diğeri, muhtemelen daha çok gündelik hizmete bakmaktaydı. Onların eşyaları da Ahmed Ağa'nın mal varlığı içerisinde kaydedilmişti. Bunlar, Gürcü cariyenin eski ve kullanılmış elbiselerinin olduğu bir sandık ile Arap cariyenin eski çamaşır ve elbiselerinin bulunduğu bir bohça idi.

Şeyh-zâde İsmail Ağa dışındaki voyvodaların muhallefât verilerini, gündelik hayata ilişkin unsurlar arasında sayılabilecek ev, mutfak, kişisel giyim eşyaları ve silahlar ile ticaret malzemesi olarak kullanılabilecek at koşum takımı unsurları, kumaşlar ve kürkler şeklinde ayrı başlıklar altında değerlendirmek mümkündür.

a) Ev Döşemesi: Voyvodaların gündelik hayatlarına ilişkin en önemli veriler arasında, evlerinde kullandıkları eşyalar öne çıkmaktadır. Bunlar, ihtiyaca

[27] Sem'an-zâde ailesi, voyvodalık görevini daha önceki yıllarda da üstlenen yerel ailelerden biri idi. Hatta ailenin mensuplarının üstlendikleri sorumluluğu layıkıyla sürdürmeleri, bir sonraki tahvil dönemi için kendilerine karşı devlet nazarında olumlu bir kanaat oluşmasını sağlamaktaydı. Örneğin 103 yük 93.431 akçelik yıllık vergiye sahip voyvodalık mukataasının, 1145 (1732-33) mali yılı gelirinin, 17 yük akçesi kale mevâcibine ve erbâb-ı vezâ'ifin ödeneklerine, 86 yük 93.431 akçesi ise irsâliyye olarak hazine-i amireye gönderilecek olmasına rağmen, tamamının "mesârif-i mühimme"ye havale edilmesi uygun görülmüş ve muhasebesi de buna göre düzenlenmişti. Yapılan muhasebe neticesinde voyvoda Sem'an-zâde Hüseyin Ağa'nın, toplanan vergiden bir miktar *fazla* çıkardığı tespit olunmuştu. Ayrıca Hüseyin Ağa, Musul ve Bağdat taraflarında olan askerlerin yiyecekleri için, Diyarbekir ve Mardin'den alınacak zahirenin satın alımında da ciddi bir başarı göstermişti. Devlet nazarında bir voyvodanın, vergileri zamanında ve eksiksiz toplaması, bunları ilgili yerlere ulaştırması ve kendisine verilen başka görevleri usulüne uygun yapması yeterli gözükmektedir. Yaratılan olumlu kanaatin getirdiği güvenle, 1146 (1733-34) mali yılı için, voyvodalık mukataası ile eyaletin avarız ve nüzül vergilerinin –aslında bunların çoğunlukla voyvodalık mukataasıyla birlikte deruhte edildiğini belirtelim- toplanması görevinin, Sem'an-zâde Hüseyin Ağa'ya verilmesi uygun görülmüştü. 13 Cemaziyelevvel 1146 (22 Ekim 1733) tarihli ferman için bkz. BOA, MAD-2819, s. 219.

yönelik eşyalar olabileceği gibi, estetik anlayışı görebileceğimiz süslemeye dair eşyalar da olabilirdi. İhtiyaca yönelik eşyalar kilim, keçe, minder, makad ve yastık gibi sıradan ve belki olağan kabul edilebilecek bir kombinasyondan oluşmaktaydı. Yer döşemesi için kullanılan kilimlerde, *alaca* dokumanın ağırlıklı kullanıldığı görülmektedir. Kürd Mehmed Ağa'nın 13'ü alaca, ikisi kırmızı olmak üzere 15 kilimi; Uzun Ali Ağa'nın hepsi alaca dokuma olup, 640 akçe değerinde iki yan kilimi, 60 akçe değerinde bir eski kilimi ve 920 akçe değerinde bir Bayburd kilimi vardı. Halil Ağa'nın kayıtlara geçen kilimi, 1.500 akçe değerinde bir Bağdadî kilimdi.

Yer döşemesinde kullanılan diğer bir unsur, kalın ve kaba bir dokuma olan *keçe* idi. Her birinin evinde kullanılan keçeler, Acem, Selanik ve Tokat'ta dokunanlardandı[28]. Pencere ve kapılarda perde kullanılmakta olup, yalnızca iki voyvodanın sahip olduğu perdeler kayıtlara geçirilmişti. Uzun Ali Ağa'nın, beşinin de eski olduğu vurgulanan perdelerinden üçü, 300 akçe değerinde kapı perdeleri; biri 1.600 akçe değerinde Mardin perdesi; diğeri de 280 akçe değerinde çît[29] kumaştan yapılma bir perdeydi. Halil Ağa'nın perdeleri ise, ikisi yemeniden olmak üzere dört pencere perdesi -365 akçe-; biri basma çukadan kapı perdesi -520 akçe- ve bir de Acem yemenisi perdesi -500 akçe- idi. Evlerin döşeme mefruşatının tamamlayıcıları olan yastıklar, çoğunlukla basma kumaş (çît ya da yemeni) ile kadifeden tercih edilmişlerdi[30]. Aydınlatma aracı olarak pirinç şamdan, fener veya fanus kullanılmıştı[31]. Bunların yanı sıra -Halil Ağa'ya ait, adedi dört olarak verilmiş ve 755 akçe değerinde- döşeme, -Uzun Ali Ağa'ya ve Kürd Mehmed Ağa'ya ait birer adet- iskemle, -Halil Ağa ve Kürd Mehmed Ağa'ya ait birer adet- gümüş buhurdan ve kılabdan, -Halil Ağa'ya ait- güzel koku veren mangal ile -Sem'an-zâde Ahmed Ağa'ya ait bir adet- küçük bakır mangal, -Halil Ağa'ya ait bir adet bürümcük- namusiyye, -biri Halil Ağa'ya

[28] Kürd Mehmed Ağa'nın eski olduğu belirtilen dört keçesi, Uzun Ali Ağa'nın 600 akçe değerinde eski bir Acem keçesi, Halil Ağa'nın 600 akçe değerinde iki Tokadî keçesi ve Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın bir Selanik keçesi vardı.

[29] Çît, "Sivas ve dolaylarında, ayrıca Kırgızca'da, basma kumaş; Trabzon'da başörtüsü" denilen bir tür kumaştır. Mine Esiner Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 33(Mart 1980/81), İstanbul, 1982, s. 308.

[30] Kürd Mehmed Ağa'nın üç çift yeni Mardin yastığı, üç adet çît kumaştan yastığı ve dört çift kadife yastığı vardı. Uzun Ali Ağa'nın biri çît kumaştan, dokuzu çît yemeni kumaştan yapılma 3.105 akçe değerinde 10 adet yastığı kaydedilmişti. Halil Ağa'nın yastıklarının 13 çifti kadifedendi ve 18.750 akçe değerindeydi. Dört çifti ise sağlam dokunmuş, kabartma çiçekli, ipek kadife ve eski bir Türk kumaşı olan çatma kadifeden olup, değerleri 6.000 akçe idi. Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın ise altı kadife yastığı ve sekiz de baş yastığı vardı.

[31] Kürd Mehmed Ağa'nın bir yaldızlı feneri, iki şamdanı ve birinin bakır olduğu belirtilen iki fanusu kayıtlara geçmişti. Uzun Ali Ağa'nın demirden yapılmış bir fanusu mevcuttu ve 80 akçe değerindeydi. Ayrıca 300 akçe değerinde kırık bir büyük fener ile 75 akçe değerinde eski bir fener daha kaydedilmişti. Halil Ağa'nın bir pirinç şamdanı -400 akçe- ve bir bakır feneri -305 akçe- vardı. Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın, bir pirinç şamdanı bulunmaktaydı.

ve biri de Kürd Mehmed Ağa'ya ait olmak üzere- kaplan postu, -Uzun Ali Ağa'ya ait bir adet- deve tepesi ile –Uzun Ali Ağa'nın beş ve Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın beş adet olmak üzere- minderler, voyvodaların evlerinde kullanılan diğer ev eşyaları arasında yer almaktaydı.

Evlerde kullanılan yatak takımları içinde, yorgan ve bir çeşit yatak olan şilteden bahsetmek mümkündür. Halil Ağa'nın eşyaları arasında 135 akçe değerinde bir şilte yüzü vardı. Bunun yanında Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın da, kırmızı olduğu belirtilen bir şiltesi mevcuttu. Uzun Ali Ağa'nın herhangi bir özelliği belirtilmeyen bir yorganı, Halil Ağa'nın üçü yemeni olmak üzere altı yorgan yüzü ve Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın üçü yemeni, biri kırmızı ve biri mavi olmak üzere beş yorganı bulunmaktaydı.

Uzun Ali Ağa'ya ait eşyalar arasında seccade yer almamaktaydı. Kürd Mehmed Ağa'nın iki adet yeşil Halep seccadesi mevcutken, Halil Ağa ve Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın birer tane eski seccadeleri bulunmaktaydı. Uzun Ali Ağa'nın biri eski olmak üzere, üç adet mavi velençesi (hafif yünlü battaniye[32]) vardı. Bunun yanında voyvodaların evlerinde makrama, makad ve peşkir gibi, geniş kullanım alanları olan örtülerin çokça kullanıldığı görülmektedir. Makramaların[33] –eğer belirtildiyse- renklerinin menekşe olduğu; yemeni, havlu ya da dülbend gibi kumaşlardan yapıldıkları; şerbet, kahve ve abdest gibi kullanım alanları olduğu ve Tire, Mardin ve Bosna gibi yerlerde dokunanlarından tercih edildikleri anlaşılmaktadır[34]. Üstüne oturulacak yerlere, genellikle de minder üzerine çeşitli kumaşlardan yapılmış örtüler olarak tanımlanan makadlar[35], işlemeli olabilecekleri gibi basma çuka, çuka, yemeni, çît gibi kumaşlardan olup, Mısır'da dokunanlarına da rastlamak mümkündü[36].

b) Mutfak Eşyaları: Yemek pişirmek, servis yapmak ve yemek yemek üzerine çeşitli mutfak eşyaları kayıtlara geçirilmişti. Yemek pişirmek için, kazan ya da daha

[32] Suraiya Faroqhi, "18.Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 209.

[33] Makrama, çeşitli amaçlar için kullanılan işlemeli ve sırmalı kalın ipliklerden dokunmuş örtülerdir. Kenarı işlemeli başörtüsü, destmal, havlu ve peşkir anlamlarında kullanılır bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 393.

[34] En zengin makrama çeşitleri, Kürd Mehmed Ağa'nın eşyaları arasında bulunmaktaydı. Bir Mardin makraması, iki abdest makraması, altı dülbend makrama, altı kahve makraması, yedi menekşe makrama, dokuz menekşe şerbetî makrama, 10 şerbet makraması ve 12 Tire makraması olmak üzere, toplam 53 adet makrama kaydedilmişti. Uzun Ali Ağanınkiler, 490 akçe değerinde bir Bosna makraması, bir Tire makraması ve beş havlu makrama idi. Halil Ağa'nın ise sekiz kahve makraması ve beş yemeni şerbet makraması olup, bunlar 3.805 akçe değerinde idiler.

[35] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 2, s. 393.

[36] Kürd Mehmed Ağa'nın bir eski çuka, bir çît, bir beyaz sûzî ve bir kumaş olmak üzere dört adet ve iki çift çukadan makadı vardı. Uzun Ali Ağa'nın iki çît köşe makadı olup, 425 akçe değerinde idi. Halil Ağa'nın makadları, 17.045 akçe değerinde olup üç Mısırî, üç çuka, altı işlemeli ve altı basma çuka olmak üzere 18 adet idi. Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın ise, altı yemeni makadı kaydedilmişti.

büyüğü olan kazgan gibi büyük tencereler yanında, normal boyuttaki tencere ve sahanlar da tercih edilebilmekteydi[37]. Yemeklerin pişirilmesinde kevgir ve kepçe gibi araçlar kullanılmaktaydı[38]. Pişen yemekler, yenmek üzere *sofra* denilen düzenek ya da örtü üzerine hazırlanmakta, tepsilerle sunulmakta[39] ve –hangi malzemeden oldukları tespit edilemeyen- tabaklarda servis edilmekteydi[40]. Ayrıca güğüm, sac, sini, leğen ve ibrik gibi eşyalar da bulunmaktaydı. Yumurta tavası, kâhî tavası gibi özel kullanım alanına göre isimlendirilmiş kaplar da kullanılmaktaydı. Su taşımak için matara ve kırba, kahve yapmak ve içmek için kahve ibriği ve kahve tepsisi gibi eşyalar da vardı. Uzun Ali Ağa'nın, beşi küçük olmak üzere yedi kahve ibriği –415 akçe- ile üçü kırık, beşi kahve altı olmak üzere 10 kahve tepsisi -465 akçe-; Halil Ağa'nın, üçü kırılmış -165 akçe- ve biri gümüş -1.480 akçe- olmak üzere dört kahve ibriği; Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın ise herhangi bir özelliği belirtilmeyen bir adet kahve ibriği bulunmaktaydı. Kürd Mehmed Ağa'nın 20 fincanı, Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın bir kırık fincanı ve dört gümüş fincan zarfı kayıtlara geçirilmişti. Ayrıca Uzun Ali Ağa'nın, bir miktar tarçın vb. baharatı –250 akçe- ve Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın da içinde ne olduğu belirtilmeyen "bir beyaz torba ile erzak"ı kaydedilmişti.

c) Kişisel Giyim Eşyaları: Kürd Mehmed Ağa'nın don, zıbın, çakşur gibi gündelik giyim eşyaları dışında üç kavuğu, biri kutni, biri atlastan olmak üzere iki kaftanı, altı hilat kaftanı, biri softan ve diğeri çukadan yapılmış iki abası ve bir feracesi vardı. Uzun Ali Ağa'nın, *mücevveze* adlı sayısı üç olan sarıkları, bir çift eldiveni, dört terlik mesti, bir çizme ve ayakkabı içine giyilen bir tür çorap olan *kalçın*ı kayıtlara geçirilmişti. Halil Ağa'nın kişisel giyim eşyaları arasında yer alan çukadan yapılmış bir yağmurluk ve işliği, 5.000 akçe; çukadan yapılmış bir binişi, 2.600 akçe; softan yapılmış feracesi, 2.200 akçe ve softan yapılmış bir yağmurluğu, 2.400 akçe idi. Bunlar dışında kayda geçen diğer giyim eşyalarının değeri, toplam 2.435 akçe idi. Ayrıca sayısı 10 olan destarları ise, 22.400 akçe değerindeydi. Halil Ağa'nın giyim eşyası olarak tasnif edilen bu eşyalar arasından en azından destarlarının, yalnızca kişisel kullanıma yönelik olmadığı ve ticaret malzemesi olarak kullanıldığı düşünülmektedir[41]. Seman-zâde Ahmed Ağa ise, don, zıbın, gömlek, şalvar, çakşur,

[37] Uzun Ali Ağa'nın mutfağında, büyüklü küçüklü 13 tencere ve yedi tencere kapağı, biri Bosna olmak üzere dört küçük tas, dört küçük Bosna tas ve tabak, altısı küçük olmak üzere 15 sahan ve 15 sahan kapağı vardı. Halil Ağa'nın *tencere ve gayrihu* diye ifade edilen bir kısım mutfak eşyasına 1.122 akçe değer biçilmişti. Ayrıca 60 akçe değerinde bir bakır tası vardı. Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın da tabakla birlikte kaydedilen dört küçük tenceresi ile dokuz sahan ve yedi sahan kapağı kaydedilmişti.

[38] Uzun Ali Ağa'nın 145 akçe değerinde birer adet kevgir ve kepçesi vardı. Halil Ağa'nın, 5.214 kuruş değerinde sahan, tabak, kevgir, kepçe gibi toplu bir grup mutfak eşyası daha bulunmaktaydı.

[39] İkisi büyük, ikisi küçük olmak üzere dört tepsi, Uzun Ali Ağa adına kayıtlıydı ve toplamda 645 akçe değerindeydi. Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın eşyaları arasında bir küçük tepsi de yer almaktaydı.

[40] Uzun Ali Ağa'nın, biri aba, biri eski yemeni olmak üzere üç adet sofrası olup, 265 akçe değerindeydi. Halil Ağa'nın, ikisi yemeni -255 akçe-, biri gümüş kabaralı -1.530 akçe- olmak üzere üç sofrası vardı.

[41] Tereke defterlerindeki verilerden hareketle, Sivas esnafının giyim-kuşamı hakkında bir değerlendirme için Ömer Demirel, *II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 57-63.

biniş, kaftan, yağmurluk, kavuk ve destar gibi giyim eşyalarını tercih etmişti.

d) Silahlar: Balta, gaddare, hançer, kılıç, palaska, vezne, piştov, tabhur, topuz, topuzluk, tüfek ve yaydan oluşan ve toplamda 82 kalemde kaydedilen silahlar, hem kişisel güvenliklerinin hem de yetki alanları içinde asayiş ve güvenliğin temin edilmesi adına, her voyvoda için önemli materyallerdendi. Gaddare, hançer, palaska, topuz, vezne ve kılıçlarda gümüş, ağırlıklı olarak kullanılmıştı. Kürd Mehmed Ağa'nın altısı eski olmak üzere sekiz tüfeği, Uzun Ali Ağa'nın dört tüfeği, Halil Ağa'nın 10 tüfeği vardı. Yine Kürd Mehmed Ağa'nın 16 kılıcı, Uzun Ali Ağa'nın tamamı gümüş olan altı kılıcı, Halil Ağa'nın da tamamı gümüş olan 12 kılıcı vardı. Aynı zamanda Halil Ağa'nın yedi çift piştovu da kayıtlar arasında yer almaktaydı. Ancak burada dikkati çeken nokta, Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın tüfek, kılıç, piştov türü silahlara sahip olmamasıydı. Onun üzerinde yalnızca üç gaddare, tepesinde ak yakut olan bir altın hançer ile bir simli topuz kaydedilmişti[42].

e) At Koşum Takımı Unsurları: At, yüzyıllar boyunca doğudan batıya tüm medeniyetlerde çeşitli amaçlar için kullanılmıştı. Bunlar arasında en çok, yük hayvanı ve savaş aracı olarak kullanımı yaygındı. Ayrıca pek çok topluluğun – doğuda bozkır kavimleri, batıda Yunanlılar olmak üzere- kültürlerinin belirleyici unsurunu, at oluşturabilmekteydi. Zamanla bu özelliklerinin yanına başka işlevsel özelliklerin de eklenmesiyle, insanoğlunun hayatının vazgeçilmez bir öğesi haline gelmişti. Gündelik geçim kaynağı olabilecekleri gibi, estetik bir zevkin parçası olarak yarışmalar ve sergilerde boy gösterip, kültürün süregelen devinimi içinde kendilerine her zaman yer bulmuşlardı[43]. Lüks mallar içerisinde kabul edilen deriden yapılmış ve gümüşle süslenmiş at teçhizatı ise önemli ticaret malzemelerinden biri idi. Dört kalem Kürd Mehmed Ağa, 12 kalem Uzun Ali Ağa, 30 kalem Halil Ağa ve 10 kalem Sem'an-zâde Ahmed Ağa'ya ait olmak üzere toplamda 56 kalem at koşum takımı unsurları kayıtlara geçirilmişti. Kürd Mehmed Ağa ve Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın eşyalarının tahminî değerleri verilmediği ve satışı da henüz yapılmadığı için takımların değeri bilinememesine karşılık, Uzun Ali Ağanınkiler 17.230 akçe, Halil Ağanınkiler ise 250.773 akçelik bir değere sahiplerdi[44]. Halil Ağa'nın hiç hayvanının kaydedilmemesi ilginç olmakla beraber, mal varlığının en değerli ikinci bölümünü bu eşyaların oluşturması, bunların yalnızca

[42] Bir karşılaştırma yapmak üzere, Sivas valisi Ali Paşa'nın ve oğlu Osman'ın adına, çeşitli vasıflarda toplam 77 adet silah kaydedilmişti. Saim Savaş, "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefatı", *Belgeler*, XV/19(1993), s. 253.

[43] Atların bahsedilen yönleriyle ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. J.Edward Chamberlin, *At*, Çev. Uğur Peçe, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

[44] Bir mukayese yapmak üzere, XVIII. yüzyılda reayadan olup, serdengeçti topçu ağalığı görevini üstlenerek askerî bir statüye geçiş yapan Musa Ağa'nın, silah ve at koşum takımları şöyleydi: 300 kuruş değerinde sîm kemerli raht ve sîm kurâda (?) topuz ve kılıç, 100 kuruş değerinde sîm kemer raht ve 20 kuruş değerinde sîm kılıç, Jülide Akyüz, "XVIII. Yüzyılda Bir Müteşebbis: Musa Ağa", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 26(Erzurum 2004), s. 258-259.

kişisel kullanıma yönelik olmadığını düşündürmektedir. Ayrıca bunların alıcıları arasında esnafların başı çekmesi ve alım esnasında yüklü meblağların ödenmesi, ticaret malzemesi olarak kullanıldıklarına dair güçlü birer delil olarak kabul edilebilmektedir.

f) Kumaşlar: Kumaşlar, gündelik hayatın ayrılmaz bir parçası olmakla beraber ticaret malzemesi olarak da değerlendirebilirlerdi. Kürd Mehmed Ağa'nın 22 kalem, Uzun Ali Ağa'nın üç kalem, Halil Ağa'nın 30 kalem ve Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın bir kalem şeklinde kumaşlarının mevcudiyetini görmekteyiz. Acem bezi, aba, ağabani, beldari, bogasi, çît, Diyarbekir bezi, ihram, kemha, keremsud, kutni, mehterhani, Musul bezi, şâl, Mardin teğeltisi gibi çeşitlere sahip kumaşlarda, kırmızı ağırlıklı olmak üzere, siyah, cevz ve beyaz gibi renkler göze çarpmaktadır.

g) Kürkler: Kürd Mehmed Ağa'nın altı, Uzun Ali Ağa'nın bir, Halil Ağa'nın 16 ve Sem'an-zâde Ahmed Ağa'nın beş kürkü vardı[45]. Kırmızı, yeşil, nefti, benefiş renklerine sahip; sof, çuka, keremsûd ve şâl gibi kumaşlara kaplı; kakum, vaşak, karsık, sincap ve samur hayvanlarına ait kürkler, cübbe veya biniş halinde bulunmaktaydılar. Kürk, lüks bir meta kabul edilmekle beraber, bir esnafın[46] ya da bir valinin mal varlığı arasında da yer alabilmekteydi. Burada belki ayırt edici unsur, mevcut sayısı olabilirdi. Halil Ağa'nın 16 adet kürkünün satışından elde edilen meblağ, muhallefât değerinin nerdeyse % 30'unu oluşturmaktaydı ve bu bile kürklerin, yalnızca gündelik hayat için kullanılmadığına dair önemli göstergelerden biridir.

Muhallefât verilerinin değerlendirilmesi genel başlıklar halinde bu çerçevede bir mahiyet ortaya koyarken; -daha önce de belirtildiği üzere- Şeyh-zâde İsmail Ağa'ya ait kayıtların, daha detaylı bir özellik göstermesi nedeniyle ayrı ele alınması uygun görülmüştür.

Şeyh-zâde Seyyid İsmail Ağa

Araştırmamıza konu olan voyvodalar arasında görevini fiilen sürdürürken vefat eden tek kişi, Şeyh-zâde İsmail Ağa idi. İsmail Ağa'nın hem hangi tarihte voyvoda atandığını gösterecek hem de hangi tarihler arasında voyvodalık yaptığına dair kronolojiyi izleyebilecek verilere ulaşmak şimdilik mümkün olmadı. Arşiv kayıtla-

[45] Anlaşılan o ki toplumun öne çıkan görevlileri için kürk vazgeçilmez unsurlardan biri idi. Çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş ve valilik yapmış Dağıstânî Ali Paşa'nın da kaydedilen muhallefâtı içinde, toplamın % 8,66'sını oluşturacak miktarda -97 kalem halinde kaydedilen 116 kürk ve kürk kabı- kürkü vardı. Saim Savaş, "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefatı", s. 252.

[46] Mimar Hacı Abdullah'ın 1734 tarihli terekesinde yer alan kürklerinin sayısı dikkat çekicidir. "Ne olduğu belirtilmemiş bir hayvanın karnından alınmış iki parça kürk (nafe; sırasıyla 1.560 ve 2.880 akçe), 2.400 akçe değerinde bir sincap kürkü ve Hacı Abdullah'ın evindeki en değerli eşyayı oluşturan 9.240 akçelik bir samur kürk. Dahası zerdeva kürküyle süslenmiş, 1.830 akçe değerinde bir giysi (biniş) vardı". Suraiya Faroqhi, "Köle Sahibi ve Kırsal Tefeci Olarak Bir Yapı Ustası: Hacı Abdullah", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 185.

rında kendisine ilk defa, 1188 (1774-75) yılında verilen kapıcıbaşı[47] unvanının yenilenmesi dolayısıyla rastlanmaktadır. Diyarbekir voyvodası Şeyh-zâde İsmail Ağa ve Tokat voyvodası Şemihan-zâde Seyyid Ali Ağa, becerikli ve davranışları daha önceden tecrübe edilmiş kişiler olmakla beraber, bölge ileri gelenleriyle de uyum içinde yardımlaşarak çalışırlardı. Bunun yanında hizmetlerine gösterdikleri bağlılık ve gidişatları da aşikârdı. Bu sebepten kendilerine verilen *kapıcıbaşılı*k unvanının yenilenmesine karar verilmişti[48]. Buna karşılık İsmail Ağa hakkında, merkezi yönetim tarafında çizilen bu olumlu imajın çok da uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Hatta voyvodalığı esnasında "fukârâ ve zu'afâya zulm" içinde olduğu ve devlete ait gelirlerin de zarara uğramasına sebebiyet verdiği gerekçesiyle, Diyarbekir voyvodalık mukataası ve cizye vergilerini toplama hakkı merkez tarafından üzerinden alınmakta ve yerine başka bir kişi voyvoda olarak atanmaktaydı. Bu husus için düzenlenen ferman[49], aynı zamanda malikâne sisteminin yüzyılın sonlarında uygulanışıyla ilgili bazı detayları da içermektedir:

Öncelikle voyvodalar malikâne uygulamasının voyvodalık mukataasına uygulandığı ilk yıllarda, doğrudan malikâne sahibinin mektubu ve bir fermanla atanırdı. Ancak voyvodaların tayin ve azillerinde, XVIII. yüzyılın sonlarında malikâne sahiplerinden hiç bahsedilmemekte ve reayayı ve gelirleri korumak adına devlet, voyvodanın değişimine doğrudan müdahale edebilmekteydi. İkinci husus, voyvodaların zimmetlerinde kalan devlete ait gelirlerin tahsili işinde, vali ve kadının sorumluluğunun daha belirgin hale gelişiydi. İsmail Ağa'nın yukarıda bahsedilen gerekçelerle, voyvodalık görevi üzerinden alınınca; devlete olan borcunun tahsilinde, Diyarbekir valisi, Amid kadısı ve tayin edilen yeni voyvoda sorumlu tutulmuştu. Devlet öncelikle üç senesi bir *tahvîl* dönemi olacak şekilde, genel iltizam sözleşmesine uygun bir süre için, yeni voyvoda tayinini gerçekleştirmiş ve ondan sonra İsmail Ağa'nın voyvodalığı dönemindeki hesaplarının tespiti işine sıra gelmişti. Bunun layıkıyla yürütülmesi, valiye ve yerel mahkemeye bırakılıyordu. Bu hususta gösterilecek dikkat ve itina, İsmail Ağa'nın devletle olan hesabının mahiyetini sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilecekti. Ağanın görevden alınmasının en büyük sebebinin, vergilerin toplanıp hazineye teslim edilmesinde yaşandığı anlaşılmaktadır. Çünkü devlete ait gelirlerin toplanması için zamanın valisine defalarca emirler gönderilmişti. Bu noktada vali, gerekli özeni göstermemiş ve vergiler toplanamadan İsmail Ağa üzerinde borç olarak kalmıştı. O yüzden görevde olan valiye, bu hususta herhangi bir ertelemeye gitmemesi sıkı sıkı tembih edilmekteydi. Ayrıca hem yerel mahkeme, hem ken-

[47] Osmanlı Devleti'nde kapıcıbaşılar, kul sistemi içerisinde yer alan ve dergâh-ı âli ve bâb-ı âli olmak üzere iki kısımdan oluşan saray hizmetlileri idiler. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, taşra hizmetinde görev yapanlara kapıcıbaşılık unvanı verilmesi yaygınlık kazanmıştı. Önemli görevlere atanan kişilerin nüfuz ve itibarını arttırmak için kendilerine bu unvan verilirdi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 2, s. 168.

[48] BOA, C.DH-16204.

[49] 25 Cemaziyelevvel 1191 (1 Temmuz 1777) tarihli ferman için BOA, C.ML-27100.

disi hem de "hesâb ve kitâba" yatkın görevliler, birlikte çalışarak İsmail Ağa'nın borcunun miktarını tayin ve tahsil ederek, yeni voyvodaya teslim edeceklerdi. Ondan sonra da İsmail Ağa'nın mukataayla tüm ilişiği kesilecek ve mukataadan çıkarılması sağlanacaktı. Bunun yanında İsmail Ağa, hem mukataadan çıkma hem de borcunu ödememe konusunda inat ederse, "bilâ-amân emvâl ve eşyâsı" alınarak ve kendisi de uzak bir memlekete sürgüne gönderilerek cezalandırılacaktı. Devletin yararı için izlenen bu yolda, merkezin çok kararlı olduğu fermanda kullanılan ifadelerin sertliğinden anlaşılmaktadır.

İsmail Ağa, her ne kadar "zâlim ve gaddâr ve mekkâr bir müfsid-i habîsü'l-vücûd" gibi ifadelerle tanımlansa[50] ve borcunu ödemez ve mukataadan çıkmazsa sürgün edileceğine dair merkez tarafından tehdide maruz kalsa da, daha sonraki yıllarda yine voyvodalık görevinde yer aldığı görülmektedir. Hatta yukarıdaki fermanın gönderilmesinden çok kısa bir zaman sonra, eyaletteki cizye düzenlemesine ilişkin 11 Cemaziyelahir 1192 (7 Temmuz 1778) tarihli fermanda, Şeyh-zâde İsmail Ağa'nın "hala Diyarbekir voyvodası" olduğu belirtilmektedir[51]. Ayrıca bundan bir yıl sonra, Vezir Mehmed Paşa Diyarbekir eyaletine vali olarak atanınca, görev mahalline gidene kadar eyaletin işlerini yürütmesi için Şeyh-zâde İsmail Ağa'yı mütesellim olarak tayin etmekteydi. Burada voyvoda olduğu belirtilmese de, "dergâh-ı 'âlî kapucubaşılarından" ifadesinin kullanılması, onun hala voyvodalık görevini sürdürdüğü izlenimini vermektedir[52]. İsmail Ağa'nın, –arada fasılalar olması muhtemel olmakla birlikte- voyvodalık görevini, 1188 (1774-75) yılından, vefat ettiği 1200 (1785-86) yılına kadar sürdürdüğü düşünülmektedir[53].

İsmail Ağa'nın voyvodalık yaptığı dönemin bir bölümünün, 1775-1779 Osmanlı-İran savaşının yapıldığı döneme denk geldiği anlaşılmaktadır. Bölgeye yapılacak sefer için, Diyarbekir çevresinden 2.000 nefer piyade askerin toplanması ve kaydının tutulması görevi, İsmail Ağa'ya verilmişti. Hatta bizzat bu neferlerin başında olarak

[50] 25 Cemaziyelevvel 1191 (1 Temmuz 1777) tarihli fermanda, İsmail Ağa'dan "sabıkan" diye bahseder ve o günkü voyvodanın Seyyid el-Hâc Ahmed Bey olduğu zikredilir. BOA, C.ML-27100.

[51] BOA, C.ML-29473.

[52] Paşanın kethüdası İbrahim'in, görevlendirmeye ilişkin arzının üzerinde yer alan 18 Rebiülevvel 1193 (5 Nisan 1779) tarihli hat için bkz. BOA, C.DH-1150. Bu konuda 23 Şaban 1193 (5 Eylül 1779) tarihli bir ferman suretinde Şeyh-zâde İsmail Ağa, "dergâh-ı 'âli kapucubaşılarından hala Diyarbekir voyvodası" olarak tanımlanmaktadır, BOA, C.ML-13124. 11 Cemaziyelevvel 1194 (15 Mayıs 1780) tarihli fermanda da aynı ifade kullanılmıştır, BOA, C.ML-30418. Ayrıca İsmail Ağa'nın 1193 (1779-80)-1195 (1780-81) mali yıllarının varidat ve teslimatını gösteren bir icmal muhasebe kaydında, Diyarbekir voyvodası olarak işlem yaptığı görülmektedir, BOA, C.ML-17622.

[53] Şeyh-zâde İsmail Ağa'dan voyvoda olarak bahseden diğer belgeler ise şunlardır: 26 Zilhicce 1197 (22 Kasım 1783) tarihli eyaletten toplanması gereken vergilerin eksiksiz toplanması hususunda düzenlenen ferman için bkz. BOA, C.ML-28535; 28 Şevval 1199 (3 Eylül 1785) tarihli Diyarbekir eyaleti eşkinci bedeliyyesinin toplanması hususunda düzenlenen ferman için bkz. BOA, C.DH-11550; 5 Safer 1200 (8 Aralık 1785) tarihli Diyarbekir voyvodalık ve cizye vergilerinin toplanmasına ilişkin düzenlenen ferman için bkz. BOA, C.ML-10566.

Bağdat'a doğru yol alması ve askerleri komutana bizzat teslim etmesi emredilmişti. Ancak bölgede daha önceki yıllarda yaşanan kuraklık ve kıtlık neticesinde, mukataalardan devlete ödenecek yıllık vergilerin toplanmasında sıkıntıya düşülmüş ve bölge, vergilerin zamanında ödenmesinde yeni yeni kendine gelmeye başlamıştı. O yüzden voyvodanın toplanan askerlerin başında gitmesi, sağlanan durumu olumsuz anlamda sekteye uğratabilirdi. Hatta Amid kadısının da merkeze gönderdiği bir arzda, İsmail Ağa'nın ateşli bir hastalık geçiriyor olduğu ve bundan dolayı yatak döşek yattığı vurgulanıyor ve merkezin ısrarla üzerinde durduğu, bizzat askerleri götürüp kumandana teslim etme işinden vazgeçilmesi isteniyordu. İsmail Ağa, askerleri toplayıp kaydetme görevini yerine getirebilirdi ancak bunlara kumanda etme gerekliliğinde ısrarcı olunmamalıydı. Merkezi yönetimin yaptığı durum değerlendirmesi neticesinde, özellikle yıllık vergilere zarar gelmesi istenmediği için, askerlerin toplanması ve kaydedilmesinin gerekliliğinin altı çizilerek, İsmail Ağa'nın bu konuda usulüne uygun hareket etmesi, toplanan askerleri güvenilir bir adamının idaresine vererek hemen Bağdat'a yollaması ve bunun karşılığında kendisinin, askerlerin bizzat teslim edilmesi görevinden affedileceği bildirilmişti[54].

İsmail Ağa'nın mallarına el konulması süreci, Diyarbekir voyvodalık mukataası ve Diyarbekir eyaletine ait cizye, avarız, eşkinci ve cebelu bedeliyyesi vergilerinin muhasebesini görmek için, İstanbul'da bulunması esnasında gerçekleşen vefatı üzerine başlamıştı. Aslen Diyarbekir'de yaşamakta olup, İstanbul'da nüzül emini Ahmed Efendi'nin evinde misafirken vefat etmişti. Bu esnada İsmail Ağa'nın muhasebesi muhtemelen henüz başlamamıştı. Dolayısıyla devlete, ilgili vergi alanlarına ait taahhüt edilen ve vefatı dolayısıyla tahsil edilemeyen bir borç söz konusuydu ve bu durum, İsmail Ağa'nın mal varlığına devletçe el konulmasını gerektirmişti. Devlete olan bu borcun içeriği ile borcu karşılamak üzere el konulacak mal varlığının tespiti, detaylı bir araştırma sürecini beraberinde getirirken işlemler, bizzat defterdar tarafından yürütülmüştü.

İsmail Ağa'nın eşyalarının bir kısmı İstanbul'da misafir olarak kaldığı evde, bir kısmı da ikamet ettiği Diyarbekir'de bulunmaktaydı. İstanbul'daki eşyaları arasında kumaş, kürk ve at koşum takımı unsurları ağırlıklı olarak yer almaktaydı. Kumaşlar, Hindî ve Halebî gibi uluslararası ticaret ağı içinde yer alan çeşitlerden olabileceği gibi; kullanım alanı yaygın, gündelik yaşama uygun, dayanıklı ve ulaşılabilir *alaca* ve *basma* gibi kumaşların Diyarbekir'de dokunanlarından da tercih edilebilirlerdi. Bunların miktarları ve değerleri kaydedilmediği için, kişisel kullanıma mı yoksa ticarete mi yönelik oldukları açık değildir. Ancak eşyalar arasında bulunan 21 destarın, en azından tamamının kişisel kullanım için olmadığı tahmin edilmektedir. Ayrıca İsmail Ağa'nın biniş, cübbe ve kontoş halinde; vaşak, samur ve kakum gibi

[54] Amid kadısının evâsıt-ı Cemaziyelahir 1189 (9-18 Ağustos 1775) tarihli ilamı ve konuyla ilgili 15 Receb 1189 (11 Eylül 1775) tarihli ferman için bkz. BOA, C.AS-28956.

hayvanların kürkleriyle kaplı; engüri, al, mor ve leylaki renklerde; gezi ve sof türü kumaşlara kaplanan sekiz kürkü bulunmaktaydı.

At koşum takımı unsurları arasında, biri Diyarbekir'de hazırlanmış olan iki koşum takımı, biri sade ve biri simli olmak üzere iki çift kuburu ve bir köhne eyer örtüsü yer almaktaydı. Diğer voyvodaların at koşum takımlarına bakıldığında daha mütevazı görünmekle beraber, kendisine ait dört binek hayvanının bulunması, bunların şahsi kullanımına ait olduğu izlenimini kuvvetlendirmektedir. İsmail Ağa'nın Üsküdar'da bulunan 17 binek hayvanının yalnızca dördü kendisine, diğerleri İstanbul'a gelirken beraberinde getirdiği 25 kişilik maiyetine aitti. Ayrıca İznikmid'de 15 katırının ve Diyarbekir'de 21 baş devesinin ve altı katırının daha bulunduğu belirtilmekteydi. Bu hayvanların varlığı ve sayısı, İsmail Ağa'nın sürdürdüğü ekonomik faaliyetlerin bir kolunu, ticaretin oluşturduğu fikrini destekler mahiyettedir.

İsmail Ağa'nın mal varlığının diğer kısmı, aynı zamanda yaşadığı Diyarbekir şehrindeydi. Burada bir evi olduğu anlaşılmakta ancak evin döşenmesine ilişkin eşyalar hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Ayrıca Hatib Bahçesi diye bilinen ve köşk diye tabir edilen bir mülkü daha bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra eyer örtüsü, dört adet Diyarbekir'de yapılmış kabaralı at koşum takımı, bir hilat kürk ve çeşitli bakır eşyalar, mal varlığının diğer kısmını oluşturmaktaydı. İsmail Ağa, aynı zamanda şehirde kendisine nakdî gelir sağlayacak bazı kanalları da –örneğin Kör Hamamı diye bilinen hamamda ayda beş günlük bir hisseyi de- elinde tutmaktaydı. Ayrıca 3.000 kilelik tohumluk hububatının varlığı da dikkati çekmektedir. Bu miktarda bir tohum stoğunun, kendisine ait bir çiftlik olması gerektiğini hissettirmesine rağmen[55] tarımsal açıdan kayıtlara, yalnızca Kıtırbil adlı köyde bir kıta mülk tarlasının geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla bu tohumluğu, bölge ahalisi için stoklayarak satışını yaptığı muhtemeldir.

İsmail Ağa'nın ekonomik faaliyetlerinin en önemli parçasını, sürdürdüğü para alışverişinin oluşturduğu düşünülmektedir. İstanbul'a geldiğinde elinde bulunan poliçeleri bunun en önemli delilidir. Devlet, soruşturma esnasında haber aldığı, 75.000 kuruş değerindeki poliçelerin ne olduğunun açıklığa kavuşturulmasında son derece ısrarcıydı. Mal varlığının tespiti işinde, İsmail Ağa'nın oğlu İbrahim Efendi'nin, devlet açısından en önemli muhatap olduğu anlaşılmaktadır. İbrahim Efendi, gerçekten de babasının İstanbul'a gelirken yanında poliçe getirdiğini, ancak bunun 75.000 değil 33.000 kuruş değerinde olduğunu ifade ederek, bu meblağdan yapılan ödemeleri şu şekilde izah etmekteydi:

[55] Suraiya Faroqhi, 1860-61'de ölmüş olan Antalyalı Havva Hanım'ın terekesinde geçen 1.000 kileden fazla hububat tohumu stoğunu, "hatırı sayılır bir miktar olarak" ifade eder ve büyük bir çiftliğinin varlığına işaret olarak sayar. Durum aynen beklediği gibidir ve Havva Hanım'ın tapu senediyle beraber Köseler'de bir çiftliğin yasal sahibi olduğu anlaşılmıştır. Suraiya Faroqhi, "Varlıklı İki Kadın", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 255-256.

- 8.000 kuruşu kendisini huzura götürmeye memur olan, mübaşir kapıcıbaşı Abdullah Bey'e *hıdmet-i mübâşiriyye* olarak ödenmişti.
- 17.000 kuruşu, evinde misafir olarak kaldığı nüzül emini Ahmed Efendi'ye ödenmişti. Çünkü Ahmed Efendi, voyvodalık mukataasının malikânecilerinden ve –aşağıda açıklanacağı üzere- İsmail Ağa'nın voyvodalık mukataasındaki ortaklarından biriydi. Bu meblağ da, tasarruf ettiği hissesinin 1199 (1784-85) senesi faizi ve vezâ'if-i mu'ayyenesine karşılık olarak ödenmişti. Ahmed Efendi de yapılan soruşturma esnasında, poliçe akçesinden 17.000 akçeyi aldığını ve bunun mahiyetini kabul etmişti.
- Geriye kalan 8.000 kuruştan 7.600 kuruş ise kendi masraflarına harcanmıştı.

İsmail Ağa'nın elinde olan bu poliçeleri kimlerden aldığı, yani kendisine borçlanan kişilerin kimlikleri hakkında herhangi bir veriye ulaşmamız mümkün olmadı. Ancak bu parasal ilişki ağı içinde, Diyarbekir valilerinin öne çıktığı rahatlıkla söylenebilir ki İsmail Ağa'nın halihazırda, Vezir Hasan Paşa'da 7.588,5 kuruş, eski Diyarbekir valisi Vezir Nasuh Paşa'da 5.513 kuruş, eski Diyarbekir valisi Vezir Abdullah Paşa'da 4.000 kuruş ve Timur Paşa'da 500 kuruş değerinde, toplam 17.571,5 kuruşluk *temessük* halinde alacağı bulunmaktaydı.

İsmail Ağa, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, Diyarbekir voyvodalığı yapmış kişilerden biri idi. Kendisi bir taraftan fiilî olarak voyvodalık görevini sürdürürken, diğer taraftan da Diyarbekir voyvodalık mukataasına yatırım yapan malikâne hissedarlarından biriydi. İsmail Ağa'nın, sürdürdüğü voyvodalık görevi yanında, -hayvanlarının sayısı ve poliçeleri gibi mal varlığını oluşturan unsurlardan hareketle- bazı ek ekonomik faaliyetler içinde bulunduğu ve bu yollarla elde ettiği mali gücü, yine aşina olduğu bir yatırım alanına aktararak kullanabildiği görülmektedir. Bu dönemde İsmail Ağa'nın rolü eyalet yönetiminde de hayli belirgindir. Zira Diyarbekir eyaletine vali olarak atanan Vezir Mehmed Paşa, İsmail Ağa'yı kendisine mütesellim olarak atamıştı[56]. Böylece İsmail Ağa'nın yerel ölçekte, maddi açıdan güçlü ve nüfuzlu bir imaja sahip olduğunu söylememiz mümkündür.

İsmail Ağa'nın devlete ne kadar borcunun olduğu ve buna ilişkin ödeme planının şekillenmesi şöyle bir süreç sonucunda meydana gelmişti: Devlet, borcun ödenmesi konusunda, babasıyla birlikte İstanbul'a gelen oğlu İbrahim Efendi'yi muhatap olarak almaktaydı. Yapılan soruşturma esnasında İbrahim Efendi, babasının borcunun ödenmesinde kendisine zaman tanınmasını istemekte ve babasının muhallefâtına, devlet tarafından el konulmaması için bazı geçerli sebepler ileri sürmekteydi. Babasının İstanbul'a getirdiği maiyeti ve hayvanlarının günlük masraflarının karşılanmasında bile sıkıntı çektiğini belirtmekte, hatta babasının devlet dışında başka bazı poliçecilere ve kimlikleri hakkında bilgi verilmeyen bir takım kişilere de 30.000 kuruştan fazla borcu olduğunun göz önünde bulundurulmasını istemekte ve

[56] Konuya ilişkin vezirin kethüdası İbrahim tarafından yazılan arz için bkz. BOA, C.DH-1150.

kendisine yardım edilmesini beklemekteydi. Ayrıca evli iki kız kardeşi olduğunu ve -açık açık belirtmese de muhtemelen- miras açısından onlara da haklarının verilmesi gerektiğini ima etmekteydi.

Her ne kadar devlet, İsmail Ağa'nın hem İstanbul'daki hem de Diyarbekir'deki mal varlığı hakkında, oğlu İbrahim Efendi'nin beyanını dikkate alsa da, İsmail Ağa'nın çevresinde "ashâb-ı servet ve yesâr" olarak tanındığı gerekçesiyle[57], iddia edilen mal varlığının miktarına ikna olmadığını hissettirmekteydi[58]. Bu yüzden mal varlığına ait hiçbir unsurun gizlenmemesi için İbrahim Efendi, ciddi şekilde ihtar edilmekteydi. İbrahim Efendi ise, babasının devlete borçlu olduğunu kabul etmekte ancak kaydedilen mal varlığı ve poliçelerinden başka herhangi bir eşyası ve nakdi bulunmadığında ısrar etmekteydi. Yapılan araştırmaların nihayetinde, tespit edilen muhallefâtın tamamının İbrahim Efendi'ye bırakılarak; babasının devlete olan borcunu, taksitle beş yılda ödemesine karar verilmekteydi[59].

İsmail Ağa aynı zamanda 1198 (1783-84) ve 1199 (1784-85) mali yıllarında oğlu İbrahim Efendi ile birlikte Diyarbekir voyvodalık mukataasının ¼'lik hisselerinden birini, malikâne üzere tasarruf etmekteydi. İsmail Ağa, voyvodalık mukataasının hissedarı olarak ölünce, mukataa hissesi yeniden ihale edildiğinde eğer isterse oğlu olması hasebiyle, İbrahim Efendi'ye verilebilirdi. Sistemin temel özelliği olan, malikâne süresindeki "ömür boyu" vasfının, malikâne işletiminin aynı aile içinde

[57] İbrahim Efendi de kaderin bir cilvesi olarak, ölümünden sonra babasıyla benzer bir muameleye maruz kalmıştı. Vefatını mukabil muhallefâtı, yerel mahkeme ve devlet görevlileri tarafından mühür altına alınmış ve bunun üzerine oğlu ve torunu merkeze yazdıkları tahrirlerinde, muhallefâtın belirli bir bedel karşılığında mirasçılarına bırakılmasını istemişlerdi. Oysa devlet, -artık Diyarbekir Valisi olup *paşa* unvanını alan- İbrahim için "ashâb-ı servettendir deyu meşhûr" bu kişinin muhallefâtının, gönderilecek bir mübaşir tarafından yazılmasını emretmişti. Ancak muhallefâtın akıbeti ile ilgili herhangi bir hükme, bu sırada henüz varılmamış gözükmektedir. BOA, HH-1268/49127.

[58] Devletin bu hissi almasında, edindiği tecrübelerin etkisi olsa gerektir. XVIII. yüzyıl sonlarında Bursa'da ölen Çukacı es-Seyyid Hacı İsmail de, mallarına devlet tarafından el konulmasına karar verilmiş kişilerden biri idi. 1789 yılında öldüğünde oğlu ve damadı, "muhallefâta mirîden ta'arruz olunur" gerekçesiyle, merhumun para sandıklarını, şehirdeki başka bir konağa saklamış ve kalanları da göstermelik olarak mühürlemişlerdi. Daha sonra İstanbul'a gitmişler ve merhumun şöhreti kadar zengin olmadığını ifade ederek, mirasının muhtaç durumdaki vârislerine bırakılmasını talep etmişlerdi. Nilüfer Alkan Günay, "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18.Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler", s. 803.

[59] İsmail Ağa'nın en büyük borcu şüphesiz ki devlete idi. İsmail Ağa'nın yapılan hesaplamalar neticesinde -teslimatlar hariç tutulmak üzere- 325.632,5 kuruş, devlete borcu vardı. Ancak bunun 59.232 kuruş 27 paralık cebelu bedeliyyesi vergisi, taraflardan henüz tahsil edilememişti. Bu durum, oğlu İbrahim Efendi tarafından bildirilmekte ve muhasebenin görüleceği zamana kadar ertelenmesini talep etmekteydi. Bu vergi tahsil edilmedikçe, İsmail Ağa'nın borcunun ne kadar olduğunun sağlıklı bir şekilde tespit edilemeyeceğini devlet de kabul etmekteydi. İsmail Ağa'nın bu borcunun taksitle ödenmesi için gerekli düzenlemenin yapılabilmesi için ciddi bir araştırma yapılmıştı. Sonuç olarak tahsil edilemeyen cebelu bedeliyyesi, hesabın görüleceği zamana kadar şimdilik ertelenmiş ve İsmail Ağa'nın tayin edilen 225.632,5 kuruşluk borcunun, beş seneye yayılarak oğlu İbrahim Efendi tarafından taksit taksit ödenmesine karar verilmişti. BOA, C.ADL-814.

devam ettirilme isteği yoluyla, devletin ve reayanın refahı için son derece gerekli olduğu yönündeki vurgusunun, yüzyılın sonlarında dahi sürdürülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır[60]. Esasında iki husus, hem süre hem de uygulamayı başlatan reayanın refahı meselesi, uygulamanın geçerli olduğu süre boyunca hep muhafaza edilmeye çalışılmıştı. Bu sebeple devlet de, "baba" İsmail Ağa'nın hissesini, "oğul" İbrahim Efendi'nin almasına öncelik tanıyarak; "te'bîden" işletimin devam etmesini beklemekteydi.

İsmail Ağa'nın, İstanbul'a geldiğinde bir kısım ticari malları yanında bulundurması, sürdürdüğü bir para alışverişinin varlığı, -mahiyeti tam olarak belirtilmemekle beraber- 25 kişilik bir maiyetinin bulunması, hem maiyetini hem de ticari malları taşımak için kullanıldığını tahmin ettiğimiz hayvanları ile bunların masraflarını karşılayabilecek maddi imkâna sahip olması, onun Osmanlı taşrasının mali seçkinlerinden biri haline geldiğinin güçlü göstergeleri olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda Diyarbekir'de kendisine nakit sağlayabilecek gelir getiren bir kurumda sınırlı da olsa bir hissesinin varlığı, şehirdeki ticari potansiyelden pay aldığını gösterir ki bu da, birden fazla alanda büyüklü küçüklü ekonomik faaliyeti sürdürdüğünün bir ifadesidir. Şüphesiz ki malikâne hissedarlarından biri olması, eline geçirdiği mali gücü, yine aşina olduğu bir yatırım alanına aktararak kullandığını göstermektedir.

Sonuç

Diyarbekir'de voyvodalık uygulamasının başladığı XVII. yüzyıl ortalarından XVIII. yüzyıl sonuna gelinceye kadar –muhtemelen biraz kişisel gayretin biraz da şartların elverişli hale gelmesiyle- voyvodaların sahip oldukları mali gücün sağladığı vergi toplama hakkı ile sürdürdükleri ekonomik faaliyetlerin, birbirini besler bir mahiyette olduğu anlaşılmaktadır. Burada tüm voyvodaların aynı mali eğilimler içinde olduğunu söylemek zordur. Ancak en azından bir kısmının, özellikle malikâne uygulamasının voyvodalık mukataasına teşmil edilmesinden sonra, başka ekonomik faaliyetler içinde bulunmaları, daha rastlanılır olmuştur. Yüzyılın sonlarında ise voyvodalar için artık işler değişmeye başlamakta ve kendilerini aynı zamanda malikâneci olarak görmek olağan sayılmaktadır. Hatta çeşitli dönemlerde voyvodalık hizmeti yapmış Şeyh-zâde ailesi üyelerinin, Diyarbekir valiliğine kadar ilerleyen bir yükseliş hikâyesi de, bu tür eğilimlere sırtını dayayacaktır.

[60] 25 Cemaziyelevvel 1106 (11 Ocak 1695) tarihli malikâne uygulamasının mahiyetini içeren hatt-ı hümâyûnda "… biri fevt oldukda tekrar müzâyede olunub, sâ'irlerin virdüğü mu'acceleyi evlâd-ı zükûru virir ise virilüp, âhara virilmemek şartıyla ser-i neseb üzere te'bîden zabt olunması mukârenet-i 'avn-i Bârî ile ta'mîr-i bilâd ve terfih-i 'ibâd için hayır-hâhân-ı Devlet-i 'Aliyye ma'kul ve münâsib" görüldüğü ifade edilmişti. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 512-514.

Voyvodaların elinde bulunan ve bir nevi zenginlik alameti olarak da kabul edilen[61] kürkler, ortak noktalarından biriyken bir diğeri silahlardı. En azından bir kısmının, ekonomik faaliyet olarak sürdürdükleri ticaretin temel malzemesi olarak görülen kumaşlar da ortak noktaları arasındaydı. Diyarbekir'in ticaret yolları üzerinde bulunmasından ve anlaşılan o ki, voyvodaların İstanbul'a geliş gidiş yapabilme imkânına sahip olmalarından, yerel kumaşların yanı sıra farklı yerlerde dokunmuş kumaş çeşitlerine ulaşmaları da mümkün gözükmektedir. XVIII. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra voyvodaların kredi muameleleri ve ticaret faaliyetlerinin, servetlerinin önemli destekleyicilerinden olduğu düşünülmektedir. Burada ele almadığımız -ancak müstakil bir çalışma olarak terekesini değerlendirdiğimiz- voyvoda Mustafa Ağa[62] ile birlikte Şeyh-zâde İsmail Ağa'nın servetlerinin büyük bir kısmını alacakları oluşturduğu için, bunda sürdürdükleri para alışverişinin önemi yadsınamamaktadır.

Diyarbekir voyvodalarının kimlikleri için, yalnızca bölge ileri gelenlerinden olma gibi bir zorunluluğun ya da eğilimin olmadığı söylenebilir. Kürd Mehmed Ağa ve Şeyh-zâde İsmail Ağa, Diyarbekir'de yaşamışlardır. Sem'an-zâde Ahmed Ağa, Diyarbekirlidir. Ancak İstanbul'da kiraladığı küçük bir evde cariyeleriyle birlikte yaşarken vefat etmiştir. Uzun Ali Ağa'nın mal varlığına dair düzenlenen kayıt, Edirne kadısı mührünü taşımakta ve orada ikamet ettiğini düşündürmekteyken, Halil Ağa'nın nerde yaşadığı ve öldüğü hakkında bilgiye sahip olmamakla beraber, mal varlığının alıcılarının kimlikleri, en azından satışın, İstanbul'da yapıldığı izlenimini vermektedir. Ayrıca Halil Ağa'ya ait kayıtlar, alıcılar hakkında bilgi vermesi ile –en azından merkez diye tahmin ettiğimiz- açık arttırma piyasasının nabzını tutan kesimi tanımamıza imkân tanımaktadır.

İncelenen kaynaklar, üç voyvodanın aileleri ve medeni durumları hakkında yeterli veri sağlamamakla beraber, İsmail Ağa'nın işlerini beraber yürüttüğü bir oğlu ve evli iki kızı olduğunu tespit etmeye imkân vermektedir. Ayrıca İsmail Ağa'nın İstanbul'a geldiğinde, yanında maiyeti ile beraber kendi "mahrem"inin de olduğu belirtilmektedir. Ancak bunun kimleri kapsadığı açık değildir. Bu ifade, bahsedilen kişilerin aile efradı olduğuna delalet etse de, bunların kim oldukları sorusuna şimdilik cevap vermekten uzaktır. Buna karşılık Seman-zâde Ahmed Ağa'nın cinsel olarak da birlikte olduğu vurgulanan bir cariyesi bulunmaktadır.

Hem XVII. hem de XVIII. yüzyıl voyvodalarının, Batı Anadolu'daki benzer güç ve yatırım olanakları elde eden çağdaşlarının aksine, büyük zirai işletme tipindeki çiftliklere sahip olma girişiminde olmadıkları anlaşılmaktadır[63]. Yalnızca

[61] Cahit Telci, "Aydın Muhassılı Abdullah Paşa ve 1148 (1735) Senesinde Zaptedilen Muhallefâtı", s. 209.

[62] Özlem Başarır, "Diyarbekir Voyvodası Mustafa Ağa'nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler", *Bilig*, 65(Bahar 2013), s. 23-46.

[63] Barkan bu eğilimin hız kazanmasını, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığını belirtir. Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 48.

XVIII. yüzyılın sonlarında voyvodalık yapan İsmail Ağa'nın bir kıta tarlasının ve tohumluk olarak 3.000 kile hububatının olması, bir nebze de olsa tarıma yakınlığını gösterir. Oysa diğer voyvodaların ne bu unsurlara ne de tarım yapmaya yarayan aletlere sahip oldukları görülmektedir.

Voyvodalık görevi için aynı aile üyeleri, farklı zaman dilimlerinde bu görevi sürdürseler de, onların bölgesel olarak istikrarlı ve uzun süreli bir güç odağı haline geldikleri görülmemektedir. Muhallefât kayıtlarının da gösterdiği üzere, muhtemelen itibarlı bir statüyü elde ederek diğer ekonomik faaliyetler için bir zemin yaratabilmekteler ya da yalnızca voyvodalık mukataasının idaresiyle ilgilenmekteydiler. Özellikle malikâne sisteminin voyvodalık mukataasına uygulanmasıyla başlayan süreçte, voyvodaların –çoğunlukla- birer yıllığına bu göreve getirilmiş kimseler olması, onları faizle para verme[64] ya da ellerindeki nakdi, bazı ticari eşyalara yatırarak bunların satışını yapma eğilimine taşımış gözükmektedir. Bunun yanında voyvodaların bölgesel olarak çeşitli devlet hizmetlerini yerine getirmeleri de beklenirdi ki, bir kısmının yerel kimselerden olması, bölgeyi tanımaları ve bölgedeki diğer hâkim güçlerle –valiler, has voyvodaları, aşiret liderleri- parasal ya da idari ilişkilerde bulunmaları, onları bu hususta devlet açısından öncelikli kılmış olmalıdır. Son söz olarak Diyarbekir voyvodaları, ellerinde tuttukları vergi toplama hakkının getirdiği imtiyazla, toplum içinde ön plana çıkmışlar ve zaman zaman da bunu, ticari ya da para ilişkileriyle desteklemişlerdir.

[64] Musul'da Celil-zâde ailesi, "büyük, stratejik, kentsel ve kırsal mukataalar" üzerindeki denetimleri sayesinde kredi ve para aktarma sistemini uzun yıllar ellerinde tutabilmişlerdi. Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 67.

KAYNAKLAR

I- Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Adliye Tasnifi (C.ADL)-814

BOA, Cevdet Askeriye Tasnifi (C.AS)-28956

BOA, Cevdet Dahiliye Tasnifi (C.DH)-1150

BOA, C.DH-11550

BOA, C.DH-16204

BOA, Cevdet Maliye Tasnifi (C.ML)-10566

BOA, C.ML-13124

BOA, C.ML-17622

BOA, C.ML-27100

BOA, C.ML-28535

BOA, C.ML-29473

BOA, C.ML-30418

BOA, Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d)-795

BOA, Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Muhallefât Halifesi Defterleri (D.BŞM-M-HF.d)-50/47

BOA, D.BŞM-MHF.d-82/12

BOA, D.BŞM.MHF.d-12421

BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HH)-1268/49127

BOA, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD)-2819

BOA, MAD-10168

Diyarbakır Şeriyye Sicili-360

II- Basılı Kaynaklar

Telci, Cahit, "Aydın Muhassılı Abdullah Paşa ve 1148 (1735) Senesinde Zaptedilen Muhallefâtı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV(İzmir 2000), s. 199-219.

_____, "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2(Aralık 2007), s. 145-166.

_____, "Turgutlu Voyvodası Seyfi-zade Es-seyyid Halil Ağa'nın 1791 Senesinde Müsadere Edilen Muhallefatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/1(Temmuz 2007), s. 173-216.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Özvar, Erol, "Voyvoda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul, 2013, s. 129-131.

İnalcık, Halil, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtima'i Tarihi Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1954), s. 51-75.

_____, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed.T.Naff and R.Owen, London, 1977, s. 27-52.

Chamberlin, J.Edward, *At*, Çev. Uğur Peçe, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

Akyüz, Jülide, "XVIII. Yüzyılda Bir Müteşebbis: Musa Ağa", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 26(Erzurum 2004), s. 247-261.

Fekete, Layoj "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendinin Evi", *Belleten*, XXIX/116(Ekim 1965), s. 615-638.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.

Esiner Özen, Mine, "Türkçe'de Kumaş Adları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33(Mart1980/81), İstanbul, 1982, s. 291-340.

Alkan Günay, Nilüfer, "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18.Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler", *Belleten*, LXXVI/277(Aralık 2012), s. 793-816.

Barkan, Ömer, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6(1966), s. 1-479.

Demirel, Ömer, *II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde 'Sûk-ı Sultânî', *Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 170-177.

Başarır, Özlem, *18.Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

_____, "Diyarbekir Voyvodası Mustafa Ağa'nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler", *Bilig*, 65(Bahar 2013), s. 23-46.

Savaş, Saim, "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefatı", *Belgeler*, XV/19(1993), s. 249-291.

Faroqhi, Suraiya, "18.Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 199-216.

_____, "Köle Sahibi ve Kırsal Tefeci Olarak Bir Yapı Ustası: Hacı Abdullah", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 179-197.

_____, "Varlıklı İki Kadın", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 249-264.

Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, XLI/161(1977), s. 41-78.

SİYÂSÎ BİR PROJENİN İZİNDE BÂNİLİK: MİHRİŞAH VÂLİDE SULTAN'IN ÎMAR FAALİYETLERİNİ YENİDEN OKUMAK

A. HİLÂL UĞURLU*

- *Senin câmine gıbta idem, Sair vâlideler dahî iki minarelidir, benim Hasköy'deki câmiime ah bir minâre dahi yapılsa…*
- *Kethüdanıza yazın yapdırır.*
- *Yok ben hicab iderim. Sen yaz yapdırsın. Yapdırır ise pek haz iderim deyu söylersin.*
- *Olsun sabah yazdım yapdırsun*[1].

Târihî bir filmin senaryo metninden alınmış gibi gözüken bu diyalog, aslında, 1805 senesi ortalarında, III. Selim (salt.1789-1807) tarafından Vâlide Kethüdâsı Yusuf Ağa'ya (ö.1807) yazılmış olan bir hatt-ı hümâyunda yer alır. Hem Mihrişah Vâlide Sultan'ın, oğlu Sultan III. Selim'e -biraz da nazlanarak- sözlü olarak ilettiği bu arzusu, hem de almış olduğu müspet cevap, anne-oğul arasındaki ilişkiyi olanca samîmiyeti ve yalınlığı ile gözler önüne serer. Belgenin ortaya koyduğu bir diğer önemli husus ise mîmârî biçimlenmedeki sosyal hiyerarşiye bâniler gözünde verilen önemdir.

Osmanlı mîmârîsinde, -zaman içerisinde farklılaşan- hiyerarşi kurallarına klâsik dönemden itibaren son derece önem verilmiş ve bazı istisnâi durumlar dışında bu kurallara riâyet edilmiştir. Minâre ve şerefe sayısı da Osmanlı mîmârîsinin klâsik ve sonrası devirleri için statü belirleyici unsurlardan biridir. Örneğin Mîmar Sinan (ö.1588) tarafından yapılan câmiler arasında, birden fazla şerefeli iki (bazen

* Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İstanbul/TÜRKİYE, onbir1111@gmail.com

[1] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) HAT 1487-63

Orjinal metin: Aga, Felillahi'l-hamd buraya gele. Vâlideme nâbit gelmiyor. Lâkin merakdan ba'zı kere ah iden idiyor. Lakin inşaallah böyle kalur ise külliyen sıhhati dahi hüdâdan me'mulumdur. Bizim câmi karşu olmağla ahşam bana didiki senin câmiine gıbta idem. Ve sair vâlideler dahi iki minârelidir. Benim Hasköy'deki camiime "ah bir minâre dahi yapılsa" didi. Bende "kethüdanıza yazın yapdırır." didim. "Yok ben hicab iderim, sen yaz yapdırsın. Yapdırır ise pek haz iderim deyu söylersin" [dedi]. Ben de olsun sabah yazdım yapdırsun didim. Hasılı Humbarahane Câmii'ne bir minâre dahi yapılmak arzu ideyorsan vâlideme yazasın ki, "şevketlü efendimiz talebi ile sizin Humbarahaneli Camiine bir minâre dahi ısmarladım" deyu yazasın. Haz ider.

daha fazla) minâre her zaman pâdişahlara mahsus bir mîmârî statü sembolü olmuştur. Klâsik Osmanlı mîmârîsinin yazılı olan ve olmayan kurallarının belirlendiği Mîmar Sinan devrinde, bu kuralın İstanbul'daki tek istisnâsı, Sultan Süleyman ve eşi Hürrem'in sevgili evlâtları Şehzâde Mehmed (ö.1543) için yaptırdıkları câmide görülür[2]. İstanbul'da yaptırılan câmilerin birer şerefeli iki minâreye sahip olması imtiyâzı ise yalnızca az sayıda hükümdar soyundan bâniye -çoğunlukla vâlide sultanlara- tanınmıştır. Örneğin, Osmanlı hanedânının en güçlü hanım sultanlarından Haseki Hürrem Sultan (ö.1558), -muhtemelen oğlu henüz tahta çıkmadığı için- bu imtiyazdan yararlanamamış, Mîmar Sinan tarafından İstanbul'daki Avrat Pazarı'nda inşâ edilen câmiinin ancak tek şerefeli ve tek minâreli olarak yapılmasına müsaade edilmiştir[3]. Bu bağlamda düşünüldüğünde, Mihrişah Vâlide Sultan'ın tek minâreli olarak inşâ ettirilen câmiine bir minâre daha eklenmesini oğlundan talep etmesi, hanedânın kendisiyle aynı konumdaki diğer kadın bânileri arasındaki temsîlî rekâbete müdâhil olma arzusuna işaret eder.

Günümüz târih yazımı Mihrişah'ı daha çok "dindar ve hayırsever vâlide sultan" imajı ile ele almış ve konuyla ilgili yapılan akademik çalışmalar da bununla ilişkili olarak Mihrişah'ın Eyüp'te yaptırmış olduğu külliye ve İstanbul'daki çeşitli su yapıları üzerinde yoğunlaşmıştır[4]. Halbuki, Mihrişah'ın mîmârî bâniliğinin, III. Selim'in siyâsi programından bağımsız olarak ele alınmaması gerekir. Oğlu ile her dâim yakın ilişki içerisinde olan ve onun "modernleşme" projesini her yönden destekleyen Mihrişah, îmar faaliyetleriyle de hep oğlunun arkasında olmuştur. Üsküdar Kışlası dışında, III.Selim tarafından İstanbul'da inşâ ettirilen kışla yapılarının tümündeki câmi, mescit, hamam ve çeşme gibi yapıları yaptırmış olması ve çeşitli kışlaların su ihtiyacını gidermeyi öncelikli olarak hedefleyen alt yapı çalışmaları bu düşünceyi destekler niteliktedir. Bu çalışma Mihrişah Vâlide Sultan'ın bâniliğini, oğlu III. Selim'in Nizâm-ı Cedîd tahayyülünü gerçekleştirmesinde destekleyen yönleri ile ele almak amacındadır.

Bir Koridor Mesâfede Hayatlar; Mihrişah Vâlide Sultan ve III. Selim

III. Mustafa'nın baş kadını olan Mihrişah'ın hanedân hiyerarşisi içindeki yeri, hanedâna 24 Aralık 1761 yılında bir şehzâde doğurması sonrasında önem kazanır.

[2] Gülrû Necipoğlu, *Sinan Çağı; Osmanlı İmparatorluğu'nda Mîmârî Kültür,* çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 153.

[3] Gülrû Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 161.

[4] Mihrişah Vâlide Sultan'ın baniliği ile ilgili olarak şuana kadar yapılmış çalışmalardan bazıları için bkz; Ahmet İnan, "Eyüp Sultan'da Mihrişah Vâlide Sultan İmareti", *Eyüp Sultan Târihi*, c.2, İstanbul, 2008; Ali Rıza Özcan, "Mihrişah Vâlide Sultan Türbesi Yazıları", *IX.Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, İstanbul, 2005; Can Alpgüvenç, *Hayırda Yarışan Hanım Sultanlar*, Kaynak Kültür Yayınları, İstanbul 2000, vd.

Eşi III.Mustafa'nın vefâtına kadar Yeni Sarayda, şehzâde Selim'in yaşadığı olabildiğince özgür ve rahat kafes hayatına eşlik eder. I. Abdülhamid'in 21 Ocak 1774 târihinde tahta çıkışının ardından, Mihrişah mûtad biçimde Eski Saray'a gönderilmez ve Yeni Saray'da kalmasına izin verilir[5]. I.Abdülhamid'in bu tutumu, Mihrişah'ın, oğlunun ileriye dönük Nizâm-ı Cedid projesinin temel düşünce altyapısını oluşturduğu erken döneminde de yanında bulunmasına imkân tanırken, aynı zamanda amcasının III. Selim'e olan müşfik yaklaşımına da işaret eder. Ancak bu müsamahakâr hava, 1785 senesinde Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın genç şehzâdeyi tahta çıkartma teşebbüsünün öğrenilmesi üzerine bir miktar sertleşir[6]. Şehzâde Selim, tahta çıktığı güne kadar daha sıkı ve kontrollü bir ortamda hayatını sürdürürken, Mihrişah da maiyeti ile birlikte Eski Saray'a gönderilir[7].

I.Abdülhamid'in 8 Nisan 1789 târihinde aniden vefât etmesinin ardından tahta çıkan III. Selim, cülûsundan dört gün sonra annesini Eski Saray'dan Yeni saray'a naklettirir. Mihrişah, bundan sonraki hayatında da, maddi ve manevi tüm desteği ile oğlunun yanında yer alır[8]. Bu yakınlığın mîmârî yansımalarını, çeşitli saraylar içerisinde Selim ve Mihrişah için yaptırılan dâirelerin mekânsal ilişkisi üzerinden tâkip etmek mümkündür. Bunların başında, III. Selim'in, tahta çıkışının hemen ardından, 1790 senesi sonlarında, Yeni Saray hareminin kuzey batı ucunda, kendisi ve annesi için inşâ ettirdiği iki dâire sayılabilir. (Foto 1) I. Abdülhamid odasından III. Osman dâiresine uzanan uzun holün güney kısmında yer alan III. Selim dâiresi ile Vâlide Sultan dâiresinin üzerinde yer alan ve bir sofa ile bir odadan oluşan Mihrişah Vâlide Sultan dâiresi, birbirlerine bir iç koridor ile doğrudan bağlıdır.

[5] Fikret Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamit : Kendi Kaleminden Bir Padişahin Portresi*, TATAV, İstanbul 2002, s. 73.

[6] Halil Hamid Paşa olayına dair detaylı bilgi için bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sadrazam Halil Hamid Paşa*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936; Kemâl Beydilli, "Halil Hamid Paşa", *DVİA*, XV, 316-318; Fikret Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamit* vd.

[7] Oğlunun şehzâdeliği döneminde Mihrişah'ın devlet işleri ve gündemi ile ilişkisine dair bilgi bulmak oldukça güçtür. III.Mustafa'nın 1773'te kendisinden, savaş giderleri ve asker ulûfesi ödemede yaşanan sıkıntı nedeniyle senet karşılığı 231 kese 55 kuruş borç aldığı, ancak bu borcu ödeyemeden vefat ettiği -senedin günümüze ulaşmış olması sebebiyle- anlaşılır. (Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 332).

[8] Anne-oğul arasındaki muhabbetin, yaşamlarının pek çok evresinde farklı tezâhürlerine rastlamak mümkündür. Bunun bir örneğine Mihrişah'ın vefâtından önceki süreçte şâhit olmak mümkündür. 21 Haziran 1805 târihinde ağır bir hastalık geçiren annesini bir an olsun yalnız bırakmayan Selim, bu rahatsızlık 29 Temmuz 1805 târihinde tekrar ettiğinde de aynı şekilde şekilde davranır. Hatta sekiz gün sonra, annesinin biraz iyileşmesi üzerine Selim'in ilk işi, İstanbul'un manevi büyüklerinden Sünbül Efendi ve Merkez Efendi'yi ziyaret etmek olur. Mihrişah 8 Ekim 1805 târihinde yeniden hastalanır ancak bu sefer giderek ağırlaşarak 16 Ekim 1805 târihinde vefat eder. Selim bu süre zarfında annesinin yanından hiç ayrılmaz.

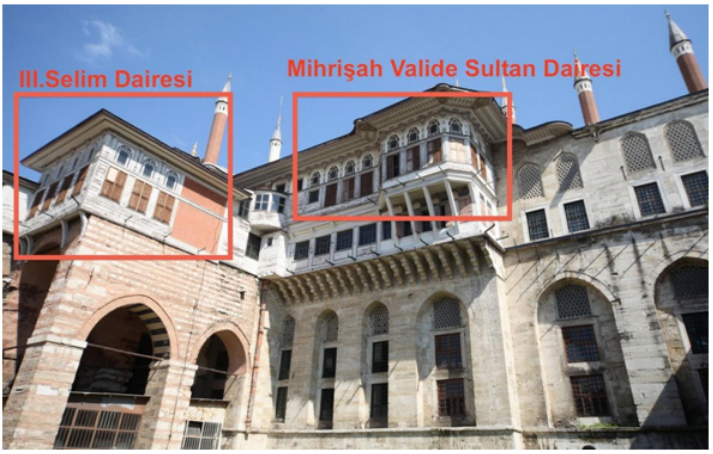

Foto 1. Yeni Saray'da III.Selim ve Mihrişah Valide Sultan Daireleri.

Selim, 1792 senesi başında, Tersane bahçesinde kendisi için yeni bir kasır inşâ ettirme kararı verirken, yine annesi için bir dâire inşâ ettirmeyi ihmal etmez[9]. 1793 senesi başında, Yeni Saray sınırları içerisinde, Sarayburnu'nda yer alan Topkapı Sâhilsarayı'na çeşitli mahaller ilâve ettirerek yeniden düzenleten Selim'in, bu kapsamlı tâdilattan üç sene kadar sonra bu sâhilsarayın hemen yanında Mihrişah Vâlide Sultan'a mahsus bir köşk inşâ ettirmesi de dikkate şâyandır. Onsekizinci yüzyıl Osmanlı (amatör) tarihçilerinden Ayasofya Câbisi Ömer Efendi (ö.1814) sâhilsarayın bahçesinin, vaktinden önce çeşitli meyve ve sebzeleri yetiştirmeye elverişli olacak bir ısıtma sistemi eklenerek yeniden düzenlendiğinden bahseder. İstanbul'lu eğitimci ve tarihçi Sarkis Hovhannesyan (ö.1805) da bu yeni köşkün, Topkapı sarayının üçüncü kapısı olan Hasırcılar kapısının ilerisinde bulunan surlar yıktırılarak 1795-96 senesinde Vâlide Sultan için yaptırıldığını kaydeder[10]. Surların getirdiği fiziksel sınırlamanın istenmemesi, Yeni Saray kullanıcılarının alışkanlıklarının ve mîmârî hassâsiyetlerinin önceki yüzyıllara göre onsekizinci yüzyılda nasıl bir değişim geçirdiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayrıca Topkapı Sâhilsarayının harem kısmı ile bağlantılı da olsa, kendi başına münferit bir yapı olarak öne çıkması da, Mihrişah Vâlide Sultan'ın gücünü ortaya koyar. (Çizim1)

[9] Sırkâtibi Ahmed Efendi, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme*, haz. Sema Arıkan, TDK Yayınları, Ankara 1993, s. 60; Şubat ayında yapılan ilk keşfin ardından başlayan inşaatı Selim'in bizzat ve oldukça sık aralıklarla teftiş ettiği anlaşılır, s. 62, 69, 72, 74, 76.

[10] Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi -Târih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni; Tahlil ve Tenkitli Metin-*, haz. Mehmet Ali Beyhan, c.I-II,TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 46; Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Târihçesi*, Târih Vakfı Yurt Yayınları 34, İstanbul 1996, s. 12.

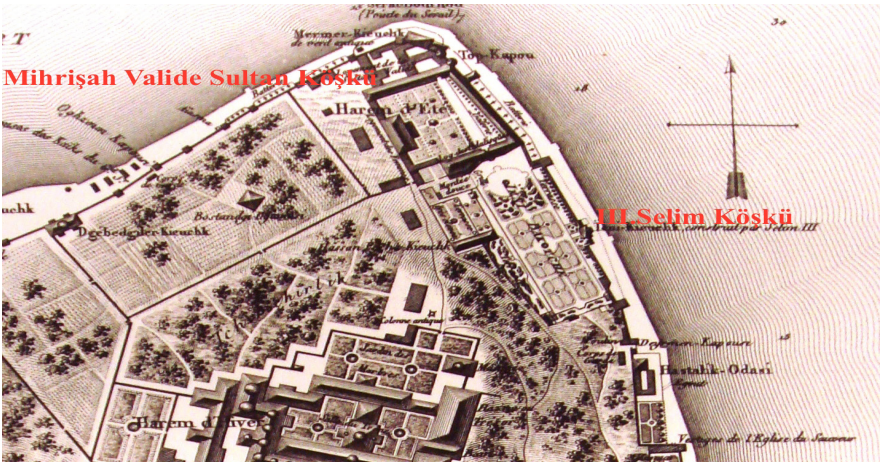

Çizim 1. Yeni Saray sınırları dahilinde III. Selim ve Mihrişah Vâlide Sultan için inşa edilen köşkler, Melling albümünde yer alan plandan detay.

III. Selim'in, Beşiktaş Sâhilsarayına kendisi ve annesi için ilâve ettirdiği iki dâirenin de inşaatları yine aynı yıl içerisinde, 1796 senesi başlarında tamamlanır. III. Selim'e mahsus dâire, genişçe bir galeri ile beraber tasarlanmış, bu galerinin sonuna da Vâlide Sultan dâiresi yerleştirilmiştir. Bu iki yapının dışarıdaki sürekli, dar ve uzun rıhtımdan bir bağlantısı olduğu gibi, iç mekânda da birbirine –Yeni Saray örneğinde olduğu gibi- bir koridor ile bağlı olması kuvvetle muhtemeldir. (Çizim 2)

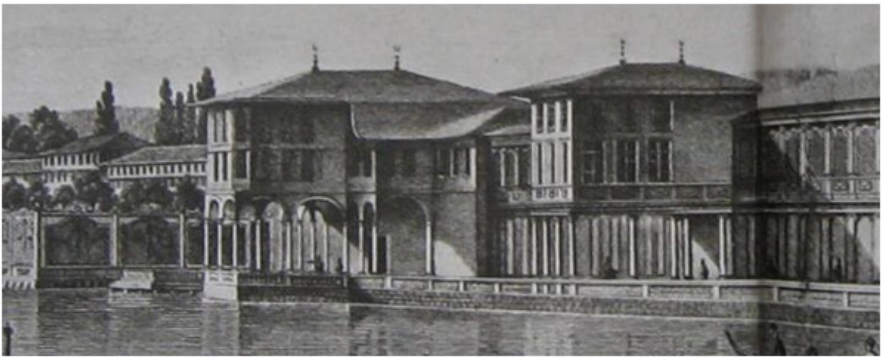

Çizim 2. Beşiktaş Sâhilsarayı'nda III. Selim ve Mihrişah Vâlide Sultan dairelerinin Melling albümünde yer alan gravüründen detay.

Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen)'in Meşrulaştırılması Çabalarında Mihrişah Vâlide Sultan'ın Rolü

"Nizâm-ı Cedid" , öncelikle askerî organizasyonda köklü değişiklikler yaparak, kalıcı, merkezi ve modern bir ordu yaratmak ve bunun sonucunda bu değişikliğin gerektirdiği sisteme dair reformları gerçekleştirmek şeklinde özetlenebilir. Hem merkeze rakip olabilecek iç güçlerin, hem de uluslararası arenada muadil kabul edilen Avrupa devletlerinin karşısına "yeni", "güçlü" ve "modern" bir imparatorluk olarak çıkılması bu yeni düzenin nihâi hedefidir.

Bu dönemde, yeni düzeni ve bu düzenin beraberinde getireceği yenilik, değişiklik ve düzenlemeleri başkentte tanıtmak, benimsetmek ve muhtemel muhalefetin önüne geçmek için, başta III. Selim olmak üzere tüm hanedân üyeleri ve yönetici elitin farklı şekillerde çaba sarf ettiği görülür. İçinde barındırdığı; eski ve yeni askerî gruplar, esnaflar, zanaatkârlar, taşradaki yöneticilerin temsilcileri ve yabancı devletlerin elçileri ile İstanbul, imparatorluğun en önemli ve tepkilerinin sonuçları en hızlı ve direkt şekilde saraya yansıyan politik gücüdür. Dolayısıyla yeni nizâmı oluşturmaya yönelik tüm çabalara öncelikle başkentte meşrûiyet kazandırılması gerekir.

III. Selim döneminde, Nizâm-ı Cedid tahayyülünün temel çıkış noktası olan askerî ıslahatlar, İstanbulluların gözünde hiç şüphesiz İstanbul'da yeni inşâ edilen büyük kışlalarla fizikselleşir. Bu askerî külliyeler, bir askerin şehir hayâtına karışmadan tüm günlük ihtiyaçlarını karşılayabileceği, yeni nizâmın gerekliliklerine göre eğitim alıp talim yapabileceği niteliktedir. Şehri, devasa kütleleri ile bir bakıma kuşatan ve domine eden bu kışlaların, sultanın merkezî ve nihayetinde "tek" ordusu haline dönüşebilecek askerleri için inşâ edildiği aşikârdır. Dolayısıyla şehir hayatının ayrılmaz ve en etkin unsurlarından biri olan yeniçerilerin, yeni kurulan yahut nizâm verilen askeri gruplar için böylesine büyük ve gösterişli yapılar inşâ edilmesini bir tehdit olarak algılamaları da, yöneticiler tarafından beklenen bir şey olmalıdır. Bu dönemde sarayın, yeni düzene dair olumlu bir kamuoyu oluşturmaya çok önem vermesi bu öngörü ile doğrudan ilişkilidir.

1792 Senesi başında, Osmanlı-Rus savaşının sona ermesini müteakip, sultanın ve/veya sultanın yakın çevresinden kimselerin katıldığı meşveret meclislerinin toplanma sıklığında büyük bir artış görülür. Bu meşveret meclislerinin temel hedefi, -îmar faaliyetleri özelinde- yeni düzenin, ulemâ ve yüksek rütbeli devlet görevlileri gözünde meşrulaştırılması ve uygulanmak istenen fikirlerin benimsetilmesi/beğendirilmesidir. Örneğin Hasköy'de Humbaracı ve Lağımcı Ocağı Kışlasının 20 Ekim 1792 târihinde temelinin atılmasından[11] kısa süre sonra, 3 Aralık 1792 târihinde toplanan bir meşveret meclisinin toplanma amacı, toplantıya katılanların, desteklerine ihtiyaç duyulduğu vakit muhalefet etmemeleri için Humbaracı ve Lağımcı Ocağı Kışlasının inşâ edilme-

[11] Ayşe Hilâl Uğurlu, *III. Selim'in İstanbul'u: Siyâsî ve Askerî Dönüşümler Işığında İmar Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ, Temmuz 2012, s. 67.

si fikrinin kendilerine anlatılması, beğendirilmesi ve haklılığının ispatlanması şeklinde açıklanır[12]. Toplantıda, kışlanın yapılması konusunda belirtilen olumsuz bir görüşe, Nizâm-ı Cedid ricâlinden, dönemin darphâne nâzırı ve Vâlide Sultan Kethüdası, Yusuf Ağa sert şekilde karşılık verir. Daha önce humbaranın önemini savunduğu halde fikirlerinden dönmesinin onursuz ve akılsızca bir şey olduğunu söyleyen Yusuf Ağa'nın, bu kişinin dile getirdiği muhalif fikirleri ile mecliste bulunanlara tesir etmesini engellemeye çalıştığı açıktır. İki gün sonrasında Şeyhülislâm konağında yapılan ve Kaptân-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa'nın (ö.1803) da bilhassa davet edildiği bir diğer meşverette ise yine benzer şekilde inşa edilecek yeni kışlalar konusu (*müceddeden binâ olunacak ocaklar sohbeti*) açılır. Genel havanın pek de olumlu olmadığı anlaşılan bu toplantının sonunda, Nizâm-ı Cedid ricâlinden Tatarcık Abdullah Molla Efendi (ö.1797) "*Üç seneden beri kışlalar binası memduh (beğenilen, övülen) idi, bu mecliste mi fena oldu*!" diyerek infial eder. İstenen desteğin elde edilememesi sonucunda, bu meclislerden iki hafta kadar sonra büyük bir meşveret meclisi toplanır. Ricâl ve ulemâ bir araya getirilerek Nizâm-ı Cedid ile ilgili bütün konular madde madde okunur, iyi ve kötü, faydalı ve zararlı bulunabilecek her tür konuya açıklama getirilir. 1791-92 senelerine ait olayları anlatan dış ruznamenin 23 Ekim 1792 târihli maddesinde, mecliste bulunan herkesin Nizâm-ı Cedid maddelerini kabul etmesi sonunda, sultanın istek ve görüşlerine muhalif kimse kalmadığı kaydedilmiştir[13]. Ancak bunun, ricâlin ve özellikle halkın içerisindeki muhalif kanadın tamamen yok olduğu şeklinde anlaşılması mümkün değildir. Kahvehânelerde, günlük şehir hayâtından, Nizâm-ı Cedid ricâlinin yaptırdıkları görkemli konak ve yalılardan yahut diğer savurganlıklarından, yaptıkları yolsuzluklardan, tâlim yapan yeni askerlerden ve başka pek çok konudan sohbet eden, devlet gözünde ise "*devlet sohbeti*" yapan ve "*sözü ayağa düşüren*" bu muhalif kanadın varlığı sürmektedir[14]. Döneme ait târihlerin yanı sıra bostancıbaşı defterleri de incelendiğinde, yeniçeriler tarafından işletilen yahut müdâvimlerini bu grubun oluşturduğu kahvehanelerin sıklığı ve çokluğu dikkat çekicidir[15].

III. Selim ve Nizâm-ı Cedid ricâli, İstanbul'da farklı kademelerden devlet görevlilerini ve ulemâyı doğrudan iknâya uğraşırken, Mihrişah Vâlide Sultan var olan askerî gruplar ile yeni düzenin askerleri arasında bir denge sağlanmasına yönelik çabalarda

[12] Humbara binasını teslim, tasdik ve reylerini beğendirmeğe ve hîn-i iktizâsında hilâfına kâdir olmasunlar deyû; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznâmesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekâyi, TSMA 4819", *Belleten*, XXXVII, 1973, s. 607-662.

[13] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Dış Ruzname"

[14] Devlet sohbeti ile ilgili çeşitli örnekler için bkz: BOA CZ 302; BOA HH 53975; Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Odusunda Değişim, 1793-1826*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2009, s. 8 Nizâm-ı Cedid hakkında muhalefet ve dolaşan dedikodularla ilgili detaylı bilgi için bkz. Aysel Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye Or The Selimiyye Incident: A Study Of The May 1807 Rebellion*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2008, s. 111-121.

[15] Hasköy ve Boğaziçi'ndeki kahvehanelerin üçte birinin yeniçeriler tarafında işletilmesi konusunda bkz: Cengiz Kırlı, *The Struggle over Space: Coffeehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York: Binghamton University 2000, s. 120.

daha dolaylı ancak aktif bir rol oynar. Oğlu Sultan Selim ile birlikte yeniden nizâm verilen Humbaracı, Lağımcı, Topçu, Top Arabacıları ocaklarına mensup askerlerin ve Levend Çiftliği muallem neferâtının tâlimlerini pek çok defa izleyen ve atiyyeler dağıtan Mihrişah'ın, çeşitli vesilelerle Yeniçeri zâbitleri ve neferâtına da hediyeler dağıttığı bilinmektedir[16]. Sık sık birlikte askerî mahalleri ziyaret eden ve tâlimleri izleyen anne-oğul'un, 22 Haziran 1793 târihinde Râmi Çiftliği'nde buluşmaları ve daha sonra birlikte o dönemde de askerî nitelikleriyle ön planda olan Râmi ve Gümrükçü Çiftlikleri ile Davudpaşa Sarayını gezmeleri de bu bağlamda mânâ kazanır[17].

III. Selim'in annesi ile gerçekleştirmek istediği askerî ve siyâsî projeleri ve îmar faaliyetleri üzerinde fikir alışverişi yaptığı düşünülebilir. Anne-oğulun mûtad günlük görüşmelerinin yanı sıra, kimi zaman Selim'in tüm haremi ile birlikte olduğu, kimi zaman ise yalnızca Mihrişah ile biraraya geldiği "*halvet-i hümâyunlar*" da bu tür sohbetlere imkân tanır niteliktedir. 15 Eylül 1791 târihinde gerçekleşen buluşmaları bu "*halvet-i hümayun*"'lara bir örnek gösterilebilir[18]. Bu buluşma için, 1790 yılı baharından itibaren yeniçerilerden "*tüfengci*" adıyla seçilen askerlere tâlim yaptırılmaya başlanan ve bu dönemden îtibâren Selim tarafından sık sık ziyaret edilen Levent Çiftliği seçilmiştir. Mihrişah bu buluşmaya hareminden az sayıda kişi ile katılır. Levent Çiftliğinin etrafında yoğun bir güvenlik hattı oluşturulur ve çeşitli görevlilerin ve servis fonksiyonlarının[19] yerleşmesi için bu hattın ardındaki boş bir alana çadırlar kurulur. İkindi vaktine kadar dinlenildikten sonra yemek yenir ve Vâlide Sultan herkese atiyyeler dağıtarak ihsanda bulunur. Anne-oğulun Levend Çiftliği'ndeki –kayda geçmiş- bir diğer buluşmaları 26 Ağustos 1792 gününe târihlenir. Sabahın erken saatlerinden akşam üstüne kadar burada kalıp sonra yine o târihte ikâmet ettikleri Tırnakçı Yalısı'na dönerler[20]. Zaten çoğunlukla aynı saraylarda kalan Selim ve Mihrişah'ın, buluşmak için şehrin merkezinden oldukça uzakta konumlanmış askerî nitelikli bir yer seçmeleri dikkat çekicidir. Bu bağlamda düşünüldüğünde bahsi geçen her iki buluşma sırasında da anne-oğulun Levend Çiftliği'nde yapılacak olan îmar faaliyetleri ve hatta Selim'in ordusunun modernizasyonuna yönelik planları hakkında fikir alışverişinde bulunmuş olması uzak bir ihtimal olmaktan çıkar. Nitekim bahsi geçen ikinci buluşmalarından dört-beş ay gibi çok kısa bir süre sonra, 1793 senesinin ilk aylarında, Mihrişah'ın Levend Çiftliği'nde Nizâm-ı Cedid askeri için yaptırdığı mescit, hamam ve çeşmelerin tamamlanması, bu imar faaliyetinin fikri altyapısının ilk ziyaret sıralarında oluşturulduğu, ikincisinde ise devam etmekte olan inşaatların kontrol edildiği düşüncesini destekler.

[16] Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Ruznâme,* s. 168, 170, 177, 249.

[17] Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Ruznâme*, s. 131.

[18] Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Ruznâme*, s. 40.

[19] Bahsi geçen görevliler ve servis fonksiyonu; vâlide kethüdası, mabeynci ağalar, bostancıbaşı, arabalara tayin olunan mir-âhur-ı sânî, harem-i hümâyun'un çeşitli hizmetkârları, kapudan paşa kethüdası, çiftlik kethüdası, kuşhâne mutfağı.

[20] Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Ruznâme*, s. 91.

Mihrişah Vâlide Sultan'ın İmar Faaliyetleri

Mihrişah Vâlide Sultan'ın yaptırdığı yapılar tek tek ele alındığında, ilk eğilim çoğunlukla bu yapıları dîni bütün bir Vâlide Sultan'ın hayır eserleri olarak görme yönündedir. Bu özünde doğru, ancak eksik bir yaklaşımdır. Başkentteki bâniliği bütün olarak incelendiğinde, Mihrişah'ın yeni düzenle ilgili üstlendiği nispeten arka planda kalan ancak önemli rolü anlaşılabilir. Örneğin 1791 senesinde, Üsküdar Nuhkuyusu ve İhsaniye Mahallelerinde, çok küçük yaşta kaybettiği iki kızı Hibetullah ve Fatma Sultan hâtırasına yaptırdığı çeşmeler, rahatlıkla Mihrişah'a hayırsever anne imajını yakıştırmayı mümkün kılar. Uzun kitâbelerinde Vâlide Sultan'ın -dolayısıyla hanedânın- cömertliğine bol bol atıf yapılan ve vefât etmiş Sultanlar için duâlar edilen bu çeşmeler, onsekizinci yüzyılın alışıldık mîmârî zevklerini yansıtırlar. Ancak Mihrişah'ın bu iki çeşme için, sefere giden ve seferden dönen askerlerin İstanbul öncesindeki ilk/son durakları olan Üsküdar'ı seçmiş olması, çevredeki halkın pratik ihtiyaçlarını sağlamaktan ziyade, devam etmekte olan Rus seferine giden ve dönen askerleri de düşünmüş olabileceğini akla getirir.

21 Mayıs 1792 târihinde, Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın beraberinde seferden getirdiği askerlerin tâliminin izlenmesinin üzerinden bir ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra, Selim kafirlere kendi yöntemleriyle karşılık vermek gerekir (*küffara mukabele-i bilmisl lâzım*) diyerek bu onaltı askeri ve Karadeniz sâhili sakinlerinden hevesli olan 25-30 yaş arası yüz elli kadar genç erkeği birliğine yeni teslim olmuş talimli askerler (*Nev müsellem-i muallem neferat*) adı altında, talimli asker olarak kaydettirir. Bu askerler, 1805 senesinde Üsküdar Kışlası inşâ edilene kadar Nizâm-ı Cedid Ordusunu temsil edecek olan Levend Çiftliği'nde iskan ettirilir[21]. Aynı senenin Ekim ayı sonlarında yeni bir nizâm verilen eski askeri gruplardan Humbaracı ve Lağımcı Ocaklarının kullanımı için Hasköy'de büyük bir kışla külliyesinin yapımına başlanır[22].

1793 senesi başlarında, Rus savaşının sona ermesinin ardından, Vâlide Sultan'ın başkentte yaptırdığı ilk yapıların, Levend Çiftliği sınırları dahilindeki mescit, hamam ve çeşmeler olması bu bağlamda dikkat çekicidir. Mihrişah 1793 senesi sonlarında ise Humbaracı Kışlası dahilinde iki çeşme inşâ ettirir ve kışla câmiinin inşaatını başlatır. Humbaracı ve Lağımcı Ocakları Kışlasının açılışından yedi ay sonra, 26 Eylül 1794 târihinde kışlanın avlusunda bulunan câminin inşaatı tamamlanır[23]. Selim ve Mihrişah kışlaya giderek kasr-ı hümâyunda bir miktar dinlenirler ve sonrasında da inşaatta çalışanlara atiyyeler ihsân ederek câminin açılışını yaparlar. Dönemin pek çok ünlü şâirinin, câminin inşâsı için düştüğü târihlerde, câminin yaptı-

[21] Sırkatibi Ahmet Efendi, Ruznâme, s. 77, İ. H. Uzunçarşılı, "Dış Ruznâme"

[22] Humbaracı ve Lağımcı Kışlası hk. detaylı bilgi için bkz. A. Hilâl Uğurlu, *III. Selim'in İstanbul'u: Siyâsî ve Askerî Dönüşümler Işığında İmar Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ, Temmuz 2012, s. 63-78, Levend Çiftliği hk. detaylı bilgi için bkz. A. Hilâl Uğurlu, *III.Selim'in İstanbul'u*, s. 107-112.

[23] Sırkâtibi Ahmed Efendi, Ruznâme, s. 177.

rılması ile kışlanın şan ve şeref bulduğu, Selim ve Mihrişah'ın büyük gayretlerle hem maddî, hem mânevî anlamda askeri ma'mur eyledikleri gibi temalar ağırlıklıdır[24].

Aynı sene içerisinde, Mihrişah Vâlide Sultan'ın kendisi için inşâ ettirdiği ve yapımına iki sene evvel başlanmış olan Eyüp semtindeki türbesi de tamamlanır. Türbenin etrafında konumlanan imaret, sebil, çeşme, mektep gibi hizmet yapılarının inşaatları ise 1795 senesinde bitirilir. Hânedânın hayırseverlik ve dindarlığını vurgulayan bu yapıların, İstanbul'da Nizâm-ı Cedid askerlerinin ve yeniden düzenlenen ocakların neredeyse tamamının yeni kışlalarında talime başladığı bir dönemde halkın kullanımına sunulması ilk bakışta bir tesadüf gibi görülebilir. Ancak külliyenin mîmârî olarak en gösterişli ve dışarıdan en rahat algılanan yapısı olan sebil'in kitâbesi, bunun bir rastlantı olmayabileceği konusunda ciddi şüpheler uyandırır. (Foto.2) Kitâbede, diğer pek çok çeşme veya sebil kitâbesinde olduğu gibi, yapının bânisinin dindarlığı veya halka Allah rızası için dağıttığı su ile sergilediği hayırseverlik vurgulanmaz. Aksine, şiirin büyük kısmında Sultan III. Selim'in ve icraatının methedildiği, askerini bir araya getiren doğunun güneşi olarak anıldığı görülür. Pek çok dönem şairi tarafından düşülen târih arasından Şeyh Galib'e ait bu beş kıtalık şiirin seçilmesi, kamuoyunda Nizâm-ı Cedid'e yönelik olumlu bir algı yaratılmasında Vâlide Sultan'ın bu hayratının da rol oynadığına işaret eder[25].

[24] Galib, *Şeyh Galib Divanı*, haz.Muhsin Kalkışım, Akçağ Yayınları, Ankara, 1994, s. 106, 123, 125, 132; Fâzıl (Enderûnî), *İbtidâ-yı Dîvân-ı Fazıl Bey Enderûnî*, Darutıbaa, Bulak [Kâhire] 1842, s. 123; Uslu, Ş., *Surûrî-i Müverrih'in Manzum Târihleri (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin s. 1-50)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya 2008, s. 56, 58

[25] Mihrişah Vâlide Sultan Sebiline ait kitabe ve günümüz Türkçesine göre anlamı:

Mehd-i cenâb-ı saltanat iklil tâc-ı mekremet *Ma'mûre-saz-ı memleket subh-ı sipihr izz ü câh*	Büyük saltanat sahibinin beşiği, cömertliğin tâcı Memleketi mâmur eden mevki ve değer semâsının sabahı
Gûş eyle kadr-ı gevherin o saf zât-ı bihterin *Mürşididir ol hâverin Sultan Selim-i Cem Şâh*	O en temiz zâtın kıymetli cevherini dinle. Sultan Selim Şah doğunun yol göstericisidir,
Bahş itdi mâl muhibb-yâb dünyâyı itdi feyzyâb *Kurb-i ebu eyyüb'e âb icrasına kıldı nigâh*	Muhabbet vererek mal bahşedip, dünyayı feyizlendirdi. Eyüp Sultan yakınına su getirilmesine imkân verdi.
Bir nev sebil itdi bina hem bol edâ hem canfeza *Nezdik eshâb-ı safa rıdvân-ı halide şâhrâh*	Hem cana can katan hem de edâlı yeni bir sebil bina etti. Yakınındakilere allah rızasına kavuşacakları bir yol [ihsan etti]
Güya ki bir kâşanedir revzelerî şahânedir *Cennet midir ayanedir olmuş mahall-i işübah*	Öyle bir saraydır ki bahçeleri şahânedir. Neredeyse cennet olup olmadığından şüphelenilecektir.
Oldu bu yerde rev-nümâ mazmun tecri tahtehâ *Kıldı kerametle ol dadver-i devlet penâh*	Burada [sebilin bulunduğu yerde] adaletli padişahın [III.Selim'in] kastettiği düşünce zuhur etti ve o, kerametle icraatını ortaya koydu
İfâm için âfakı heb yapdı imaret müntehâb *Ensardan eyler taleb nasr-ı livayı pâdişâh*	Padişah [III.Selim] ... için etrafı/ufukları imaretlerle doldurdu, peygamberin seçilmiş yardımcısından [Eyyüb-el Ensari'den] galibiyet sancağını taleb eder
Yekpare ihsandır işi cûd-ı sirâvândır işi *İrvâyı atşandır işi her tavrı tevfik-i âla*	İşi hep ihsan etmek olup, cömertiği boldur. İşi, susayanları suya kandırmaktır, her hal ve hareketi allahın rızasına mazhardır.
Esrâr-ı sahbin mazharı ehvâ'-ı hayrın masdarı *Seyr et bu âb-ı kevseri nûr içre istersen şinâh*	Yakınlarının sırlarının görünür hale geldiği yer, hayır isteklerinin menbaı'dır, eğer nur içinde yüzmek istersen, bu cana can katan suyu seyret
Gâlib kalemden akdi bil târihi hem-cün selsebil *Eshâba zemzem hem sebil ayn-ı safâyı*	Galib, bu selsebil için yazılan tarihi kalemden aktı bil bu su ashaba hem zemzem hem de sebil olsun

Foto 2. Mihrişah Valide Sultan Sebili, Eyüp.

Mihrişah'ın bânisi olduğu, 1794 senesinde yapımına başlanan ve 1797 senesinde tamamlanan Bahçeköy'deki Vâlide Bendi de, başkentteki askerî faaliyetlerle doğrudan ilişkilidir. Bahçeköy'den Maslak'a, Levend Çiftliği üzerinden bugün Harbiye'de bulunan makseme, oradan da Taksim'deki büyük maksem'e getirilen su, önceleri Tophane'de genişletilen Topçu Kışlalarının ve çevresinde yoğunlaşan nüfusun artan su ihtiyacını karşılar. Sonraları Tophane kışlasının askere yetmemesi üzerine Taksim'de inşâ edilecek olan ikinci Topçu kışlasına da yine bu sudan bir kol götürülür[26]. Vâlide sultan, yaptırdığı bu alt yapı hizmetini, su yolu hattı üzerindeki meskûn bölgelerde yaptırdığı çok sayıda meydan çeşmesi ile İstanbul halkına ilan ederken, bir yandan da sarayın gündelik hayattaki görünürlüğünü arttırmaya da vesile olur. Dolayısıyla Mihrişah'ın bu imar faaliyetini, sadece şehrin su ihtiyacı duyulan bölgelerine su sağlanmasına yönelik bir hayır işi olarak görmek doğru değildir.

Mihrişah Vâlide Sultan'ın 16 Ekim 1805 târihinde vefât etmesinden önce başlayan, ancak tamamlandığını göremediği son büyük projesi, yine askeri bir külliye içerisinde yer alan bir câmidir. Çeşitli belgelerde "*Taksim Topçu Kışlası yakınında bulunan câmi*" yahut "*Beyoğlu'nda Süvâri Topçuları Kışlası Câmii*" şeklinde anılsa da, bu câminin

[26] BOA HAT 253-14409 - Katalogda 1804 senesine târihlenmiş bu belgede, Tophane-i Âmire'deki kışlaların Topçu ve Toparabacı askerlerinin istihdâmına yetmediği, bu sebeple [daha öncesinde de Topçu askerlerinin yaz aylarında talim yeri olarak kullandıkları] Taksim civarında yeni bir kışla yapılmaya başlandığı, bu kışlanın etrafının hemen yapılaşmaya açılmaması için neler gerektiği konusunda bilgiler mevcuttur.

konumu tam olarak belli değildir. 1807 senesi sonlarına târihli bir keşif defterinde câminin, kışlanın Dolmabahçe tarafında inşâ edildiği bilgisi yer alır[27]. Dolayısıyla yapının, Humbaracı ve Lağımcı Ocağı Kışlasında bulunan Mihrişah Vâlide Sultan Câmiindeki gibi avlunun ortasında yer almadığı, kışlaya entegre biçimde, dörtgen planın Dolmabahçe kanadı üzerinde bir noktada konumlandırılmış olabileceği düşünülebilir. Kışla yapıları ile bir bütün olarak tasarlanan câmilere daha sonraki dönemlerde de rastlanması bu düşünceyi gerçekçi kılar. II.Mahmud devrinde Âsâkir-i Mânsûre-i Muhammediye ordusu için İzmir'de yapılmış bir kışla'da, câmi ile benzeri bir ilişki sözkonusudur. (Çizim 3) 1887 gibi çok daha geç bir târihte inşâ edilmiş Orhâniye Kışlası ise, kışlaya entegre câmi modelinin sembolik olarak ne derece kuvvetli olabileceğinin bir ispatı gibidir. (Foto 3)

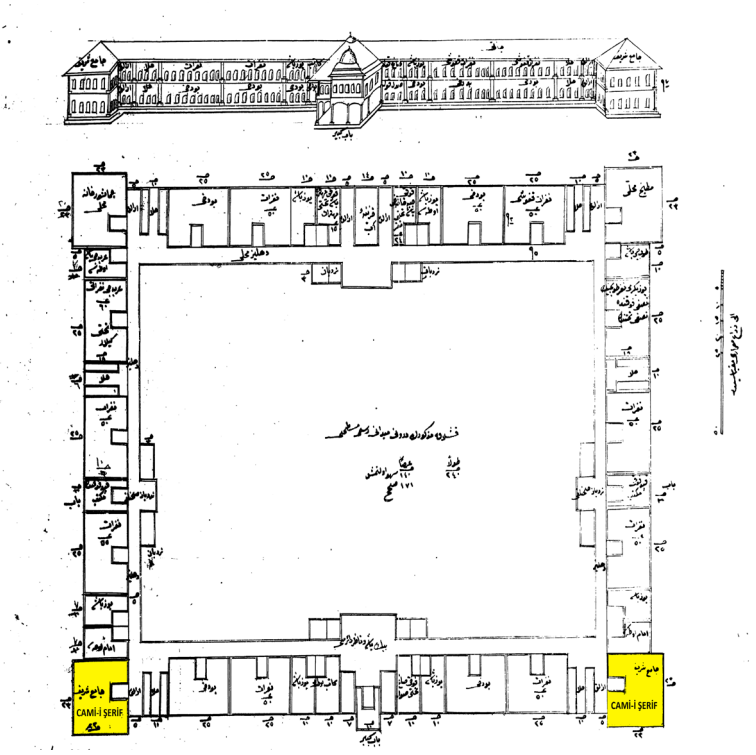

Çizim 3. İzmir Kışlasına dair plan ve cephe görünümü[28].

[27] BOA D.BŞM.BNE.d 16132 – Defter, 1807 yılı Ekim ayının muhtelif günlerindeki yazışmaları ve Taksim Topçu Kışlasına ait detaylı bir keşif tutanağı içerir.

[28] BOA HAT 336-19271E.

Foto 3. Orhaniye Kışlası, Yıldız.

Mihrişah Vâlide Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 5 ayrı vakfiye defterinde yer alan sekiz vakfiyesinden[29] sonuncusu olan 20 Aralık 1800 târihli vakfiyede, Mihrişah'ın III. Selim'in askerî projesine farklı bir açıdan da müdâhil olduğu görülür[30]. Yeni düzenlemeye göre, Mihrişah Vâlide Sultan, Vakıf geliri kuvvetlendiğinde, gelir fazlasının mütevellinin görüşü ile din ve devlet işlerine daha yararlı ve daha üstün sevap sağlayacak şekilde savaş işlerine, sefere çıkan, savaş eden İslâm askerlerinin teçhizine ve diğer savaş ihtiyaçlarına harcanmasını şart kılar. Aynı vakfiyenin ilerleyen bölümlerinde ise daha önce öngördüğü şartların bir bölümünden vazgeçtiğini ifade eder. Yeni duruma göre Mihrişah öncelikle Tophane'deki topçu ve top arabacıları ocakları erleri, Levent Çiftliği ve Üsküdar Kışlası'ndaki askerler ve diğer askerî sınıfların gerekli mas-

[29] İbrahim Ateş, "Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S. 25, s. 51-84; Vakıflar Genel Müdürlüğü, K.170 numaralı vakfiye defteri içinde 11 varaklı ve 15 şaban 1204 târihli olan vakfiye; Vakıflar Genel Müdürlüğü, K.170 numaralı aynı vakfiye defteri içinde derkenar olarak yazılan 25 ramazan 1204 târihli zeyl; Vakıflar Genel Müdürlüğü, K.170 numaralı aynı vakfiye defteri içinde derkenar olarak yazılan 27 rebi-ül evvel 1209 târihli zeyl; Vakıflar Genel Müdürlüğü, K.170 numaralı aynı vakfiye defteri içinde derkenar olarak yazılan 3 safer 1207 târihli zeyl; Vakıflar Genel Müdürlüğü, K.177 numaralı vakfiye defteri içinde 21 zilhicce 1209 târihli, 180 varaklı vakfiye; Vakıflar Genel Müdürlüğü, K.176 numaralı vakfiye defteri içinde 25 receb 1211 târihli, 46 varaklı vakfiye; Vakıflar Genel Müdürlüğü, K.175 numaralı vakfiye defteri içinde 23 cemaziyel-ahir 1215 târihli, 30 varaklı vakfiye; Vakıflar Genel Müdürlüğü, K.48 numaralı vakfiye defteri içinde 15 şaban 1215 târihli, 46 varaklı vakfiye; Vakıflar Genel Müdürlüğü, K.48 numaralı vakfiye defteri içinde 21 şaban 1220 târihli, 8 varaklı vakfiye (Bu, Mihrişah Vâlide Sultan'ın ölümünden sonra oğlu III.Selim tarafından annesinin ruhu için, onun adına tanzim edilmiş bir vakıftır.)

[30] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, K.48 numaralı vakfiye defteri, s. 75-79.

raflarını karşılamak üzere yardımda bulunmanın önemini vurgular. Ona göre cihad farizası için hazırlıklı olmak bütün yararların en önemli ve en lüzumlusudur. Sonra vakfının mütevelliliğine dair şartlarını sıralar. Buna göre kendisi hayatta iken mütevellilik kendi elinde olacak, vakfa ait her türlü mâli işlerle mütevelli vekili, kâtip, ruznamçeci ve câbi ilgilenecektir. Kendisi vefât ettiği vakit vakfın işlerini yürütmek üzere oğlu Sultan Selim'in mütevelli olmasını ister. Mihrişah'ın koyduğu şartların en dikkate şâyan olanı, vakıfla ilgili görevlilerin ücretleriyle masrafları çıkarıldıktan sonra, vakıf gelirinin arta kalanının tümünün Hazîne-i Âmire'de muhafaza edilmesi ve Kara Kuvvetleriyle ilgili askerî hizmetlerle cihad ihtiyaçlarına harcanmasıdır[31]. Mihrişah Vâlide Sultan'ın vakfına ait tüm gelir fazlasını III. Selim'in yeni bir Nizâm vermek için çabaladığı ordusunun hizmetine sunmuş olması, belki de Mihrişah'ın oğlunun askerî projesine olan en büyük ancak en az bilinen desteğidir.

Sonuç

Onaltıncı yüzyıl ortalarından itibaren resmî bir nitelik kazanan "Vâlide Sultan"'lık makamına gelen pâdişah anneleri, kimi zaman oğullarının nâmına, kimi zaman oğullarına rağmen, kimi zaman da oğulları ile birlikte devlet yönetiminde önemli bir rol oynarlar. Onsekizinci yüzyılın belki de en güçlü vâlide sultanlarından biri olan Mihrişah Vâlide Sultan da, ordunun modernizasyonu, idârî ve mâli sistemlerin ıslâhı ve nihayetinde imparatorluk içi ve dışındaki farklı platformlarda güçlü ve modern bir imparatorluk olarak var olmanın hedeflendiği bir dönemde, bu süreçlere farklı biçimlerde müdâhil olmuştur.

III.Selim'in fikri altyapısının ve ileriye dönük projelerinin şekillendiği şehzâdelik döneminden, 16 Ekim1805 târihinde Mihrişah'ın vefât etmesine kadar, anne-oğul'un yakın bir ilişki içinde olduğu kolaylıkla gözlenebilir. Selim'in annesine düşkünlüğü, çeşitli saraylarda annesi için yaptırdığı, hünkâr dâireleri ile doğrudan

[31] **Orjinal Metin:** *"şurûtu mezkûrenin bazısından rucû' edüp ve müceddeden şol veçhile şart ve tay'in eyledim ki, izhârı şaâiri dîni izhârı kelimetullâhil-mübîn zımnında şehriyârı Hazreti müşârünileyh efendimiz hazretlerinin müceddeden ihyâkerde-i şâhâneleri olan tophâneyi âmire ve toparabacılar ve ocakları neferâtları ve levent çiftliği ve Üsküdar kışlağı asâkiri ve sâir sunûfu askeriyenin masârifi zarûriyelerine i'ânei cümle umûrun akdemi ve istihdârı esbâbı umûru cihâdiye farîzası kâffei mesâlihin ehem ve elzemi olduğundan bünâyetillâhil-müteal zâtı maâlisıfat himmetdisârın caypaleşi örnek iffet ve erîkei pûrâyı evci ismetde berkarar oldukça vakfı şerifin tevliyeti yedi aliyyeme mahsus olarak kâffeyi umûr ve husûsu ve beher sene îrad ve masârıfâtı muhâsebesi kâim-makamı mütevelli ve kâtip ve rûznamçecisi ve câbîsi marifetleriyle ru'yet olunup ve bi'iradetillâhi Teâlâ (Yâ eyyetühennefsül mutmeinnetu ırci'î ilâ rabbiki râdiyeten merdıyyeten) dâveti kerîmine icâbet buyurduğunda vakfı şerîfime necli necîbı muhteremim Şevketlü mehâbetlü ismetlu, kudretlu pâdişâhı âlem-penâh hazretleri meşrûtiyet üzere mütevelli olup vakfı şerîfimin ümûr ve husûsunu idâre ve ru 'yet edüp, eyer irâde i ahliyei şâhâneleri şeref efzâyi sudûr eder ise vakfı şerîfimin bilcümle îrâdından ba'de ihrâcil vezâif vel mesârıf bâkî kalan mecmûu fazlai îrâdı cedîdi hümâyun defterdârı olanlara teslîm ile hazînei âmirede hıfz olunup umûru askeriyei berriye ve levâzımı cihâdiye masârıflarına harç ve sarf oluna..."* İbrahim Ateş, "Vakıflar"

fiziksel olarak ilişkili dâirelerle somutlaşırken, ruznâmelerden de ikilinin ne denli sık biraraya geldiği takip edilebilir. Kayıtlardan, anne-oğul'un genellikle askeri teftişlere ve törenlere birlikte katıldıkları ve ayrıca Selim'in çok defa annesini farklı sâhilsaraylarda ziyarete ettiği görülür. Mihrişah'ın hanedânın meşruiyetini güçlendirmeye yönelik hayır işleri olarak da ele alınabilecek olan imar faaliyetlerini değerlendirirken, bu yakınlık ve birlikte geçirilen mesai gözardı edilmemelidir.

Yaptırdığı çeşme, hamam, câmi ve mescitleri, konumları ve içinde bulundukları külliyelerin askerî niteliği bağlamında ele almak, Mihrişah Vâlide Sultan'ın îmar faaliyetlerini farklı bir açıdan değerlendirmeyi mümkün kılar. Buna göre, Mihrişah'ın bânisi olduğu yapıların, Yeni Düzen'in meşrûlaştırılmasına yönelik birer araç olduğu ve anne-oğul'un aynı siyâsî hedefe farklı araçlarla hizmet ettiği söylenebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

K.48 numaralı vakfiye defteri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

CZ 302

D.BŞM.BNE.d 16132

HAT 1487-63

HAT 253-14409

HAT 336-19271E

HH 53975

Araştırma Eserleri

Alpgüvenç, Can, *Hayırda Yarışan Hanım Sultanlar*, Kaynak Kültür Yayınları, Istanbul, 2000.

Ateş, İbrahim, "Hayrî Ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S.25, s. 51-84.

Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi -Târih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni;Tahlil ve Tenkitli Metin-*, ed.Mehmet Ali Beyhan, c.I-II,TTK Yayınları, Ankara 2003.

Fâzıl (Enderûnî), *İbtidâ-yı Divân-ı Fazıl Bey Enderûnî*, Daruttıbaa, Bulak [Kâhire] 1842.

Galib, *Şeyh Galib Divanı*, ed.Muhsin Kalkışım, Akçağ Yayınları, Ankara 1994.

Hovhannesyan, Sarkis, *Payitaht İstanbul'un Târihçesi*, Târih Vakfı Yurt Yayınları 34, İstanbul 1996.

İnan, Ahmet, "Eyüp Sultan'da Mihrişah Vâlide Sultan İmareti", *Eyüp Sultan Târihi*, c.2, İstanbul 2008.

Kırlı, Cengiz, *The Struggle over Space: Coffeehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York: Binghamton University, 2000.

Melling, I. A., *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Ertuğ & Kocabıyık, İstanbul 2003.

Necipoğlu, Gülru, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Reaktion Books, London, and Princeton University Press, Princeton, NJ, 2005, s. 121-122.

Özcan, Ali Rıza "Mihrişah Vâlide Sultan Türbesi Yazıları", *IX.Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, İstanbul 2005.

Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2008.

Sarıcaoğlu, Fikret, *Sultan I. Abdülhamit : Kendi Kaleminden Bir Pâdişahin Portresi*, TATAV, İstanbul 2002.

Sırkâtibi Ahmed Efendi, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme*, ed.Sema Arıkan, TDK Yayınları, Ankara 1993.

Thyss Şenocak, Lucienne, *Osmanlı İmparatorluğunda Kadın Bâniler: Hadice Turhan Sultan*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

Uğurlu, Ayşe Hilâl, *III. Selim'in İstanbul'u: Siyâsî ve Askerî Dönüşümler Işığında İmar Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İTÜ, Temmuz 2012.

Uslu, Ş., *Surûrî-i Müverrih'in Manzum Târihleri (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin sf. 1-50)*, Basılmamış yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya 2008.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi, TSMA 4819", *Belleten*, XXXVII, 1973, s. 607-662.

Yeşil, Fatih, *Nizâm-ı Cedîd'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Odusunda Değişim, 1793-1826*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Yıldız, Aysel, *Vaka-yı Selimiyye Or The Selimiyye Incident: A Study Of The May 1807 Rebellion*, Basılmamış Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2008.

KULA MERYEM ANA KİLİSESİ KARAMANLICA MEZAR TAŞLARI

RÜSTEM BOZER* - SERKAN SUNAY**

14. Yüzyıl ortalarında Germiyanoğulları idaresine geçen Kula, 1429'da Yakup Bey'in vefatından sonra bir Osmanlı sancağı haline gelmiştir[1]. Önceleri Kütahya merkezli Anadolu Eyaleti'nin Merkez Sancağı'na, 1864'te ise Aydın Vilayeti'nin Saruhan Sancağı'na bağlanan Kula, Osmanlı idaresinde farklı dine ve kültüre mensup toplumların bir arada yaşadığı sade bir kasaba kimliğiyle öne çıkar. Bütünü teşkil eden nüfusun ihtiyaçlarına yönelik dini ve sosyal binalarla donatılan Kula, sahip olduğu kültür mirası ile farklı inançlara sahip toplumların sanatsal değerlerini halen günümüze yansıtabilen önemli bir kenttir.

Kula'nın kültürel mirası içinde dönemin sosyo-kültürel yapısına ışık tutan kayda değer bir olgu da mezar taşlarıdır. Ait olduğu dönemin ve zümrenin sanatsal beğenisini yansıtan süslemeleri ve tarihi birer belge niteliğindeki kitabeleri bu eserleri önemli kılar.

Kula ile ilgili daha önceleri de bazı çalışmalarımız olmuştu[2]. Bu yazımızda Kula'da yeni tespit edilen Karamanlıca yazılmış bir grup mezar taşını ele almaktayız.

Mezar taşlarını tanıtmadan önce Karamanlılar ve Karamanlıca hakkında bir takım öz bilgiler vermeyi lüzumlu buluyoruz. Bu hususta evvelce kapsamlı araştırmalar yapılmıştır[3]. Etnik menşei tartışılan bu topluluğun adından "*caramanos*"

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE rbozer@ankara.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE ssunay@ankara.edu.tr

[1] Bkz., Talip Yücel, "Kula", *Türk Ansiklopedisi*, C.XXII, (1975), s. 336; Rüstem Bozer, *Kula'da Türk Mimarisi*, Ankara 1990, s. 2.

[2] Rüstem Bozer "Kula'da Türk Devri Mimari Araştırmaları I: Sivil Mimari", *D.T.C.F. Dergisi*, C. XXXII, s. 1 - 2, (1988), s. 3 – 21; *Kula Evleri*, Ankara 1988; *Kula'da Türk Mimarisi*, Ankara 1990; Rüstem Bozer-Serkan Sunay, "Kula'da İnşası İstenen Bir Kiliseye Dair Osmanlı Arşivlerindeki Bazı Belgeler", *Belleten*, C. LXXVII, S.280, Ankara 2013, s. 911-926.

[3] Janos Eckmann, "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar, I. Phonetica" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.VIII, S.1-2, Ankara 1950, s. 165-200; Evangelia Balta, "Karamanlidika"(Çev: B. Berkol), *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 62, İstanbul 1989, s. 59-60; "Karamanlıca Kitapların Dönemlere Göre İncelenmesi ve konularına Göre Sınıflandırılması", *Müteferrika*, S.13, İstanbul

ifadesiyle ilk defa 16.yy. ortasında İstanbul ve Anadolu'nun bir bölümünü gezen Alman seyyah Hans Dernschwam bahsetmektedir[4]. Seyyaha göre Karaman'dan gelen Rumca bilmeyen bu hristiyan topluluk İstanbul'da Yedikule yakınında sakin olup Türkçe konuşmakta ve ibadet etmekte; yazılı eserlerini de Yunan alfabesiyle yine Türkçe vermektedirler.

Bu zümrenin etnik menşei ve milliyeti üzerinde durmuyoruz, ancak bu hususta öne çıkan iki ayrı görüşü özetle tekrarlamakta yarar görüyoruz. Birincisi, bu insanların Rum kökenli olduğu ve baskı neticesinde veya Anadolu'nun diğer bölgelerindeki soydaşlarından soyutlandıkları için Türkçe konuşmak mecburiyetinde kaldıklarını savunan görüştür[5]. Bilim dünyasında daha fazla kabul gördüğü anlaşılan diğeri ise bunların Anadolu'nun Türklerce fethi evvelinde Bizans içerisindeki Bulgar, Avar, Peçenek, Uz, Kıpçak gibi hristiyanlaşmış fakat dillerini unutmamış Türk boylarından geldiği veya Anadolu'nun Türkleşmesi esnasında hristiyanlığı benimseyen Türklerden olduğudur[6]. Osmanlı devrinde kendi inançlarına ve geleneklerine uygun biçimde uzun yıllar yaşamlarını sürdüren bu insanlar cumhuriyetin ilk yıllarında mübadele ile Yunanistan'a gönderilmiştir.

Anadolu'da Türkçe konuşan ve ibadetini dahi bu dilde ifâ eden hristiyanların ortak adı şeklinde beliren Karamanlı tabiri, son yapılan araştırmalara göre coğrafi aidiyet manasından öte, çok daha kapsamlı bir bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Dolayısıyla aynı husus Karamanlıca için de geçerlidir. Zirâ, Yunan harfleriyle Türkçe yazan ve ibadet eden bu zümrenin mirası olan kitabeler, sadece seyyahın

---

1998, s.1-7; Cami Baykurt, *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler*, İstanbul 1932; Mustafa Ekincikli, *Türk Ortodoksları*, Ankara 1998; Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara 2003; Cihan Çakmak, "Karamanlı Türkçesine Genel Bir Bakış Denemesi", *1.Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 16-19 Kasım 2011, C.2, Ankara 2012, s.185-208; Harun Güngör, "Bir Rus Araştırmacı Gözü ile Karamanlılar", *1.Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 16-19 Kasım 2011, C.3, Ankara 2012, s.401-406; Ahmet Turan Türk, "Leksikon Ellino-Turkikon'dan Hareketle Grek Asıllı Karaman Alfabesi", *1.Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 16-19 Kasım 2011, C.1, Ankara 2012, s.123-138; Adem Öger-Ahmet Turan Türk, "Kültürel Bağlamda Kapadokya bölgesinde Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabelerin Dili", *International Journal of Social Science*, Vol.6, Issue 8 (Doinumber:http://dx.doi.org./10.9761/JASS2137), 2013, s. 1137-1151 .

[4] F.Babinger, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinaisen (1553/1555)*, Berlin 1923, s.52; Hans Dernschwam'ın 1553-1555 yılları arasında İstanbul ve Anadolu seyahati esnasında kaleme aldığı günlüğü, Franz Babinger tarafından yayınlanmış, ayrıca bu eser Yaşar Ören tarafından Türkçe'ye de çevrilmiştir. Bkz., H.Dernschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü (Çev: Y.Ören), Ankara 1992, s. 78.

[5] Bu görüşü savunanların başında Sofokles Hüdaverdioğlu gelmektedir. Bkz., Θθεοδοτος–Σοφοκλης Αβρ., "Η τουρκοφωνος Ελληνικη φιλολογια 1453-1925", (La Litterature Grecque Turcophone 1453-1925) Επετηρις Εταιρειας Βυζαντινων Σπουδων, 7, Αθηναι 1930, s. 299-307

[6] Bkz., E.Balta, "Anadolu'lu Türkofon Hristiyan Ortodoksların Ulusal Bilinçlerini Araştırmaya Yarayan Kaynak Olarak Karamanlıca Kitapların Önsözleri", *Tarih ve Toplum*, 13/74, İstanbul 1990, s. 84; H.Güngör, "Bir Rus Araştırmacı...", s. 405.

bahsettiği İstanbul'da veya Karaman ve çevresinde karşımıza çıkmakla kalmıyor; şimdilik Orta Anadolu ve yakın çevresinde yoğunlaşsa da Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde de tespit edilebiliyor ve gün geçtikçe yeni örnekler ortaya çıkıyor[7]. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Alanya'da böyle bir topluluktan bahseder[8]. Semavi Eyice, yayınladığı bir dizi makalesinde, Karadeniz Ereğli'si ve Silifke Taşucu gibi farklı merkezlerden çeşitli kitabeleri konu edinmektedir[9]. Ege Bölgesinde Karamanlıca yazan bu hristiyanlara dair belki de kapsamlı araştırmalar yapılmadığı için örnek tanımıyorduk. Konuya dair ilk eserler Kula'da karşımıza çıkıyor.

Kula'da mezar taşlarından başka Yunan harfli Türkçe kitabeler, hristiyanlara ait evlerde de yer alır. Ayrıca, çıkarttığı gazeteler ve yazdığı kitaplarla Karamanlı edebiyatına büyük katkılar sağlayan Evangelinos Misailidis (1820-1890) aslen Kula'lı olup ifadelerinden Karamanlılara dair pek çok bilgi öğrenilmektedir[10]. 19. yüzyıl sonunda Kula'dan geçen Philippson, Rumların Türkçe konuştuğunu, Rumca bilmediğini ve öğrenebilmek adına okul yaptırdığını aktarmaktadır[11].

Kula'daki Eski Kilise olarak bilinen mabedin bahçesinde mevcut mezar taşlarından birkaçı yayınlanmıştı[12]. Fakat bunlardan başka, Kula'da halen mevcut Meryem Ana Kilisesi'nin restorasyon çalışmaları esnasında bir grup mezar taşı ortaya çıkmıştır.

Tanıtmaya çalışacağımız bu eserler yıllardır Kula'da yaptığımız araştırmalara göre şimdilik en yoğun Karamanlıca metinleri sunarlar. Bahsi geçen kilisenin mezarlığına ait ve hepsi mermerden yapılmış mezar taşları kronolojik sıra dikkate alınarak biçim, yazı, süsleme gibi nitelikleriyle tanıtılıp düşüncelerimiz aktarılacak

[7] Yakın zamanlarda Karamanlıca kitabeler üzerine çalışmalar artmıştır. Bkz., Harun Güngör, "Karamanlıca (Grek Alfabeli Türkçe) Bir Kitabe, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.33, İstanbul 1984, s.95-101; "Karamanlıca Üç Kitabe" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.34, İstanbul 1989, s.29-31; "Niğde ve Nevşehir Yöresinde Karamanlıca Kitabeler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.168, İstanbul 2000, s.44-46; İbrahim Öztürk, "Niğde'de Yaşamış Türk Ortodokslar ve Onlardan Kalan Üç Kitabe" *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, Niğde 1996, s.81-87.

[8] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Dokuzuncu Cilt, (Anadolu-Suriye-Hicaz), İstanbul 1935, s.297.

[9] Semavi Eyice,"Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler", *Belleten*, C.XXXIX, S.153, Ankara 1975, s.25-48; "Anadolu'da "Karamanlıca" Kitabeler II (Grek Harfleriyle Türkçe Kitabeler), *Belleten*, C.XLIV, S.176, Ankara 1980, s.683-696.

[10] Misailidis hakkında bilgiler için bkz. Robert Anhegger, "Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konuşan Soydaşları, *Tarih ve Toplum*, S.50, İstanbul 1988, s. 175-177; Evangelia Balta, "Evangelinos Misailidis'in Yunanca ve Karamanlıca Yayınlarına Osmanlı Kaynaklarının Tanıklığı" (Çev: Ari Çokona), *Toplumsal Tarih*, S.188, İstanbul 2009, s. 24-30.

[11] Alfred Philippson, *Reisen und Forschungen im Westlichen Kleinasien*, IV. Heft, Das Östliche Lydien und Südwestliche Phrygien, Gotha Justus Perthes 1914, s.16 [Dr. A. Petermans Mitteilungen, Ergänzungsband XXXVIII (Heft 177-180) Gotha Justus Perthes 1914]. Yazarlardan R.Bozer de mübadele öncesi o insanlarla aynı zamanda yaşayan Kula'lı büyüklerinden benzer bilgileri duyarak büyümüştür.

[12] Ahmet Çelikkol, "Kula'da Karamanice Mezar taşları", *Popüler Tarih*, S.58, İstanbul 2005, s.16-17.

ve fakat taşlardaki metinlerin filolojik irdelenmesi üzerinde durulmayacaktır[13]. Metinlerin yazımızdaki ifadesinde orijinalindeki satır ve harf düzenine bağlı kalınmıştır[14].

Tanıtacağımız mezar taşlarının bu zümre hakkında farklı disiplinlerden araştırmacılara yeni bilgiler sunacağını düşünüyoruz.

1840 yılında vefat eden *Hezenora* için yapılmış mezar taşının küçük bir parçası mevcuttur[15]. Herhangi bir süsleme tespit edilemeyen mevcut taşın üst kısmındaki sene kaydının altında hepsi büyük harfle yazılmış altı satırlık metnin bir bölümü görülebilmektedir (Fotoğraf 1). Metin şöyledir:

1840

YA RAPPİ PU MEZARTA TE

FN[16] OLUNAN HEZAN

ORANİN ZEVZE …[17]

ETLU MARUSU

…ATİSAHLİ[18]

…..KETİR

16 Eylül 1842'de ölen *Rodoslu Nikola Hoca* için yapılmış mezar taşı dikdörtgen biçiminde olup alt tarafı diyagonal bir hatla kırıktır (Fotoğraf 2). Kırık parçası mevcuttur[19]. *Nikola Hoca*'nın vefatından sonra söz konusu mezar taşına üç evladının daha adı eklenmiştir. *Hoca*'ya ait metnin altına önce 7 Mart 1846'da ölen kızının, sonrasında ise 25 Ekim 1864'te ölen oğlu *Dimitrios*'un bilgileri yazılmıştır. Formu, çerçeve bordürü gibi kısımlarıyla tasarımı tamamen bitmiş; verilen üç kişinin bilgileriyle yüzeyinde metin yazacak yer kalmamış taşın alt kısmındaki küçük bir boşluğa *Nikola Hoca*'nın 15 Ocak 1873'te ölen diğer kızı *Mariyo*'nun adı sıkıştırılmıştır. Tek bir me-

[13] Kula'da yaşayan ve Rum olarak tanımlanan bu hristiyan toplumun etnik menşeine dair tartışmalar da bu yazının konusu dışındadır.

[14] Yunan Alfabesiyle yazılan kitabelerin Latin harflerine transliterasyonu için katkı sağlayan Bahar Özdemir'e, yanı sıra Ermeni harfleriyle yazılı metin için yardımını esirgemeyen Doğanay Eryılmaz'a teşekkürlerimizi sunuyoruz.

[15] Söz konusu parça 56 x 40 cm. ölçülerindedir.

[16] "Defn" olmalıdır.

[17] Bu bölümdeki "ETLU" ifadesi "RAHMETLU" olarak tamamlanabilir.

[18] Sonraki örneklerimizde görüleceği üzere, buradaki ifade kalıp olarak "SEMAVİ PADİŞAHLIĞINDA HATIRINA GETİR" diye tamamlanabilir.

[19] Mezar taşı 64 x 64 ve 64 x 125 cm. ölçülerinde iki parça halindedir. Taşın asli halinde 64 x 189 cm. ölçüleriyle bir hayli anıtsal olduğu anlaşılmaktadır.

zar taşında aynı aileden gelen dört ayrı kişinin adının bulunması ilgi çekici bir özellik olarak belirmektedir. Taşın üst ve yan kenarlarında bir bordür dolaşmaktadır. Bordürün üst köşeleri çeyrek daire formunda içe doğru kavislidir. Yan kenarlarda uçları geriyle kıvrılmış "V" formundaki motiflerin dizisinden oluşan bir süsleme vardır. Metinlerin hepsi büyük harfle olmakla birlikte, kişilere ait bölümlerin harf yükseklikleri ve karakterleri farklıdır. Metinler şu şekildedir:

1842 SEPTEMVROİ 16
YA RAPPİ PU MEZARTA TEFN
OLUNAN KULUNG RODOSLU
NİKOLAOS HOCAYI Sİ
MAVİ PATİSAHLİGİNDA
AVRAAM KULPLERİNE RA
HATLAMAYA NAİL EYLE

1846 MARTİOU 7
YARAPPİ PU MEZART
A TEFN OLUNAN KULU
N NİKOLA HOCANIN KIZI
ITAR…K.İ HATİRİNA
KETİR SİMAVİ PATİSAHLİGİNDA[20]
……
YA RAPPİ HATİRA KETİR PU
KABRİDE OLAN KULUN NİKO
LA HOCA MAHTOUMİ DİM
İTRİOS SİMAVİ PATİSAHLİGİNDA
HATİRA KETİR VE AF EYLE

[20] "HATIRINA GETİR SEMAVİ PADİŞAHLIĞINDA" olarak tamamlanabilir.

1864 OKTOM 25

1873 İAN 15

VE NİKOLİ HOCANIN KIZI

MARİYOYU

Dikdörtgen biçiminde tasarlandığı anlaşılan taş kırık üç parça halindedir; sol alt kısmı bugün eksiktir[21] (Fotoğraf 3). Ön yüzüne köşeliklerin de vurgulandığı yarım daire formunda bir kemer yapılmıştır. Konsollara oturtulduğu görülebilen kemer boşluğunda tamamı büyük harfli altı satırlık metin yazılıdır. Daha sonra ilavelere imkan tanımak için taşın alt yarısı boş bırakılmıştır[22]. Sağlam kısımlardan seçilebilen metni şöyledir:

1842 SEPTEMPU..18

YARAPPİ HATIRINA …

PU MEZARTA TEFN OLUNAN

KULUN UHPL…OTPA

……TZ…U…O THEOSSU

……R ..S[23]

Keleş Pali'nin oğlu *Gavril* için yapılmış mezar taşı dikdörtgen biçiminde, kırık iki parça halindedir[24] (Fotoğraf 4). Sağ alt tarafı eksik olan taşın üst kısmına köşelere yakın basitçe birer çiçek yapılmıştır. Alt tarafı kıvrımlı ve geniş yapraklı bu bitkisel süsleme karşılıklı olup simetrik sayılabilir. Bunun altında tüm alanı kemer gibi taçlandıran kavisli bir bordür içinde "1843 MAİOU 2" yazılıdır. Taşın ortasına ise kazınarak tamamı büyük harflerle metin yazılmıştır. Metnin altına nefesli bir müzik aleti veya divit kutusu olabilecek bir tasvir, bunun da sol alt tarafına bir el figürü ve makas yapılmıştır. Dört satırdan ibaret metinde şu ifade yazılıdır:

[21] Mevcut parçası 55 x 103 cm. ölçülerindedir.

[22] Bu boş kısımda görülen "İRFAN" yazısı, çok daha sonraki bir devirde eklenmiş olup, orijinal metinle ilgisi yoktur.

[23] Diğer taşlardaki ifadelerle karşılaştırıldığında bu kısımda ifade "Tanrı Günahlarını Affetsin" anlamındaki "O Theos Sinhoresi" olmalıdır.

[24] Mezar taşı 58 x 112 cm. ölçülerindedir.

PU MEZARTA TEFNOLAN KE
LES PALİNİN OGLU GAVRİLİ
HATİRİNA KETİR SEMAVİ PA
TİSAHLİGİNDA KELTİKTE

13 Mart 1852 tarihinde ölen *Martha* için yapılmış mezar taşı dikdörtgen formdadır[25] (Fotoğraf 5). Taşın üst köşeleri dilimlidir ve ince bir çizgiyle tüm alan çerçevelenmiştir. Ön yüzündeki tamamı büyük harfli kitabesi altı satırdan ibarettir. Yer yer silindiği için bir kısmı okunamayan yazıda şu ifade yer alır:

1852 MAIO 13
POU MEZARTA TEFN OLUNAN
RAHMETLOU…ARİT …. .A
GIKYEV KIZI… MARTHA
PMOİ RUHU ……..
MUASER İDESİR AMİN

1 Haziran 1852'de ölen *Angelina* için yapılmış mezar taşının üst kenarı basık kemer formundadır[26] (Fotoğraf 6). Taşın dış hatlarına uygun olarak kenarlarına bir çerçeve hazırlanmıştır. Bu çerçevenin üst kısmında bitkisel bir süsleme vardır. Taşın üst köşelerinden ortaya doğru yönelen geniş yapraklı dallar ortada dört yapraklı bir rozet çiçeğine tutturulmuş, bu çiçeğin altına ve üstüne de birer palmet yerleştirilmiştir. Bu kompozisyonun her iki yanında bağımsız birer çiçek bulunur. Süslemelerin altına altı satırlık metin büyük harfle kaydedilmiştir. Taşın alt yarısı boştur. Metindeki ifade şöyledir:

1852 İLİOU 1
PU FANİDEN KUC
İDEN KULU HAMİ

[25] Mezar taşı 49 x 59 cm. ölçülerindedir.
[26] Mevcut parça 52 x 138 cm. ölçülerindedir.

SAİLİNE … ANGE
LİNAYI SİMAVİ PATİ
SAHLİGİNA MİASER
EYLE

Mezar taşı kırıldığı için üç parçadır[27] (Fotoğraf 7). Dikdörtgen biçimindeki taşın üst kenarı basık kemerli bir forma sahiptir ve bu kemer iki yandaki iyon tarzında işlenen antik sütun başlığı ile başlıkların da yukarısına konan kıvrım dallar üstüne oturur. Kemer alınlığına sekiz yapraklı bir çiçek motifi yerleştirilmiştir. Taş, üst yarısındaki metinlere göre, iki kişi için kullanılmış; alt kısmı muhtemelen daha sonra ilaveler yapmak üzere boş bırakılmıştır. 2 Ağustos 1852 yılında ölen kişiye ait üstteki beş satırlık metnin şahsın ismi de bulunan üçüncü satırı kırılmadan dolayı önemli ölçüde yok olmuştur. Alttaki dört satırlık metinde ise iki yıl sonra, 10 Şubat 1854 yılında vefat eden kızı "*Maria*"nın bilgileri verilmiştir.

Taşın alt bölümünde yukarıdaki sütün başlıklarına benzer birer sütun kaidesi yapıldığı görülür. Kaidenin altına geniş yapraklı dalları bulunan simetrik birer çiçek motifi yapılmıştır. Ortadaki alana kulplu ve emzikli, üst kısmı vazoya benzer bir kaptan çıkan çiçek demeti işlenmiştir. Hayat ağacı şemasını çağrıştıran bu kompozisyonu iki yanda birer kuş figürü tamamlamaktadır. Kuyrukları işlenmeyen ve sadece gövdelerinin ön kısımları belirtilen kuşlar simetrik durumdadır. Gözleri basit birer daireden ibaret olup, gagalarıyla küçük birer bitki/nesne tutmaktadır. Bu süslemelerin yukarısında, sol tarafta, ne olduğunu tam olarak çözümleyemediğimiz çerçeveye benzer bir tasvir vardır.

Tamamı büyük harflerle yazılmış metinler şu şekildedir:

1852 AVGOS 2
PU DARİ FANİDEN KİO
TZ İDEN KULUN PERE
……..EHDİ
İS….ANİ SİMAVİ PATI
SAHLİGİNDA HATİRA KETİR

[27] Taş bütünü yaklaşık 60 x 150 cm. boyutlarında olmalıdır.

1854 FEVR 10
VE KIZI MARİAYI TAHİ
HATRA KETİR PATİS
AHLİGİNDA

Mezar taşı dikdörtgen formunda olup, kırık iki parça halindedir[28] (Fotoğraf 8). Taşın alt yarısı boştur. Üst kısımdaki metinden iki farklı kişi için kullanıldığı tespit edilir. İlk olarak 15 Kasım 1869'da ölen *Doğan*[29] oğlu *Emmanuili* için hazırlanan yedi satırlık metin altına 10 Eylül 1871 tarihinde ölen *Georgi* kızı *Anastasia* için de beş satırlık bir metin eklenmiştir.

Taşın üst köşeleri kavislidir. Ön yüzde kenarları bir süsleme bordürü dolaşmaktadır. Bordürde kıvrım dal ve stilize bir çiçeğin birbirine bağlanarak tekrarlandığı bir kompozisyon görülür. Motifler zemin oyularak belirtildiğinden rölyef etkisi hissettirir. Oyulan kısımlar korozyondan daha koyu, motifler ise buna oranla daha açık renktedir.

Taşta şu ifadeler kayıtlıdır:

1869 NOEMVRİOU 15
YA RAPPİ HATİRİNGA KE
TİR PU MEZARDA DEFN
OLUNAN RAHMETLİ KUL
UN DOAN OGLU EM
MANUİLİ SEMAVİ PA
TİSAHLIGINDA

1871 SEMPTEMVRİOU 10
VE EHLİ KUZEL GEORGİ
KİZİ RAHMETLİ ANA
STASİAYI: O THEOS TUS
SİNHORESİ

[28] Mezar taşı 69 x 144 cm. ölçülerindedir.
[29] Metinde geçen "Doan"ihtimal ki Türk ismi olan Doğan'dır ve bu bakımdan dikkat çekicidir.

29 Eylül 1872'de ölen *Tursunoğlu Angelini* evladı *Mihail* için yapılmış mezar taşı dikdörtgen biçiminde olup[30] üst kısmı her iki yanda kavislendirilmiş ve ön yüzüne de aynı hatlarla çerçevesi yapılmıştır (Fotoğraf 9). 12 satırlık metinde baştaki dört satır büyük, diğerleri ise küçük harflidir. Üstte, ölüm tarihi ve kişi adı, altta ise bahsi geçen zatın ölümüne istinaden duyulan üzüntüye yönelik bir ifade kayıtlıdır. Metinde geçen isimlerden "*Tursunoğlu*"nun bir Türk ismi olması dikkat çekicidir. Metnin altında sağ tarafta bir divit kutusu mevcuttur. Metin şöyledir:

1872 SEMTEMBR 29
TURSUNOGLU ANGELENİY MAH
DUMİ RAHMETLİ MİHAİLİN
VEFATI O THEOS SİNHOR
her ki nevreszei gonde ne reva eznerdun
zerki kul senle kara hak ile yehsan olsun
feyzu salız ola …hanli … iken ...
mari hasretle yanana … gerisu zan olsun
… felek arzu revsinde zeralm yokdur
lakin ana babası bağrıları kan olsun
vasili pagid ziyan ola .. Mihailin
pirkuren zarihin iha…kadoa han olsun

Mezar taşının Erzincan'ın Kemah İlçesi'ne bağlı Pakariç Kariyesi'nden gelerek, 10 yıl ara ile Kula'da vefat eden iki Ermeni için yapıldığı anlaşılmaktadır. Üst kısmı yarım daire kemer formunda[31] olan ve aşağıya doğru daralan taşın neredeyse bütün yüzeyi metin için ayrılmıştır (Fotoğraf 10). Her iki kişi için de ayrı birer bölüm halinde hazırlanan metinler harf yüksekliği ve karakteri bakımından aynı kişinin elinden bir seferde çıkmış gibidir. Yazıların alta doğru küçülerek gittiği görülür. Anlaşılıyor ki, yazılmak istenen metnin sığmayacağı fark edilince bu durum ortaya çıkmıştır. Dikkat çeken önemli bir husus, aynı metnin taşın sol tarafında Ermeni sağ tarafında ise Yunan harfleriyle Türkçe yazılmasıdır. Tamamı büyük harflerle kaydedilen metinde 1880'de 45 yaşında ölen *Matdeos P Elpizian* için Ermeni harfleriyle 14, Yunan

[30] Mezar taşı 70 x 161 cm. ölçülerindedir.
[31] Mezar taşı 70 x 133 cm. ölçülerindedir.

harfleriyle 15; 1890'da 21 yaşında ölen *Misak Ğ Elpizian* için ise her iki alfabeden 14'er satır vardır. Ölüm yılları, yaşları ve soyadları dikkate alındığında bu kişilerin baba-oğul veya çok yakın akraba oldukları söylenebilir. Metinler şu şekildedir:

MADTEOS B ELBİ
ZEN ASLI ZATIMZ
AN ASLI KEMMAHDR
PAKARİÇ KARİEMİZ
DERD U ELEM ALDI EHL
U BEYTİMİZ
TARİK 1880. OGS. 2
SİN 45 DE VEFİATZ
EY CÜMLE İNSANUZE
ÖRNEK OLSUN ZİKRMZ
OKUDUKÇA BU
TARİKİMİZ
SAKINSIN GÜNAHDN
AŞKI HELSKEARMZ

MADTEOS PELPİZ
İAN ASLI ZATİMZ
AN ASİL KEMAHDİR
PAKARİDZ KARİEMİZ
DERD U ELEM ALD
İ EHLU PEYTİMZ
TARIK 1880 AVS
45 SİNDE VEFATIMIZ
EY CÜMLE İNSAN
ÖRNEK OLSUN ZİKRİMİZ
OKUDUKÇA PU
TARIKIMZ
SAKINSIN KUNAH
DAN ASKİHELLS
KİARİMİZ

MİSAK Ğ ELBİZEN
ASLI ZATIMIZ
İSKEANIMIZ KEMH
PAKRİÇ KARİEMİZ
SENE 1890 PTR. 9. 21.
SİN VEFAATIMZ
AH ÇEKDİLER CÜMLE

MİSAK G ELPİZİAN
ASLİ ZATİMİZ
İSKİANİMİZ KEMAH
PAKARİDZ KARİEMİZ
SENE 1890 FEVR 9 21
SİNDE VEFATIMIZ
AH ÇEKDİLER ÇÖ

AHLİ BEYTİMİZ	LE EHLİ PEYTİMİZ[32]
KEDER İLE DOLDU	KEDER İLE DOLDU
HEP DOSDLARIMIZ	HEP DOSTLARIMIZ
GÜVENMEN GENÇLİYE	KUVENMEN KENCLİYE
MALA EMVALA	MALA EMVALA
HEP BATIL DI	HEP PATİLDİR
SEMADA HİSE ALA	SEMADA HİSE ALA

5 Nisan 1886'da ölen *Avram* oğlu *Sokrati*'ye ait mezar taşı boyuna dikdörtgen formundadır[33] (Fotoğraf 11). Taşın yan ve üst kenarını kıvrım dallar ve geniş yapraklardan oluşan bitkisel bir bordür dolaşır. Bu süsleme taşın üst bölümü ortasında dört yapraklı bir çiçeğe bağlanır. Taşın alt kenarında da biraz daha enli olmak üzere bitkisel bir bordür bulunur. Metnin tamamı küçük harflerle yazılmış on altı satırdan meydana gelir. İlk satırda ölüm tarihi kaydedildikten sonra mezarın kime ait olduğu bilgisi verilmektedir. Diğer satırlarda ölen kişinin ardından duyulan üzüntü, şiirsel bir anlatımla verilir. Taşın alt tarafında sağ tarafa yakın konumla bilekten itibaren bir el tasvir edilmektedir. Divit kutusuna uzanan ve divitlerden birini tutan bu elin bilek kısmında barok dönem giysilerini andıran dökümlü bir gömlek kolu görülür. Mezar taşında şu ifadeler yer alır:

1886 ovriu 5
Avram oglu sokratinin kapridir
ey felek nize pizettig kariye
omrum pilem fani uzre
on tokus sininle gunahker kulin
ne reva kulun ogluyla ….
…gölge.. ……..
biz felekin elinden….

[32] Hristiyanlıkta da islamiyetteki manasına yakın anlamda kullanılan "Ehli Beyt" ifadesi bu metinde ölen zatın akraba çevresini vurgulamaktadır.

[33] Mezar taşı 60 x 145 ölçülerindedir.

Mezar taşı dikdörtgen biçiminde olup, alt bölümü vaktiyle kırılmış ve kaybolmuştur[34] (Fotoğraf 12). Yıpranmış durumdaki üst kısmın ortasında daire içinde bir haç; bunun altında ise yan yana sıralanmış ters ve düz üçgenlerden oluşan geometrik bir süsleme görülür. Bu sıranın altında ise çizgisel karakterde dalga benzeri bir motif, sağ alt kısımda ise bir çiçek tasviri vardır. Mevcut kısmında en az dört satırdan oluşan tamamı büyük harfli bir metnin varlığı tespit edilmektedir. Metindeki ifadelerden bazıları okunamamaktadır. Okunabilenler şöyledir:

PXME

ZARKEM(N)

OGLU XN

…HST…

Ele aldığımız bu örneklerden başka, tarihleri ve kimin için yapıldıkları tam anlaşılamayan/bulunmayan bazı kırık taşlar da mevcuttur. Bunlarda "pu…tefn[35]… oğlu..sk..palla" (Fotoğraf 13); "…varies..afvidin ki..yollu.." [36] (Fotoğraf 14); "…ÇAİ-PAZGİN..HSUMİ..MERHUM…"[37] (Fotoğraf 15) gibi ifadeler okunabilmektedir.

Çalışmamızla Kula'da bahsi geçen kilisede metni bütünüyle veya kısmen mevcut isim/tarih bulunan 12 mezar taşı tespit edilmiştir. Taşlardan sadece beşi bütünüyle sağlamdır. Üç örnek ise parçalı kırıklar halinde fakat bütünlenebilmektedir. Diğerleri ise kırık veya bütünün küçük bir parçası halinde günümüze ulaşabilmiştir. Tamamı mermerden yapılan taşlar 49-70 cm. eninde , 59-189 cm. boyunda ve yaklaşık 10 cm.'lik kalınlıklarıyla değişik ebatlarda anıtsal ölçülerdedir.

Bu taşların orijinalinde mezarlıkta nasıl konumlandırıldığını net olarak bilmemekle birlikte, bunların mezarın üstünde birer kapak gibi kullanıldığını düşünmek mümkündür. Bu fikri destekleyen tanıttığımız 7 numaralı taş, diğer örneklerden farklı olarak alt kenarda dilimlendirilerek çerçeve çizgisiyle birlikte estetik bir sunuma hazırlanmıştır. 2 numaralı örneğimizde en altta metin, 5, 6, 8, 11 numaralı taşlarda da çerçeve çizgisi/bordür alt kenarda dolanır. Bütün bunlar taşların toprağa gömülmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu büyüklükte masif kütleler mezar başına dikilecek ise kaideye oturacak bir kısmın olması gerekirdi. Bu örneklerde ise böyle bir özellik bulunmadığından taşların birer şahide olarak kullanılamayacağı ortadadır.

[34] Taşın günümüze ulaşabilen parçası 38 x 44 cm. ölçülerindedir.

[35] Benzer ifadelerin diğer taşlarda da kalıp halinde kullanılmasından hareketle ilgili satırda "Pu Mezarda Defn Olunan" ifadesi yazılı olmalıdır.

[36] Bu parça 58 x 43 cm. ölçülerindedir.

[37] Söz konusu parça 65 x 44 cm. ölçülerindedir.

Mezar taşları 1840 ile 1890 arasındaki 50 yıllık bir dönemde yapılmıştır. Taşlardaki tarihlerin Meryem Ana Kilisesi'nin inşa edildiği 1837 öncesine inmemesi bunların ait olduğu mezarlığın kilisenin faaliyete geçmesiyle kullanılmaya başladığını, başka bir deyişle kilise bahçesinin mezarlığa dönüştüğünü göstermektedir.

Örneklerimizden yalnız 11 tanesi form itibariyle tanımlanabilmektedir. Taşlar, ön cephe görünüşleri bakımından genellikle dikdörtgen veya yukarıya doğru hafifçe genişleyen biçimleriyle ortak özelliklerde olup, üst kenarları ve köşelerdeki formları birbirinden farklılaşmaktadır. Bunlardan altı tanesinde üst kenar düz iken, üçünün kemer formuna benzer kavisli yapıldığı, diğer ikisinin ise üst köşelerde benzer kavislerle şekillendirildiği görülmektedir.

Taşlardan bazıları birden fazla kişi için kullanılmış, her bir kişiye ait ölüm tarihi ve metinler aynı yüze ayrı ayrı kaydedilmiştir. Bunlardan altısı sadece bir, üçü iki ve biri ise dört farklı kişiye aittir. Ancak bir ya da iki kişiye ait olan bazı taşlarda metinler üst kısma yakın yazılmış ve aynı taşı daha sonra vefat edebilecek bir başka kimse için kullanabilmek amacıyla altta bilinçli bir boşluk bırakılmıştır. Buna göre adı üste yazılan zat daha erken vefat etmiş ve taş da o zaman yapılmıştır. Aynı mezar taşına sonradan isimleri kaydedilenler, öncekinin birinci derece akrabası olabileceği gibi farklı ana babaya sahip kişiler de olabilmektedir. Birden fazla isim bulunan taşlarda sonradan eklenen kişi için cinsiyet ayrımı da gözetilmemiştir. Taşlara yeni metinler eklenmesi bu mezar taşlarının Kula'da yapıldığının bir kanıtıdır.

Mezar taşlarının 11 tanesinde metinler Yunan harfleriyle Türkçedir. Yalnız bir tanesinde aynı Türkçe metin, hem Yunan hem de Ermeni alfabesiyle yazılmıştır. Ermeni harfleriyle Türkçe yazma geleneği çok eskiye dayanır. Yazılı ve sözlü edebiyatta çok sayıda örneği olan bu hususta kapsamlı araştırmalar olup Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış bazı mezar taşları da yayınlanmıştır[38]. İstanbul'da Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı, Balıklı Ermeni Mezarlığı, Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nda böyle eserler mevcuttur[39]. Kula'daki mezar taşı ise aynı yüzde ortak metnin hem Yunan hem de Ermeni alfabesiyle yazılması bakımından farklı yönüyle dikkati çeker ve bilinen örnekler içinde istisnai bir durum arz eder. Aslen Erzincan'ın Kemah bölgesindeki Pakariç Kariyesi'nden[40] Kula'ya gelen iki Ermeni için

[38] Bu hususta zengin ve nitelikli araştırmalarda bulunan Kevork Pamukciyan'ın ölümünden sonra derlenen makaleleri bir dizi kitap halinde yayınlanmıştır. Tamamı dört cilt halindeki yayının ilk iki cildinde benzer mezar taşlarıyla ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Bkz., Kevork Pamukciyan, (Haz: Osman Köker) *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I İstanbul Yazıları*, İstanbul 2002.

[39] Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'nda yedi, Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nda beş-altı, Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda ise yirmiiki tane Ermeni harfleriyle Türkçe kitabeli mezar taşının olduğu kaynaklardan bilinmektedir. Bkz., K.Pamukciyan, *a.g.e.*, C.I, s.165.

[40] Pekaric, Bagarizak, Bagaris, veya Çadırkaya adlarıyla da bilinen köyün 1914'de 1060 Ermeni, 750 Türk, 125 Zaza'dan müteşekkil bir nüfüsa sahip olduğu bilinmektedir. Bkz., Raymond H. Kévorkian-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (İkinci Baskı), İstanbul 2013, s. 442.

yapılan bu türden bir örneğin Ege Bölgesinde Kula'da rastlanması ayrıca önemlidir. Kula'da Rum cemaat dışında bir Ermeni nüfusunun varlığını bilmiyoruz. Bu nedenle burada vefat eden Ermenilerin Kula'da belki de ticaret amacıyla geçici ikamet ettiklerini söyleyebiliriz. Dolayısıyla Ermenilerin aynı mezarlığı ve kiliseyi kullandığını, taşın Ermeni olmayanlar tarafından da okunabilmesi amacıyla her iki alfabe ile yazıldığı açıktır.

Mezar taşlarının 9 tanesinde yalnızca büyük, ikisinde küçük, birinde ise hem küçük hem de büyük harfler birlikte kullanılmıştır. Büyük harf kullanımı daha yaygın olup, tercih sebebi beğeninin yanında Yunan alfabesindeki büyük harflerin daha okunaklı olması ve küçük harflere göre taş yüzeyine daha kolay işlenebilmesi olmalıdır. Aynı taşa sonradan ilave olunan metinlerde harf boyu ve karakterinin farklılaştığı tespit edilmektedir.

Taşlardan yedi tanesinde metin bir bordür veya çerçeve ile kuşatılmıştır. Bazılarında basit çizgisel bir kontur, bir kısmında ise üstte kemerli bir kurgu mevcuttur. Bordürler genellikle taş kenarlarına paralel uzanmaktadır.

Eserler, çok yoğun olmamakla birlikte süslemeye sahiptir. Bitkisel ve geometrik motifler, mimari plastik görünümü veren tasarımlar yanı sıra kuş ve el figürleri, haç, divit kutusu gibi bazı sembolik şekiller veya eşyalar tasvirlenmiştir. Taşların sekizinde bitkisel süsleme vardır. Sadece bir mezar taşında geometrik kompozisyon tespit edilmiştir. Örneklerin ikisinde konsola oturan kemerli bir tasarım görülürken, ikisinde el figürü, birinde hayat ağacı ile birlikte kuş figürü ve üç tanesinde divit kutusu vardır. Divit kutusu ve el figürünün sembolik anlamlar taşıdığı ve genellikle birlikte kullanımının tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Bitkisel süsleme, taşların bir kısmında bordür içerisinde kıvrım dallar ve akantus benzeri geniş yaprak motifleri şeklinde belirirken bazılarında bordürden bağımsız olarak karşımıza çıkar. Serbest olanlar genelde üst köşelere yakın karşılıklı simetri gözetilerek veya ortada tek olarak verilmiş natüralist üslupta yorumlanabilecek sade bir çiçek motifi şeklindedir. Taşlardan birinde bordür içerisinde uçları geriye kıvrılmış "V" formunda stilize kıvrım dallar ve çizgisel yapraklar gibi nitelendirilebilecek motifler de vardır. Bununla birlikte bir örnekte taşın alt bölümünde bir kap içinden çıkan simetrik bitkisel süslemeler ve orta bölümde hayat ağacı kompozisyonunu çağrıştıran tasarım her iki yandaki kuş figürüyle birlikte verilmiştir.

Geometrik kompozisyon ve haç sadece bir eserde karşımıza çıkar. Diğerlerinden farklı üsluptaki bu taşın üst kısmına içerisinde haç bulunan bir madalyon işlenmiş, altına ise ters ve düz üçgenlerin nöbetleşe düzenle yan yana sırasından ibaret geometrik bir kompozisyon yapılmıştır. Bu süslemenin altında ise sade bir kontur halinde dalga motifi görülür. Tespit ettiğimiz taşlarda haçın az tercih edilmesi dikkat çeken bir özelliktir.

Kemerli kompozisyona sahip iki taştan biri sade, diğeri ise nispeten daha detaylı işlenmiştir. Sade olanda kemer, alt kısmı "C" formunda, üst kısmı düz profilli bir konsola oturmaktadır. Diğerinde ise yan kenarlara sütun gövdesi ve başlıklarıyla mimari plastik görünümü veren detaylar belirtilmiştir. Başlıklar iyon tarzında olup uç kısımları volütlerle süslenmiştir. Neoklasik üslupta yorumlanabilecek bu süslemelerin kilisenin kuzey ve batı kapısında çeşitli varyasyonlarını görmek mümkündür.

Mezar taşlarında divit, divit kutusu gibi objelerle birlikte el figürü sembolik anlamlara yönelik kullanılmış olmalıdır. İki mezar taşında birer divit kutusu tasvirlenmiştir. Bunlardan birisinde kutuya iki divit yerleştirildiği ve bir elin divitlerden birini tuttuğu görülmektedir. Bunların haricinde bir diğer mezar taşında divit kutusu veya nefesli bir çalgı aleti ile birlikte makas ve el figürünün işlendiği görülür. Bu tasvirleri, ölen kişinin mesleğini veya kültür durumunu yansıtan sembolik objeler olarak yorumlayabiliriz. Zirâ aynı dönemde yapılan gerek hristiyan gerekse Türk-İslam mezar taşlarında terzi için makas, kâtip veya okuma yazma bilenler için kitap, divit, mektup tasvirlerinin kullanıldığı bilinmektedir[41]. Eski Kilise civarında tespit ettiğimiz mezar taşlarında da terzi için makas, fırıncı için fırın ve fırın küreği gibi mesleki eşya tasvirleri mevcuttur. İstanbul Balıklı Meryem Ana Manastırı'nda döşeme taşı olarak kullanılan Karamanlıca bazı mezar taşlarında da divit tutan el, hokka, çekiç, kerpeten gibi sembolik mesleki ifadelere rastlanmaktadır. İncelediğimiz mezar taşlarında mesleki bazı eşyalar veya figürler var olsa da metinlerde meslek belirten ibareler bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra bazı mezar taşlarında Rodos'lu Nikola Hoca ve Erzincan'ın Pakariç Kariyesi'nden Elpizian şeklinde ölen kişilerin memleketine yönelik ibarelere rastlanır. Bundan hareketle memleket bilgisi verilmeyen diğer kişilerin Kula'lı olduğu anlaşılmaktadır.

Kula'da bahsi geçen mezar taşlarındaki metinlerde benzer ifadeler dikkati çeker. Ölen kişinin "Rab" katında hatırlanabilmesi kaygısıyla "*semavi padişahlığında hatırına getir*" dileği sıkça görülür. Bu ifadeye bilinen örnekler arasında yalnızca Kula'da rastlıyoruz. Mezardaki kişi bilgileri aktarılırken "*bu mezarda defn olunan*" ve "*rahmetli kulun*" gibi anlatımlar yine çokça karşımıza çıkmaktadır. Benzer ifadeler başka yerlerde de görülmektedir. Ölüm, kader gibi kavramlara yönelik özlü sözler arasında "*felek*" kavramına da değinilir. Burada dikkati çekici bir husus da "*Dursun oğlu*", "*Doğan oğlu*" gibi Türk isimlerinin ve Müslümanların daha çok kullandığı dini terimlerin Ortodoks mezar taşlarında görülmesidir. Sadece Kula'da değil farklı yerlerdeki kitabelerde de benzerlerine rastlanmaktadır. Örneğin Semavi Eyice'nin makalesinde[42] yer verdiği Karadeniz Ereğli'sindeki çeşme üzerinde Arap harfle-

[41] Bkz., Mehmet Önder, "Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsler", *Türk Etnografya Dergisi*, S.XII (1969), Ankara 1970, s. 5-16; Harun Güngör, "Marques de professions sur les stéles funéraries de la vallée de Zamantı, Kayseri", *Cimetiéres et Traditions Funéraries dans le Monde Islamique, İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, C.II, Ankara 1996, s. 185-188.

[42] S. Eyice, "Anadolu'da Karamanlıca….", s. 28.

riyle "*Allah*" yazılıdır. Aynı çeşmede "*…yaptırana rahmet*" ifadesi de görülür. Kula'daki metinlerde Türkçe anlatımların arasında bazen Yunanca "*o Theos tus sinhoresi*" biçiminde ifadelere de rastlanır. Bu kavramların kullanımının sadece Kula'ya has olmadığı Silifke Müzesi'ndeki, İstanbul Balıklı Meryem Ana Manastırı'ndaki mezar taşlarından anlaşılmaktadır. Bu taşlarda da"*Allah rahmet eylesin*", "*o Theos sygkhoresis*" gibi ifadeler vardır[43].

1890 senesi sonrasına ait mezar taşının bulunmayışının sebebi muhtemelen bahsi geçen kilise mezarlığının fiziki kapasitesini doldurması veya başka mezarlıkların tercih edilmesi olabilir. Zirâ, Kula'da 19. Yüzyıl sonunda yeni bir kilise inşa edebilmek için patrikhane ve yetkili makamlar arasında yapılan yazışmalardan 1870 senesinde Rum cemaatin ihtiyacına yönelik etrafı duvar ile kuşatılmış yeni bir kabristan yapıldığı da bilinmektedir[44]. Kilisenin kuzey tarafındaki *Harım Meydanı* ile halk arasında *Karataş* olarak adlandırılan volkanik arazi arasında bulunması muhtemel bu kabristanın yapıldığı dönem dikkate alınırsa Meryem Ana Kilisesi hatta Eski Kilise çevresindeki sınırlı alanın 1870'li yıllarda ihtiyaca cevap veremediği tespit edilebilir.

Makalede ele aldığımız mezar taşlarına benzer tarzda Eski Kilise'nin bahçesinde de benzer örneklerin olduğunu 1980'li yıllardaki ziyaretlerimizde yerinde görmüştük. Bu mezar taşlarından bir kısmı Belediye önündeki alana getirilmiş ve bu sayede bazı araştırmacılar taşlardan haberdar olup bunları yayınlamışlardı. Eski kilisenin bahçesinde toprak altında çok sayıda mezar taşı bulunduğunu söylemekte fayda görüyoruz.

[43] Necati Demir, "Türkiye'de Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabeler ve Karaman Türklerinin Dili", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol.2, No.1, (Online Version), s. 3-23.

[44] R. Bozer-S. Sunay, a.g.m., s. 917.

KAYNAKLAR

Anhegger, Robert, "Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konuşan Soydaşları, *Tarih ve Toplum*, S.50, İstanbul 1988, s. 175-177.

Anzerlioğlu, Yonca, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara 2003.

Babinger, Franz, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinaisen (1553/1555)*, Berlin 1923.

Balta, Evangelia, "Anadolu'lu Türkofon Hristiyan Ortodoksların Ulusal Bilinçlerini Araştırmaya Yarayan Kaynak Olarak Karamanlıca Kitapların Önsözleri", *Tarih ve Toplum*, 13/74, İstanbul 1990, s. 84.

_____, "Evangelinos Misailidis'in Yunanca ve Karamanlıca Yayınlarına Osmanlı Kaynaklarının Tanıklığı" (Çev: Ari Çokona), *Toplumsal Tarih*, S.188, İstanbul 2009, s. 24-30.

_____, "Karamanlıca Kitapların Dönemlere Göre İncelenmesi ve Konularına Göre Sınıflandırılması", *Müteferrika*, S.13, İstanbul 1998, s. 1-7.

_____, "Karamanlidika"(Çev:B.Berkol), *Tarih ve Toplum Dergisi*, S.62, İstanbul 1989, s. 59-60.

Baykurt, Cami, *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler*, İstanbul 1932.

Bozer, Rüstem, *Kula Evleri*, Ankara 1988.

_____, "Kula'da Türk Devri Mimari Araştırmaları I: Sivil Mimari", *D.T.C.F. Dergisi*, C. XXXII, s. 1-2, (1988), s. 3-21.

_____, *Kula'da Türk Mimarisi*, Ankara 1990.

Bozer, Rüstem-Sunay, Serkan, "Kula'da İnşası İstenen Bir Kiliseye Dair Osmanlı Arşivlerindeki Bazı Belgeler", *Belleten*, C. LXXVII, S.280, Ankara 2013, s. 911-926.

Çakmak, Cihan, "Karamanlı Türkçesine Genel Bir Bakış Denemesi", *1.Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 16-19 Kasım 2011, C.2, Ankara 2012, s. 185-208

Çelikkol, Ahmet "Kula'da Karamanice Mezar taşları", *Popüler Tarih*, s. 58, İstanbul 2005, s.16-17.

Demir, Necati, "Türkiye'de Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabeler ve Karaman Türklerinin Dili", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol.2, No.1, (Online Version), s. 3-23.

Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Çev: Y.Ören), Ankara 1992.

Eckmann, Janos, "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar, I. Phonetica" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.VIII, S.1-2, Ankara 1950, s. 165-200.

Ekincikli, Mustafa, *Türk Ortodoksları*, Ankara 1998.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Dokuzuncu Cilt, (Anadolu-Suriye-Hicaz), İstanbul 1935, s. 297.

Eyice, Semavi,"Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler", *Belleten*, C.XXXIX, S.153, Ankara 1975, s. 25-48.

_____, "Anadolu'da "Karamanlıca" Kitabeler II (Grek Harfleriyle Türkçe Kitabeler), *Belleten*, C.XLIV, S.176, Ankara 1980, s. 683-696.

Güngör, Harun, "Bir Rus Araştırmacı Gözü ile Karamanlılar", *1.Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 16-19 Kasım 2011, C.3, Ankara 2012, s. 401-406.

_____, "Karamanlıca (Grek Alfabeli Türkçe) Bir Kitabe, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.33, İstanbul 1984, s. 95-101

_____, "Karamanlıca Üç Kitabe" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.34, İstanbul 1989, s. 29-31.

_____, "Marques de professions sur les stéles funéraries de la vallée de Zamantı, Kayseri", *Cimetiéres et Traditions Funéraries dans le Monde Islamique, İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, C.II, Ankara 1996, s. 185-188.

_____, "Niğde ve Nevşehir Yöresinde Karamanlıca Kitabeler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.168, İstanbul 2000, s. 44-46.

Χουδαβερδογλους, Θεοδοτος–Σοφοκλης Αβρ., "Η τουρκοφωνος Ελληνικη φιλολογια 1453-1925", (La Litterature Grecque Turcophone 1453-1925) Επετηρις Εταιρειας Βυζαντινων Σπουδων, 7, Αθηναι 1930, s. 299-307

Kévorkian, Raymond H. - Paboudjian, Paul B., *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (İkinci Baskı), İstanbul 2013, s. 442.

Öger, Adem-Türk, Ahmet Turan, "Kültürel Bağlamda Kapadokya bölgesinde Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabelerin Dili", *International Journal of Social Science*, Vol.6, Issue 8 (Doi-number:http://dx.doi.org./10.9761/JASS2137), 2013, s. 1137-1151 .

Önder, Mehmet, "Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsler", *Türk Etnografya Dergisi*, S.XII (1969), Ankara 1970, s. 5-16.

Öztürk, İbrahim, "Niğde'de Yaşamış Türk Ortodokslar ve Onlardan Kalan Üç Kitabe" *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.1, Niğde 1996, s. 81-87.

Pamukciyan, Kevork, (Haz: Osman Köker) *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I İstanbul Yazıları,* İstanbul 2002.

Philippson, Alfred, *Reisen und Forschungen im Westlichen Kleinasien*, IV. Heft, Das Östliche Lydien und Südwestliche Phrygien, Gotha Justus Perthes 1914, s.16 [Dr. A. Petermans Mitteilungen, Ergänzungsband XXXVIII (Heft 177-180) Gotha Justus Perthes 1914]

Türk, Ahmet Turan, "Leksikon Ellino-Turkikon'dan Hareketle Grek Asıllı Karaman Alfabesi", *1.Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 16-19 Kasım 2011, C.1, Ankara 2012, s. 123-138.

Yücel, Talip, "Kula", *Türk Ansiklopedisi*, C.XXII, (1975), s. 336 (Basım Yılı)

Fotoğraf 1

1842 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ
1876 ΜΑΡΤΙΟΥ
1873
1864 ΟΚΤΟΜ 25
ΒΕ ΝΙΚΟΛΙ ΧΟΛΖΑΝΗΝ ΚΗΖΗ
ΜΑΡΙΓΩΠΟΥ

Fotoğraf 2

Fotoğraf 3

Fotoğraf 4

Fotoğraf 5

Fotoğraf 6

Fotoğraf 7

1869 ΝΟΕΜΒΡΙου: 15:
ΓΙΑΡΑΠΠΙ ΧΑΤΗΡΗΓΓΑ ΚΕ:
ΓΙΡ ΠΟΥ ΜΕΖΑΡΔΑ ΔΕΦΝ
ΟΛΟΥΝΑΝ ΡΑΧΜΕΤΛΙ ΚΟΥ
ΧΟΥΓ ΔΟΑΝ ΟΓΛΟΥ ΕΜ
ΜΑΝΟΥΗΛΙ ΣΕΜΑΒΙ ΠΑ
ΤΙΣΑΧΛΗΓΗΓΔΑ
1871 σεπτεμβρίου 10
ΒΕ ΕΧΛΙΚΙΟΖΕΛ ΓΕΩΡΓΙ
ΚΗΖΗ ΡΑΧΜΕΤΛΙ ΑΝΑ
ΣΤΑΣΙΑΓΙ: Ο ΘΕΟΣ Του
ΣΥΓΧΩΡΕΣΕΙ:

Fotoğraf 8

Fotoğraf 9

Fotoğraf 10

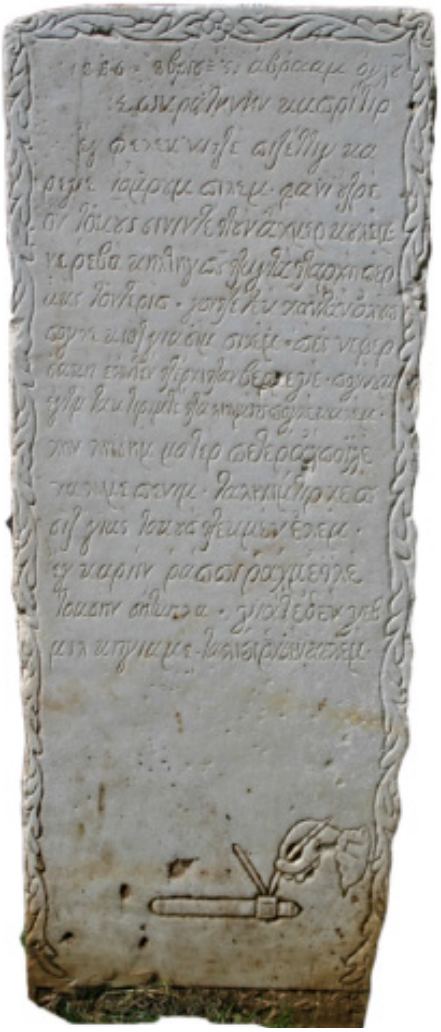

Fotoğraf 11

Fotoğraf 12

Fotoğraf 13

Fotoğraf 14

Fotoğraf 15

BALKANLARDA ULUSLARARASI BİR ORGANİZASYON: İSLİMYE PANAYIRI

MERYEM KAÇAN ERDOĞAN*

GİRİŞ

Pazar ve Panayır Hakkında

Osmanlı döneminde pazar kelimesi hem alışverişi hem de alışveriş yapılan mekânı ifade etmektedir. Farsça "çarşı"; Arapça "sûk" sözcükleri de pazar yerine kullanılmıştır. Ancak XVI. yüzyıldan sonra pazar kelimesi, kırsal kesimlerde mevsimlik oluşturulan alışveriş mekânları ile köy, kasaba ve şehirlerde haftanın belli günlerinde kurulan açık alışveriş yerlerini ifade eder hale gelmiş; çarşı ise, yerleşik esnafın faaliyet gösterdiği yerler ve kapalı alışveriş mekânları için kullanılmıştır. Yılda bir veya birkaç defa kurulan büyük pazarlar ise panayır olarak adlandırılmıştır.[1] Bununla birlikte Osmanlı belgelerinde pazar ve panayırı birbirinden ayırt etmek genellikle zordur. Zira pazar kelimesi her ikisi için de kullanılmıştır. Nitekim çalışmaya konu olan panayır, Osmanlı arşiv belgelerinde *"İslimye'de kain panayır tabir olunur eyyâm-ı bazar"*[2] ya da kısaca *"İslimye bazarı"*[3] olarak tarif edilmiştir. Genellikle kırsal kesimin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kır iskân merkezleri civarında kurulan pazar ve panayırlar arasındaki temel farklılık ise kurulma sıklığıdır. Pazarlar genellikle haftada bir kurulup birkaç saat ya da en fazla bir gün içinde sona ermesine rağmen panayırlar yılda bir, iki veya üç kez kurulmakta[4], süresi ise bir gün ila 1,5 ay arasında değişmektedir.[5] Genellikle Nisan-Eylül ayları arasındaki dönemde kurulan

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, meryem@ogu.edu.tr

[1] Tahsin Özcan, "Pazar (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 34, İstanbul 2007, s. 206-207.

[2] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Adliye (C.ADL), nr.58/3492.

[3] BOA, *Kamil Kepeci Defterleri (KK.d.)*, nr.3824, s. 16.

[4] Suraiya Faroqhi, "Balkan Panayırlarının Eski Tarihi", *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (çev. Emine Sonnur Özcan), Ankara 2006, s. 165.

[5] Sürenin bir gün ila birkaç hafta arasında değiştiğini ifade eden çalışmalar bulunduğu gibi (Faroqhi, "Balkan Panayırlarının Eski Tarihi", s. 165), Osmanlı yönetiminin onbeş günden fazla bir süreye izin vermediğini belirten görüşler de vardır (M.Akif Erdoğru, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırlar*, İzmir 1999, s. 2, 9). Bununla birlikte panayırların bir haftadan 1,5 aya kadar sürdüğünü kaydeden bilgiler de bulunmaktadır (Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, İstanbul 1996, s. 9). Evliya Çelebi ise Rumeli'deki panayırlardan bahsederken Varat pazarının 20 gün 20 gece; Mitroviçse

panayırlar, pazarlara göre büyük ölçekli ticari mekânlar olduğu için organizasyonu da merkezi idare tarafından yapılmıştır.[6]

Panayırlara Tarihsel Bir Bakış

Tarihte ilk panayırlar, M.Ö. 2000'li yıllarda daha çok Ortadoğu'da kurulmuş olup büyük pazarlar şeklindeydi. Benzer şekilde Eski Yunan ve Roma'da da halkın ürettiği malları tanıtıp sergilemek, ticareti geliştirmek amacıyla panayırlar kurulmuştur. Avrupa'da ise şehirlerin gelişmesine paralel olarak XI. yüzyıldan itibaren fuarlar ortaya çıkmış[7] ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Ticaret kentlerinin kurulması fuarların önemini azaltmakla birlikte fuarlar etkinliklerini XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmüştür. Özellikle XVI. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'nın Bohemya ve Moravya, Polonya ve Balkan topraklarıyla yaptığı ticarette önemli bir rol oynamaya başlayan Leipzig fuarı, bu etkisini bütün XVIII. yüzyıl boyunca devam ettirmiştir.[8] XIX. yüzyılda sergi binalarının açılması yoluyla devam eden fuarların XX. yüzyıla gelindiğinde hem sayısı artmış hem de içeriği zenginleşmiştir. Günümüzde fuarlar "Dünya Ticaret Merkezi" adıyla yapılan yerlerde işlevine devam etmektedir.[9]

Türklerde ise, ticari faaliyetlerin eski devirlerden beri devam ettiği, Hunlar ve Göktürklerin komşularıyla sınır bölgelerinde belirli zamanlarda kurulan yerlerde ticaret yaptıkları bilinmektedir. Bu tür faaliyetler Selçuklular döneminde de devam etmiş, uluslararası ticaret hacminin artmasına bağlı olarak Anadolu'da inşa edilen kervansaray ve hanların yanı sıra büyük pazar ve panayırlar da kurulmuştur.[10] Bun-

(Mitrovica), Ösek, Maşkolur ve Dolyan panayırlarının ise 40 gün 40 gece devam ettiğini ifade etmektedir (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 6. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.102, 108-109; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), 7. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 154; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff), 8. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 97-99, 337-338).

[6] Tanzimatla beraber panayırların kuruluş ve organizasyonu önce kaza idarelerine daha sonra ise belediyelere bırakılmıştır (Mehmet Doğan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Panayırlar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, s. 59, 64; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 10-11).

[7] XIII. yüzyılda Fransa'daki Champagna panayırları büyük önem kazanmış olup bu bölgede altı panayır kurulmuştur. Her bir panayır 7 hafta süreyle faaliyet göstermiş, bu süre zarfında dünyanın dört bir tarafından getirilen emtia satışa sunulmuştur. (Lütfi Güçer, *İktisat Tarihi Ders Notları*, İstanbul 1983, s. 97).

[8] Fuar hakkında geniş bilgi için bkz. Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyâletleri'nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi (İÜİFD)*, XXVII/1-2 (1967-1968), s. 47-50.

[9] Coşkun Çakır, "Fuarların Doğuşu ve Türk Fuarcılık Tarihine Genel Bir Bakış Panayırlardan Dünya Ticaret Merkezlerine", *İktisat, Tarih ve Zihniyet Dünyamız*, İstanbul 2006, s. 10-12.

[10] Özer Küpeli, "Osmanlı Devleti'nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırı'nın Tarihine Dair", *Osmanlı*, 3, Ankara 1999, s. 490. Bu pazar ve panayırlar arasında Kayseri ve Kırşehir üzerinden Amasya'ya ulaşan kervan yolu üzerinde *Ziyaret Pazarı*, Konya-İstanbul arasında uzanan doğu-batı uluslararası ticaret yolu üzerinde *Yılgûn/Ilgın Pazarı*, Sivas-Sinop arasındaki uluslararası ticaret yolu üzerinde, Tokat-Zile arasında yer alan *Âzîne Pazarı*, Konya-Ladik yakınlarında kurulan *Alâmeddin Pazarı*, Konya-Burdur kervan yolu üzerinde Eğirdir yakınlarındaki *Pınar Pazarı*, Sinop yöresindeki Uzunova

lardan en meşhuru Güney Rusya'dan Halep'e ulaşan kuzey-güney uluslararası ticaret yolu üzerindeki Yabanlu Pazarı olup uluslararası bir özellik taşımaktaydı. Kayseri-Pınarbaşı yolu üzerindeki Pazarören kasabasında kurulan bu pazara Türk, Arap, Acem, Tatar, Yahudi ve Latin çok sayıda yerli ve yabancı tüccar iştirak etmiş, başta köle ve cariyeler, kürk ve deri olmak üzere değerli kumaşlar, baharat, katır ve atlar alınıp satılmıştır. Bu pazar muhtemelen XIII. yüzyılın sonları veya XIV. yüzyılın başlarına kadar faaliyetini sürdürmüştür.[11]

Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılar da oluşturdukları ticaret politikası çerçevesinde iç ve dış ticaretin kurallarını belirleyerek bir taraftan dış ticareti desteklemiş, öte yandan iç ticarette hafta pazarları[12], panayırlar ve büyük ticaret şehirleri oluşturmuşlardır. Bu sayede ticari faaliyetlerin artmasını sağlamışlardır.[13] İç ticaretin önemli bir faaliyet alanı olan panayırlar, şehir dışında teşkil edilerek hem yerli esnafın korunması sağlanmış hem de şehrin ticari dengesinin bozulmasına izin verilmemiştir. Genellikle bahar ve yaz aylarında kurulan panayırların açılış ve kapanış tarihleri çevre panayırların durumları dikkate alınarak belirlenmiş, bu şekilde panayırlar arası bağlar kuvvetlendirildiği gibi bir panayırdan diğerine gidecek tüccar için de imkân yaratılmıştır. Geniş bir bölgenin mallarının bir araya toplandığı, toptan ve perakende ticaretin yapıldığı büyük pazarlar olarak karşımıza çıkan panayırları bölgesel ve uluslararası, ticari ve sosyal panayırlar[14] olarak sınıflandırmak mümkündür. Ticari panayırlarda müşteri potansiyelini artırmak için sosyal içerikli (eğlence gibi) bazı organizasyonlara da gidilmiştir. Zaman zaman isyanlar, savaşlar ve salgın hastalıklar gibi sebeplerle faaliyetleri sönükleşen veya tatil edilen panayırlar, şartların düzelmesiyle yeniden işlerlik kazanmıştır.[15]

Osmanlılar döneminde Rumeli ve Anadolu başta olmak üzere Arap vilâyetleri ve Ege adalarında birçok panayır faaliyet halindeydi. Bununla birlikte panayırların

---

yaylasında kurulan *Boyâbâd Panayırı*, Bizans-Selçuklu sınır bölgesinde kurulan *Karahöyük Pazarı* ve *İskîyân/İşkoyân Pazarı*, Antalya ya da Alanya'dan Sinop'a ulaşan ikinci derece öneme sahip ticaret yolu üzerinde Çankırı yakınlarındaki Yapraklı yaylasında kurulan *Yapraklı Panayırı* ile Niksar yakınlarında kurulan *Ayvas Panayırı* sayılabilir (Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri-I- Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006/1, s. 210-212).

[11] Özcan, "Pazar", s. 209; Cengiz Tomar, "Pazar (Selçuklu Dönemi)", *TDVİA*, 34, İstanbul 2007, s. 204; Çakır, "Fuarların Doğuşu", s. 13-14; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 8-9.

[12] XVI. yüzyılda Anadolu'nun batı ve güney sancaklarında faaliyet gösteren pazarlar hakkında geniş bilgi için bkz. Faroqhi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)," (çev. Melek Eğilmez), *ODTÜ Gelişme Dergisi*, özel sayı, Ankara 1978, s. 39-85.

[13] Çakır, "Fuarların Doğuşu", s. 15.

[14] Sosyal yönü ağır basan panayırlar, Osmanlı topraklarında yaşayan cemaatler tarafından kurulmuştur. Dinî törenlerin veya eğlencenin ağır bastığı bu organizasyonlar arasında Beyoğlu-Tatavla, Balıklı, Kozlu, Yuhud Burgazı, Alemdağı, Kuzguncuk, Arnavutköy, Tarabya, Tekirdağ-Tefâver panayırı bulunmaktadır (Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 11).

[15] Özcan, "Pazar", s. 207; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 10-12, 14.

büyük bir kısmı ve uluslararası nitelikte olanları Balkanlarda kurulmuştur. Bunlardan bazılarının "kadimden berü" devam etmesi, çoğunun ise gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerde kurulması, bu panayırların Bizans menşeli olabileceğini düşündürmektedir. Osmanlılar bu tür organizasyonları kaldırmak yerine daha da etkin hale getirmek için büyük çaba harcamıştır.[16] 1650'ler öncesinde Balkanlarda faaliyet gösteren büyük panayırlar kısaca şu şekilde özetlenebilir: Köstendil Sancağı'na bağlı Ustrumca (Strumca) kazasında Dolyan panayırı; Tırhala Sancağı'nda Fener kazasında Maşkolur ve Alasonya panayırları ile Çatalca kasabası yakınlarında Göl panayırı; Paşa Sancağı'na bağlı Zihne'de Soğan panayırı, Hurpişte yakınlarında Doçin yerleşiminde kurulan panayır; Selanik Sancağı'nda Karaferye'de Katarina panayırı, Çitroz veya Kitros olarak bilinen yerde kurulan panayır; Ohri Sancağı'nda Usturuga kasabasındaki panayır; Bosna'da Olofça kasabasındaki panayır; Hersek Sancağı'nda Prepolye'de Milaşeva ve Taşlıca ile aynı sancakta Preboj bölgesinde kurulan panayır; Filibe yakınlarında faaliyet gösteren panayır.[17] Bu panayırlara daha sonraki dönemde Uzuncaabad-ı Hasköy (Uzuncaova), İslimye, Petriç, Şehirköy (Şarköy), Siroz, Selanik-Luka, Nevrekop, Priştina, Vodina, Şumnu, Mavrova, Serfiçe, Silivri ve Tekirdağ panayırları da katılmıştır. Uluslararası özellik taşıyan panayırlar arasında özellikle Uzuncaova[18], İslimye, Petriç, Siroz ve Silivri panayırlarını saymak gerekir.[19]

Anadolu'da kurulan panayırlara bakıldığında ise XVI. yüzyılda sadece Seyidgazi, Nazilli ve Alaşehir'de bu türden faaliyetlerle karşılaşılmaktadır.[20] Ancak sonraki dönemde panayır sayısının arttığı görülmektedir ki bunlar arasında Abelyond-Bursa[21], Yapraklı (Kastamonu-Çankırı)[22], Zile[23], Amasya, Buca-İzmir, Balıkesir, Çan ve Gönen[24] panayırları sayılabilir. Rumeli ve Anadolu panayırları, katılan yerli-yabancı tüccar sayısı, ticaret hacmi ve birbiriyle irtibatı açısından bir

[16] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 9-10.

[17] Faroqhi, "Balkan Panayırlarının Eski Tarihi", s.160-163. Bahsedilen makalede Maşkolur, Alasonya ve Dolyan panayırları hakkında ayrıntılı bilgi bulunduğu gibi panayırların çeşitli vakıflarla bağlantısına da işaret edilmiştir (s.168-183). Bu bölgede kurulan panayırlarla ilgili ayrıca bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. Kitap, s. 55, 102-103, 108-109, 123, 279; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 7. Kitap, s. 151, 154, 179, 188; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, s. 86, 97-99, 270, 291, 303, 326, 337-338.

[18] Panayır hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Şen, "Bulgaristan'da Kurulan Uluslararası Bir Panayır (Fuar): Uzucaâbad-ı Hasköy (1771-1871), *Toplumsal Tarih*, 1/5 (Mayıs 1994), s. 47-52.

[19] Çakır, "Fuarların Doğuşu", s.16; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 11.

[20] Faroqhi, "Balkan Panayırlarının Eski Tarihi", s. 164-165.

[21] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin), 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 147.

[22] Panayır hakkında geniş bilgi için bkz. Doğan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Panayırlar*, s. 20-21, 44, 46-47.

[23] Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurhan Girgeç, *Zile Panayırı Üzerine Halkbilimsel Bir İnceleme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008.

[24] Geniş bilgi için bkz. Küpeli, "Osmanlı Devleti'nde Panayır Organizasyonları", s. 493-495.

kıyaslamaya tabi tutulduğunda Anadolu'daki panayırların yerel ve küçük ölçekli, Rumeli'dekilerin ise uluslararası ve büyük ölçekli oldukları anlaşılmaktadır.[25] Hatta Teselya ve Trakya'daki panayırların Avrupa'daki panayırlarla bağlantısı olduğu gibi XIX. yüzyılda üretim artışına bağlı olarak Avrupa malları Rumeli panayırları vasıtasıyla dağıtılır hale gelmiştir.[26]

Bu çalışmada Rumeli'de kurulan uluslararası panayırlardan İslimye panayırının tarihçesi, kurulduğu yer ve zaman, panayırda satılan ürünler, tahsil edilen vergiler, panayıra katılan tüccar ve panayır güvenliğinin sağlanması gibi çeşitli konular hakkında bilgi verilecektir. Panayır, Rumeli'nin en önemli ticari organizasyonlarından biri olmasına rağmen müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır. Bununla birlikte bir kısım arşiv malzemesinin kullanılması yoluyla panayırla ilgili bazı değerlendirmeler yapılmışsa da bunlar Osmanlı panayırları başlığı altında genel olarak incelenmiştir. Çalışma kapsamında, değerlendirilmeyen bir kısım arşiv malzemesi de kullanılarak şer'iyye sicili, seyahatname, salname ve diğer kaynak eserler vasıtasıyla panayırın başlangıçtan XIX. yüzyılın sonlarına kadar organizasyonu ile ilgili bazı tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

I. İslimye Şehri

İslimye, 1370'li yıllarda Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve XV. yüzyılda bir Osmanlı kasabası haline gelmiştir. 1545 tarihli tahrir defterine göre Niğbolu Sancağı'na bağlı olan İslimye'de nüfusun %24'ünü Müslümanlar oluşturmaktaydı.[27] XVII. yüzyılda önemli bir yerleşim birimi haline gelen İslimye'de on bir mahalle, on iki mescit, üç han ile iki yüz kadar dükkândan oluşan bir çarşı bulunuyordu. Şehrin su kaynakları açısından zengin olması pek çok değirmen, debbağhane çarkları ile keçe ve kilim dolaplarının kurulmasına imkân tanımıştır. Şehirde keçe, kilim, kebe, pamuklu dokuma ve halıcılık yaygın birer iş kolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahalinin çoğunluğu Yanbolu kebesi olarak bilinen tiftik kebe ve renkli velense imali ile uğraşmakta olup özellikle Yanbolu kebesi Anadolu, Arap ve Acem diyarlarına gönderilmekteydi.[28] XVIII. yüzyıl başlarında nüfusun yaklaşık yarısını Müslümanlar'ın oluşturduğu İslimye'de inşa edilen dini eserler sayesinde İslamî karakter ön plana çıkmaya başlamıştır. İslimye, aynı yüzyıl içinde yerli ve yabancı tacirler tarafından da ziyaret edilen bir şehir haline gelmiştir. Kuşkusuz şehirdeki bu ticari hareketlilikte o sıralarda faal olan panayırın da etkisi bulunmaktadır.[29] XIX. yüzyılda şehrin öneminin artarak bir sancak merkezi haline gelmesinde bazı özellikler dikkati çekmektedir. Bunlardan biri, Rusya ile yapılan savaşlar nedeniyle Edirne üzerinden

[25] Çakır, "Fuarların Doğuşu", s. 16; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 11.

[26] Özcan, "Pazar", s. 207.

[27] Machiel Kiel, "İslimye", *TDVİA*, 23, İstanbul 2001, s. 74.

[28] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 3. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 211.

[29] Kiel, "İslimye", s. 74.

kuzeye doğru ilerleyen yolun önem kazanması, diğeri ise şehrin Osmanlı ordusu için üretim merkezlerinden biri olmasıdır. Şehir, II. Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırmasıyla birlikte ilerleyen süreçte ordunun elbise ihtiyacını karşılayan önemli merkezlerden biri haline gelmiştir. Zira burada 1835 yılında bir çuha fabrikası kurulmuş, ihtiyaç duyulan yün çevre kazalardan toplanmıştır. Bu durum İslimye'nin ekonomik yönden gelişimini hızlandırmıştır.[30] Osmanlı Devleti, fabrikanın kurulması için gerekli teşvik ve kolaylığı gösterdiği gibi kalite ve üretimi artırmak için de büyük çaba harcamıştır.[31] Bunun dışında şehirde XVIII. yüzyıldan beri devam eden bir faaliyet olarak Samakov madeninden getirilen demirle tüfek namlusu imal edilmiştir.[32]

1864 yılında Edirne vilâyetinin bir sancak merkezi haline gelen İslimye'de bu yıllarda yaklaşık 20.000 kişi mevcuttu.[33] *Kamusü'l-alâm*'da yer alan bilgilere göre ise şehir, aba fabrikaları açısından meşhur olduğu gibi gül suyundan yapılan ürünlerle de ön plana çıkmıştı. Ayrıca karabina ve çeşitli silahların imalinde de şöhret kazanmış bir şehir idi. Burada kurulan panayır, yılda bir kez olmak üzere haziran ayında faaliyet göstermekteydi.[34]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası şehirdeki Müslüman nüfus giderek azalmaya başlamış ve 1909 yılına gelindiğinde şehirde sadece 400 civarında Türk ailesi kalmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise şehrin islamî kimliği tamamen yok olmuştur.[35]

II. Panayırın Menşei, Faaliyet Zamanı ve Süresi

Daha önce de ifade edildiği gibi İslimye panayırını müstakil olarak inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte Ömer Şen tarafından yapılan *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)* adlı çalışmada Anadolu ve Rumeli'de kurulan panayırlar bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ağırlıklı olarak Rumeli panayırlarıyla ilgili

[30] 1872 yılında fabrikayı ziyaret eden F. Kanitz, burada toplam 330 kişinin çalıştığından bahsetmektedir. 1877'de şehrin Rus işgaline uğraması üzerine fabrika kapatılmış ve içindeki stoklar elbise tüccarlarına satılmıştır. (Mehmet Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul 2008, s. 70, 74, 76). İslimye abalarının şöhret kazanmasında iyi ustalık kadar güzel boyama da etkili olmuştur. Şehrin ekonomisinde abacılığın ağırlıklı rolüne, panayırda kurulan özel bir han da işaret etmektedir. Bu han, Anadolu ve Avusturya tüccarının hizmetinde aba alım-satımı için kullanılmıştır (Nikolay Todorov, "19.cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", *İÜİFD*, XXVII/1-2 (1967-1968), s. 7-8).

[31] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Uzun, "İslimye Çuka Fabrikası", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yayın No: 21-22 (Ekim 1999, Mart 2000), s. 77-84.

[32] Bu imalatın yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun ihtiyaçları doğrultusunda artırıldığı görülmektedir. (Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler*, s. 77-78).

[33] Kiel, "İslimye", s. 74.

[34] Şemseddin Sami, *Kamusü'l-alâm*, II, İstanbul 1306, s. 942. Benzer bilgiler için bkz. Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, I, Dersaadet 1313, s. 104.

[35] Kiel, "İslimye", s. 74.

örneklerin yer aldığı bu çalışmada İslimye panayırına da yer verilmiş ve bu kapsamda bir kısım arşiv malzemesi de kullanılmıştır. Ancak panayırlar genel başlıklar altında incelendiğinden İslimye panayırı ile ilgili veriler çalışma içinde dağınık bir halde bulunmaktadır. Bu durum panayırın faaliyetlerini bir bütün olarak takip etme imkanını ortadan kaldırmaktadır. Diğer basılı literatürde ise panayıra sadece birkaç cümle ile a atıf yapılmıştır.

Genel olarak bakıldığında kaynaklarda yer alan bilgiler, panayırın daha çok XVIII. ve XIX. yüzyıldaki durumuna işaret etmektedir. Panayırın kuruluşu muhtemelen bahsedilen dönemden daha eski olmakla birlikte başlangıç zamanını tam olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir. Zira arşiv belgelerinde yer alan *"İslimye kazasında kurulması mutad olan İslimye panayırı"* veya *"İslimye kazasında kadimden berü senede bir defa kurulan panayır"* ifadeleri açıklayıcı bilgi vermekten uzaktır. Bununla birlikte panayırdan söz eden en erken tarihli arşiv belgelerinden hareketle bir tarih aralığı belirlemek mümkün olabilmektedir. Bu konudaki başlangıç noktalarından birisi Suraiya Faroqhi'nin *Balkan Panayırlarının Eski Tarihi* adlı çalışmasıdır. Faraoqhi bu çalışmasında fermanlar, tahrir defterleri ve vakıf kayıtlarına dayanarak 1650'ler öncesinde Balkanlarda faaliyet gösteren büyük panayırları incelemiştir. Ancak bu panayırların arasında İslimye panayırı bulunmamaktadır. Yine 1652 yılında Rumeli Eyâleti'ndeki şehirleri gezen Evliya Çelebi de *Seyahatname*si'nde Rumeli'de kurulan panayırlar hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmasına rağmen İslimye'de böyle bir organizasyondan bahsetmemektedir.[36] Muhtemelen bahsedilen zamanda böyle bir panayır mevcut değildi. Panayırla ilgili elimizde mevcut en erken tarihli arşiv belgesi ise 1719 yılına ait bir defter olup panayıra katılan gayrimüslim tüccara tevzi edilen cizye evrakı ile ilgilidir. Defterdeki verilerden hareketle panayıra Rumeli ve Anadolu'dan katılan Müslüman tüccarın yanı sıra 2.151 gayrimüslim tüccarın iştirak ettiği düşünülürse bunun geniş bir bölgeyi kapsayan ve geniş katılımlı bir organizasyon olduğu anlaşılmaktadır.[37] Ayrıca XVIII. yüzyılın ilk yarısı içinde Edirne'ye yerleşmiş olan Fransız tüccarı ile İstanbul'daki Fransız ticaret firmalarının temsilcileri, Uzuncaova ve İslimye panayırlarını ziyaret ederek orada önemli bağlantılar kurmuşlardır.[38] Yine aynı yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Devleti'ndeki ticareti ve yabancı tacirlerin durumunu araştırmak üzere Fransızların hazırladıkları raporlardan panayırın kuruluş zamanına ilişkin bazı tahminler yapılabilir. Buna göre III. Ahmed döneminde veya izleyen dönemde yazılması muhtemel olan ve Edirne'nin ticari durumunu ortaya koyan bir raporda İslimye panayırı Rumeli'nin en işlek panayırı olarak gösterilmektedir. Ciro hacmi son derece yüksek olan bu panayırda,

[36] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, s. 211.

[37] Panayıra başta Edirne, Filibe ve Tırnova olmak üzere Rumeli'nin birçok şehrinin gayrimüslim tüccarı katıldığı gibi Trabzon, Kayseri, Sivas ve İzmir gibi şehirlerin gayrimüslim tüccarı da ilgi göstermiştir (BOA, *KK.d.*, nr. 3824, s. 2-16).

[38] Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyâletleri'nin", s. 60.

Rus ve Alman tacirler büyük oranda mal satıyorlardı.[39] Dolayısıyla yerli ve yabancı tüccarı buluşturan ve uluslararası bir statüye kavuşan panayırın bu duruma gelmesi için belirli bir zamana ihtiyaç vardır. Mevcut veriler değerlendirildiği zaman İslimye panayırının kuruluş tarihini XVIII. yüzyıl başları hatta XVII. yüzyılın sonları olarak düşünmek mümkün gözükmektedir. Başlangıçta pazar olarak adlandırılan bu organizasyon giderek büyümüş ve uluslararası bir özelliğe kavuşmuştur.

Yılda bir kez kurulan panayırın açılış zamanı ve süresiyle ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Fransızların hazırladığı rapora göre (XVIII. yüzyılın ilk yarısı) panayır, Mayıs'ın son günü açılmakta ve dört gün sürmektedir.[40] 1820-1830 yıllarında ise panayırın faaliyet süresi uzamış ve yaklaşık bir ay süreyle açık kalmıştır.[41] Bahsedilen tarihten kısa bir süre sonra kaleme alınan bir kayıtta panayırın rûz-ı hızırda (Miladî 6 Mayıs) kurulduğu ifade edilmektedir.[42] 1263/1847 yılından itibaren düzenlenen devlet salnâmelerine göre panayır Rumi 11 veya 12 Haziranda (Miladî 23 veya 24 Haziran) faaliyete geçmekte ve 15 gün süreyle açık kalmaktadır. 1290/1873 yılında ise panayırın faaliyet süresi 30 güne kadar çıkmıştır. Hatta bu sürenin 1294-1305/1877-1888 yılları arasında 31 gün olduğu tespit edilmektedir.[43] Ancak panayırın hasat sonrasında açıldığı, Eylül ayının ortalarından Ekim ayının ortalarına kadar devam ettiğini ifade eden bazı görüşler de bulunmaktadır.[44] Bu durum muhtemelen panayırın çevre panayırlarla bağlantısı dikkate alınarak zaman içinde bazı düzenlemelere gidildiğini göstermektedir.

Panayırın açılmasına izin verildikten sonra bu durumun ilgililere ilan edilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda başta Balıkesir naibi ve mütesellimi ile Rumeli'nin sağ, sol ve orta kolunda yer alan görevlilere bilgi verilmiş, tüccarın güvenli bir şekilde panayıra ulaşması konusunda gerekli tedbirleri almaları emredilmiştir.[45]

[39] Halil Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkanları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XIII, İstanbul 1968, s. 60, 64.

[40] Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin", s. 65.

[41] Todorov, "19.cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan", s. 7.

[42] BOA, Cevdet İktisat (C.İKTS), nr.8/358, 829. Ayrıca bkz. Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler*, s. 80.

[43] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1263/1847 (Def'a 1, s.17), 1264/1848 (Def'a 2, s.20), 1265/1849 (Def'a 3, s.17), 1270/1854 (Def'a 8, s.21), 1271/1855 (Def'a 9, s.22), 1272/1856 (Def'a 10, s.12), 1273/1857 (Def'a 11, s.13), 1274/1858 (Def'a 12, s.13), 1275/1859 (Def'a 13, s.13), 1276/1860 (Def'a 14, s.14), 1277/1861 (Def'a 15, s.14), 1278/1862 (Def'a 16, s.14), 1280/1863 (Def'a 18, s.3), 1290/1873 (Def'a 28, s.6), 1291/1874 (Def'a 29, s.7), 1292/1875 (Def'a 30, s.7), 1293/1876 (Def'a 31, s.8), 1294/1877 (Def'a 32, s.8), 1295/1878 (Def'a 33, s.8), 1301/1884 (Def'a 39, s.617), 1302/1885 (Def'a 40, s.623), 1303/1886 (Def'a 41, s.518), 1304/1887 (Def'a 42, s.467), 1305/1888 (Def'a 43, s.383). Ayrıca bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, 1290/1873 (Def'a 4, s.6), 1291/1874 (Def'a 5, s.7), 1292/1875 (Def'a 6, s.7), 1293/1877 (Def'a 8, s. 6).

[44] Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 92.

[45] BOA, C.İKTS, nr.8/358.

III. Panayırda Ticarete Konu Olan Emtia

Rumeli'de uluslararası özellik taşıyan panayırlar, çok çeşitli malların pazarlandığı ve büyük bir ticari rekabetin yaşandığı mekânlardı. Buralara Osmanlı Devleti'nin her tarafından toptan ve perakendeci tüccar geldiği gibi Batı ve Orta Avrupa'dan, Rusya'dan ve Yakın Doğu'dan komisyoncular, tefeciler ve tacirler de ilgi göstermekteydi. Panayırlardaki ticaret hacmi ve rekabet dolayısıyla çeşitli devletlerin konsolos ve ajanları da faaliyet halindeydi.[46] İslimye panayırı da bahsedilen rapora göre XVIII. yüzyılın ilk yarısında uluslararası bir panayır görünümündeydi. Zira Edirne şehrinin ithal ettiği malların yanı sıra diğer Balkan şehirleri ile Fransa'nın ürettiği malların bir kısmı başta İslimye ve Uzuncaova olmak üzere çevre panayırlarda pazarlanmakta[47], yerli-yabancı tacirler buralarda büyük bir etkinlik göstermekteydiler. Dolayısıyla bahsedilen zaman diliminde İslimye panayırı Rumeli'nin en işlek panayırı haline gelmiş ve ciro hacmi 6 milyon kuruşa (yaklaşık 3 milyon altın) yükselmiştir. Rusların kürk, Almanların büyük miktarda hırdavat sattığı panayıra Trabzon ve Gümüşhane madenlerinden çıkarılan bakır, Selanik'ten enli Londra (Londres) çuhası ile hazır elbise gelmekteydi. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fransızların yanı sıra İngilizlerin de Balkan pazarına dahil olmasıyla birlikte bölgeye gelen malların çeşitlendiği, başta mensucat ürünleri olmak üzere keten bezi, pamuklu kadife, maden filizi, saat, mücevherat, cam ve kağıt gibi ürünlerin, aralarında İslimye panayırının da bulunduğu çeşitli panayırlara indirilerek buradan iç kesimlere dağıtıldığı görülmektedir. Ayrıca Hollanda, İtalya, Rusya, Avusturya ve Alman eyaletlerinden gelen tacirlerin de bölgedeki ticari hareketliliği artırdığı bilinmektedir.[48] XIX. yüzyılda ise panayıra katılan yerli ve yabancı tüccar içerisinde Yahudiler ağırlıklı bir yer işgal ettiği gibi panayırda satılan ürünler de çeşitlenmiştir. Bahsedilen yüzyıla ait gümrük muhasebe defterlerinden anlaşıldığına göre bu dönemde panayırda başta keten (Eflak keteni) ve keten mamulleri olmak üzere kenevir ipliği, urgan, kirpas[49], Eflak kenevir kirpası, Moskov kirpası, Musul kirpası, kirpas

[46] Eski Cuma, Karasu, Uzuncaova ve Serez gibi uluslararası panayırlarda büyük bir rekabet söz konusuydu(Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyâletleri'nin", s. 72-73).

[47] Edirne'nin panayırlarla olan bağlantısı için bkz. İbrahim Sezgin, "XVIII. Asırda Edirne'nin İktisadî ve Ticarî Durumu", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, Haziran 2006, s. 33-34. Ayrıca bkz. Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyâletleri'nin", s. 60.

[48] Mesut Küçükkalay-Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2, 2003, s. 163-164. İslimye panayırına ait 10 Safer 1185/25 Mayıs 1771 ve 7 Zilka'de 1186/30 Ocak 1773 tarihli muhasebe defterlerinden anlaşıldığına göre bu dönemde panayırda meşin, camus cildi, tilki postu ve boğazı, siyah kedi postu, siyah göcen (kokarca) postu, zerdeva postu, yapağı, şayak, bogası, atlas, seccade, Bec yorgan yüzü, Selanik keçesi ve peştamalı, Trabzon ipliği, barut ve kahve gibi ürünler pazarlanmıştır (BOA, *Bâb-ı Defterî Baş Muhâsebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.)*, nr. 4202, s. 2-3; BOA, *Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe İstanbul Gümrük Emini Defterleri (D.BŞM.İGE.d.)*, nr. 17190, s. 2-4).

[49] Kirpas, pamuk veya keten ipliğinden dokunmuş bir cins astarlık bezdir. (Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 353).

keten gömlek gibi mallar alınıp satılmıştır. Bunun yanı sıra panayırda hayvansal kaynaklı mallar geniş bir ürün yelpazesi halinde müşteriye sunulmuştur. Mesela manda boynuzu, keçi derisi, beyaz post, samur post, tilki postu, kedi postu, tavşan postu, sansar postu, zerdeva postu, kakum, çılkafa[50], sincap kürkü ve Bec samuru bu çeşit mallar arasında zikredilebilir. Panayır aynı zamanda geniş imparatorluk coğrafyasında imal edilen kumaş ve kumaşlardan mamul ürünlerin pazarlandığı bir mekân olduğu gibi imparatorluk dışından gelen ürünlere de ev sahipliği yapmıştır. Bunlar arasında Efrenc fesi, Bec velensi, Bec yağlığı ve tülbendi, İngiliz şalı, Leh kılabdanı[51], ibrişim kolan, Şarköy kilimi, yorgan yüzü, basma, basma kuşak, Kıbrıs basması, İslimye ve Yanbolu kebesi[52], Selanik havlusu, Diyarbakır, Şam, Yenişehir ve Manisa alacası, İzladi takım ve seccade, canfes, patiska, çuha, aba ve kaytan[53] gibi ürünler bulunmaktadır. Bu çerçevede kumaşın hammaddelerinden yapağı ve ham ipek de ticareti yapılan ürünler arasındaki yerini almıştır. İslimye panayırı bakır, hırdavat, ayna, aynalı kutu, çadır, at keçesi, yular, gözlük, kağıt, bileği taşı, piştov, fındık, gül yağı, gül suyu, balmumu, afyon, şeker, kahve, balık ve bakır kap-kacak gibi malların alınıp satıldığı ticari bir mekan olarak da karşımıza çıkmaktadır.[54] Ayrıca panayır tütün ticaretinin yapıldığı önemli pazar yerlerinden biri haline gelmiştir. Daha çok Gümülcine ve çevresi olmak üzere Çirmen, Hasköy, Yenice-i Karasu, Akçakızanlık, Filibe, Pazarcık, Karlova ve Edirne gibi yerlerde üretilen tütün, küçük çaplı bölge tüccarı ve çiftçiler tarafından arabalarla panayıra getirilmiş ve buradan tütün ihraç eden tüccar vasıtasıyla Karadeniz'e, Tuna yoluyla Belgrad ve imparatorluğun kuzey bölgelerine pazarlanmıştır.[55] Bu kapsamda enfiye de panayırda ticareti yapılan bir meta olup Edirne kalemi enfiye mukataasını emaneten idare eden enfiyeciler tarafından serbest bir şekilde satılmıştır.[56] Panayırlar aynı zamanda köle ticaretinin yapıldığı pazarlar olarak da karşımıza çıkmaktadır.[57]

Panayırların önemli bir fonksiyonu da darphanelere hammadde sağlayan mekânlar olmasıydı. Buralarda yerli paraların yanı sıra yabancı para birimleri de tedavülde dolaşmaktaydı. Darphane emin ve nazırlarının tayin ettiği sarraf, müba-

[50] Çılkafa/çılkava/çalkafa, kurdun ense postundan yapılan kürk. (Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 345).

[51] Kılabdan, kılab denilen eğirme çarkı ile sarılan, sırma veya tel ile karışık ipek veya pamuk ipliktir. (Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 352).

[52] Kalın keçe. (Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 352).

[53] Kaytan, pamuk veya ipekten sicimdir. (Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 352).

[54] BOA, *D.BŞM.d.*, nr. 8121, s. 18-22 (Şa'ban 1233/Haziran-Temmuz 1818); *D.BŞM.d*, nr. 9368, s. 2 (24 Zilka'de 1242/19 Haziran 1827).

[55] Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün*, s. 92. Çeşitli yerlerden tütün tüccarı tarafından İslimye panayırına getirilen tütün miktarı için bkz. BOA, Cevdet Maliye (C.ML), nr.734/29965, s. 1-2; BOA, *Bâb-ı Defterî Maden Mukataası Kalemi Defterleri (D.MMK.d)*, nr.22832, s. 7; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 73-74.

[56] BOA, C.ML, nr.209/8605.

[57] Panayırda satın alınan Gürcü asıllı cariyenin hür olduğunu ispat etmesi üzerine olay mahkemeye intikal etmiştir (BOA, C.ADL, nr.26/1538).

yaacı ve zahireciler tüccar, esnaf ve halkın getirdiği sikke ve külçeleri maden satın alır gibi dirhem hesabıyla satın alıyorlardı. Bu satın alma işlemi fiyat-ı mukarrere veya günün rayici üzerinden gerçekleşiyordu. Darphane emin veya nazırı ya da ifraz mukataası mutasarrıfları tarafından panayırlara gönderilen mübayaacılara sikke satın almak üzere "sermaye" verilmiştir. Mesela 1783 yılında ifraz mukataası mutasarrıfı tarafından darphane için altın ve gümüş satın almak üzere İslimye panayırına gönderilen mübayaacı zımmîlere, 70.000 kuruştan fazla sermaye teslim edilmiştir. Refakatçileri eşliğinde panayır bölgesine hareket eden bu mübayaacılar, *"…buldukları zer ve simi ve nakısü'l-vezn işe ve kale gelir meskûk altını ve kefere sikkesiyle buldukları bi'l-cümle ecnâs-ı nukudu hüsn-ü rayici üzere mübayaa..."* etmekle görevliydiler.[58] Yine 1789 yılında Darphane'ye bağlı ifraz mukataası mutasarrıfı Düzoğlu Ovanes tarafından zahireci adıyla 2 nefer Yahudi, altın ve gümüş mübayaa etmek üzere İslimye panayırının yanı sıra Edirne vs. bölgelere gönderilmiştir. Zahirecilere, miri fiyat üzerinden satın alma işini gerçekleştirmeleri konusunda talimat verilmiştir.[59]

IV. Panayırda Can ve Mal Güvenliğinin Sağlanması

Panayırlardaki alışverişin hem devletin hem de katılan çevrelerin menfaatine uygun olarak devam etmesi, güvenlik önlemleriyle yakından ilgiliydi. Panayırlara ulaşan yollarda ve panayır alanlarında esnaf, tüccar ve halkın çeşitli tehdit ve tehlikelere karşı güvenliğini sağlamak ise devletin sorumluluğu altındaydı. Bu konuda devletin ve mahalli idarecilerin zafiyetleri, can ve mal güvenliği açısından endişe taşıyan tüccarın panayıra katılmaktan vazgeçmesine dolayısıyla o yılki panayır gelirlerinin düşmesine sebep olmaktaydı. Özellikle eşkıyalık, savaş ve ihtilâl yıllarında bu tür olumsuz durumlarla sık sık karşılaşılmaktaydı.[60]

a. Panayırda Eşkıyalık Faaliyetleri

İslimye panayırı gibi uluslararası özellik taşıyan panayırlara katılımın son derece yoğun olması, pek çok değerli mal ve eşyanın buralarda el değiştirmesi, bu yerleri eşkıya açısından cazip yerler haline getirmiştir. Özellikle panayıra ulaşan yol ve geçitleri tutan kalabalık eşkıya grupları tüccarın can ve mal güvenliğini tehdit etmiştir. Eşkıya sadece yol güvenliğini tehdit etmekle kalmayıp meskûn mahallerin idareci ve sakinleriyle de işbirliği yaparak faaliyet alanlarını artırmıştır. Mesela 1789 yılında panayırdan dönüşte Tatarpazarı kazasına bağlı Hotan köyünden geçen Dramalı 5 nefer tütün tüccarı esnafı, Hacı Osman'ın evinde ikamet ettiği sırada bir grup eşkıyanın saldırısına uğramıştır. Hacı Osman'ın yardım ve yataklık ettiği bu eşkıya

[58] BOA, Cevdet Darphane (C.DRB), nr.63/3113 (15 Cemâziyelâhır 1197/18 Mayıs 1783); Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 107; Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler*, s. 80.

[59] BOA, C.DRB, nr.39/1950 (12 Safer 1204/1 Kasım 1789). Zahireci ve refakatçılarının panayıra gidiş ve dönüşlerinde gece-gündüz güvenliklerinin sağlanması, yanlarındaki sermayenin korunması hakkında ilgili kadı, naip, kethüdayeri, yeniçeri serdarı ve ayan-ı vilâyete hitaben fermanlar gönderilmiştir (BOA, C.DRB, nr.63/3113; Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler*, s. 80).

[60] Doğan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Panayırlar*, s. 75.

grubu, tüccarın yanında bulunan 9.000 kuruş ile hayvan ve eşyalarını gasp ettikleri gibi kendilerini de yaralamıştır. Bu organize işte tüccar, Hacı Osman ile birlikte köy halkından da şikâyetçi olmuştur.[61] Özellikle yüzyılın sonlarına doğru dağlı eşkıyasının Rumeli'de faaliyetlerini artırması yerleşik halkın günlük yaşantısını olumsuz etkilediği gibi ticari hayatı da sekteye uğratmıştır. Dağlı eşkıyasından Kara Feyzi ve Cenkcioğlu gibi eşkıya liderleri[62], kalabalık bir eşkıya topluluğu ile 1799 yılının ortalarında panayırdan dönen 600 arabadan oluşan bir tüccar kafilesine saldırmışlardır. Üstelik bu saldırı tüccarın ve arabaların güvenliğine memur edilen silahlı birliklere rağmen yapılmıştır. Edirne Bostancıbaşısı Ahmed Ağa ile Tüfenkçibaşı Halil Ağa'nın gözetiminde ilerleyen tüccar kafilesi Edirne yakınlarında bulunan Derbend-i kebir ve Derbend-i sağir arasında ansızın saldırıya uğramış ve burada adeta küçük bir savaş söz konusu olmuştur. Her iki tarafın da kayıp verdiği bu mücadele sonucunda eşkıya, arabaların yarısını yağma ve talan etmiştir. Eşkıyanın verdiği zarar yaklaşık 3-4 bin kese nakit ile çeşitli eşyadan oluşmaktadır. Büyük bir soygun gerçekleştiren eşkıyanın bununla yetinmeyeceği, civardaki yerleşim birimlerini yaktıktan sonra Edirne'ye de saldıracağı yönünde ihbarlar alınmıştır. Hükümet, başta Edirne Muhafızı Vezir Seyyid Yusuf Paşa ve kapı halkı olmak üzere Edirne bostancıbaşısı ve maiyeti ile eli silah tutan kişileri eşkıyaya karşı görevlendirmiştir. Eşkıyanın gasp ettiği malların geri alınması ve cezalandırılması konusunda çevredeki ayanlar da harekete geçirilmiştir.[63] Hükümetin eşkıyalık ile mücadelesinde üst düzey yöneticiler de rol oynamıştır. Nitekim Tırhala Sancağı Mutasarrıfı Yusuf Paşa'nın merkezle yaptığı yazışmalardan eşkıyanın hareketlerini adım adım takip ettiği, tedbirlerin artırılması üzerine eşkıyanın firar ederek tüccardan gasp ettiği arabalardan yaklaşık 40 kadarını yüküyle beraber terk ettiği bilgisine ulaşılmaktadır. Ele geçirilen mallar Edirne bostancıbaşısı ve cizyedarı aracılığı ile sahiplerine ulaştırılmıştır.[64]

[61] Drama kazasına bağlı Zağric köyünden Hacı Abdullah ve Emir Mehmed, Nusratlı köyünden Lazoğlu Mustafa ve Kozlu köyünden Hacıoğlu Ahmed ile Şimşirli mahallesinden Küçük Ahmed'in şikâyeti üzerine bir mübaşir tayin edilerek durumun araştırılması ve haklarının verilmesi konusunda Tatarpazarı kadısı ile voyvodasına hitaben hüküm yazılmasına karar verilmiştir [BOA, Cevdet Zabtiye (C.ZB), nr.31/1538, 15 Şevval 1203/9 Temmuz 1789].

[62] Kafileyi basan diğer eşkıya liderleri arasında Manav İbrahim, Ciğercioğlu, Filibeli Mustafa, Manavoğlu, Çirpanlı Devecioğlu Osman, Mestanoğlu İbrahim, İsaoğlu ve Belvelioğlu Hacı Hüseyin bulunmaktaydı [BOA, Hatt-ı Hümâyûnlar (HAT), nr.3112, 3 Safer 1214/7 Temmuz 1799; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 103].

[63] Edirne kadısı Kürkzâde Hafız Hasan'ın 19 Muharrem 1214/23 Haziran 1799 tarihli arzı için bkz. BOA, HAT, nr.2930.C. Keza Şumnu Kadısı Seyyid İbrahim de arzında eşkıyanın tüccar kafilesini bastığından ve alınması gereken tedbirlerden bahsetmektedir (BOA, C.ZB, nr.12/551, 17 Safer 1214/21 Temmuz 1799); BOA, HAT, nr.3112. Ayrıca bkz. Halime Doğru, *Bir Kadı Defterinin Işığında Rumeli'de Yaşam*, Kitap Yayınevi, 2007, (Ek Rumeli'de Bir Kaza: Hacı-oğlu Pazarı Kadı Defteri (Şer'iye Sicili, 78 nolu hüküm).

[64] Firar eden eşkıya iki kola ayrılarak bir kolu Kırkkilise taraflarına gitmiş ve burada meydana gelen çatışmada her iki taraf da zayiat vermiştir. Savaş sonucunda eşkıya elebaşılarından dördü yakalanarak başları merkeze gönderilmiştir (BOA, HAT, nr.3112).

Panayıra katılan yabancı tüccar da eşkıyalık tarzı olaylarla karşılaşmıştır. Üstelik bu olaylara karışanların tüccar olması ilginçtir. Mesela İslimye panayırından dönen Rus tacirlerin İstanbul yolunda bulunan bir menzilde ikametleri esnasında Müslüman tacirlerle karşılaşması ve yüklerini yerleştirme konusunda anlaşmazlık yaşaması bir gerginliğe yol açmıştır. Gerginlik kısa süre sonra kavgaya dönüşmüş ve Müslüman tüccarın silah kullanmaları sonucu bir Rus tacir yaralanmıştır. Ayrıca yolculuk sırasında Müslüman tacirlerin tehdit ve baskılarına maruz kalan Rus tacirler, bu durumu elçileri vasıtasıyla hükümete iletmişlerdir. Zira yabancı tüccarın gerek yol gerekse ikametleri sırasında ahidnâme şartları gereğince güvenliklerinin sağlanması gerekmekteydi.[65]

b. Panayır Güvenliği İçin Alınan Tedbirler

Güvenlik tedbirleri, panayırın açılmasından önce başlamakta ve panayır süresince devam etmekteydi. Hükümet, panayırların açılmasından önce mutasarrıf veya diğer idarî amirleri bölgeye gönderdiği gibi bostancıbaşılara da önemli görevler yüklemiştir. Zira bostancıbaşılar tüccarın gerek panayır alanında gerekse gidiş-dönüşlerde güvenliğini sağlamak durumundaydı. Ayrıca bazı yıllarda vezirler ile valilerin tayin ettiği "mahsus adamlar" görevlendirilerek[66] güvenlik konusuna hassasiyet gösterilmiştir. Eşkıyalığın yaygın olduğu yıllarda geniş bir güvenlik ağı oluşturulmuş ve bu ağ içerisinde cizyedar, ayan, yeniçeri, bostancı, piyade ve süvari askerler de yer almıştır. Hatta daimi kuvvetler gönderilerek bütün yıl boyunca panayır bölgesinin güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır.[67] Eşkıyalık, savaş, ihtilal gibi olağanüstü durumlarda can ve mal güvenliği tehlikeye düşen tüccarın panayıra katılmaktan vazgeçmesi kâr ve kazançlarını ortadan kaldırdığı gibi İrâd-ı Cedîd-i Hümâyûn Hazinesi için de gelir kaybına yol açmaktadır. Zira panayır gelirlerinin de içinde bulunduğu İslimye mukataası, İrâd-ı Cedîd-i Hümâyûn Hazinesi tarafından idare edilmektedir.[68] Nitekim 1795 yılında ihtilal dolayısıyla tüccarın panayıra katılma konusunda bir güvenlik sorunu yaşadığı görülmektedir. İslimye panayırı için gerek Edirne'den gerekse uzak ve yakın coğrafyadan gelen tüccar ve kethüdaları, bu şartlarda panayıra katılmalarının mümkün olmadığını ifade ile kendilerine yol güvenliğini sağlayacak bir muhafız temin edilmesini talep etmişlerdir. Bu talep dikkate alınmış, kendilerine Bostancıbaşı Ağa marifetiyle "bir kar-güzâr usta" tayin edilmiştir. Aslında öteden beri uygulanan bu sistem sayesinde tüccarın panayırlara güven içinde gidip

[65] Rusya orta elçisinin konuyla ilgili arzı için bkz. BOA, HAT, nr.12571 (1215/1800-1801).

[66] 1801 yılında panayıra katılacak tüccarı eşkıya tehdidinden korumak üzere Silistre Valisi Vezir Musa Paşa'dan "mahsus adamlar tayin etmesi" istendiği gibi Dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarından Sirozlu İsmail Bey ile Tatarpazarı voyvodası, Filibe nazırı, Edirne bostancıbaşısı ve kadısına da ayrı ayrı emr-i şerîf gönderilmiştir (BOA, C.İKTS., nr.26/1291; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 102).

[67] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 102-104.

[68] Silistre Valisi Vezir Musa Paşa'ya gönderilen Evâhir-i Zilhicce 1215/5-13 Mayıs 1801 tarihli hüküm: BOA, C.İKTS., nr.26/1291.

gelmesi mümkün olabilmiştir.[69] Tüccara yol boyunca refakat eden bu görevlilerin dışında panayır çevresinde bulunan tehlikeli yol ve geçitleri beklemek üzere bekçi, muhafız[70] ve yeniçeriler[71] görevlendirilmiş, güvenilir kişilerden de bölükbaşılar tayin edilmiştir. Ayrıca panayır yolu üzerindeki kazalara uğrayan tüccarı korumak üzere devriye gezen kır serdarlarından yararlanılmıştır.[72]

Beratlı Avrupa tüccarı veya onların simsar, hizmetkâr ve adamları için de yol güvenliğine yönelik bazı tedbirler alınmıştır. Bu çerçevede İstanbul ve Edirne'den Anadolu ve Rumeli'de panayır kurulan mahallere ticaret amacıyla giden yabancı tüccarın yolculuğu ve ikameti ahidnâme şartlarıyla güvence altına alınmıştır. Tüccara verilen yol hükmü ile bölgedeki görevlilerin dikkati çekilmiş ve yabancı tüccarın yol boyunca himaye edilmesi, mükerrer gümrük resmi talep edilmemesi gibi hususlarda ahidnâme şartları hatırlatılmıştır.[73] Benzer şekilde panayırlara katılan Sırp tüccarın ticari faaliyetlerini rahatça sürdürebilmeleri için de ilgili kişilere hitaben fermanlar gönderilmiştir.[74]

Alınan tedbirlere rağmen tüccarın panayırlarda eşkıyalık dışında hırsızlık gibi adi olaylara maruz kaldığı, çeşitli iddialarla mahkemeye davet edildiği ve incitildiği tespit edilmektedir. Bu konudaki şikâyetler genellikle yabancı tüccar tarafından yapılmıştır. Mesela 1794 yılında İslimye panayırında 2.774 kuruşluk eşyası çalınan Cozepe Elyoti adlı Prusyalı tüccarın mağduriyeti elçisi vasıtasıyla hükümete iletilmiştir. Elçinin ifadesine göre eşya ile birlikte Rusçuk'a kaçan hırsızlardan bir kısmı yakalanarak hapsedilmesine rağmen bir kısmı ise Uzuncaova ve civar kazalarda dolaşmaya devam etmiştir. Hükümet, bir mübaşir görevlendirerek olayın soruşturulmasını, suçluların mahkemeye çıkarılmasını ve malların sahiplerine iadesini ilgililere emretmiştir.[75] Yabancı tüccarın dile getirdiği sıkıntılardan bir diğeri de çeşitli şehirlere ve panayırlara gidiş-gelişler sırasında kendilerine veya hizmetkârlarına yapılan haksız müdahalelerdir. Yabancı tüccara verilen tuğralı emr-i şerif gereğince

[69] 25 Şevval 1209/15 Mayıs 1795 tarihli arzuhal: BOA, C.İKTS., nr.29/1447; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 105.

[70] Bu konudaki emrin mahkeme siciline kaydedildiği hakkında Ahyolu kadısının arzı: BOA, C.İKTS. nr.17/829 (Evâil-i Şa'ban 1235/14-23 Mayıs 1820).

[71] Bu konuda Silistre divanından gelen buyuruldu Rusçuk mahkemesinde okunmuş ve sicile kaydedilmiştir (Bulgaristan Milli Kütüphanesi Oryantal Bölümü (NBKM), *Rusçuk Şer'iyye Sicili (R)*, 18, vr.21a; NBKM, *R*,19, vr.40b-41a).

[72] BOA, C.İKTS., nr.34/1677 (21 Şa'ban 1239/21 Nisan 1824).

[73] BOA, C.İKTS., nr.24/1190 (Evâsıt-ı Cemâzıyelâhır 1231/9-18 Mayıs 1816); Şen, *Osmanlı Panayırları*, s.102. Bu konudaki diğer örnekler için bkz. Fransa maslahatgüzârının Fransız tüccar Antovan Forneti için yol hükmü ricası: BOA, HAT, nr.58975 (24 Ramazan 1212/12 Mart 1798); İsveç maslahatgüzârının İsveçli Barbiye adlı tacirin simsarı olan Aci Mihal veled-i Karaca için yol hükmü ricası: BOA, Cevdet Hariciye(C.HR), nr.124/6192 (25 Zilka'de 1215/9 Nisan 1801).

[74] Böyle bir fermanın mahkemeye intikal ettiği ve sicile kaydedildiği hakkında Cuma-yı atik kadısının arzı: BOA, C.İKTS., nr.13/643 (3 Cemâzıyelâhır 1231/1 Mayıs 1816).

[75] BOA, C.HR, nr.149/7416 (2 Cemâzıyelâhır 1209/25 Aralık 1794).

yolculukları sırasında güvenliklerinin sağlanması ve geçişlerine engel olunmaması gerekiyordu. Ayrıca ahidnâme şartlarına göre Osmanlı reayası ile yabancı tüccar arasındaki davaların elçileri, konsolosları veya vekilleri marifetiyle bir tercüman aracılığıyla görülmesi zorunluydu. Oysaki Edirne, Selanik, Filibe, Siroz, Uzunca-ova ve İslimye gibi panayırlara ticaret amacıyla giden Prusyalı tüccar, ahidnâme şartlarına aykırı olarak bazı kişilerin taciz ve baskısına maruz kalmıştır. Çeşitli bahanelerle mahkemeye davet edilen ve ticaretten alıkonulan tüccarın zarara uğraması üzerine Prusya elçisi harekete geçmiş ve müdahalenin önlenmesi konusunda daha önce verilen fermanın ilgili kazalara gönderilmesi ricasında bulunmuştur.[76]

V. Panayırın Kurulmasını Sekteye Uğratan Faktörler

Anadolu veya Rumeli'de belirli zamanlarda her yıl kurulması adet olan panayırlar savaş, ihtilal gibi olağanüstü sebepler dolayısıyla faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmıştır. Kimi zaman da tüccarın iştirak etmemesinden dolayı panayırlar tatil edilmiştir. Panayır mahallindeki güvenliğin yeterince sağlanamadığı durumlarda iptal edilen panayırlar, asayişin yeniden normale dönmesinden sonra eskisi gibi kurulmaya devam etmiştir.[77]

Rumeli'deki panayırların uzun süre faaliyetlerine ara vermesinde kuşkusuz savaşların büyük rolü olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rumeli'de ortaya çıkan savaşlar, bu bölgede kurulan uluslararası panayırları olduğu gibi İslimye panayırını da etkilemiştir. Uzun yıllar kurulamayan panayırdan dolayı bölge ve ülke ekonomisi zarar görmüştür. Merkezî idare, savaşların sona ermesi ve asayişin sağlanması üzerine bu organizasyona yeniden işlerlik kazandırmak için harekete geçmiştir. Bu kapsamda panayırın açılacağını ilan eden, tüccarın can ve mal güvenliğinin sağlanmasıyla ilgili kararları içeren fermanlar Balıkesir sancağı mutasarrıfı, Rumeli'nin sağ, sol ve orta kollarında bulunan görevliler ile Eflak ve Boğdan voyvodalarına gönderilmiştir. Mesela 1815 yılında yazılmış arzlardan anlaşıldığına göre İpek kadısı kendilerine ulaşan bu içerikteki bir fermanı mahkemede sicile kaydettirmiş[78], Edirne kadısı ise esnaf kethüdaları ve sarrafların da hazır bulunduğu mahkemede okutturmuştu.[79] Yine sefer dolayısıyla birkaç yıldır faaliyetine ara vermek zorunda kalan İslimye panayırının tekrar açılacağı bölgedeki ilgililere hitaben yazılan 1831 tarihli bir fermanla ilan edilmiş ve açılıştan tüccar grubunun haberdar edilmesi emredilmiştir.[80]

[76] BOA, C.HR, nr.177/8805 (11 Rebi'ülâhır 1213/22 Eylül 1798).

[77] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 105.

[78] BOA, C.İKTS., nr. 25/1225 (Evâsıt-ı Cemâzıyelâhır 1230/21-30 Mayıs 1815); Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 106.

[79] BOA, Cevdet Belediye (C.BLD.), nr. 36/1767 (16 Rebi'ülâhır 1230/28 Mart 1815).

[80] Konuyla ilgili Birgos ve Havas-ı Mahmud Paşa kadılarının arzları için bkz. BOA, C.İKTS., nr.13/615 (29 Ramazan 1246/13 Mart 1831); C.İKTS., nr.13/617 (Evâhir-i Ramazan 1246/5-14 Mart 1831); Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 106.

Rumeli'de ortaya çıkan ihtilâller de panayırların düzenli olarak kurulmasını engellemiştir. Özellikle Rum ihtilâlinden dolayı İslimye panayırı zaman zaman faaliyetlerine ara vermiştir. Nitekim 1821 yılında önce Eflak-Boğdan daha sonra da Mora'da başlayan isyan dolayısıyla[81] panayır kurulamamıştır. Bu durum tüccarı mağdur ettiği gibi[82] İslimye mukataasında da gelir kaybına yol açmıştır. Zira mukataanın en önemli gelir kalemini panayır hasılâtı oluşturmaktaydı. Silistre valisinin dile getirdiği bu durum sonrası hükümet, panayırın tekrar açılması için ilgililere ferman gönderilmesine karar vermiştir. Hükümet, panayırın açılmasına sadece tüccarın menfaati ve mukataanın kârı açısından bakmamış aynı zamanda Bulgar reayasının durumuna da dikkat çekmiştir. Zira İslimye ve çevresinde çoğunluğu oluşturan Bulgarlar isyancı Rumlar gibi olmayıp devlete karşı herhangi bir olumsuz tavır sergilememişlerdir. Bu durum hükümetin Bulgar reayasının refahı için panayırın tekrar açılmasına izin vermesinde etkili olmuştur.[83] Fermanlar panayırın kurulmasından aylar öncesinde ilgili yerlere gönderilerek tüccar durumdan haberdar edilmiş ve panayıra katılım arttırılmaya çalışılmıştır.[84]

Hükümetin izni ve bölgedeki görevlilerin gayretleriyle yeniden aktif hale gelen panayırlarda halka da sorumluluk yüklenmiştir. Nitekim panayıra katılan tüccarın can ve mal güvenliğine herhangi bir zarar gelmesi durumunda mevcut zarar, ilgili kaza halkı tarafından karşılanmıştır.[85]

VI. Panayırda Tahsil Edilen Vergiler

Panayırlara getirilen mal ve eşyanın satışı dolayısıyla çok çeşitli vergiler tahsil ediliyordu. Panayırlara göre değişiklik gösterebilen bu vergiler arasında serçin, yular ve damga rüsûmu, duhan rüsûmu, gümrük rüsûmu, kantar ve bac rüsûmu, çalgıcı ve oyuncu ruhsatiye tezkereleri rüsûmu, at ve ester pazarı rüsûmu, tahmis rüsûmu, sergi rüsûmu, yalı panayırı rüsûmu gibi vergiler bulunmaktaydı. Bu vergilere ilave olarak panayır resmi, avâid ve ruhsâtiyye gibi düzenli vergilerin yanı sıra cizye gibi düzensiz vergiler de toplanmaktaydı. Panayırda tahsil edilen bu vergiler yer kirası ile tüccarın güvenliğine memur edilen görevlilerin masraflarına karşılık olarak alınmıştır.[86]

[81] Rum isyanı hakkında geniş bilgi için bkz. Meral Bayrak, *1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir 1999.

[82] Tüccar, geçen senenin panayırında vade ile verdikleri malın parasını bu senenin panayırında almak üzere sözleştiklerinden panayırın kurulmaması kendilerini büyük zarara uğratmakta idi (Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 106).

[83] BOA, HAT, nr.32656.

[84] Silistre Valisi ve Tuna Seraskeri Mehmed Paşa'nın panayırın tekrar açılması konusundaki talebi kabul görmüş ve alınan karar Rumeli'nin üç koluna, Balıkesir kazasına, Karesi sancağına bildirildiği gibi Karaferye, Yanya ve Siroz gibi kazalara da gönderilmiştir [BOA, C.İKTS., nr.8/362, (Selh-i Receb 1237/22 Nisan 1822 ve Gurre-i Ramazan 1237/22 Mayıs 1822); C.İKTS., nr.8/365 (20 Şevval 1237/10 Temmuz 1822); Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 106].

[85] Çirmen Sancağı Mutasarrıf-ı sabık Ebubekir Paşa'nın bu konudaki taahhüdü için bkz. BOA, HAT, nr.16409.

[86] Ayrıntılı bilgi için bkz. Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 86-87.

a. Panayır Vergisi

Panayıra getirilen mal ve eşyadan öteden beri tahsil edilen bir vergi olan panayır vergisi, yer kirası ile memurların masraflarını karşılamakta kullanılmıştır. Bununla birlikte bu vergi "mukarrer rüsumât hükmünde" olmadığından yabancı tüccarın ödemek istemediği bir vergiydi. Zira ticaret ahidnâmelerine göre yabancı tüccarın gümrük tezkiresi olmadan panayıra getirdiği her türlü eşya, mal ve erzaktan toplam %12 kuruşluk gümrük vergisi ödeme yükümlüğü vardı. Dolayısıyla panayıra gümrük tezkiresiyle gelen tüccardan gümrük ve diğer vergilerin talep edilemeyeceği ahidnâmelerle güvence altına alınmıştır. Ancak panayır vergisinin tüccarın rızası alınarak küçük miktarlarda tahsiline izin verilmiştir. Panayır vergisi olarak alınan duhûliyye (resm-i âmediyye) ve hurûciyye (resm-i reftiye) vergileri Asakir-i Mansûre masraflarını karşılamak için kullanılmıştır. 1868 yılına kadar devam eden bu vergi, panayırda satılan mal ve eşyanın fiyatını yükselttiği ve ticari durgunluğa sebep olduğu gerekçesiyle kaldırılmıştır.[87]

Eskiden beri devam eden ve geleneksel bir özellik taşıyan bu vergi panayırlara göre de değişiklik göstermiştir. Mesela 1834 yılında İslimye panayırında *"…kadîmden usûl ve adet-i panayır beher arabada beşer onar kuruş…"* iken Siroz panayırında emtianın her yükünden girişte 20, çıkışta ise 10 kuruş panayır vergisi tahsil edilmiştir. Bununla birlikte yabancı tüccarın bu vergiyi ödemekten kaçındığı görülmektedir. Özellikle İslimye gibi uluslararası özellik taşıyan panayırlara katılan tüccarın çoğu Avrupalı ve Nemçeli tüccar olup bunların da panayır vergisini ödemek gibi bir niyetleri bulunmuyordu. Üstelik Avrupa tüccarı olmayanlar dahi mallarını onlara karıştırarak *"Avrupa malından deyu"* vergi ödemekten kaçınmışlardır. Bu durum panayır hasılâtının da içinde bulunduğu mukataa gelirlerinde büyük azalmaya sebep olmuş ve İslimye voyvodalarının şikâyetine yol açmıştır.[88]

b. Bac Vergisi

Panayıra katılan tüccardan eskiden beri devam eden bir uygulama ile bac vergisi tahsil ediliyordu. Tüccarın araba yükü ile getirdiği mal ve eşyadan 8 akçe, at yükü ile getirdiğinden 4 akçe olarak alınan bu vergiyi panayırın kurulduğu kazanın voyvodaları topluyordu.[89] Ancak voyvodalar zaman zaman bac vergisini fazla tahsil ettikleri gibi sergi akçesi, toprak basdı, damga akçesi, kantar akçesi gibi isimlerle

[87] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 87-89.

[88] Haremeyn-i şerifeyn mukataatından olan İslimye ve tevabi mukataatı 1249 senesine mahsuben İslimye Voyvodası Sadık Ağa'ya emaneten ihale edilmişti. Ancak Sadık Ağa'nın voyvodalıktan azli üzerine mukataa, 13 Mart 1834-12 Mart 1835 yılları arasında İslimye Voyvodası Filibeli Raşid Beyzâde Mehmed Bey'in uhdesine verilmişti. Mehmet Bey, panayır resimlerini tahsil etmek istediğinde yabancı tüccarın muhalefetiyle karşılaşmış ve durumu bir arzuhalle merkeze bildirmişti. Mukataanın gelir ve resimlerinin eskiden olduğu gibi toplanması ve kimsenin müdahale etmemesi hakkında 15 Safer 1250/23 Haziran 1834 tarihli ferman için bkz. BOA, C.İKTS., nr.8/358; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 88.

[89] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 90.

kanunsuz taleplerde bulunmuşlardır. Bu türden bir uygulama 1778 yılında kurulan İslimye panayırında karşımıza çıkmaktadır. Panayıra katılmak üzere İstanbul, Bursa, Halep, Şam, İzmir, Tokat, Manisa, İnöz, Alaşehir, Bolvadin, Karacasu ve Aydın gibi yerlerden gelen tüccar, voyvodaların haksız taleplerini Edirne mahkemesinde dile getirmişlerdir. Bahsedilen tarihte İslimye voyvodası olan Murad ve Hüsmen Ağalar, panayıra gelen tüccarın Müslüman veya gayrimüslim oluşuna göre farklı bir tarife uygulamıştır. Buna göre Müslüman tüccarın araba yükünden 20-25 kuruş, gayrimüslim tüccarın araba yükünden ise bunun iki katı bac vergisi alma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca *sergi akçesi* adıyla her dükkândan 6,5 kuruş; arabacılardan *toprak basdı* adıyla her arabadan 30 para, at yükünden 15 para; *damga akçesi* adıyla her araba ve attan 15'er para; *kantar akçesi* adıyla tartılan her eşyadan 12'şer para tahsil etmişlerdir. Bunların yanı sıra voyvodalar tüccarı türlü bahanelerle suçlamakla kalmayıp panayırdan ayrıldıklarında 3-4 altın daha talep etmişlerdir. Tüccarın şikâyeti üzerine Edirne kadısı aracılığı ile Murad ve Hüsmen Ağalar mahkemeye davet edilmiş ve haksız yere tahsil ettikleri paranın iadesi istenmiştir.[90] Aslında bac vergisiyle ilgili şikâyetleri sadece yerli değil; yabancı tüccar da sık sık dile getirmiştir. Yabancı tüccar ahidnâme maddeleri gereğince 1838 yılına kadar sadece %3 gümrük vergisi ödemekle mükellefti. Ancak gümrükçü, rüsûmat tahsildarları ve voyvodalar, mükerrer gümrük talebinin yanında bac vs. vergileri de tahsil etmeye çaba göstermişlerdir.[91]

Bac vergisi sadece panayırlarda tahsil edilen bir vergi değildi. Tüccar, bu vergiyi panayırlara ulaşan yollar üzerindeki derbentlerde de ödüyordu. Bu vergi, panayıra katılımı olumsuz yönde etkilediğinden bir süre sonra kaldırılmıştır.[92]

c. Avâid Vergisi

Gelir, irad anlamına gelen avâid, panayır ve bac vergisi gibi öteden beri devam eden bir vergiydi. Panayır bölgesinin voyvodaları tarafından alınan bu vergi, ticari mallardan yük başına 2-3 kuruş, hayvan başına 4-5 kuruş olarak tahsil ediliyordu. Bu vergi, Tanzimat'ın ilanından sonra kaldırılmışsa da bazı panayırlarda alınmaya devam etmiştir.[93]

Yabancı tüccarın gümrük vergisi dışında şikâyet ettiği vergilerden biri de avâid vergisiydi. Bu verginin sınırlarının oldukça geniş olduğu, bac, mürûriyye, kassabiyye, dam, bazar ve sergi akçesi gibi vergilerin de bu isim altında tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Gümrük vergisini ödeyen ve eda tezkiresi alan tüccar, panayıra katıldıkları zaman mükerrer gümrük vergisinin yanında bu vergileri de

[90] BOA, C.İKTS., nr.44/2180 (15 Receb 1192/9 Ağustos 1778); Şen, *Osmanlı Panayırları*, s.84, 90-91.

[91] 1792 yılında Prusyalı ve Fransız tüccardan Uzuncaova, İslimye ve Gümülcine gibi panayırlarda ahidnâmelere aykırı olarak bac vergisi talep edilmiştir (BOA, C.HR., nr.36/1754).

[92] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 91.

[93] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 89.

ödemek zorunda kalmıştır. Tüccarı mağdur eden bu uygulama üzerine yabancı devletlerin büyükelçileri veya maslahatgüzarları hükümet nezdinde girişimde bulunmuşlardır.[94]

d. Gümrük Vergisi

Bu vergi, panayıra gümrük tezkiresi olmaksızın getirilen mal ve eşyadan alınan vergiyi ifade etmektedir. Yabancı tüccar, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması imzalanmadan önce ahidnâme şartları gereğince %3 oranında gümrük vergisi ödüyordu. Bu antlaşmadan sonra ise yabancı tüccarın panayırda ödediği gümrük vergisi oranı %9 âmediyye ve %3 reftiyye olmak üzere toplam %12 olarak belirlenmiştir. Yerli tüccar ise iç ticaretin şartlarına tabi olarak bu vergiyi ödemiştir. Bununla birlikte yabancı tüccarın, Osmanlı topraklarından satın alıp panayırlara sevk ettiği emtianın vergisi yerli tüccarda olduğu gibiydi.[95]

Tüccar ve esnafın tezkiresiz olarak panayıra getirdiği emtiadan gümrük vergisi tahsil etmek üzere panayır gümrükleri kurulmuştur. Bu gümrüklerin idaresinde ise iltizam-maktu, emanet veya malikâne gibi usullere müracaat edilmiştir. Panayır gümrükleri 1,2 ve 3 yıllık olmak üzere ihaleye çıkarılıyordu.[96] Panayır bölgesinin önde gelen kişileri idareye talip oldukları gibi, bazen uzak bölgelerden de talipliler çıkabiliyordu.[97]

Panayırlara gümrük ödemeden getirilen emtiadan dolayı hem panayır bölgesinde hem de malın geldiği bölgede türlü sorunlarla karşılaşılmıştır. Her şeyden önce gümrüksüz olarak panayırlara sevk edilen emtia, ilgili kazanın mukataa gelirlerinde azalmaya yol açmıştır. Bu durum mukataayı iltizam yoluyla işleten kişilerin dolayısıyla miri hazinenin zarara uğramasına neden olmuştur.[98]

Yabancı tüccarın en fazla şikâyet ettiği konular arasında görevlilerin mükerrer

[94] 1780 yılında Baron Kadiş adlı Avusturyalı tacirin iki nefer yazıcısından İslimye Voyvodası Murad Ağa panayırda tekrar gümrük talep ettiği gibi dükkân avâidi adıyla da 40'ar kuruşlarını almıştır. Voyvodanın zorla tahsil ettiği meblağın 773 kuruşa ulaşması üzerine Avusturya orta elçisi harekete geçmiş ve paranın iadesi konusunda girişimlerini artırmıştır. Hükümet, paranın voyvodadan tahsili ve yazıcılara teslimi konusunda ilgililere ferman göndermiştir. Ancak voyvodanın ölümü ve işin içine varislerin girmesiyle mesele çetrefilli bir hale gelmiştir (BOA, C.HR., nr.137/6846; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 92). Benzer şikâyetler, 1792 yılında Prusya elçisi tarafından da dile getirilmiştir (BOA, C.HR., nr.36/1754).

[95] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 90.

[96] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 22-23.

[97] 1849 yılında İslimye kazasının panayır gümrüğünün idaresi, İzmir Gümrükçüsü Abdülkadir Paşa'ya ihale edilmiştir [BOA, Bâb-ı Asafî Mektûbî Kalemi (A.MKT), nr.207/44; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 23].

[98] Filibe nazırının arzuhaline göre Filibeli tüccar, çevredeki panayırlara gümrük vergisini ödemeden tezkiresiz olarak mal götürmektedir. Mukataa gelirlerini olumsuz yönde etkileyen bu durum karşısında hükümet Bosna, Belgrad ve Selanik taraflarından Filibe'ye tezkiresiz olarak mal getiren tüccarın gümrük vergisini ödemesini, Filibe'ye giren ve çıkan emtiadan araba veya at yüküne göre gümrük vergisi ile zarar-ı kassabiyenin tahsil edilmesini emretmiştir [BOA, C.ML., nr.239/9989 (1 Cemâziyelâhır 1122/28 Temmuz 1710)].

gümrük vergisi talebinde bulunmalarıydı. Yabancı tüccar, getirdikleri veya imparatorluk dahilinde satın aldıkları emtianın %3 oranında gümrük vergisini gümrük eminlerine ödemelerine ve eda tezkiresi almalarına rağmen kendilerinden tekrar gümrük vergisi talep edilmiştir. Ahidnâme şartlarına aykırı olarak ilgili bölge voyvodaları ile gümrükçü ve tahsildarların mükerrer gümrük, bac, kassabiye, yasak kolu, reft, dükkân avâidi ve 300 akçeden fazla selâmetlik resmi adı altında vergi istemesi yabancı devlet elçilerini harekete geçirmiştir. İstanbul'daki Avusturya orta elçisinin bildirdiğine göre 1780 yılında Avusturyalı tacir Maron Kadiş'in Mikel ve Hristo adlı yazıcıları, ülkelerinden getirdiği emtianın Belgrad'da gümrüğünü ödemelerine rağmen, İslimye panayırına geldikleri zaman kendilerinden tekrar gümrük tahsil edilmiştir. Elçi, İslimye Voyvodası Murad Ağa'nın haksız bir şekilde tahsil ettiği meblağın iadesini talep etmektedir.[99] Benzer şikâyetler Fransız ve Prusyalı elçiler tarafından da dile getirilmiştir. Özellikle Uzuncaova, İslimye ve Gümülcine çevresinde kurulan panayırlara katılan tacirler, mükerrer gümrük, kassabiye ve bac talebiyle karşılaşmışlardır. Elçilerin hükümet nezdindeki girişimleri üzerine, panayır kurulan bölgelerin kadı, naip, voyvoda ve zabitlerine hitaben fermanlar gönderilmiştir.[100] Aslında elçilerin bu konudaki teşebbüsleri tüccarın harekete geçmesinden önce başlamaktaydı. Elçiler, tüccarın yol güvenliğinin sağlanması ve ahidnâme şartlarına uygun olarak muamele görmesi için *yol hükmü* verilmesi konusunda talepte bulunmuşlardır. Buna göre gümrüğünü ödemiş olan tacirden tekrar gümrük ve cizye talep edilemeyeceği gibi yolculuğuna ve kıyafetine herhangi bir müdahalede bulunulmayacaktır.[101]

Öte yandan yabancı tüccarın tezkiresiz olarak panayıra getirdiği emtianın gümrük vergisini ödemekten kaçındığı görülmektedir. Bu durum vergi gelirlerinde azalmaya sebep olduğundan gümrük eminleri, merkezî idarenin dikkatini çekerek tahsilâtın eskiden olduğu gibi yapılmasını temin etmişlerdir.[102] Aynı şekilde Osmanlı topraklarından satın alınarak yabancı tüccar tarafından panayıra getirilen ve iç ti-

[99] Voyvodanın ölümü üzerine ilgili meblağ veresesinden mahkeme yoluyla tahsil edilmek istenmiş ancak karşı tarafın bunu inkâr etmesiyle sonuç alınamamıştır (BOA, C.HR., nr.137/6846).

[100] 1792 yılında Rumeli'deki çeşitli panayırlara katılan Prusyalı tacirlerden Mihalaki Haci Petko ve Petrus Papa Saul ile Fransız tacir Martin'den görevlilerin talep ettiği vergiler hakkında bkz. BOA, C.HR., nr.36/1754. Bir başka Prusyalı tüccarın İslimye, Uzuncaova ve çevresindeki panayırlarda mükerrer gümrük, bac, kassabiyye gibi vergi talebiyle karşılaşması üzerine Prusya elçisi haksız müdahalenin önlenmesi konusunda ferman ricasında bulunmuştur. Konuyla ilgili 5 Zilka'de 1212/21 Nisan 1798 tarihinde verilen buyuruldu: BOA, C.HR., nr.106/5253; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 93. Panayır kurulan bölgelerin voyvodalarının ahidnâmelere aykırı vergi talepleri de çeşitli şikâyetlere konu olmuştur [BOA, C.HR., nr.146/7274 (10 Ramazan 1211/9 Mart 1797 tarihli buyuruldu)].

[101] Prusya elçisi, Prusyalı tacir Abram Diyakos'un iki hizmetkârıyla birlikte ticaret amacıyla İstanbul'dan Edirne, İslimye ve Uzuncaova panayırlarına, oradan Eflak ve Boğdan yoluyla Prusya'ya gideceğinden bahisle kendisine ahidnâme şartları gereğince yol hükmü verilmesini rica etmektedir [BOA, C.HR., nr.127/6301 (16 Muharrem 1208/24 Ağustos 1793)].

[102] BOA, C.ML., nr.499/20283 (15 Şa'ban 1235/28 Mayıs 1820).

caretin şartlarına tabi olan emtianın gümrük vergisinin tahsilinde de bazı sorunlarla karşılaşılmıştır. Yabancı tüccar, gümrük vergisini ödemekte isteksiz davranmış ve miri gelirlerin düşmesine yol açmıştır. Nitekim 1834 yılında yabancı tüccarın, Osmanlı memleketlerinden alıp İslimye panayırına getirdikleri bakır külçe ve derilerin iç gümrük vergisini ödemekte ağır davranması üzerine 1835 yılında verginin Edirne gümrükçüsü tarafından tahsil edilmesine karar verilmiştir.[103]

e. Duhan (Tütün) Vergisi

İslimye panayırında ticarete konu olan ürünlerden biri de tütün idi. Panayırda pazarlanan tütünler daha çok Çirmen, Hasköy, Edirne, Yenice-i Karasu, Akçakızanlık, Eskizağra, Yanbolu, Filibe, Pazarcık, Karlova, Gümülcine, Satofça ve Drama gibi yerlerden getirilmiştir.[104] Küçük çaplı bölge tüccarı ile çiftçilerin getirdiği bu tütünler, tütün ihraç eden tüccar tarafından büyük ticaret hacmine sahip bölgelere -Belgrad, Karadeniz ve imparatorluğun kuzeyi gibi- ihraç edilmiştir.[105]

Osmanlı Devleti'nde ticari bir meta olan tütünden vergi tahsil etmek amacıyla duhan gümrükleri kurulmuştur. Tütün tüccarı yanlarında getirdikleri tütünlerin gümrük vergisini *"ber-muceb-i şurût-ı nizâm-ı cedid"* gümrük eminlerine ödedikleri zaman kendilerine eda tezkiresi verilmiştir. Tütün tüccarı bu vergi dışında başka herhangi bir vergi ödemekle mükellef değildi. Bununla birlikte tüccar, zaman zaman bölge voyvodaları tarafından haksız bir şekilde vergiye tabi tutulmuştur. Tüccarın panayıra gitmekten vazgeçmesine sebep olacak bu uygulama, duhan gümrüğünün de zarara uğramasına yol açmıştır. Mesela 1781 yılında İslimye voyvodasının panayıra gelen tütün arabalarının her birinden zorla üçer dörder kuruş tahsil etmesi, tütün tüccarının şikâyetine neden olmuştur. Hükümetin duruma müdahale etmesi üzerine voyvodanın kanunsuz bir şekilde tahsil ettiği paranın sahiplerine iadesi ve uygulamanın devamı halinde voyvodanın cezalandırılması yönünde karar verilmiştir. Ayrıca tütün tüccarını bac vs. vergi taleplerine karşı koruyan kararlar da ilgili bölgelere gönderilmiştir. Panayıra getirilen tütünler "ber-vech-i peşin ve "ba-temessük" olmak üzere vergiye tabi tutulmuştur. Tütünün vergilendirilmesi, kıyye hesabına göre yapılmış ve her kıyyesinden %10 oranında vergi tahsil edilmiştir. Panayıra "eda tezkiresi" ile gelen tütün tüccarından ise vergi talep edilmemiştir.[106] Panayıra tütün tüccarı tarafından basma, torba, çuval, dizi, denk gibi çeşitli şekillerde tütün getirilmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında daha çok Müslüman tütün tüccarı tarafından yapılan bu ticarette askerî sıfat taşıyanlar aktif bir rol oynamıştır.

[103] Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 90.

[104] BOA, C.ML., nr.734/29965 (28 Safer 1186/31 Mayıs 1772); Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 73.

[105] Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün*, s. 92.

[106] BOA, C.ML., nr.223/9299 (14 Cemâzıyelevvel 1195/8 Mayıs 1781); Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 93-94.

Tablo I

İslimye Panayırı'na Katılan Tütün Tüccarı (1772 yılı)[107]

Tüccarın İsmi ve Bölgesi	*Ödeme Türü*	*Tütün Miktarı (kıyye)*[108]	*Vergi*	
			Kuruş	*Para*
Çirmenli Kasap Osman	Peşin	700	70	-
Çirmenli Molla Hasan Karnaklıoğlu	Peşin	350	35	-
Hasköylü Abdullah Beşe	Peşin	1570	157	-
Edirneli Mehmed Beşe	Peşin	220	22	-
Edirneli Ahmed Beşe	Peşin	40	4	-
Edirneli Hacı İsmail	Peşin	215	21	20
Edirneli Mehmed Beşe	Peşin	95	9	20
Fincancı Ali Beşe	Peşin	150	15	-
Edirneli Hasbecioğlu	Peşin	170	17	-
Hasköylü Yani	Peşin	350	35	-
Edirneli Takeci Ahmed Beşe	Peşin	70	7	-
Edirneli Ali Ağa ve Osman Beşe	Peşin	500	50	-
Yenice-i Karasu kazasından Raykovalı Kalaycıoğlu Nikola	Peşin	150	15	-
Hasköy kazasından Ali Bey	Temessük	850	85	-
Hasköylü Yani ve ortağı Yanol	Temessük	350	35	-
Akçakızanlıklı Ekmekçi Hacı İbrahim	Temessük	800	80	-
Edirneli Mustafa Beşe	Temessük	2240	224	-
Edirneli Ali Ağa ve Osman Beşe	Temessük	1200	120	-
Gümülcine'de Elmalı Köyü'nde Hacı Ali	Eda tezkiresi	1800	-	-
Karlovalı Astarcı Niko	Eda tezkiresi	400	-	-
Satofçalı Molla Ömer	Eda tezkiresi	110	-	-
Filibeli Tekyecioğlu Hacı Hüseyin	Eda tezkiresi	400	-	-
Yenice-i Karasu'da Musa Fakı Köyü'nde Hacı Recep oğlu Ahmed Ağa ve oğlu Osman Ağa	Eda tezkiresi	984	-	-
Dramalı Molla Hasan	Eda tezkiresi	156	-	-
Akçakızanlık'tan firar eden	-	800	-	-
YEKÛN	-	14.040[109]	1.057[110]	-

[107] BOA, C.ML, nr.734/29965, s. 1-2; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 73, 74.

[108] 1 kıyye 1.283 gramdır.

[109] Gerçekte toplam 14.336 kıyye olmalıdır.

[110] Gerçekte toplam 1.001 kuruş olmalıdır.

f. Cizye Vergisi

Cizye, panayırların düzenli gelir kaynakları arasında yer almamaktadır. Zira vergisini panayırda ödeyen tüccar sayısının her yıl değişiklik göstermesi, bu gelir kaleminin de değişken bir özellik göstermesine yol açmıştır. Mesela İslimye panayırında 1132/1720-1721 yılında 2.151[111], 1152/1739-1740 yılında 953[112], 1801 yılında 1.019, 1802 yılında ise 1.800 adet cizye evrakı tevzi edilmiştir. Osmanlı tebaası gayrimüslim tüccar, esnaf ve halk, cizyenin tahsili zamanında panayır alanlarında iseler bu vergiyi panayırda ödemişlerdir.[113] Nitekim İslimye panayırının açılma vakti 1152 (1739-1740) yılı cizye evrakının dağıtımına tesadüf ettiğinden kaza dışından gelen gayrimüslimlere dağıtılmak üzere 3.700 adet cizye evrakı hazırlanmış, ancak bu miktardan sadece 953'ü tevzi edilebilmiştir. Buna göre dağıtılan cizye evrakının alasından 10, evsatından 5 ve ednasından 2,5 kuruş tahsil edilerek hazineye teslim edilmiştir. Aşağıdaki tabloda panayıra katılan tüccarın geldiği yer, cizye evrakının türü ve sayısı gösterilmektedir.

Tablo II

İslimye Panayırı'nda Tevzi Edilen Cizye Evrakı (1152/1739-1740)[114]

Tüccarın Geldiği Yer	*Tevzi Edilen Cizye Evrakı*		
	Ala	*Evsat*	*Edna*
Edirne	65	288	88
Yanbolu	27	26	13
Prevadi	11	18	7
Varna	8	11	8
Hacıoğlupazarı	4	4	4
Silistre	14	15	2
Karasu ve Köstence	5	3	-
Rusçuk	3	3	3
Lofça	11	11	2
Filibe	68	72	18
Tatarpazarı	12	24	9
Ahyolu	3	4	2
Aydos	2	3	2
Karinabad	2	2	4
Çeşitli kazalardan	12	25	35
Toplam	*247*	*509*	*197*
Genel Toplam	*953*		

111 Mübaşir, 3.693 cizye evrakından 592 ala, 1375 evsat ve 184 edna olmak üzere toplam 2.151 adet evrak tevzi etmiştir. Kendisine teslim edilen ala evrakın yetişmemesi üzerine Edirne cizyedarından emanet olarak 192 adet ala evrak alan mübaşirin tahsil ettiği toplam cizye miktarı ise 12.686,5 kuruştur (BOA, *KK.d.*, nr.3824, s. 2-16).

112 BOA, *Bâb-ı Defterî Cizye Muhâsebesi Kalemi Defterleri (D.CMH.d.)*, nr.26768, s. 2-11.

113 Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 97-98.

114 BOA, *D.CMH.d.*, nr.26768, s. 2-11.

İslimye panayırına katılan gayrimüslim tüccarın cizyelerini tahsil etmek üzere merkezden bazı görevliler tayin edildiği gibi zaman zaman bu iş cizyedarlara havale edilmiştir. Zira hükümet, panayıra katılan gayrimüslim tüccarın çokluğundan dolayı bu işin İslimye cizyedarı tarafından yapılması halinde sorunların daha da artacağını düşünmüş ve miri tarafından toplanmasını uygun görmüştür. Bunda panayırın kurulma vaktinin 33 yılda bir cizyenin toplanma zamanına (1 Muharrem) denk gelmesi de etkili olmuştur.[115] Nitekim 1152/1739-1740 yılının panayır cizyesini emanet yoluyla toplamak üzere Edirne Cizyedarı İbrahim Ağa görevlendirilmiş, kendisine 3.700 adet cizye evrakı teslim edilmiştir.[116] Panayır cizyesinin maktu yolla toplandığı da görülmektedir. Mesela 1800 yılında cizyenin toplanma işi, 6.000 kuruş mal ile Dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarından Kara Ahmed Ağa'ya ihale edilmiş, 1801 yılında ise 10.000 kuruşluk cizye evrakı Edirne cizyedarının uhdesine verilmiştir.[117] Miri mühürle mühürlenmiş cizye bohçasını teslim alan görevli kişiler, üzerinde İslimye panayır cizyesi işaret ve mührünü taşıyan evrakları tüccarın mali durumuna göre tevzi edip cizyelerini miri için tahsil etmekle sorumlu tutulmuşlardır.[118] XIX. yüzyılda ise cizyenin de dahil olduğu İslimye mukataası, Haremeyn-i şerifeyn mukataasına bağlanarak emaneten idare edilmiştir. Genellikle İslimye voyvodalarının talip olduğu bu mukataanın gelirleri mukataat hazinesine aktarılmıştır.[119]

Cizyenin tahsiliyle ilgili olarak yerli ve yabancı tüccarın zaman zaman çeşitli sorunlar yaşadıkları görülmektedir. Özellikle panayır güzergâhında bulunan cizyedarların cizye tahsilinden önce bölgelerinden geçen zımmî tüccarı cizye tahsili zamanına kadar zorla alıkoymaları veya hapsetmeleri türlü şikâyetlere yol açmıştır. Zira panayıra zamanında yetişemeyen tüccar malını satamadığı gibi gecikmeden dolayı panayırın açılması da 8-10 gün ötelenmektedir. Bu durum hem panayır cizyesini toplamaya yetkili kişilerin hem de hazinenin zarar etmesine yol açmaktadır.[120] Mesela 1767 yılı Mart ayında Tokat ve Samsun taraflarından İs-

[115] BOA, C.ML, nr.10797; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 98.

[116] İbrahim Ağa, cizye kaleminden tahsis edilen katip ile birlikte panayırda tevzi ettiği 247 ala, 509 evsat ve 197 edna evrak olmak üzere 953 cizye evrakından 5.265,5 kuruş tahsil etmiştir [(BOA, *D.CMH.d*, nr.26768, s. 2, 10-11)].

[117] BOA, C.ML, nr.78/3565, 263/10797; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 98.

[118] 1216/1801 yılı panayır cizyesi kapıkulları mevacibleri için tahsis edilmiştir (BOA, C.ML, nr.263/10797).

[119] İslimye mukataası, 1 Mart-28 Şubat 1249/13 Mart 1834-12 Mart 1835 yıllarına mahsuben 1 sene süre ile İslimye Voyvodası Filibeli Raşid Beyzade Mehmed Bey'in uhdesine emaneten verilmiştir (BOA, C.İKTS, nr.8/358).

[120] Özellikle panayır güzergâhında bulunan Filibe, Pazarcık ve Tırnova kazası cizyedarları, bölgelerinden geçen tüccarı Muharrem ayından 5-10 gün önce hapsetme yoluna giderek yüksek fiyattan cizye evrakı dağıtmışlar ve daha sonra gitmelerine izin vermişlerdir [BOA, C.ML, nr.78/3565 (5 Şa'ban

limye panayırına katılmak üzere bölgeye hareket eden bir grup zımmî tüccar, bu türden bir durumla karşılaşmıştır. Cizyenin tahsil zamanı 1 Muharrem olmasına rağmen bu süreden yaklaşık 2 ay öncesinde cizyedarların baskısına maruz kalan ve cizyelerini ödemedikçe serbest bırakılmayan tüccarın sorunu, merkeze intikal ettirmesi üzerine hükümet, kanunlara riayet edilmesi ve tüccarın korunması konusunda ilgililere ferman göndermiştir. 17 Zilhicce 1213/22 Mayıs 1799 tarihli bir diğer hükümden de anlaşıldığına göre panayır dolayısıyla Tokat'dan hareket eden 28 kişilik tüccar grubu da aynı sıkıntıları yaşamıştır. Tekirdağı cizyedarı, cizye evrakı dağıtmak amacıyla 1 Muharrem'den önce tacirleri hapsetme yoluna gitmiş ve kanunları çiğnemiştir. Bu durum karşısında hükümet mevcut uygulamayı ilgililere tekrar hatırlatarak tüccarın geçişine engel olunmamasını ve cizyenin zamanında tahsil edilmesini emrettiği gibi mükerrer cizye tahsilinden de şiddetle kaçınılmasını istemiştir.[121]

Benzer şikâyetler yabancı tüccar tarafından da dile getirilmiştir. Yabancı devletlere verilen ahidnâme şartları gereğince Osmanlı topraklarına ticaret amacıyla gelen Avrupalı tüccar veya onların tayin ettiği görevliler, gerek İstanbul'dan İzmir ve Edirne'ye yolculukları sırasında gerekse Rumeli'deki çeşitli panayırlara katılmak üzere harekete geçtiklerinde cizyedar ve zabitlerin türlü talepleriyle karşılaşmışlardır. Tüccarın durumu İstanbul'da bulunan elçileri vasıtasıyla hükümete iletmesi üzerine merkezi idare, tüccarın yolculuğu sırasında ikamet ettiği mahallerde ahidnâme şartlarına uygun davranılması konusunda ilgilileri uyarmıştır.[122] Zaman zaman yabancı tüccarın cizyeden muaf tutulduğu görülmektedir. Bölge valilerinin buyuruldusu ile gerçekleşen bu türden bir olay Rus tüccarında karşımıza çıkmaktadır. Silistre valisi tarafından verilen buyuruldu ile bir sene cizyeden muaf tutulan Rus tüccarı, bu sürenin dolmasından sonra tekrar cizye ödemekle mükellef tutulmuştur.[123]

1214/2 Ocak 1800 tarihli buyuruldu); Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 98].

[121] BOA, C.İKTS, nr.35/1711, 41/2039; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 98.

[122] Ernest Şagel adlı Prusyalı tüccarın Osmanlı topraklarındaki yolculuğu sırasında görevliler tarafından incitilmemesi ve kurallara uygun davranılması hakkında Prusya elçisinin isteği üzerine verilen Gurre-i Zilhicce 1203/23 Ağustos 1789 tarihli buyuruldu: BOA, C.HR, nr.92/4561; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s.73, 93, 99. Keza Etın Barbiye adlı Prusyalı tacir de simsarı Françeşko Badatı İstanbul'dan Anadolu ve Rumeli'deki panayırlara ticaret amacıyla göndermek istediğini ve yol güvenliğinin sağlanmasını elçisi vasıtasıyla talep etmiştir (BOA, C.HR, nr.156/7754). İstanbul'daki Sicilyateyn elçisi de Sicilyalı tacirlerle ilgili benzer hususları çeşitli arzlarla dile getirmiştir. Bu konuda verilen 17 ve 18 Şevval 1213/22 ve 23 Şubat 1799 tarihli buyuruldular için bkz. BOA, C.HR, nr.105/5217, 6330.

[123] İslimye voyvodasının 25 Muharrem 1250/3 Haziran 1834 tarihli arzından anlaşıldığına göre, elinde buyuruldusu olmayan 110 nefer Rus tüccarına cizye evrakının gönderilmesi istenmektedir (BOA, C.İKTS, nr.8/358; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 99).

Sonuç

Rumeli'de kurulmuş uluslararası ölçekli pazarlardan biri olan İslimye panayırı muhtemelen XVII. yüzyılın sonlarına doğru faaliyete geçmiş ve yılda bir kez olmak üzere dört ila otuz bir gün süreyle açık kalmıştır. Yerli ve yabancı binlerce tüccarı buluşturan panayırda geniş imparatorluk coğrafyasının malları pazarlandığı gibi Avusturya, Rusya, Fransa, İngiltere, Prusya ve Lehistan gibi ülkelerden getirilen emtia da el değiştirmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında Rumeli'nin en işlek panayırı haline gelen İslimye panayırında keten ve kenevir ipliği başta olmak üzere keten, çuha, alaca, bogası ve velense gibi kumaşlar pazarlanmıştır. Ayrıca İslimye şehrinin şöhret kazandığı aba ve Yanbolu kebesinin büyük oranda ticareti yapılmıştır. Benzer şekilde Rusya gibi kuzey ülkelerinden getirilen kürkler de panayırda büyük bir müşteri kitlesine sahip olmuştur. Bunun dışında yakın ve uzak coğrafyanın her türlü mamul ve hammaddesi panayırda pazar şansı bulmuştur.

Panayırın ticaret hacminin yüksek olması panayır vergilerini de doğrudan etkilemiştir. Panayıra katılan gayrimüslim reayadan tahsil edilen cizye vergisinin yanında panayır resmi, bac, avâid, gümrük ve tütün gibi vergiler merkezi ve mahalli idareler için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Öte yandan panayırda büyük oranda emtianın alış-verişe konu olması güvenlik meselesini de gündeme getirmiştir. Merkezi idare, panayıra katılan tüccarın gerek gidiş ve dönüşü sırasında gerekse panayırdaki ikameti süresince can ve mal emniyetinin sağlanması için geniş bir güvenlik ağı oluşturmuştur. Bununla birlikte tüccarın eşkıya birliklerinin saldırısına uğradığı, emtiasının yağmalandığı hatta katledildiği birçok olayla karşılaşılmaktadır. Merkezi idare, bu gibi durumlarda olayı soruşturarak zararın ilgili bölge idarecileri tarafından karşılanması yoluna gitmiştir. Panayıra katılan yabancı tüccarın durumu ise kendi elçilikleri vasıtasıyla takip edilmiştir. Yabancı devlet elçileri, tacirlerinin yol emniyeti konusunda sık sık merkezi idareye müracaat etmiş ve kanun dışı uygulamalara karşı olayların sıkı takipçisi olmuştur.

XIX. yüzyılda Uzuncaova panayırı ile birlikte Rumeli'nin büyük panayırları arasında yer alan İslimye panayırı, ticari potansiyeli ile bölgesel ve merkezi ekonomiye katkı sağladığı gibi farklı din, dil ve etnik yapılardan gelen insanları buluşturup kaynaştırarak sosyo-kültürel bir işleve de sahip olmuştur.

EK I

İslimye Panayırı'nda XVIII-XIX. Yüzyıllarda Ticarete Konu olan Emtia[124]

İplikler						
Kenevir ipliği	Flemenk ipliği	Tura ipliği	Leh kılabdanı	Eflak kirpası	Moskov kirpası	Telli kaytan
Keten ipliği	Trabzon ipliği	Kılabdan	Kirpas	Eflak kenevir kirpası	Musul kirpası	Yapağı kaytan
Ham keten ipliği	Ham Trabzon ipliği	Kılabdan şerit	Boyalı kirpas	Keten kirpası	Muytap	Urgan

Kumaşlar					
Aba	Bec velensi	Kaba çuha	Keten	Manisa alacası	Boyalı patiska
Aba şayak	Bogası	Edirne kutnisi	Eflak keteni	Şam alacası	Şayak
Aba kaytan	Elvan bogası	Ham ipek	Kıbrıs basması	Yenişehir alacası	
Ali Paşa eşyası	Canfes	İpek elvan	Tokat basması	Mu'mi (kaba)	
Atlas	Çuha	Kazzaz eşyası	Diyarbakır alacası	Patiska	

Deri ve Deri Mamulleri[125]					
Keçi cildi	Sansar postu	Göcen postu	Rumeli tilki postu	Sansar hurdası	Zerdeva paçası
Camus cildi	Çakal postu	Siyah göcen postu	Anadolu tilki postu	Sansar kafası	
Meşin	Kunduz postu	Kedi postu	Bec samuru	Boğaz	
Haffaf eşyası	Samur postu	Siyah kedi postu	Kakum/Kakım	Tilki boğazı	
Beyaz post	Tilki postu	Zerdeva postu	Çılkafa	Çakal nâfesi[126]	
Tavşan postu	Beyaz tilki postu	Vaşak postu	Müstamel sincap kürkü	Siyah sincap nâfesi	

[124] Tablonun hazırlanmasında yararlanılan kaynaklar için bkz. BOA, *D.BŞM.d.*, nr.4202, s. 2-3 (10 Safer 1185/25 Mayıs 1771); BOA, *D.BŞM.İGE.d*, nr.17190, s. 2-4 (7 Zilka'de 1186/30 Ocak 1773); BOA, *D.BŞM.d.*, nr.8121, s.18-23 (1-29 Şa'ban 1233/6 Haziran-4Temmuz 1818); BOA, *D.BŞM.d.*, nr.9368, s. 2 (24 Zilka'de? 1242); Reyhan Şahin, *Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'de Ticari Hayat*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2006, s. 54-56.

[125] Bu bölümde yer alan çeşitli hayvanlara ait postların hayvanın cins ve özelliğine göre sırt, kafa, nâfe, boyun, paça gibi kısımları ayrı ayrı piyasada satışa sunulmuştur. Filiz Karaca, "Kürk", TDVİA, c.26, Ankara 2002, s. 568.

[126] Nâfe, tilki vs. hayvanların karın kısmından çıkan kürktür. Kütükoğlu, Osmanlılarda Narh Müessesesi, s. 356.

Ev Eşyaları					
Ayna	Eflak sandık	Selanik peştamalı	Saclı kebe	Kutu	Yorgancı eşyası
Aynalı kutu	Fincan	Selanik keçesi	Sade İslimye kebesi	Seccade	Bec yorgan
Bec çanak	Hamam eşyası	İzladi takım	Yanbolu kebesi	İzladi seccade	Yorgan yüzü
Bileği taşı	Havlu	Kebe	Kilim	sepet	Bec yorgan yüzü
Çiçek (yapma)	Bec havlu	İslimye kebesi	Köy kilimi	Şişe	
Çuval	Selanik havlusu	Kara kebe	Şarköy kilimi	Teneke	

Giysi ve Aksesuarlar					
Arakiyye	Bec dülbendi	Kolan eşyası	Yapağı kuşak	İngiliz şalı	Takyeci eşyası
Barata fes	Gömlek	İbrişim kolan	Külah eşyası	Tosya şalı	Bec yağlığı
Efrenci fes	Keten gömlek	Basma kuşak	Puşi	Bogası şalvar	
Başlık	Kirpas keten gömlek	Hama kuşağı	Şal	Şayak şalvar	

Madenî Ürünler			
Bakır	Bıçakçı eşyası	Kazan	Kuyumcu eşyası
Evâni-i nühas	Gabrova bıçağı	Kurşuncu eşyası	

Hayvan Takımları		
At keçesi	İslimye çultarı	Saraç eşyası
Edirne çultarı	Nal-ı ağaç	Yular

Silah ve Mühimmat	
Barut	Simli piştov
Piştov (çift namlu)	Tüfek

Gıda Maddeleri				
Ceviz	Fındık	Morina	Şeker	Yemiş
Çerviş[127]	Kahve	Sadeyağ	Şekerci eşyası	Zeytinyağı
Efrenci kahve	Leblebi	Şehriye	Tuzlu balık	

Diğer						
Afyon	Bec hırdavatı	Çiriş[128]	Kına	Köhne bitpazarı	Misk sabunu	Tiryak
Alacehr boyası	Çerç eşyası	Gözlük	Kağıt	Lüle	Miskçi eşyası	Yapağı
Attariye	Çerke	Güllâb	Kal'ı	Manda boynuzu	Mücellid eşyası	
Balmumu	Çıkrıkçı eşyası	Gülyağı mangalı	Katran	Meşin lökü	Sabun	

[127] Çerviş/çerbiş yağı, iç yağı; eritilmiş sığır yağı ile sade yağı karışımı adi yağdır. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 345.

[128] Cildci ve ayakkabıcıların kullandıkları sarı zanbak kökü unundan yapılan yapıştırıcı madde. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 345.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Asafî Mektûbî Kalemi (A.MKT): 207/44.

Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d): 4202, 8121, 9368.

Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe İstanbul Gümrük Emini Defterleri (D.BŞM.İGE.d): 17190.

Bâb-ı Defterî Cizye Muhasebesi Kalemi Defterleri (D.CMH.d): 26768.

Bâb-ı Defterî Maden Mukataası Kalemi Defterleri (D.MMK.d): 22832.

Cevdet Adliye (C.ADL): 26/1538, 58/3492.

Cevdet Belediye (C.BLD): 36/1767.

Cevdet Darphane (C.DRB): 39/1950, 63/3113.

Cevdet Hariciye (C.HR): 36/1754, 92/4561, 105/5217, 106/5253, 124/6192, 127/6301, 127/6330, 137/6846, 146/7274, 149/7416, 156/7754, 177/8805.

Cevdet İktisat (C.İKTS): 8/358, 8/362, 8/365, 13/615, 13/617, 13/643, 17/829, 24/1190, 25/1225, 26/1291, 29/1447, 34/1677, 35/1711, 41/2039, 44/2180.

Cevdet Maliye (C.ML): 78/3565, 209/8605, 223/9299, 239/9989, 263/10797, 499/20283, 734/29965.

Cevdet Zabtiye (C.ZB): 12/551, 31/1538.

Hatt-ı Hümâyûnlar (HAT): 2930.C, 3112, 12571, 16409, 32656, 58975.

Kamil Kepeci Defterleri (KK.d.): 3824.

Bulgaristan Milli Kütüphanesi Oryantal Bölümü (NBKM)

Rusçuk Şer'iyye Sicili (R): 18, 19.

II. Kaynak Eserler

Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, I, Dersaadet 1313.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 3. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin), 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 6. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), 7. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff), 8. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1263/1847 (Def'a 1), 1264/1848 (Def'a 2), 1265/1849 (Def'a 3), 1270/1854 (Def'a 8), 1271/1855 (Def'a 9), 1272/1856 (Def'a 10), 1273/1857 (Def'a 11), 1274/1858 (Def'a 12), 1275/1859 (Def'a 13), 1276/1860 (Def'a 14), 1277/1861 (Def'a 15), 1278/1862 (Def'a 16), 1280/1863 (Def'a 18), 1290/1873 (Def'a 28), 1291/1874 (Def'a 29), 1292/1875 (Def'a 30), 1293/1876 (Def'a 31), 1294/1877 (Def'a 32), 1295/1878 (Def'a 33), 1301/1884 (Def'a 39), 1302/1885 (Def'a 40), 1303/1886 (Def'a 41), 1304/1887 (Def'a 42), 1305/1888 (Def'a 43).

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, 1290/1873 (Def'a 4), 1291/1874 (Def'a 5), 1292/1875 (Def'a 6), 1293/1877 (Def'a 8).

Şemseddin, Sami, *Kamusü'l-alâm*, II, İstanbul 1306.

III. Kitaplar ve Makaleler

Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 2006.

Bayrak, Meral, *1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir 1999.

Çakır, Çoşkun, "Fuarların Doğuşu ve Türk Fuarcılık Tarihine Genel Bir Bakış Panayırlardan Dünya Ticaret Merkezlerine", *İktisat, Tarih ve Zihniyet Dünyamız*, İstanbul 2006, s.9-23.

Doğan, Mehmet, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Panayırlar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011.

Doğru, Halime, *Bir Kadı Defterinin Işığında Rumeli'de Yaşam*, Kitap Yayınevi 2007, (Ek Rumeli'de Bir Kaza: Hacı-oğlu Pazarı Kadı Defteri (Şer'iye Sicili).

Erdoğru, M. Akif, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırlar*, İzmir 1999.

Faroqhi, Suraiya, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)," (çev. Melek Eğilmez), *ODTÜ Gelişme Dergisi*, özel sayı, , Ankara 1978, s. 39-85.

_____, "Balkan Panayırlarının Eski Tarihi", *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (çev. Emine Sonnur Özcan), Ankara 2006, s. 157-186.

Girgeç, Nurhan, *Zile Panayırı Üzerine Halkbilimsel Bir İnceleme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008.

Güçer, Lütfi, *İktisat Tarihi Ders Notları*, İstanbul 1983.

Hacısalihoğlu, Mehmet, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul 2008.

Karaca, Filiz, "Kürk", *TDVİA*, 26, Ankara 2002, s. 568-570.

Kiel, Machiel, "İslimye", *TDVİA*, 23, İstanbul 2001, s. 73-75.

Küçükkalay, Mesut-Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2**,** 2003, s. 151-176.

Küpeli, Özer, "Osmanlı Devleti'de Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırı'nın Tarihine Dair", *Osmanlı*, 3, Ankara 1999, s. 490-497.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

Özcan, Koray, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri-I- Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006/1, s. 205-223.

Özcan, Tahsin, "Pazar (Osmanlı Dönemi)", *TDVİA*, 34, İstanbul 2007, s. 206-208.

Paskaleva, Virginia, "Osman Balkan Eyâletleri'nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi (İÜİFD)*, XXVII/1-2 (1967-1968), s. 37-74.

Sahillioğlu, Halil, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkanları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XIII, İstanbul 1968, s. 60-68.

Sezgin, İbrahim, "XVIII. Asırda Edirne'nin İktisadî ve Ticarî Durumu", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, Haziran 2006, s. 27-35.

Şahin, Reyhan, *Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'de Ticari Hayat*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2006.

Şen, Ömer, "Bulgaristan'da Kurulan Uluslararası Bir Panayır (Fuar): Uzucaâbad-ı Hasköy (1771-1871), *Toplumsal Tarih*, 1/5 (Mayıs 1994, s. 47-52.

_____, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, İstanbul 1996.

Todorov, Nikolay, "19.cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", *İÜİFD*, XXVII/1-2 (1967-1968), s. 1-36.

Tomar, Cengiz, "Pazar (Selçuklu Dönemi)", *TDVİA*, 34, İstanbul 2007, s. 203-204.

Uzun, Ahmet, "İslimye Çuka Fabrikası", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yayın No: 21-22 (Ekim 1999, Mart 2000), s. 77-84.

Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.

STRATFORD CANNING'İN RAPORLARINA GÖRE SULTAN ABDÜLMECİD VE ONA İNGİLTERE TARAFINDAN VERİLEN DİZBAĞI NİŞANI (KNIGHT OF THE GARTER)

TURGUT SUBAŞI*

XIX. yüzyıl İngiliz diplomasi tarihinin arka planında üç Canning'in varlığı dikkat çekmektedir. Birincisi, İngiltere Dışişleri Bakanı ve daha sonra Başbakan olan George Canning (1770–1827); ikincisi onun oğlu ve ilk Hindistan Genel Valisi olan Charles Earl Canning (1812- 62); sonuncusu ise, onun kuzeni, yani bu çalışmaya konu olan, İngiltere'nin Osmanlı nezdinde ki Büyükelçisi Stratford Canning'dir (1786–1880).[1]

Stratford Canning değişik dönem ve tarihlerde ülkesini Osmanlı nezdinde temsil eden önemli bir diplomattır. Onun bu elçilikleri Sultan II. Mahmut (1808–39) ve Sultan Abdülmecid (1839–61) dönemlerine rastlamaktadır. Her ne kadar Canning'in elçilikleri iki sultan dönemine rastlasa da, Canning'in gerek Sultan Abdülmecid ile olan kişisel dostluğu ve gerekse Abdülmecid dönemindeki müdahil olduğu siyasi gelişmeler ve reform çalışmaları, onun bu dönemde şöhret kazanmasına vesile olmuştur.

Bilindiği gibi Sultan Abdülmecid dönemi pek çok reformun başladığı ya da hayata geçirildiği bir dönemdir. Canning'in Osmanlı Devleti'nin dâhili ve harici birçok sorunuyla ilgilenmesi ve zaman zaman neticelerine tesir etmiş olması, onu sıradan bir diplomatlığın ötesine geçirmiş ve aynı zamanda da onu on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde öne çıkaran bir figür haline getirmişti. Osmanlı

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, subasi@sakarya.edu.tr

[1] Stratford Canning daha sonra "Viscount" unvanı aldığı için Stratford de Redcliffe olarakta bilinir. Stratford Canning'in hayatı ve kariyeri ile ilgili genel bilgi için; S. Lane-Poole, "Canning, Stratford", *Dictionary of National Biography*, cilt III, Londra, 1908, s. 883-96; (Lane-Poole'un birden fazla çalışması referans gösterildiğinden bu çalışması, Lane-Poole, D.N.B., şeklinde kısaltılacaktır), S., Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*, 2 cilt, Londra, 1888; (Lane-Poole'un birden fazla çalışması referans gösterildiğinden dolayı bu çalışması, Lane-Poole, *The Life* şeklinde kısaltılacaktır) M. Warr, *A Biography of Stratford Canning*, Oxford, 1989; E. F. Malcolm-Smith, *The Life of Stratford Canning (Lord Stratford de Redcliffe)*, London, 1933; Can Yücel, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, Ankara, 1959; Steven Richmond, *The Voice of England in the East: Stratford Canning and Diplomacy with the Ottoman Empire*, I.B. Tauris, Londra 2014.

gayr-i Müslim tebaası da onun bu denli etkinliğinin farkına varmış olsa gerek ki ona "Sultanların Sultanı" gibi ilginç bir sıfat yakıştırmıştır.

Stratford Canning'in İstanbul'daki Diplomatik Kariyeri

Stratford Canning'in Osmanlı ile ilk tanışması Mayıs 1808'de, daha yirmi iki yaşındayken, İngiltere ile Bâb-ı Âli arasında Çanakkale Antlaşması *(Kale-i Sultaniye Antlaşması)*[2] görüşmeleri için İstanbul'a gönderilen Robert Adair'in heyetinde görevlendirilmesiyle başladı. Anlaşma sonrası İngiltere'ye dönmeyi düşünürken, Adair'in teklifiyle Canning tam yetkili elçi olarak İstanbul'a atandı. Adair 12 Temmuz 1810'da İstanbul'dan ayrıldı ve Canning böylece İngiltere'nin İstanbul elçisi oldu ve David Morier da Canning'e asistan olarak tayin edildi. Stratford Canning itimatnamesini 28 Ağustos 1810'da Sultan Mahmut'a takdim etti.[3] Stratford Canning böyle önemli bir göreve getirildiğinde kendisi henüz yirmi dört yaşındaydı. İstanbul'daki ilk diplomatik görevi yaklaşık dört yıl sürdü. İngiltere'deki yaşamını sürekli özlese de kariyeri gereği altı defa İstanbul'a geldi. Son elçilik görevini bitirip İstanbul'dan ayrıldığında Canning yetmiş iki yaşındaydı.

Canning, İstanbul'daki ilk görevi esnasında başlıca üç konuyu gerçekleştirmeyi hedeflemişti: Bâb-ı Âli üzerindeki Fransız nüfuzunu önlemek; İngiliz gemilerinin Akdeniz'deki çıkarlarını korumak ve Napolyon'un istila tehdidine karşı mukavemet edebilmesi için Rusya'nın serbest kalmasını sağlamak amacıyla Sultan ve Çar arasında uzlaşma sağlamaktı[4]. Her üçünde de başarıya ulaştığı söylenebilir. Bu arada her ne kadar genç ve tecrübesiz bir diplomat olsa da Osmanlı yönetiminin güvenini kazanmayı başardı. Bâb-ı Âli tarafından Rusya ile Osmanlı Devleti arasında arabulucu olmasının teklif edilmesi Canning için büyük bir onur oldu. Böylece İstanbul'da bulunduğu süre boyunca şehirdeki diğer diplomatlar arasında tartışmasız bir üstünlük elde etmiş oldu.

Canning, Osmanlı yönetimi nezdindeki bu konumunu ve güvenirliliğini iyi değerlendirdi. Rusya ile Osmanlı yönetimi arasındaki arabuluculuk girişimlerine başladı. Genç Büyükelçinin bu girişimleri sonuç verdi ve sonunda Osmanlı Devleti ile Rusya'yı barış görüşmelerinin başlaması için ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine Rusya Jozef Fonton ve İtalinski'yi, Osmanlı Devleti de Seyyid Mehmet Said Galip Paşa ve İbrahim Selim'i barış görüşmeleri için yetkilendirdi. Bükreş Barış Antlaşması görüşmeleri[5] Canning için büyük bir zafer oldu. Bükreş Antlaşması 16 Mayıs

[2] Çanakkale Antlaşması (*Kale-i Sultaniye Antlaşması*) 5 Ocak 1809 tarihinde, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanmış bir antlaşmadır. Antlaşmaya Osmanlı tarafını temsilen nişancı Mehmet Emin Vahid Efendi, Büyük Britanya tarafını temsilen ise Robert Adair imza koymuştur. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, cilt I. (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları) T.T.K., Ankara 1953, s. 239-240.

[3] Warr,, *A Biography*, s. 27.

[4] Lane-Poole, DNB, s. 885.

[5] Bükreş Barış Antlaşmasının detayları için; F. Ismail, "The Making of the Treaty of Bucharest, 1811-1812", *Middle Eastern Studies*, 15, Londra, 1979, s. 163-92.

1812 tarihinde Bükreş'te imzalandı.[6] Bu anlaşmadan bir müddet sonra Canning İstanbul'dan ayrılıp ülkesine döndü.[7] Stratford Canning, hayatının sonraki safhalarında Bükreş Barış Antlaşması'nın kendisinin en büyük başarısı olduğunu sıklıkla vurgulamıştır.[8] Bükreş Barış Antlaşması sırasındaki çalışmaları, Canning için sadece gurur duyacağı bir başarı değil, aynı zamanda İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki baskın nüfuzunun temellerinin atılmasını da sağlamıştır. Canning'in elde ettiği bu itibar, aynı zamanda onun daha sonraki yıllarda, İstanbul'daki görevlerinde Osmanlı yönetimi üzerindeki etkinliğinin artarak çoğalmasının yolunu da açmıştır.

Canning 1812 yılı Temmuz ayında bir daha geri dönmemek kararıyla İstanbul'dan ayrıldı. Londra'da bir kariyer sahibi olmak arzusundaydı. Ancak İngiltere'deki siyasi atmosfer Canning'in beklentilerine cevap vermedi ve şartlar onu tekrar İstanbul'daki kariyerine dönmesini gerektirdi. 1812 ile 1825 yılları arasında Viyana, İsviçre ve Amerika'da çeşitli görevlerde bulunduysa da, Ekim 1825 te tekrar İngiltere'nin İstanbul'daki elçiliğini ikinci kez üstlendi. Stratford Canning'in İstanbul'daki bu ikinci elçiliği döneminde iki önemli mesele vardı ve Canning tüm mesaisini bu önemli meselelere ayırdı. Bunlardan birisi Yunanistan sorunu, diğeri de Osmanlı-Rus anlaşmazlığı idi.

Canning Londra'dan İstanbul'a yaptığı yolculuğu sırasında Yunanistan'a uğramaya karar verdi ve 9 Ocak 1826'da Yunan Geçici Hükümeti temsilcisi Mavrocordato ile Hydra'da bir görüşme yaptı. Bu görüşmeye göre, müzakerelerde Yunanlıların sözcülüğünü İngiltere yapacaktı. Bu da Büyük Britanya'nın elini güçlendirmekteydi. Canning bununla birlikte tek başına aracılık yapmak, istenilen sonucu elde etmek için yeterli olmadığının farkındaydı. Canning her ne kadar Sultan II. Mahmut'un reformlardaki azmi ve enerjisini takdir etse de, "yaradılışta ve politikada bir halife ve bir despot"[9] olarak nitelendirdiği Sultan II. Mahmut'u her konuda ikna etmenin zor olduğunun da farkındaydı. Nitekim tahmin ettiği gibi ne Osmanlı hükümeti nede Sultan Yunan meselesinde geri adım atma niyetinde değildi. Hatta Canning bu "asi" Yunanlıların taraftarı olması nedeniyle, Osmanlı Devleti nezdindeki güvenirliğini de kaybetme ile karşı karşıyaydı.

Navarin baskını ve faciası diplomatik girişimleri bir anda bitirdi. Osmanlı donanmasının Navarin limanında 1827'de yok edilmesinden sonra İstanbul'daki elçilikler Osmanlı askerleri tarafından kuşatıldı. Canning o geceyi şahsi mektup ve yazışmalarını yakmakla geçirmişti. Elçilere karşı şiddete başvurulmamış olsa da, Canning bir dizi eyleme başladı. Fransız ve Rus meslektaşlarını kendisine katılmaya ve İstanbul'dan elçiliklerini çekmeye ikna etti. Üç elçi ülkelerine dönmek için

[6] Erim, *Devletlerarası Hukuku*, s. 244-254.
[7] Malcolm-Smith, *The Life of Streatford*, s. 42.
[8] Warr, *A Biography*, s. 33.
[9] Lane-Poole, DNB, s. 890.

pasaportlarını istediler fakat Bâb-ı Âli, kendi saraylarının bilgisi haricinde hareket ettiklerini söyleyerek vermeyi reddetti. Ancak her biri maiyetleriyle birlikte Korfu Adası'na geçtiler.

Canning Londra'da görev alma beklentisiyle, Şubat 1828'de Korfu'dan Londra'ya döndü. George Canning 1825'te ona Ticaret ve Sanayi Odası ikinci başkanlığı sözünü vermişti ancak kuzeninin ölümüyle Canning'in bu beklentisi de gerçekleşmedi.[10] Bu arada İngiltere'de hükümet değişikliği olmuş, İngiliz dış politikası Lord Dudley'in yerini Aberdeen'in almasıyla değişmişti. Canning bu hayal kırıklığıyla Yunanistan sorununun çözüme kavuşturulması görüşmelerini sürdürmek için tekrar Korfu'ya döndü. Görüşmeler 1828 yılı son baharında başladı. İskân meselesinin çözümü için diğer elçiler ile birlikte Aralık 1828'de Poros Adası'na çıktılar. Ancak Canning'in Yunan sorunu ile ilgili verilen talimatlara uymaması ve keyfi tutumu yüzünden İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı Aberdeen ile anlaşmazlığa düştü ve görevinden istifa etti. Yerine Aberdeen'in kardeşi Sir Robert Gordon atandı.[11] Bu istifa sonrası Canning Londra'ya döndü ve hizmetlerinden dolayı 10 Aralık 1829'da "Grand Cross of the Bath" nişanıyla ödüllendirildi. Böylece "Sir" unvanını alarak Sir Stratford Canning oldu.

Kasım 1830'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı tekrar el değiştirdi ve Palmerston Dışişleri Bakanı oldu. Palmerston Aberdeen'in aksine Canning'i kendi yönetim anlayışına daha yakın görüyor ve onun bilgisine, tecrübesine ve cesaretine daha çok güveniyordu. Osmanlı yöneticileri üzerindeki etkisini de göz önün alarak Canning, Kasım 1831'de Yunanistan'ın sınırlarının genişletilmesini temin etmek amacıyla özel bir görevle tekrar İstanbul'a gönderildi. Her ne kadar Gordon, Canning'in görüşmelere dâhil olmasına muhalefet ettiyse de Palmerson'un uyarılarına boyun eğmek zorunda kaldı. Canning Palmerston'u hayal kırıklığına uğratmadı ve Bab-ı Ali'yi Yunanlılara daha fazla toprak bırakmak konusunda ikna etmeyi başardı. Bu görevini başarıyla tamamladıktan sonra Canning 1832'de tekrar İngiltere'ye döndü.

Palmerston bu sefer Canning'i 1833 yılında St. Petersburg'a İngiltere elçisi olarak tayin etti, fakat Çar bunu reddetti. Geçmişte Rus diplomatlarıyla yaşanan olaylar Canning'i Rus sarayında sevimsiz kılmıştı. Rusya'nın bu tavrı hem Canning'i hem de İngiliz hükümetini rahatsız etmişti. Daha sonraki yıllarda Canning'in Rusya'ya husumetinin altında yatan sebeplerden biri bu olmalıdır. Onun Rusya'ya karşı bu tavrı zaman zaman Osmanlı Devletinin işine yaramıştır.[12] 1841 yılına kadar Canning siyasi kariyerini İngiltere'de sürdürdü ancak hayal ettiklerini gerçekleştiremedi. Bu hayal kırıklığıyla kendisine tekrar teklif edilen İstanbul elçiliğini pek istekli

[10] Malcolm-Smith, *The Life of Streatford*, s. 86.

[11] Lane-Poole, DNB, s. 891.

[12] Canning'in St. Petersburg'a İngiltere elçisi olarak tayin edilmesi ve Rus Çarı I. Nicholas'ın bunu reddetmesi hakkında detaylı bilgi için, F. A. Walker, "The Rejection of Stratford Canning by Nicholas I", *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 39-40, 1966-7, s. 50-64.

olmasa da kabul etmek zorunda kaldı. 1841 yılının sonlarında bu göreve atandı. 1842 yılı Ocak ayında İstanbul'a geldi. Kısa süreli ayrılıklar hariç tutulursa Canning'in İstanbul'daki en uzun süreli elçiliği bu döneme rastlamaktadır. Bu elçiliği 1842 yılından 1858 yılına kadar sürecektir.

Stratford Canning'in İstanbul'daki kariyerinin bu son bölümünü iki kısımda değerlendirmek gerekir. 1842'den 1847'ye kadar olan dönemde Canning Osmanlı Devleti'nin dâhili reformlarına, 1847 ile 1858 yılları arasındaki dönemde ise Kırım Savaşı ve sonrasında Rusya'ya karşı verilen mücadeleye odaklanmıştır.

İngiltere Dışişleri Bakanı Aberdeen 1842'de İstanbul'daki elçisine gönderdiği bir talimat[13] ile Osmanlı Devletinin "güvenlik ve istikrar"ının korunmasının önemine dikkat çekerek, Osmanlı müesseselerinin dâhili reformları ile harici meselelerine bu çerçevede yaklaşılması noktasında uyarılarda bulundu. Canning elçiliğinin ilk üç yılında, reformlarda kendi istediği düzeyde bir gelişme kaydedilmediği kanaatindeydi. Canning bunun sebebini Rıza Paşa'nın etkin bir konumda olmasına bağlamaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devletinde eskiden beri uygulanmakta olan Mürted[14] Meselesinde ise önemli gelişme sağladığı anlaşılmaktadır.

Canning'in bu konudaki mücadelesi ve elde ettiği başarı onu avantajlı bir konuma getirdi ve bunun sonucu, Ağustos 1845'te Başmabeyinci Rıza Paşa gözden düşerek görevinden azledildi. Mustafa Reşit Paşa da Dışişleri Bakanlığı görevine döndü.[15] Mürted Meselesi ile ağırlığını hissettiren Canning diğer reformlar üzerindeki çalışmalarını hızlandırdı. İki aydan daha kısa bir sürede Osmanlı topraklarında işkencenin kaldırılmasını, Eylül 1845'te de Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz ve Prusyalılar için Kudüs'te bir Protestan kilisesinin kurulmasını sağladı. Ayrıca 1846'da Ermenilerin Protestan mezhebine yönelik dini hoşgörü ve vatandaşlık haklarının yenilenmesi, onun başarıları arasında sayılabilir.[16]

17 Ağustos 1846'da izinli olarak Londra'ya döndü ve istifasını sundu, ancak 6 Haziran 1846'da Aberdeen'in görevi bırakmasından sonra Dışişleri Bakanı olan Palmerston tarafından istifası kabul edilmedi.[17] Canning 1847'de İstanbul'a dönmeye hazırlanırken, İsviçre iç savaşında arabulucu olarak görevlendirildi. Bu geçici gö-

[13] Aberdeen'den Canning'e, 7 Mart 1832, F.O. 78/209, No. 12, "Confidential".

[14] Mürted Meselesi ile ilgili detaylı bilgi için; Turgut Subaşı, "The Apostasy Question in the Context of Anglo-Ottoman Relations, 1843-44", *Middle Eastern Studies*, 38/2 (2002), s. 1-35.

[15] Canning'den Aberdeen'e, 23 Ekim 1845, F.O. 78/602, No. 246. Ayrıca İngiltere'nin Mustafa Reşit Paşa'yı görevde tutabilmek için verdiği destek hakkında detaylı bilgi için; Turgut Subaşı, "British Support for Mustafa Reşid Paşa and his Reforms according to British Sources at the Public Record Office", *The Great Ottoman Turkish Civilisation*, cilt 1, editor in chief Kemal Çiçek, Ankara 2000, s. 427-32.

[16] Protestan mezhebinin resmen tanınması ile ilgili detaylı bilgi için; Turgut Subaşı, *Anglo - Ottoman Relations and the Reform Question in the Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Reference to Reforms Concerning Ottoman Non-Muslims*, Basılmamış doktora tezi. Birmingham Üniversitesi, İngiltere 1995, s. 282-334.

[17] Palmerston'dan Canning'e, 6 Temmuz 1846, F.O. 78/635.

revini tamamladıktan sonra tekrar İstanbul'daki asli görevine dönmek üzere Mart 1848'de İngiltere'den ayrıldı.

Canning'in İstanbul'daki elçiliğinin son yılları (1848–1858) Tuna Prenslikleri meselesi, Macar Mültecileri Meselesi ve Kırım Savaşı konularında Rusya'ya karşı Batılı güçler arasında koalisyon oluşması için yaptığı çalışmalarla geçti. Bu meselelerde Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti lehine mücadele etti.

Canning, 12 Aralık 1857'de üç aylık bir izinle İngiltere'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. İstifa etmek gibi bir niyeti yoktu fakat Palmerston hükümetinin beklenmeyen yenilgisini gerekçe göstererek, Şubat ayının sonunda görevinden istifa etti. İstifasının kabul edilmesinin ardından tekrar İstanbul'a dönerek 25 Eylül 1858'de Sultana veda ederek İstanbul'daki kariyerini tamamladı.

Canning kariyerinin geri kalanını Lordlar Kamarası'nda tamamladı. Çeşitli konularda özellikle Dışişleri konularında konuşmalar yaptı. 1869'da Gladstone'dan Dizbağı Nişanı aldı. 1880'de Kraliçe Victoria'ya Şark Meselesi üzerine bir risale gönderdi ve 14 Ağustos 1880'de 94 yaşında öldü.

Canning'in Osmanlı Devleti ve Toplumu Hakkındaki İlk İzlenimleri

Canning'in Osmanlı Türkleri hakkındaki ilk izlenimleri olumlu olmadığı gibi aynı zamanda önyargılıydı. Türkler hakkındaki bilgisi de son derece sınırlıydı. Nitekim 19 Ekim 1808'de Richard Wellesley'e yazdığı bir mektupta şunları yazmıştı: "...Onlar kibirli, cahil, kıskanç ve üstleri karşısında yaltakçı, eşit olduklarıyla kavgalıdırlar …"[18]. Şüphesiz aralarında istisnaları vardır diyerek, İstanbul'da o istisnalarla karşılaşacağını ummaktadır. Nitekim daha sonra tanıdığı bazı kişiler onun önyargılı fikirlerinin kısmen de olsa değişmesine sebep oldu. Mesela Mustafa Reşid Paşa hakkında yazdıkları oldukça manidardır. "… Doğuştan kişilikli ve eğitimli bir beyefendi, nazik bir tabiata ve liberal mizaca sahip…' olarak tanımladığı Reşid Paşa'nın şahsında en dikkate değer istisnayı bulduğu anlaşılıyor.[19] Ancak Stratford Canning'in başlangıçta Türkler hakkındaki önyargıları o kadar ileri boyuttaydı ki, Mustafa Reşid Paşa'da gördüğü meziyetleri Türklere yakıştıramadığından dolayı Reşid Paşa'nın Rum bir aileden gelmiş olma ihtimalinden şüphelendiği için bir araştırmaya bile kalkışmıştı.[20]

İstanbul'a geldikten birkaç ay sonra Canning'in sadece Reşid hakkında değil, Osmanlı toplumu hakkında ki fikirlerinde de olumlu bazı değişikliklerin olduğu

[18] Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 104.

[19] Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 104.

[20] A. Cunningham, "Stratford Canning and the Tanzimat", *Beginnings of Modernisation on the Middle East, The Nineteenth Century*, (ed., W. R. Polk, ve R. L. Chambers) 1968, s. 250; Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 104.

gözlemlenmektedir. Nitekim şu ifadeler onun Osmanlı Türkleri hakkındaki düşüncelerinin değişmeye başladığının göstergesidir. "… yerli halkın günlük yaşamda bir çok meziyetine kendi gözlerimle şahit oluyorum'.[21] Ancak yönetimin toplumu doğru yönde yönlendirip yönlendiremediği noktasında şüpheleri vardır. Canning'e göre yönetim bozulmuş ve çürümüş ve bozulmanın farkında olanlar ise "onu yeniden düzenlemek konusunda ne istek ne de yeterli cesarete sahipti".[22]

Canning'in Raporlarında Sultan Abdülmecid

Canning, II Mahmut'un devleti kontrol etme ve yönetme kapasitesine sahip olmadığına[23] inanırken, Sultan Abdülmecid'in babasından çok farklı bir mizaca sahip olduğunu gözlemlediğini belirtmektedir. Raporlarında Abdülmecid'in "müşfik bir tabiatta, sağlam bir kavrayış, berrak bir zekâ"ya sahip olduğunu sıkça vurgulamaktadır. Ancak bazı endişelerini de dile getirmektedir. Sultan Abdülmecid'in çok genç yaşta tahta çıkmasından dolayı tecrübesizliği onun en büyük dezavantajı olacağını ileri sürmektedir.[24] Çünkü Bâb-ı Âli'deki "çıkarcı Devlet adamlarının Sultanın bu zaafından faydalanabileceği endişesindedir. Bu konuyla ilgili İstanbul'dan Londra'ya 1842 yılında gönderdiği detaylı bir raporunda Canning:

> "Bâb-ı Âli'nin kendi ülkesinin menfaat ve çıkarlarını düşünecek bir kapasitede olduğunu farz etmek büyük bir hata olur. Çünkü Bâb-ı Âli deki Osmanlı Nazırları için ülke menfaatlerinden daha çok kişisel menfaatler önde gelir. Osmanlı Nazırları ön yargı ve şahsi çıkarlarından bağımsız, zor zamanlarda güçlüklere karşı göğüs germek için ne kapasite ne de bilgi birikimine sahip olmadıkları gibi, gerçek dostlarını tanımak dirayetinden bile mahrumdurlar".[25]

diyerek kendine has üslubuyla Osmanlı devletindeki yönetim zaafiyeti hakkında ülkesinin dikkatini çekiyordu.

Canning, Sultan Abdülmecid ile ilk görüşmesini 27 Ocak 1842'de gerçekleştirmiştir.[26] Bu görüşme sırasında Canning elli altı yaşındayken, Sultan sadece on dokuz yaşındaydı. Elçi ile Sultanın ilişkileri bir amca ile yeğenin ilişkisi gibi tasvir edilmektedir.[27]

Canning'in Sultan Abdülmecid ile ilgili ilk izlenimleri olumluydu. Sultan ile olan bu ilk resmi görüşmesi sonrasını ihtiva eden raporundaki şu ifadeler oldukça

[21] Canning'den George Canning'e, 27 Nisan 1809, F.O. 78/66.
[22] Canning'den George Canning'e, 27 Nisan 1809, F.O. 78/66.
[23] Canning'den Palmerston'a, 7 Mart 1832, F.O. 78/209.
[24] Malcolm-Smith, *The Life of Streatford*, s. 181.
[25] Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842, F.O. 78/476, ikinci kısım, No. 67.
[26] Canning'den Aberdeen'e, 28 Ocak 1842, F.O. 78/475, No. 9.
[27] Warr, *A Biography*, s. 75.

dikkat çekicidir. "…zeki ve nazik". "…lütufkâr bir karaktere sahip kişilik". "…olgunlaştırıcı yıllar ve daha tecrübeli bir muhakeme ile ülkesi için gerçek bir nimet ve güç kaynağı olabilir …"[28] diyerek genç Sultan'ı etkisi altına alabileceğini de görür. Ona göre "sultanın aklına ılımlı ve liberal prensipler çerçevesinde daha radikal reform yapmak fikrini sokmak" gerekmektedir. Sultan yeterli tecrübe ve birikime sahip olmasa da, eğer doğru yönlendirilirse önemli reformları başarabilecek kişiliğe sahip olduğuna inanmaktadır.[29]

Öyle anlaşılıyor ki Sultan Abdülmecid'de Canning'in bilgi birikiminin farkındaydı ve buna saygı duyarak, bundan istifade edebileceğini düşünüyordu. İlk görüşmelerinde Canning'in sunumundaki ifadelerine karşılık Sultan; "sizden önce burada görevli olan İngiltere elçisi (Ponsonby) ülkemizi çok iyi bilirdi. Bâb-ı Âli'nin sorunlarına yardımcı olmuş, meselelerin olumlu bir şekilde neticelenmesine çaba sarf etmişti. Bu durum beni çok mutlu etmektedir. Eminim ki aynı memnuniyeti sizinle burada bulunduğunuz sürede de yaşayacağım"[30] şeklinde beyanlarda bulunmaktadır.

Yine sadece Başmabeyinci Rıza Paşa ile ismi verilmeyen bir tercümanın katıldığı hususi bir görüşmede Sultan Abdülmecid, Stratford Canning'e: "şu anda takip ettiğimiz politikaların asıl gayesi Osmanlı tebaasının mutluluğu ve huzurunu sağlamaktır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile ilan edilen ilkelerin yürürlüğe konulması ve mevcut kanunların ıslahı için yetkililere talimatlar verdiğini" belirterek, dış politikada da "her bir Avrupalı devletle dostane ilişkileri geliştirmek istediğini, özellikle Büyük Britanya ile güven ve dostluğunu pekiştirmek temennisinde bulunduğunu" ifade etmektedir.[31]

Saygı çerçevesindeki bu karşılıklı yakınlaşmanın zamanla kişisel dostluğa dönüştüğü anlaşılmaktadır. Temmuz 1846'da ülkesine döneceği bilgisini vermek için huzura çıktığında Sultan Abdülmecid ilk defa onu ayakta karşılar ve daha elçi söze başlamadan, Sultan kendisi elçiyle sohbete başlar. Canning ilk defa Sultan'ın kendisini bu vesileyle ayakta kabul etmesini raporlarında gururla bahsetmektedir.[32]

Bu yakın dostluk ve saygı en zor konularda bile Canning'in işlerini kolaylaştırıyordu. Mesela Canning'in Mürted Meselesi konusundaki mücadelesi, Sultanla kişisel dostluğu sonucu, Sultanla görüşmesi neticesinde çözüme kavuşturuldu. Can-

[28] Canning'den Aberdeen'e, 28 Ocak 1842, F.O. 78/475, No. 9
[29] Malcolm-Smith, *The Life of Streatford*, s. 181.
[30] Canning'den Aberdeen'e, 28 Ocak 1842, F.O. 78/475, No. 9.
[31] Canning'den Aberdeen'e, 7 Haziran 1842, F.O. 78/478.
[32] Canning'den Palmerston'a, 12 Mart 1849, F.O. 78/773, No. 83

ning bunu naklederken Sultan Abdülmecid'in böylesi bir imtiyaz veren ilk sultan olduğunu ve gayr-ı Müslimler lehine böyle bir imtiyazı almak da Canning'i çok mutlu etmişti. Elçi bu imtiyaz karşısında Sultan'ın elini öpen ilk Hıristiyan elçi olmak için sultandan müsaade istedi, fakat genç Sultan daha yaşlı bir insandan saygısını bu şekilde göstermesine razı olmadı. Yerine karşılıklı saygılarını ifade edecek şekilde el sıkıştılar.[33]

Canning raporlarında sık sık Sultan Abdülmecid'in iyi niyetli ve hoşgörülü bir kişiliğe sahip olduğunu vurgular. Elçi Sultan'ın daha hoşgörülü ve daha liberal bir karaktere sahip olduğunun bir işareti olarak, bir Yunan düğününde Hıristiyan yemeği yemesini[34] göstererek, bunu yapan ilk Osmanlı sultanının da Sultan Abdülmecid olduğunun özellikle altını çizer.

Canning Abdülmecid'le yakınlığını kullanmak için başka bir fırsatı da Bodrum Halikarnas heykelleri meselesinde yakaladı. Bodrum'daki St. Peter kalesinden onları nakletmek için Bâb-ı Âli'den izin almak için en az iki yıl uğraştıktan sonra bütün çabaları boşa gitmişti. Sonunda Sultanla irtibata geçince, Sultan onları Canning'in şahsına hediye olarak verdi.[35] Canning bu durumdan son derece mutluluk duyduğunu ifade etmektedir.[36]

Elçinin mizacı ve önyargıları sonucu Osmanlı hükümetinde pek az dost edinebildi. Onun için Sultan ile yakın bir dostluk kurmak önemliydi. 21 Ocak 1842 tarihli raporunda "İstanbul'a ulaşmam üzerine kısa zamanda iktidardaki Türkleri öğrendim ve bunların çoğu varlığımdan rahatsız oldu. Bazıları Yunanistan meselesi ile ilgili daha önceki tutumumdan dolayı rahatsız olurken, bazıları da belki de kurdukları entrikaları anlayıp ortaya çıkarmam ve planlarını bozmamdan korktukları için benim tekrar görev almamdan hoşlanmadılar"[37]. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki her ne kadar Canning'e göre farklı sebepleri de olsa Büyükelçi, tutumundan ve tavırlarından dolayı birlikte çalışmak zorunda olduğu, Osmanlı yöneticileri arasındaki saygınlığını kaybetmişti.

Sultan Abdülmecid ile İngiliz elçisi arasındaki bu kişisel yakınlık vasıtasıyla Canning Osmanlı Devleti ve Büyük Britanya arasında yakın bağların devamını temin etmeyi başarabildi. Sultan Abdülmecid ile Çırağan Sarayı'ndaki bir görüşmeden sonra İngiltere Dışişleri bakanı Aberdeen'e:

[33] Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 96-7. Ayrıca The Times Gazetesi'nin 16 Nisan 1844 tarihli nüshasında bu durum aynen şu ifadelerle rapor edilmektedir: "The Sultan, at our Ambassador's entrance, cordially took his Excellency by the hand. It may be safely said to be the first time such condescension and occurred from any descendant of the Othmans on the throne of Constantinople."

[34] Canning'den Malmesbury'e, 12 Haziran 1852, F.O. 78/892.

[35] Yücel, *Türkiye Hatıraları*, s. 133.

[36] Yücel, *Türkiye Hatıraları*, s. 136.

[37] Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 82.

> "Hiçbir şey gördüğüm karşılamadan daha nazik olamazdı; bana karşı, aynı zamanda Majesteleri kraliçeye ve onun imparatorluğuna karşı da. Arkadaş canlısı mizacını göstermekten memnundu, bu büyük alaka iki ülke arasındaki ilişkilerin yakın bir ittifak şeklinde devam etmesini gerektirir ve arzu edilen de budur".[38]

ifadeleriyle sultandan gördüğü ilgi ve yakınlığı büyük bir gururla ülkesine rapor etmişti.

Canning Sultan'ın kendisine değer verip yakınlık göstermesi, zor zamanlarda gerçek bir dost görüntüsü çizmesinden dolayı, diğer Hıristiyan devletlere karşı İngiltere'nin avantajlı konumda olduğunu rapor eder.[39] Bu imtiyazlı münasebet sebebiyle Canning Sultan'ın söz verdiği reform programının devam edeceğine inanmaktadır.

Diplomasi çarklarının düzgün işleyebilmesinin bir yolu ise Canning'e göre reform taraftarlarının etkili konumlara gelebilmelerine katkıda bulunmaktı. Böylece genç Sultan "doğru yönlendirilmiş" ve gerekli reformların yapılabilmesinin önündeki engeller de ortadan kalkmış olacaktı. Çünkü Sultan genç ve tecrübesiz olduğu için büyük oranda Nazırların etkisinde kalıyordu.

Bu sebeple Mustafa Reşid Paşa mutlaka desteklenmeli ve onun yönetimde kalması sağlanmalıydı. Bu amaçla Sultanla görüşmelerinde şahsi dostluğundan cesaret alarak onu Reşid Paşa lehine etkilemeye çalışıyordu. Bu sırada Mustafa Reşid Paşa Paris'te büyükelçiydi. Bâb-ı Âli'nin mevcut yönetimi Reşid Paşa'yı merkezden uzak tutmak için Paris'e göndermişti. Canning Paris üzerinden İngiltere'ye dönen eşi Lady Canning'e yazdığı bir mektupta, Reşid'in geri dönmesi için çaba sarf ettiğini ve Sultanın yola gelmek üzere olduğunu biraz daha sabrederse geri dönme ihtimalinin yüksek olduğunu Mustafa Reşid Paşaya bildirmesini istiyordu.[40] İlginç olan şu ki Canning'in eşine yazdığı bu mektuptan yaklaşık iki ay sonra Mustafa Reşid Paşa geri çağrılmıştır. Reşid sadece geri çağrılmamış aynı zamanda tekrar Hariciye Nezareti'ne atanmıştır.[41]

Canning'in naklettiği ilginç bir konu da kendisine ulaşan bir bilgiye göre Reşid'in atanmasından birkaç gün sonra Sultan, Ali Paşa'ya İngiliz elçisinin yeni

[38] Canning'den Aberdeen'e, 30 Ağustos 1842, F.O. 78/479, No. 183.

[39] Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 104.

[40] Canning'den Eşine, 17 Ağustos 1845, Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 141. Yücel, *Türkiye Hatıraları*, s. 133.

Yücel, *Türkiye Hatıraları*, s.. 136.

Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 105-6.

Canning'den Eşine, 17 Ağustos 1845, Lane-Poole, S., *The Life*, cilt II, s. 141.

[41] Canning, Ağustos 1845 de bu atamayı hükümetine rapor etmiştir.. Canning'den Aberdeen'e, F.O. 78/602, No. 246.

düzenlemelerden mutlu olup olmadığını sormuştu.[42] Bu ifadeden öyle anlaşılıyor ki Sultan için de İngiliz elçisinin memnuniyeti söz konusudur. Ayrıca Sultan'dan Canning'e ulaşan bir mesajla da Sultan "ülkesinin gelişmesini, halkının refahını ve Hıristiyan devletlerle dostane münasebetlerin tesisini"[43]amaçlayan bir politika benimsemekteki samimi tutumunu bir kez daha ifade ediyordu. Bunun karşılığında Canning de Kraliçe adına benzer düşünceleri sultana iletti.[44]

Canning Sultanla bu yakın diyalog ve dostluğundan cesaret alarak bazı kuralları da göz ardı ediyordu. Sultan'ın Sarayının arkasında ata bindiği bir gün, elçi nöbetçiler tarafından durduruldu ve kural gereği burada ata binemeyeceğini, buradan itibaren sadece yaya devam edilebileceği hatırlatıldı. Canning nöbetçilere "kendisinin kim olduğunu tanıyıp tanımadıklarını" sordu. Nöbetçiler de evet tanıyoruz siz Britanya elçisisiniz. "Madem öyle neden beni durdurdunuz" diye haddini aşan bir cevap vermiştir. Nöbetçiler kural herkes için geçerli, görevleri icabı kuralı hatırlatmak için durdurduklarını ifade ettiler. Bu diyaloga ve ikaza rağmen Canning atından inmeyerek sadece yolunu değiştirmekle yetinir.[45] Ancak her meseleyi sultanla çözmeye alışık olan Canning, bu konuyu da Sultan'a gönderdiği özel bir mesajla bildirdi. İletmekte yetinmeyip, "bu çağdışı" geleneksel uygulamadan ötürü şikâyette bulundu. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid söz konusu geleneği ilga etmeyi düşündüğü cevabını verdi ve derhal nazırlarına bu sorunu çözmeleri için talimat verdiğini bildirdi. Ayrıca Sultan Canning'e bu konuyla ilgili direkt kendisiyle bağlantı kurduğundan dolayı da memnun olduğunu iletti.[46]

Canning özel görüşmelerinde Sultanla özgürce konuştuğunu ve onu reform noktasında cesaretlendirdiğini ve özellikle İngiltere'nin dostluğunun kazanılması noktasındaki katkılarını övdüğünü raporlarında sıkça vurgulamaktadır.[47]

Sultan Abdülmecid'e Verilen Dizbağı Nişanı (Knight of the Garter)

Sultan Abdülmecid[48] Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü ve egemenliğini korumak, Rus müdahalesi ihtimalini en aza indirmek amacıyla İngiltere'ye yakınlaşma gereği duydu. Çünkü Rusya'nın yayılmacı politikaları sonucu, Osmanlı devletine yönelecek bir tehlikeye, ancak İngiltere gibi güçlü bir müttefik karşı koyabilirdi. Osmanlı Devletinin İngiltere'ye bu yakınlaşması sonucu kurulan ittifakla birlikte, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı uzunca bir süre İngiliz dış politikasının temel ilkesi haline geldi.

[42] Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845, F.O. 78/602, No. 249, 'Private and Confidential'

[43] Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845, F.O. 78/602, No. 248

[44] Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845, F.O. 78/602, No. 249, 'Private and Confidential'

[45] Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 209.

[46] Canning'den Palmerston'a, 18 Mayıs 1850, F.O. 78/820.

[47] Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 206.

[48] Sultan Abdülmecid ve dönemi için, Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid'in Hayatı ve Hükümdarlığı", *Nakş-ı İstanbul - Ortaköy Büyük Mecidiye Camii*, Müessese İletişim Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 17-45.

Sultan Abdülmecid'in İngiltere'ye bu yakınlaşması ve İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Stradford Canning ile yakın dostluğu, Kırım Savaşında İngiltere'nin desteğini sağladı ve İngiltere Osmanlı Devletinin yanında yer aldı. Kırım Savaşı Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. İngiltere'nin Kırım Savaşı'na katılması, her ne kadar Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü korumaktan daha çok, Avrupa'nın siyasal statüsü ve güç dengesini koruma amacını gütse de, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri bir müddet de olsa engellendi. Diğer taraftan Kırım Savaşı sonucu toplanan kongrede Osmanlı-İngiliz ortak çabaları ve Fransa'nın desteği sonucu, 1856 Paris Anlaşmasıyla Osmanlı Devleti Avrupa uluslar topluluğuna kabul edildi ve Osmanlı Devletinin bağımsızlığı ile toprak bütünlüğü Avrupa devletlerinin, ortak güvencesi altına alındı ve imzalandı.[49]

Sultan Abdülmecid bir taraftan devletinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü korumak için ittifak arayışına girerken, diğer taraftan ise devletin yeniden yapılanması gereğine inanıyor ve bu doğrultuda adımlar atıyordu. Devletin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulabilmesi için Avrupa'ya kayıtsız kalınamayacağı düşüncesiyle, daha yakın ilişkiler kurma yolunu benimsemişti. Bunun için de Avrupa'nın güçlü devletlerinin İstanbul'daki Büyükelçileriyle, özellikle de İngiliz elçisi Canning ile yakın bir diyalog ve dostluk kurmuştu. Stratford Canning de diplomatik tecrübe ve maharetini kullanarak ülkesinin çıkarları doğrultusunda bazı konularda Sultanı yönlendirme fırsatını bulmuştur.

İngiliz elçisi Canning'in, Padişah'a olan bu yakınlığı, Osmanlı-İngiliz ilişkilerini zirveye çıkarmıştı. Sultan Abdülmecid Canning ile olan dostluğunu pekiştirmek amacıyla Hristiyan toplumun kutladıkları Noel Yortusu için Canning'e bir kutlama mesajı göndermiştir.[50] Sultan Abdülmecid İngiliz elçisine bir jest daha yaparak, 9 Şubat 1856 tarihinde İngiliz elçiliğini ziyaret etmiş ve Stratford Canning'in eşi Lady Canning'in düzenlediği Kıyafet Balosuna bizzat katılmıştır. Lady Canning düzenlediği bu baloya Sultan'ın katılımından çok memnun olmuştu. Canning Beyoğlu'ndaki İngiliz Büyükelçiliği binasının önünde maiyetiyle birlikte Sultan'ın teşrifini beklerken, elçilik bahçesine de karşılıklı 'Victoria' ve 'Abdülmecid' isimli renkli lambalar bağlatarak Sultan'a görkemli bir karşılama töreni düzenlemişti. Sultan Elçiliğe yaklaşınca İngiliz atlıları Abdülmecid'ı karşılamak için ilerleyip, Sultanın arabasını ortalarına aldılar. Askerlerin Sultan'ı selamlaması ile Abdülmecid arabadan indi. Sultan eşiğe basınca, toplar kırk bir pare selam atışına başladılar. Diğer tarafta elçilik bandosu 'God Save The Queen' marşını çalıyordu.[51]

[49] Avrupa devletlerinin bu kefaleti ileride Osmanlı Devletine pahalıya mal olacaktır.

[50] Necdet Sakaoğlu, Nuri Akbayar, *Avrupa Yolunda Bir Padişah Sultan Abdülmecid*, İstanbul 2008, s. 98.

[51] Sakaoğlu, Akbayar, *Avrupa Yolunda,* s. 98- 99.

Diğer Avrupa elçileri seyrederken, Stratford Canning'in Abdülmecid'le yan yana yürümesi, Canning için büyük bir onur ve başarıydı.[52] Sultanın arabasından inişiyle Canning Sultanın ellerinden tutup onu koltuğuna oturtmuştur. Fransız ve Sardunya elçileri gibi Ermeni, Yunan Patriği, Ermeni Başpiskoposu ve Yahudi Baş Rabbisi de bu törende hazır bulunmuşlardır.

Ancak Osmanlı geleneğinde pek görülmemiş olan Sultan Abdülmecid'in bu tutumu, devlet erkânından birçok kişi tarafından tepkiyle karşılanmış ve Padişahın bu davranışları aşırı olarak yorumlanmıştır. Ahmed Cevdet Paşa kendisinin de bu baloya davetli edildiği halde katılmadığını ve sultanın bu baloya katılmasının gerekçesini ise Fransızların etkisiyle Mustafa Reşid Paşa'nın görevinden alınmasına gücenen Canning'in gönlünü almak olduğunu ileri sürerek, Sultanın katılmasını şu cümlelerle eleştirmektedir:

> "Cemaziyülevvelin yirmi dördüncü Cuma gecesi Zat-ı Şahane İngiliz elçisi Canning'in balosuna med'uvven teşrif buyurdu. Öteden beri Sadrazamlar bile elçi ziyafetlerine veya balolarına gitmek adet değil iken bir seneden beri Sadrazamlar gitmeğe başladı. Bu sene Zat-ı Şahane için dahi bu kapı açıldı. Rüesay-i ruhaniye balolara gitmek adet olmayıp al'el-husus Ortodoks Papazlarına göre istimâ-i sâz ve temaşa-yı raks büyük günah iken bu baloda bi'l-cümle patrikler ile haham-başı dahi bulundu. Şeyhülislam Efendi dahi davet olunmuş idi. Lâkin itizar eyledi. Fakir dahi davetli idim. Sadrazam'a sordum "Şeyhülislam bilir" dedi. Birinden bir cevab-ı şafi' alamadım Ben de gitmedim. Fransızların te'sir-i nüfuziyle Reşid Paşa'nın düşmesinden dolayı Canning gücenmiş idi. Balosuna teşrif-i Şahane vuku'u misli sebk etmemiş bir iltifat olmak hasebiyle bir nev-i tarziye yerini tuttu. Baloda Zat-ı Şahane sefarethanenin büyük salonuna dâhil olup vükela sağda ve süfera solda oturmuşlar".[53]

Sultan Abdülmecid'in İngiltere'ye yakınlaşması ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerinde ki nüfuzunun artması Fransızları endişelendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Fransa İngiltere tarafından beklenmeyen bir hamle yaparak, Sultan Abdülmecid'e Fransa'nın en itibarlı nişanı olarak kabul edilen Lejyon Donör (Légion d'honneur) sunmaya karar verdi. Bu nişan Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçisi M. Thouvenel tarafından Sultan Abdülmecid'e takdim edildi. Sultanda bu nişanı kabul etmede tereddüt etmediği gibi büyük bir memnuniyet duydu.[54]

[52] Yücel, *Türkiye Hatıraları*, s. 170.

[53] Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, c. I, Ankara 1991, s. 61-62.

[54] Süleyman Kani İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Babı-ı Ali*, (Yay. Haz: O. Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2007, s. 172.

Fransa'nın bu hamlesi ve Sultanın bu nişanı kabul etmesi Canning'i telaşlandırdı. Canning İngiltere'nin Osmanlı Devleti nezdindeki nüfuzunun zedelenmemesi adına vakit kaybetmeden çalışmalara başladı ve devletini harekete geçirerek, Kraliçe Victoria tarafından Osmanlı Sultanı Abdülmecid'e Büyük Britanya asalet rütbelerinin en büyüğü sayılan *Knight of the Garter*[55] (Dizbağı Nişanı) verilmesini sağladı. Bu nişanın verilmesiyle birlikte Osmanlı-İngiliz ilişkileri doruk noktasına ulaştı ve İngiltere'nin Osmanlı Sultanı üzerindeki nüfuzu da tekrar artmış oldu.

Dizbağı Nişanı için İngiliz hükümeti tarafından Sultan Abdülmecid, 16 Ağustos 1856 tarihinde özel statüde aday gösterildi ve Kraliçe Victoria da bunu onayladı. Nişan itinayla hazırlandı ve takdim edilmek için 1 Kasım 1856 tarihinde İstanbul'a gönderildi. Osmanlı Devlet Arşivinde bulunan 24 Rebiyülevvel 1273 (22 Kasım 1856) tarihli belgeden anlaşıldığına göre Dizbağı Nişanı, Sir Charles ve iki arkadaşı tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Kraliçe Victoria hazretlerinin nişanını getiren Sir Charles ve maiyetindeki memurlar Mr. Young ve Mr. Korathob nişan ve çeşitli hediyelerle ödüllendirilmiştir.[56] Sir Charles'a ikinci rütbeden Mecidiye Nişanı ve maiyetindeki iki memura otuz beş bin kuruş kıymetinde birer kutu ve ayrıca İngiltere Sefareti Baş Tercümanı Mösyö Pizani'ye ise Sultan'a hizmetlerinden dolayı otuz bin kuruş kıymetinde üzeri tuğralı bir kutu verilmesi uygun görülerek[57] sultanın onayına sunuldu.[58] Sultanın onayından sonra hediyelerin hazırlanması için *Maliye Nezareti*ne[59] ve ikinci dereceden Mecidiye Nişanının hazırlanması için ise *Nişan Kalemi*ne talimatlar verilmiştir.[60]

Sultan Abdülmecid, Dizbağı Nişanını İstanbul'a getirenleri ödüllendirilmesinin yanı sıra İngiltere Kraliçesi Victoria'ya bir teşekkür mektubu yazılmasını ve mektubun müsveddesinin tarafına ulaştırılmasını da emretmiştir.[61] Hazırlanan mektubun muhtevası sultan tarafından onaylanan ve Kraliçe Hazretlerine yazılan bu "Cevap-name-i Hümayun" da;

> Haşmetli İngiltere Kraliçesi'nin gönderdiği bu Dizbağı Nişanının Sultan tarafından büyük bir memnuniyetle kabul edildiği, İngiltere Kraliçesi tarafından duyulan samimi muhabbetin karşılıklı ve daimi olduğu, bu takdire şayan nişanın her iki devlet nazarında hayırlı bir dostluk ve muhabbet geliştirdiği ve bu nişanın iki devlet arasında gerçek bir ittifak meydana

[55] Britanya asalet rütbelerinin en eskisi ve en büyüğü sayılan bu nişan, 1348 yılında III. Edward tarafından ihdas edilmiştir. Bu nişan hakkında daha fazla bilgi için, http://www.royal.gov.uk/monarchUK/honours/Orderofthegarter/orderofthegarter.aspx, (İngiliz Kraliyetinin resmi web sitesi)

[56] BOA, HR. MKT, 167, 82, 1.

[57] BOA, A. AMD, 74, 90, 3 ve BOA, İHR, 137, 7084.

[58] BOA, HR. MKT, 16782,2.

[59] BOA, HR. MKT, 167, 82, 3.

[60] BOA, A. DVN, 118, 70, 1.

[61] BOA, İ. H. R. 137, 7112, 2.

> getirdiğinin bir göstergesi olduğu için Padişah nazarında iki kat daha değerli olduğu ve o derecede minnettar ve müteşekkir olunduğu[62] vurgulanmıştır.

İngiltere Kraliçesi tarafından Dizbağı Nişanını İstanbul'a getirmek için görevlendirilen memurlara Osmanlı Devleti tarafından gösterilen ilgi, alaka, verilen nişan ve hediyelerden dolayı hem bu görevli memurlar, hem de İngiliz Hükümetinin son derece memnun olduğu anlaşılmaktadır.[63] Yukarıda adı geçen memurlar, memnuniyetlerini ve teşekkürlerini içeren mektuplar kaleme almış[64] ve bu mektupların tercümeleri yapıldıktan sonra Bâb-ı Âliye gönderilmiştir. Bu mektuplarda Padişah tarafından kendilerine bahşedilen hediyelerden dolayı müteşekkir oldukları belirtilmektedir.[65]

İngiltere tarafından Osmanlı Sultanı Abdülmecid'e özel statüde verilen ve İngiliz görevliler tarafından getirilen Dizbağı Nişanı, 12 Aralık 1856 tarihinde İstanbul'da Kraliçe adına İngiltere Büyükelçisi Stratford Canning tarafından takdim edildi.[66] Her ne kadar özel statüde verildiği vurgulansa da, bu alışılmışın dışında bir uygulamaydı. İlk kez bir Müslüman hükümdara ve aynı zamanda Müslümanların halifesine İngiltere'nin en büyük nişanı veriliyordu. Sultan Abdülmecid'de bu nişanı memnuniyetle kabul etmişti.[67] Canning Kraliçe adına Abdülmecid'in sol göğsüne yuvarlak madalyayı taktı. Sekiz köşeli bir yıldız plakası olan madalyada dizbağı biçiminde yirmi altı halkalı bir yakası vardı. Canning bu madalyayı takarken adet olduğu üzere Latince bir metin okudu[68]. Bu metinde Hıristiyanlığın askeri ve din uğruna ölenlerden bahsediliyordu. Sultan'ın Canning tarafından okunan bu sözlerin manasını anlayıp anlamadığı bilinmemektedir.

Sultan Abdülmecid'e takdim edilen bu Dizbağı Nişanı meselesi dönemin yazarlarının fazla ilgisini çekmediği anlaşılmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa bile Sultanın baloya iştirakine *Tezakir* de yer verdiği halde, hatta Sultan Abdülmecid'in bu baloya katılmasını "…öteden beri Sadrazamlar bile elçi ziyafetlerine veya balolarına gitmek adet değil iken bir seneden beri Sadrazamlar gitmeğe başladı. Bu sene Zat-ı Şahane için dahi bu kapı açıldı. Rüesay-i ruhaniye balolara gitmek adet olmayıp al'el-husus Ortodoks Paspaslarına göre istismâi-ı sâz ve temaşa-yı raks büyük günah iken, bu

[62] BOA, İ. HR. 137, 7112, 1.

[63] BOA, İHR, 138, 7162, 1.

[64] BOA, A. AMD, 77, 46, 4.

[65] BOA, İHR, 137, 7162, 2.

[66] Dizbağı Nişanının verildiği tarihler hakkında, İngiliz Kraliyet Sarayı Buckingham Palas'ın mektubu için, Subaşı, *Anglo - Ottoman Relation,* ekler.

[67] Sakaoğlu, Akbayar, *Avrupa Yolunda*, s. 99.

[68] Taeniam hanc gestato, imagine Sancti Georgii Martyris et Militis Christi insignitam, cujus aemulatione accensus, per adversos simul prosperosque casus feraris invictus, donec tam animi quam corporis hostibus fractis, non solum palmam pugnae terrestris, sed et aeternae victoriae coronam reportes Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 444.

baloda b'il-cümle patrikler ile haham-başı dahi bulundu. …" şeklinde, nazikçe eleştirdiği halde Dizbağı Nişanından hiç bahsetmemesi oldukça ilginçtir. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı Sultanı ve İslam Halifesine bu durumu pek yakıştıramadıkları için olaya sessiz kalınmış, resmi prosedür dışında konu fazla gündemde tutulmamıştır.

Diğer taraftan bu konuya çalışmalarında yer veren Necdet Sakaoğlu, Nuri Akbayar gibi bazı yazarlar ise, Sultanın İngiliz Elçiliğindeki baloya katılması ve Dizbağı Nişanı takdiminin aynı zamanda gerçekleştiği yanılgısına düşmüşlerdir. Her ne kadar ikisi de 1856 tarihinde gerçekleşmiş olsa da, Sultanın Baloya katılması 9 Şubat 1856 tarihinde gerçekleşirken, Dizbağı Nişanı ise 1 Kasım 1856 tarihinde İngiltere'den gönderilmiştir. Nişan bu işle görevlendirilmiş özel memurlar tarafından İstanbul'a getirmişlerdir. Dizbağı Nişanının Sultan Abdülmecid'e takdimi ise 12 Aralık 1856 tarihinde olmuştur. Dizbağı Nişanı ile ilgili bu tarihlendirme ilk defa bu çalışmayla tespit edilmiştir.

Öte yandan böyle bir nişanın Sultan Abdülmecid tarafından kabul edilmesi pek alışık olunan bir durum değildi. Çünkü genelde Osmanlı padişahları gayrimüslim devletlerden gelen arma ve nişanları kabul etmemişler, hatta bazı yabancı seyyahlar Osmanlı ülkesine geldikleri vakit nişanlarını kabul ettirmek için bir hayli çaba sarf etmelerine rağmen başarılı olamamışlardır.[69] Ancak Sultan Abdülmecid Osmanlı Devletinin bekası için, Avrupa devletleriyle yakınlık kurmak, diplomatik ilişkileri geliştirip canlı tutmak için, yabancı devletlerden gelen nişanları kabul ederek, bu geleneği değiştiren ilk padişah olmuştur. Sultan Abdülmecid'in Osmanlı tarihinde ilk defa bir baloya teşrif etmesi ve Hristiyan bir devlet tarafından kendisine sunulan nişanı kabul etmesi hoş karşılanmadığı gibi, eleştirilere de sebep olmuştur.

Öyle anlaşılıyor ki geçmişten beri süregelen Müslüman hükümdarların üstünlük bilinci ortadan kalkmış ve bu tarihten sonra Hristiyan ile Müslüman hükümdarlar eşit olarak algılanmıştır. İngiltere'nin Büyükelçisi Canning ise Abdülmecid'i bir Avrupalı hükümdar gibi görmüş, öyle algılamış ve öyle yönlendirmiştir.[70] Canning, Sultan Abdülmecid ile kurduğu yakın ve dostane ilişkileri sonucu hem Osmanlı-İngiliz ilişkilerini en yüksek seviyeye çıkardı, hem de ülkesinin ve kendisinin itibarını yükseltti. Dizbağı Nişanı ile birlikte ise İngiltere'nin Osmanlı Sultanı üzerinde ki nüfuzu güçlendi. Böylece Canning'in diplomaside şöhreti kıskanılır duruma geldi. O dönemde kendisine taçsız Kral yakıştırması yapıldı.[71] Nihayet yetmiş iki yaşındayken 25 Eylül 1858'de Canning Sultan'a veda etti ve ona kraliçeden bir mektup verdi.[72] Görüşme kısaydı ancak Abdülmecid Canning'i yeniden görmekten çok memnun olduğunu ifade etti. Canning Londra'ya döndükten sonra da Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü her zaman savundu.

[69] İrtem, *Abdülmecid Devrinde* Saray, s. 173.
[70] Necdet Sakaoğlu, "Abdülmecid", *Yaşamları ve Yaptıklarıyla Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, s. 65.
[71] Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1988, s. 261.
[72] Lane-Poole, *The Life*, cilt II, s. 450.

Sonuç

Sultan Abdülmecid Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü ve egemenliğini korumak, Rusya'dan gelebilecek saldırlar karşısında kendisini güvende hissedebilmek ve devleti yeniden yapılandırarak, kendi kendine yetebilecek duruma gelebilmek için, İngiltere gibi güçlü bir devletin yardım ve desteğinin ne denli önemli olduğunun farkındaydı. Bundan dolayı, on dokuzuncu yüzyılın en tecrübeli ve maharetli diplomatlardan biri olarak bilinen İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Stratford Canning ile yakın bir diyalog ve dostluk kurmuştu. O uluslararası diplomaside pek çok donanıma sahipti.

Sultan onun Avrupa diplomasisi alanındaki tecrübelerinden istifade etmek istiyordu. Pek çok meselede Canning'in tecrübelerinden istifade etme düşüncesi, onu iki ülke arasındaki ilişkilerde kilit isim haline getirdi. Canning'in Osmanlı Devleti'nin dâhili ve harici birçok sorunuyla ilgilenmesi ve zaman zaman sonuçlarına tesir etmiş olması, onu sıradan bir diplomatlığın ötesine geçirmiştir. Ancak alışılmışın tersine devlet yönetiminde atamalara ve devletin işleyişine müdahaleye kalkışması eleştirilere sebep oldu.

Öyle anlaşılıyor ki Canning'in hükümeti tarafından kendisine verilen talimatların dışına çıkan bu tutumu İngiliz Dışişleri Bakanı Aberdeen'i bile rahatsız etmiş olmalı ki, elçisini uyarma ihtiyacı hissetmişti. Nitekim bu konuda İngiltere Dışişleri Bakanı Aberdeen'in şu ifadeleri çok manidardır: "İngiltere'yi idare yetiyor, bir de Türkiye'deki işleri halletmeye çalışırsak korkarım vazifem çok ağırlaşacak… Korkarım Türk imparatorluğunu ıslah fikirlerinizi terk etmek zorundasınız. Rüşvet ve kötü idare her birimde korkunç boyutlarda olabilir, fakat şikâyetlerimizi dikkate almalarını sağlamak demek, yönetimlerinin iç işlerine karışmak veya nazırlarından birini devirip diğerini yükseltmek gibi konularda faal rol almanın kesinlikle bizim işimiz olmadığı kanaatindeyim."[73]

[73] Aberdeen'den Canning'e, 20 January 1845, Aberdeen's Papers: Additional Manuscripts No: 43139.

KAYNAKLAR

T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, HR. MKT, 167, 82, 1.

BOA, A. AMD, 74, 90,3.

BOA, İHR, 137, 7084.

BOA, HR. MKT, 16782, 2.

BOA, HR. MKT, 167, 82, 3.

BOA, A. DVN, 118, 70, 1.

BOA, İ. H. R. 137, 7112, 2.

BOA, İ. HR. 137, 7112, 1.

BOA, İHR, 138, 7162, 1.

BOA, A. AMD, 77, 46, 4.

BOA, İHR, 137, 7162, 2.

İngiliz Devlet Arşivi Kaynakları

The National Archives, Foreign Office (F.O.).

F.O. 78/209, No. 12, "Confidential".

F.O. 78/476, İkinci Kısım, No. 67.

F.O. 78/475, No. 9.

F.O. 78/479, No. 183.

F.O. 78/602, No. 248.

F.O. 78/602, No. 249, 'Private and Confidential'.

F.O. 78/478.

F.O. 78/602, No. 246.

F.O. 78/635.

F.O. 78/65.

F.O. 78/892.

F.O. 78/773, No. 83.

F.O. 78/820.

British Museum

Aberdeen's Papers: Additional Manuscripts 43139.

Gazete

The Times Gazetesi.

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserleri

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, c. I, Ankara 1991, s. 61-62.

Cunningham, A., "Stratford Canning and the Tanzimat", *Beginnings of Modernisation on the Middle East, The Nineteenth Century*, (editors: W. R. Polk, ve R. L. Chambers), Chicago 1968, s. 108-129.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, cilt I. (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları) T.T.K., Ankara 1953.

Ismail, F., "The Making of the Treaty of Bucharest, 1811-1812", *Middle Eastern Studies,* cilt 15, Londra 1979.

İrtem, Süleyman Kani, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Babı-ı Ali*, (Yay. Haz: O. Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2007, s. 172.

Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. I, İstanbul 1988, s. 259-263.

Lane-Poole, S., "Canning, Stratford', *Dictionary of National Biography"*, cilt III, Londra, 1908, s. 883-96.

_____, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe,* 2 cilt, Londra, 1888.

Malcolm-Smith, E. F., *The Life of Streatford Canning (Lord Stratford de Redcliffe)*, Londra, 1933.

Richmond, Steven, *The Voice of England in the East: Stratford Canning and Diplomacy with the Ottoman Empire*, I.B. Tauris, Londra, 2014.

Sakaoğlu, Necdet, "Abdülmecid", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, s. 65.

Sakaoğlu, Necdet, Akbayar, Nuri, *Avrupa Yolunda Bir Padişah Sultan Abdülmecid*, İstanbul 2008, s. 98.

Subaşı, Turgut, "Sultan Abdülmecid'in Hayatı ve Hükümdarlığı", *Nakş-ı İstanbul - Ortaköy Büyük Mecidiye Camii*, Müessese İletişim Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 17-45.

_____, 'British Support for Mustafa Reşid Paşa and his Reforms according to British Sources at the Public Record Office', *The Great Ottoman Turkish Civilisation*, cilt 1, editor in-chief Kemal Çiçek, Ankara, 2000, s. 427–32.

_____, "The Apostasy Question in the Context of Anglo-Ottoman Relations, 1843-44", *Middle Eastern Studies*, 38/2 (2002), s. 1-35.

_____, *Anglo - Ottoman Relations and the Reform Question in the Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Reference to Reforms Concerning Ottoman Non-Muslims*, (Basılmamış Doktora Tezi) Birmingham Üniversitesi, İngiltere, 1995.

Walker, F. A., "The Rejection of Stratford Canning by Nicholas I", *Bulletin of the Institute of Historical Research,* cilt 40, Mayıs 1967, s. 50-64.

Warr, M., *A Biography of Stratford Canning*, Oxford, 1989.

Yücel, Can, *Lord Stratford Canning'in Turkiye Hatiralari*, Ankara, 1959.

İnternet Kaynakları

İngiliz Kraliyetinin Resmi Web Sitesi,

http://www.royal.gov.uk/monarchUK/honours/Orderofthegarter/orderofthegarter.aspx,

Stratford Canning'in Resimleri Kaynak Adresi

http://www.google.com.tr/search?q=stratford+canning&hl=tr&prmd=imvnso&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=am_iT-SrGM_O-QbsrJDEAw&sqi=2&ved=0CGQQsAQ&biw=994&bih=600

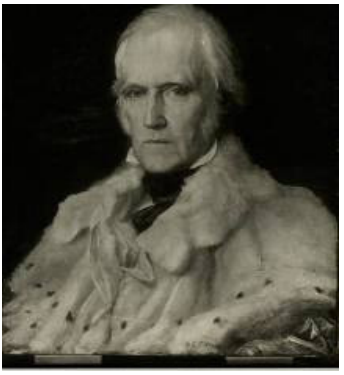

BERLİN ANTLAŞMASI'NDAN SONRA MÜSLÜMANLARIN KARADAĞ'DA KALAN ARAZİLERİ MESELESİ*

ZÜBEYDE GÜNEŞ YAĞCI**

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren temel hedefleri arasında hiç şüphesiz devletin temel taşlarından *gaza* ideolojisini gerçekleştirebileceği bir alan olarak görülen Balkanları ele geçirmek vardı. Bu idealine ulaştıktan sonra Osmanlı Devleti'nin bir Balkan devleti olarak gelişmesini idame ettirdiği görülür[1]. Meselenin manevi boyutunun yanında, güvenlik boyutu da ön plandaydı. Zira Balkanlara doğru yayılma politikası izleyen Osmanlı Devleti için bölgenin güvenliği, kendi güvenliği ve muhafazası ile eşdeğerdi[2]. Ayrıca Edirne, Bursa ve İstanbul gibi büyük şehirlerin, iaşesinin buralardan karşılanıyor olması, bölgeyi Osmanlı Devleti için vazgeçilmez kılıyordu[3]. Bütün bunlara ilaveten meydana gelen bazı teknolojik gelişmeler ve fikirlerin, yine Balkanlar yoluyla Osmanlı Devleti'ne girdiği düşünüldüğünde[4], Balkan topraklarının kazanılmasının getirdiği avantajların büyüklüğü kadar, kaybedilmesinden doğacak sıkıntıların karmaşıklığını da tahmin etmek güç değildir. Balkan topraklarından ciddi anlamda ilk kopmalar, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardın-

* Bu makale 12-15 Ekim 2012 tarihleri arasında Karadağ-Podgoriça'da düzenlenen "*100 Godina od odlaska Osmanlija sa Balkana: Civilizacija ili okupacija – Šta su nam ostavili*" adlı sempozyumda sunulan *Berlin Antlaşması Sonrası Karadağ'dan Göç Eden Müslümanların Arazileri Meselesi* başlıklı bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Balıkesir/TÜRKİYE, zyagci@hotmail.com

[1] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2005, s. 46.

[2] Osmanlı Devleti'ne saldırılar, fetihlerin olduğu batıdan gelmekteydi. Bu nedenle devlet gözlerini batıdan ayıramıyordu. Bu durum günümüz için de geçerliliğini korumaktadır. Bilâl N. Şimşir, Balkanlar ve Türkiye", *Balkanlardaki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001)*, Bursa 2002, s. 20.

[3] Bol miktarda et Eflak ve Boğdan'dan, balık ise Tuna boylarından büyük şehirlere getiriliyordu. Karadeniz'in kuzeyi kadar Eflak Boğdan da tahıl ambarı konumundaydı. Buralardan bol miktarda bal ve balmumu imparatorluğun büyük şehirlerine akmaktaydı. Nicoara Beldiceanu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi - I: Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, Ed: Robert Mantran, İstanbul 1992, s. 154.

[4] 1390'larda silah yapım teknolojisi ile bilgilerin Raguza Cumhuriyeti üzerinden Osmanlı Devleti'ne girdiğini misal olarak gösterebiliriz Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal (1300-1600),* I, İstanbul 2001, s. 261-264.

dan imzalanan Berlin Antlaşması ile yaşanmıştır. Berlin Antlaşması ile bağımsızlığını kazanan Balkan devletlerinden birisi de Karadağ'dır. Tabii bağımsızlık ilanı sınır anlaşmazlıkları, Müslümanlar mülkleri meselesi, Müslüman arazilerinin işlenmesinden elde edilecek gelirlerin aidiyeti sorunu, göç, eğitim vb. birçok meselenin ortaya çıkması demekti.

Bu çalışmanın amacı Karadağ'a bağımsızlık verilme sürecini ortaya koyarak, Karadağ'a verilen topraklardan göç etmek mecburiyetinde kalan Müslümanların Berlin Antlaşması'nda güvence altına alınan mallarının akıbeti ve bu malların gelirleri üzerindeki hakları sorununu irdelemek olacaktır. Ama öncelikle bağımsızlığa kadar Karadağ'ın durumuna kısaca göz atmakta yarar vardır.

Balkan Yarımadası'nın batısında yer alan Karadağ'ın[5] fethi, Fatih Sultan Mehmed döneminde başlamıştır. Nikşik'e kadar olan bölgenin hâkimiyet altına alınması üzerine Karadağ Prensi Crnojevic'in oğlu Zeta Beyi İvan Crnojevic, başkenti Çetine'ye taşımak mecburiyetinde kalmıştır. Bir süre sonra 1499 yılında İşkodra'nın düşüşü ile İvan Crnojevic Venedik'e kaçtığından, Karadağ'ın tamamı Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Karadağ bundan sonra İşkodra (İskenderiye) Sancağı'na bağlı bir kaza şeklinde teşkilatlandırılmıştır[6]. 1539 yılında idari bakımdan Bosna Beylerbeyliği'ne bağlı hale getirilen Karadağ, bölgenin dağlık olması nedeniyle 1851 yılına kadar *Prens-Bishop*[7] ya da *Vladika* adı verilen hem idari hem de kilise yönetimini elinde bulunduran kişiler tarafından idare edilmiştir[8].

[5] Karadağ Devleti'nin resmi adı Sırp-Hırvat dilinden gelme Republika Crna Gora'dır. Türkçe'de kullandığımız Karadağ adı İtalyanca Montenegro kelimesinin çevirisinde gelmektedir. Balkan Yarımadası'nın batısında yer almaktadır. Karadağ Devleti, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Arnavutluk, Sırbistan ve Adriyatik Denizi çevrilidir. İşkodra Gölü civarı ve Adriyatik Denizi kıyılarında yer alan ova dışında ülkenin büyük bir çoğunluğu Dinar Alplerinin kapladığı verimsiz dağlık bir alandır. Nenad Moačanın, "Karadağ", *TDVİA*, XIV, İstanbul 2001, s. 384

[6] Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 5; Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine göre 1522 yılında Osmanlı idari taksimatında Karadağ İşkodra (İskenderiyye) Sancağı'na bağlı *Kaza-i Kara Dağ ma'a Tîmâr* şeklinde kaydedilmiştir. Sancağın diğer kazaları İskenderiyye, İpek, Podgoriçe ve Dukakin'dir. Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanunnâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, Elazığ 2002, s. 270; 1514 yılından 1528 yılına kadar geçen kısa süre zarfında Karadağ ayrı bir sancak haline getirilmiştir. Karadağ Sancağı'nın sancakbeyliğini de Ivan Crnojević'in Müslüman olan oğlu İskender Bey yapmıştır. Osman Karatay, "Osmanlı Hakimiyetinde Karadağ", *Balkanlar El Kitabı, I: Tarih*, Derleyenler Osman Karatay- Bilgehan A. Gökdağ, Ankara 2006, s. 361.

[7] Dini hâkimiyeti elinde bulunduran kişi demek olman Prens-Bishop, *Prens-Piskopos* anlamına gelmektedir. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 5.

[8] Vladika Danilo, Karadağ'ın bağımsız olmasını sağlayan Petroviç hanedanının ilk temsilcisidir. 1696 yılında Karadağ'ın başına geçen Vladika Danilo, 1735 ölmüştür. Yerine amcasının oğlu Vladika Sava görevi devralmıştır. Sava öldükten sonra ise amcasının torunu Vladika I. Peter Petroviç (1782-1830) Karadağ yönetimine geçmiştir. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 6-9; Silsile babadan oğula değil, yeğene ya da onun torununa intikal etmektedir. Çünkü Karadağ Vladikaları (Prens- Bishop) adı verilen yöneticileri dini nitelik taşımaktadırlar. Bishop başrahiptir. Karadağ'da da

Karadağlıların Osmanlı Devleti'ne ilk isyanları 1683 sonrasında kutsal ittifaka giren Venediklilerin kışkırtması sonucu olmuştur. Bunu Çar Petro'nun çabalarıyla gerçekleşen 1711 yılındaki isyanları izlemiştir[9]. Karadağ'da sular yüzyılın sonlarına kadar durulmamış. III. Selim döneminde fiili bir durum ortaya çıkarmak suretiyle (defacto) Karadağlılar, bağımsızlık iddiasında bulunmuşlardır[10].

Panslavist akımların yoğun propagandası ile başlayan XIX. yüzyıl Rusya sayesinde Karadağlıları da etkilemiştir. Özellikle Vladika Petar I Petrovic Njegos'un yerine geçen yeğeni Petar II Petrovic Njegos topraklarını genişletmeyi başaramasa da *Dağ Çelengi* adlı eseri ile Karadağ halkının milli ideolojisinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. O, bütün hayatını Türklerle savaş ve Müslümanları yok etme üzerine bina etmiştir[11].

Karadağlıların amacı Sırbistan'a ve denize ulaşabilmek için topraklarını Hersek'e doğru genişletmektir[12]. Bu doğrultuda 1852 yılında Hersek'te yer alan *Benan, Grahova*, *Derbenak* ve *Piva* kazaları halkının din birlikteliğinden kaynaklanan destekleri sayesinde bölgedeki Hıristiyanları Müslümanlar aleyhine kışkırtmışlardır. Bu kışkırtmalar, Hıristiyanların Müslüman köylerindeki halkın can ve mallarına kast etmeye başlamaları ile sonuçlanmıştır[13]. Bütün bu çabalara Vladika Danilo'nun bağımsızlık arzusu da eklenince olay uluslararası boyut kazanmıştır. 1853 yılında

rahipler evlenemediklerinden dolayı Bishop'un çocuğu olmamaktadır. John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, I, London 1848, s. 461; Osmanlı Devleti 1521 yılından itibaren Karadağ'da Eflak'ta Voynuk köylülerine uygulanan statüyü uygun görerek onları vergiden muaf tutmuştur. Sadece hane başına yılda 55 akça ödemeleri istenmiştir. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Çev. İhsan Çağatay, İstanbul 2001, s. 22.

[9] Rus Çarı I. Petro Karadağ'ı sadece askeri olarak destekleme teşebbüsünde bulunmamıştır. Aynı zamanda maddi yardım da yapmıştır. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 7.

[10] Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 10; Karadağlıları bu dönemde en çok İşkodra valisi olan Buşatlı Mahmud Paşa uğraştırmıştır. Paşa'nın en büyük amacı bölgeyi tamamen kontrol altına almaktır. Fakat 1796 yılında Karadağlılar Paşa'yı öldürmeyi başarmışlardır. Kendilerine padişah III. Selim'in bu meyanda bir ferman gönderdiğini bile iddia etmişlerdir. Fermanın Osmanlı diplomatik kurallarına uymadığı Zafer Gölen tarafından ortaya konulmuştur. Zafer Gölen, "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *History Studies I/1* (2009), s. 215.

[11] Petar II Petrovic Njegos 1851 yılında tüberkülozdan ölmüştür. Zafer Gölen, "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", s. 217.

[12] Karadağ çok dağlık, taşlık ve ormanlık bir bölgedir. Bu nedenle temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Dağların arasındaki yaşamdan kurtulmak için ovalara ve denize ulaşmak en önemli hedefleridir. Karadağ'ın sosyal ve ekonomik yapısı hakkında geniş bilgi için bakınız. Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913),* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun 2013.

[13] Karadağlı gruplar, 1851 Nisan ayından itibaren sınırdaki kasaba ve köylere saldırılarını artırmışlardır. Saldırılar özellikle İşkodra, ve Yenipazar sancaklarına yöneliktir. Mesela, 500 kişiden oluşan eşkıya grubu Gaçka Kazası'na bağlı köylere saldırmış ve köylülerin hayvanlarını ve eşyalarını çalarak Karadağ'a kaçmışlardır. Zafer Gölen "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", s. 217-218.

isyanı bastırmak üzere bölgeye ordu sevk eden Osmanlı Devleti, devreye Rusya ve Avusturya girince askeri harekâtı durdurmak zorunda kalmıştır[14].

Bu süreçte Rusya'nın desteği ile kendisini bağımsız *Karadağ Prensi* ilan eden Danilo[15], bu girişimine uluslararası arenada fazla destek bulamamıştır. Danilo'nun ölümü üzerine yerine geçen yeğeni Nikola da aynı amaç çerçevesinde hareket etmeye devam etmiş ve Bosna-Hersek isyanı ile başlayan sürece dâhil olmuştur[16]. Karadağ tarihinde yepyeni bir dönemi başlatacak olan Nikola, 1861 yılında Hersekli Hıristiyanları bu defa Avusturya'nın desteği ile isyana teşvik etmiştir[17]. İsyan, Temmuz 1862'de Osmanlı ordusunun isyancıları bozguna uğratmasından sonra imzalanan İşkodra Anlaşması ile bitmiş ve 12 yıl süren sükûnet dönemi başlamıştır[18].

Nihayetinde 1875'de yeniden başlayan Hersek isyanı[19] Karadağlılara Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmek üzere aradıkları fırsatı fazlasıyla vermiştir[20]. İsyanın suni bir şekilde uluslararası boyut kazanması, bağımsızlık arzusunda bulunan Sırbistan ve Karadağ'ı bir hayli cesaretlendirmiş,[21] önce Sırbistan, bir gün sonra 2 Temmuz 1876'da Karadağ, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir[22]. Nikola'nın amacı I. Kosova savaşının intikamını almak ve antik Sırp Krallığı'nı yeniden ihya

[14] Bu harekât sırasında Osmanlı askeri Ömer Lûtfî Paşa komutasında Karadağ'ın başkenti Çetine'ye oldukça yaklaşmıştı. Fakat Paşa, ağır kış şartları nedeniyle Çetine'ye girememiştir. İlerleyen süreçte ise Avusturya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları neticesinde askeri harekât durdurulmak zorunda kalınmıştır. Osmanlı Devleti'nin Karadağ askeri harekâtını inceleyen Zafer Gölen, özellikle batılı devletlerin tutumları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Bakınız: Zafer Gölen "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", s. 212-271.

[15] Fakat Osmanlı Devleti Karadağ'ın bağımsızlığı anlamına geleceğini bildiği için bu oldubittiyi kabul etmemiştir. Bu amaçla Paris Konferansı'nda batılı devletler tarafından bağımsızlığının tanınması için oldukça fazla çaba harcadıysa da yine gayesine ulaşamamıştır. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 21.

[16] Zafer Gölen "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", *Belleten*, LXXIII/30, (Ağustos 2009), Ankara, s. 497.

[17] İsyanın sebebi Hersekli Hıristiyanların idarecilerin kendilerine zulüm yaptıkları iddiasıdır. Herseklilerin iddiaları ve istekleri konusunda geniş bilgi için bakınız: Hüdai Şentürk, "Tuna Vilayetinin Teşkiline Karadağ Ve Hersek Vukuatına Dair (1861) Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Layiha" *Belleten*, LIX/226, (Aralık 1995), Ankara, s. 722, İsyan hakkında geniş bilgi için bakınız: Fatih Özer, *Arşiv Vesikalarına Göre XIX. Yüzyılda Karadağ İsyanları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2010, s. 72-78.

[18] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İsdibdat Devirleri (1876-1907*), VIII, Ankara 1995, s. 3-4.

[19] Hersek isyanı için bakınız. Zafer Çakmak, "1875 Hersek İsyanı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, (2003), s. 241-254.

[20] Zaten isyanın çıkmasında Karadağ'ın rolü çok önemlidir. Neredeyse isyanı Karadağ çıkarmıştır denilebilir. Mithat Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanması(1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbıstan ve Karadağ'ın Rolü", *Belleten*, LXIX/256, (Aralık 2005), Ankara, s. 913-935.

[21] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1999, s. 353.

[22] Bu arada diplomatik olarak da harekete geçerek Avusturya ve Rusya ile Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak anlaşması yapmıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet*…, s. 15-16; Sina Akşin, *Türkiye Tarihi, (Osmanlı Devleti 1600-1908),* III, İstanbul 1997, s. 154.

etmekti[23]. Bu arada Rusya ve Avusturya 8 Temmuz'da *Reichstadt Anlaşması* ile Osmanlı Devleti'nin yenileceğini düşünerek savaş sonunda Bosna Hersek'in Avusturya, Karadağ ve Sırbistan arasında paylaşılmasına karar vermişlerdi[24]. Ne var ki bu plan, Osmanlı Devleti'nin Sırpları kısa sürede yenmesi ile alt üst olmuştu[25].

Öte taraftan II. Abdülhamid'in 31 Ağustos 1876'da tahta geçtiği sırada Karadağ'a karşı Ahmet Muhtar Paşa komutasında başlayan askeri harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştı[26]. Rusya'nın çok fazla işe karışmasını istemeyen Batılı Devletler, İstanbul'da bir konferans düzenlemeye karar vererek durumu müzakere etmişlerdi[27]. Tersane Konferansı olarak bilinen bu toplantının başladığı gün Osmanlı Devleti, 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet'i ilan ederek batılı devletlerin kendi iç işlerine karışmasını engellenmeyi amaçlamış ise de başarılı olamamıştı[28]. Konferans sonunda alınan kararlara göre, Karadağ'a Hersek tarafından *Piva, Garan, Kolaşin, Nikşik, Banyan, Drobniak*; İşkodra tarafından ise *Koçi, Drakalobiçi, Kranya* ve *Ziyavna nehri*nden *Drina nehri*ne kadar *Vasovik kazası* içinde bulunan arazi, Moraça nehrinin sağ kıyısından *Mali* ve *Libredo* ile *İşboz* ve *Jabjak* nahiyeleri bırakılıyordu[29]. Sırpların aksine, Osmanlı ordusu karşısında başarılı olmuş Karadağ'ın, kendine olan bu özgüvenle Osmanlı Devleti'nden yeni isteklerde bulunması tabiiydi. Fakat Meclis-i Mebusan büyük tartışmaların yaşandığı oturumun sonucunda Karadağ'ın isteklerini reddetmiştir[30]. Bu arada Tersane Konferansı'nda alınan kararların biraz yumuşatılmış şekli olan Londra Protokolünü batılı devletlere kabul ettiren Rusya, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Karadağ'a, istediği yerlerin verilmesini öneriyordu. Bu protokol de Meclis-i Mebusan

[23] Nikola Herseklilere hitaben yayınladığı beyannamede Hıristiyan olsun Müslüman olsun herkesi Karadağ bayrağı altında toplanmaya çağırmıştır. Ona göre Müslüman olsalar da sonuçta onlar Slav kanı taşımaktadırlar. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 45-46.

[24] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789- 1914)*, Ankara 1997, s. 506.

[25] Dünyanın en büyük devletlerinden biri olan İngiltere bütün bu gelişmeler karşısında statükonun korunmasından yana bir tavır sergileyecektir. Mithat Aydın, "Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, Sayı:15, Ankara 2004, s.139-163.

[26] Ahmet Muhtar Paşa Mayıs 1876 sonunda gönderdiği raporunda Hersek ayaklanmasının Karadağ'ın müdahalesi olmadığı sürece asilerin bir şey yapamayacağını bildirmekteydi. Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması" *Belleten*, LI/199, (Nisan 1987), s. 210-211.

[27] İsyan devam ederken daha Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya Doğu sorununu görüşmek üzere Mayıs 1876'da Berlin'de bir araya geldiler. Toplantıda alınan kararlar 13 Mayıs'ta İngiltere, İtalya ve Fransa büyükelçilerine bildirildi. İsyanın her üç devletin menfaatleri doğrultusunda bitirilmesini amaçlayan bu kararlar İngiltere tarafından kabul edilmedi. Bu süreç daha sonra Tersane Konferansı'na kadar gidecektir. Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", s. 215-219.

[28] Davut Erkan, "II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 35, İstanbul 2010, s. 44.

[29] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VI/9, İstanbul 1954, s. 130.

[30] Mecliste Podgoriçalı Yusuf Efendi'nin konuşmasının metninin tamamı için bakınız: Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan (1293- 1877) Zabıt Ceridesi*, I, İstanbul 1939, s. 53.

ve Meclis-i Ayan tarafından kabul görmeyince Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti[31]. Osmanlı Devleti için tam bir trajediye dönüşen Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında büyük kayıplar vermesiyle sonuçlanmıştı[32].

Savaşın sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla[33] Karadağ'ın bağımsızlığı kabul edilirken, topraklarının üç katına çıkarılmasına da rıza gösterilmişti[34]. Osmanlı Devleti'nin altına imza attığı en ağır antlaşmaya göre, Gusinye, Kolaşin, Plava gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu yerler başta olmak üzere *İşboz, Ţabyak, Nikşik, Bar, Gaçka, Podgoriça, Bohor ve Rogova*, Karadağ'a bırakılıyordu[35]. Her şeyden önemlisi Karadağ'ın artık bağımsız bir devlet olduğu kabul ediliyordu. Ardından imzalanan Berlin Antlaşması'nda[36] durum biraz hafifletilmiş, ancak yine de Karadağ'ın savaşla alamadığı yerler olan *Ragova, Podgoriça, İşboz, Ţabyak, Nikşik, Gaçka, Bohor, Peklin, Berana, Denpoşe* Karadağ'a verilmiş,[37] bağımsızlığın kabulünde ise bir değişiklik olmamıştı[38]. Antlaşmanın 29-33. maddeleri arası Karadağ'la ilgili hükümleri içeriyordu. Özellikle 30. madde Müslümanların malları ve mülkleri ile alakalıydı[39].

Bağımsızlıktan Sonraki Gelişmeler

Bölgede Ayastefanos Antlaşması ve gerekse Berlin Antlaşması'nın en sorunlu yerleri *Plava, Gusinye* gibi yerler idi. Çünkü bölgenin Müslüman halkı Karadağ hâkimiyetine girmek istemiyordu ve işgali önlemek için vakit kaybetmeksizin teşkilatla-

[31] 93 Harbinin sebepleri hakkında geniş bilgi için bakınız: Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, XXVI/103, (Temmuz 1962), s. 567-592.

[32] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet*…, s. 59-65.

[33] Geniş bilgi için bakınız. Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *TDVİA*, IV, İstanbul 1992, s. 225.

[34] Rusya başta olmak üzere Avrupalı devletler sayesinde bağımsızlığını elde eden Karadağ'a olan ilgi daha 1850'ler de başlamıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çetine'de 13 ülkenin konsolosluğu vardı. Bilgin Çelik, "Osmanlı- Karadağ Sınır Sorunları ve Balkan Savaşlarına Etkileri", *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011),* İstanbul 2012, s. 143.

[35] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet*…, s. 64.

[36] Berlin Antlaşması, 93 Harbi sonrasında Ayastefanos Antlaşması'nın yerine kaim olan bir antlaşma olarak karşımıza çıkmaktadır. İngiltere ve Rusya'nın antlaşma öncesi gizli bir protokolle anlaştıkları sonraki yıllarda ortaya çıkmıştır. Alan Palmer, *Bir Çöküşün Yeni Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son 300 Yılı*, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul 2008, s.195; Fahri Maden, "Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları", *History Studies*, V/1, Ocak 2013, s. 268.

[37] Karadağ hududu Berlin Antlaşması'nın 28. ve 29 maddelerinde belirlenmiştir. *Berlin Muahedenâmesi*, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Nr. Bel_Osm_0.00638/0, s. 16-18; Böylece Karadağ'ın sınırları, 4.366 km^2'den 9.080 km^2'ye yükselmiştir. Bu Karadağ topraklarının iki katına çıkması anlamına gelmektedir. 9.080 km2'ye yükselmiş ve nüfusu da 200.000'i aşmış bulunuyordu. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet*…, VIII, s. 69-72; Fatih Özer, *Arşiv Vesikalarına Göre XIX. Yüzyılda Karadağ İsyanları*,s. 98.

[38] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet*…, s. 76; Antlaşmanın 26. Maddesi Karadağ'ın bağımsızlığını ilan etmektedir. *Berlin Muahedenâmesi*, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Nr. Bel_Osm_0.00638/03, s. 15.

[39] *Muahedat Mecmuası*, V, Türk Tarih Kurumu Tıpkı Basım, s. 127.

narak silahlı mücadele kararı almışlardı. Osmanlı Devleti'nin antlaşmanın uygulanması yönünde gönderdiği nasihatçileri dahi dinlememişler, üzerlerine gelen Karadağ kuvvetlerini bozguna uğratmışlardı. Batılı devletler Osmanlı Devleti'ne antlaşmanın uygulanması yönünde baskı yapmaları bile halkın direnişine engel olamamıştı. Bunun üzerine Karadağ'a Gusinye ve Plava yerine, İtalyan büyükelçisi Kont Corti'nin teklifiyle hazırlanan *Corti Uzlaşması*yla *(Corti Compromise)* Tuz Kazası'nın *Hot nahiyesi, Klemendi ve Gruda*'nın verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu defa da Hot, Ksatrat, İşkirek, Repol ve Gruda halkı topraklarının Karadağ'a verilmelerine tepki göstererek direneceklerini ilan etmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Batılı devletler İngiltere'nin öncülüğünde 16 Haziran 1880'de Berlin'de yeniden bir araya gelerek Gosine ve Plava'nın yerine Ülgün ve Bar'ın Karadağ'a terkini içeren "*Granville Projesi*"ni hazırlamışlardı. *Ülgün Düzenlemesi (Dulcigno Arrengement)* olarak tarihe geçen bu kararların Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmesi, bölgedeki Arnavutların direnişi nedeniyle bir hayli zor olmuştu[40]. Ülgün tamamen Arnavut ve büyük çoğunluğu Müslüman idi. Müslüman Hıristiyan fark etmeksizin Ülgün halkının topyekûn Karadağ hâkimiyetine karşı çıkması da çare olmamıştı. Başta Rusya olmak üzere batılı devletlerin Osmanlı Devleti nezdinde baskısı neticesinde, 23 Kasım 1880 İşkodra fevkalade Kumandanı Derviş Paşa, Ülgün'ü herhangi bir direniş olmaksızın güvenli bir şekilde boşaltmak için şehre girmişti. 25 Kasım 1880 akşamı Osmanlı Devleti murahhası *Bedri Bey* ile Karadağ Prensi'nin özel temsilcisi *Nicolas Matanoviç* arasında *Kounina*'da bir konvansiyon imzalanmıştı. Bu konvansiyonda konumuzla ilgili şu hususlar şunlardı[41]:

1. *Karadağ hükümeti terkedilen yerlerdeki halkın can, mal ve onurlarını koruyacak, onların mallarına el koymayacaktır.*
2. *Devletin yada vakıflarının mallarının değerleri ile ilgili, ileride iki devlet arasında yapılacak bir sözleşmeyle karar verilecektir.*
3. *Karadağ Hükümeti devredilen yerlerde Osmanlı yetkilileri ve Mahkemeleri tarafından konulan kanunları geçerli kabul edecektir.*
4. *Karadağ hükümeti göç etmek isteyen halka yardımcı olacak ve onların transferini kolaylaştıracaktır.*
5. *Ülgün'de Osmanlı ordusuna ait silahlar ve savaş malzemelerinden tahliye günü götürülemeyenler, depolara koyulacak ve bir Osmanlı memuru gözetiminde bir bölük asker bu cephaneyi koruyacaktır. Ayrıca askerler Karadağlı bir memurla uyumlu olarak göçmenlerin ve mallarının sevki için görevlendirileceklerdir.*
6. *Eğer terkedilmiş ve kilitli evler tespit edilirse, sahibinin göç etmiş olma ihtimaline binaen o gelene kadar açılmayacak ve korunacaktır.*

[40] Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 276; Osman Karatay, "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı*, I, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, Ankara 2006, s. 466.

[41] Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty (1875-1891)*, V. 4, Harrison and Sons, London 1891, s. 3012; Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 279-280.

7. Resmi ve barışçıl tahliyesi Karadağ güçlerinin Kounia'dan Ülgün'e girmesinden itibaren, 30 saat içinde yapılacaktır.

Görüldüğü üzere konvansiyonda belirtilen maddeler, Berlin Antlaşması'nın hükümleri çerçevesinde hazırlanmıştı. 26 Kasım 1880'de Osmanlı ordusu, Ülgün'ü Abdülhamid'in "*kan dökülmeksizin sükûnetle*" boşaltılması yönündeki talimatıyla tahliye ederek, Karadağlılara terk etmiştir. Buradaki Arnavutların büyük çoğunluğu Kosova'ya göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Sınır meselesinde Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerin baskısına boyun eğerek Berlin Antlaşması'nı uygulamak zorunda kalması, Arnavutlar arasında bugüne kadar gelen rahatsızlığa sebep olmuştur.

Bu sonuç her şeyin hallolduğu anlamına gelmemelidir. Karadağlılar ile Arnavutlar arasında sınır çatışmaları hiç bitmemiştir[42]. Çatışmaların sebebi otlak ve kan davası gibi görünse de asıl mesele dağlık olan bölgede sınırlı olan tarım arazilerine hâkim olma mücadelesi ve Karadağ'ın stratejik noktaları ele geçirme isteği idi. *Velika Köyü* ve *Skolar* sorunları bunlara örnek gösterilebilir[43].

Göç: Karadağ'ın Yıldırma Politikası

Balkanların en büyük sorunlarından birini oluşturan göçün temelinde Rusya'nın Panslavist politikası yatmakta idi. Balkanları Müslümanlardan arındırmak ve Slav Ortodoks hâkimiyeti kurmak amacı taşıyan bu politika için Balkanlarda Sırbistan, Bulgaristan gibi müttefikleri hazırdı. Karadağ da bu politikanın en büyük savunucusu ve uygulayıcılarından birisi olarak ele geçirdiği topraklar üzerindeki Müslüman halkı zaten eskiden beri uyguladığı baskılarla göçe zorlamış ya da katletmiştir[44]. Şimdi sıra Berlin Antlaşması ile elde ettiği yerlere gelmişti. Halkın büyük kısmı Karadağ hâkimiyetini daha başında kabul etmeyerek, Kosova, Bosna, Hersek, Arnavutluk ve Sancak'a göç etmişti. Karadağlılar Berlin Antlaşması'ndan sonra özellikle Podgoriça'daki Müslümanları göçe zorlamışlardı. 1880 yılında iki gün içerisinde Podgoriça'dan 600 kişi göç etmek mecburiyetinde kalmıştır[45]. Zaten Podgoriça'nın nüfusu 6.600 idi. Bu-

[42] Berlin Antlaşması'ndan sonra yaşanan sınır olayları Katolik ve Müslüman Arnavutların bir araya gelmesi ve Arnavut milliyetçiliğine katkıda bulundu. Bilgin Çelik, "Osmanlı- Karadağ Sınır Sorunları…", s. 143.

[43] Velika Köyünde böyle bir olay yaşanmıştır. Osmanlı tebaasından çobanlara Velika'da Karadağlılar tarafından ateş açılmıştır. Osmanlı askerleri açılan ateşe karşılık vermişlerdir. Olay Karadağ askerlerinin cevap vermesi ile daha da büyümüştür. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 312, dipnot 327.

[44] Yunan, Eflak, Girit, Bulgar, Hersek ve Karadağ isyanları gibi isyanların temel amacı Balkanları Müslümanlardan arındırmak amacı taşımaktadır. Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Türkçe: Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, s. 127; Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri", *Bilig*, Sayı: 41, (Bahar 2007), s. 127.

[45] Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, II, Ankara 1989, s. 156-157; Podgoriça'dan göç eden 80 ise İşkodra Gölü kıyısında Boyana nehri kıyısında Dibone denilen mevkide Hamidiye adında bir köy kurmak ve buraya yerleşmek istediler. İstekleri kabul edilerek Hamidiye köyünü kurmalarına izin verildi. Nedim

nun % 70'i Müslüman olup Karadağ hâkimiyetine geçtikten sonra Müslümanların % 66'sı göçe tabi tutulmuştur. Bar kasabası ise Podgoriça'dan farklı değildir. 5000 kişilik nüfusu, göçler sonucunda 1823'e kadar düşmüştü[46].

Ülgün halkına ise iki seçenek sunuldu. Ya Osmanlı tabiiyetini seçerek göç etmek ya da Karadağ tabiiyetini kabul ederek Ülgün'de kalmak. Yukarıda da açıkladığımız gibi göç edeceklere Osmanlı askeri yardım edecekti. Fakat Ülgün halkı her iki seçeneği reddederek ayaklansa da, bölgenin Karadağ'a tesliminin önüne geçemedi. Bu gelişmeler Karadağlıların Müslüman halk üzerindeki baskısının artmasına sebep oldu. Berlin Antlaşması gereği Karadağlılar kendilerine verilen, *Tara Nehri*'nin güneyinde yer alan *Pihke* ve *Pola* nahiyelerini kuşatmışlardı. Muhasarada bazı çocuklar nehrin öbür tarafına, Osmanlı toprağında olan akrabalarına gitmek üzere nehre atlamışlardı. Bu esnada Karadağ askerlerinin ateş açmaları sonucu beş kişi ölmüştü. Bununla kalınmamış, cenazelerini almaya gelen 30-40 kişilik guruba da ateş açılmıştı. Daha bu olayın ateşi soğumadan Karadağlılar Pihke yakınlarındaki bir köyü basarak, köy halkını Karadağ hâkimiyetini kabule zorlamışlardı. Bunu *Pola* ve *Birlovik* köyleri izledi. Karadağ askerleri, Pola katliamından 15 gün sonra *Podihka* ve *Kolaşin* kasabaları arasında bulunan *İstisari* köyüne geldiler. Hâlbuki burasının Karadağ hâkimiyetini kabul etmiş olması, amacın sadece Müslümanları bölgeden kovarak arazilerine el koymak olduğunu düşündürüyordu. Karadağlılar, halkı göçe zorlamak için sadece askerî harekâtta bulunmuyor, Berana'da olduğu gibi Hıristiyan halka silah dağıtarak Müslümanlara saldırmaları yönünde onları teşvik ettikleri söyleniyordu. Göçün en önemli nedenlerin biri de Müslümanların vaftiz edileceklerine ve kalpak giyeceklerine dair yayılan dedikoduydu. Ayrıca Karadağ Hükümeti'nin Müslümanları askere alacağını ilan etmesi, göçün bir başka sebebini oluşturmaktadır. Müslümanlar Hıristiyan üniforması giyerek orduda yer almak istemiyorlardı[47].

Karadağ'dan göç etmek zorunda kalan göçmenlerin en çok iskân edildikleri yerlerin başında Kosova vilayeti gelmekte idi. Daha sonra İşkodra, Manastır, Yanya ve Edirne gibi yerler gelmekteydi. Sayısal olarak göçmenlerin tamamını bilmek mümkün olmasa da 1905 yılına kadar Üsküp Sancağı'na 14.000 muhacirin geldiği tahmin edilmektedir[48]. 1878 yılında Sırbistan ve Karadağ başta olmak üzere Balkanların çeşitli bölgelerinden Kosova vilayetine gelen göçmenlerin sayısı 26.000'e ulaşmıştı. Bunların büyük çoğunluğu Üsküp Sancağına yerleştirilmişlerdir[49].

İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1996, s. 175; 1879 yılında göç eden Gusinye muhacirleri ise Karadağ'a yakın bir yer olan Berat Sancağı'ndaki çiftliklerde iskân edilmişlerdir. Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2007, s. 106.

[46] Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları*…, s. 118.

[47] Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, II, s. 232.

[48] Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları*…, s. 102.

[49] Mucize Ünlü, *Kosova Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun 2002, s. 104-105).

Göçmenlerin Geride Kalan Malları

Göç birçok sorunu beraberinde getiren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçmenlerin yaşam mücadelesi bu sorunların en başında gelmektedir. Diğer bir sorun da yaşam şartları açısından ehemmiyete sahip olan göçmenlerin geride bırakmak zorunda kaldıkları mallarıdır. Çünkü göçmenler yaşamak, kendi yaşam biçimleri ve tercihleri doğrultusunda yaşayabilmek için her şeylerini bırakmak mecburiyetinde kalmışlardı. Berlin Antlaşması dünyanın bu anlamda geldiği en önemli aşamalardan birisi olarak kabul edilmelidir. Çünkü Berlin Antlaşması ile göçmenlerin geride bıraktıkları malları hukuki olarak garanti altına alınmıştır. Antlaşmanın 30. maddesi Karadağ'a verilen arazilerden göç etmek zorunda kalanların geride bıraktıkları malları ile alakalıdır. Madde şu şekildedir:

> "İslam ve saireden Karadağ'a ilhak olunan arazi dâhilinde emlaki bulunup da Prenslik haricinde yerleşmek isteyenler, mülklerini iltizama vererek veya başkaları vasıtasıyla idare ettirerek muhafaza edebileceklerdir. Kimsenin emlaki kanunen kamu yararı için olmadıkça ve kıymeti önceden ödenmedikçe alınamayacaktır. Osmanlı ve Karadağlı üyelerden oluşan bir komisyon devlete ait emlakin ve vakıfların Bab-ı Ali hesabına olarak devredilmesi ve kullanılmasına dair işleri ve onlarda halkın ilişiği bulunursa bu gibi meseleleri üç sene zarfında halledecektir. Buna göre göçmenlerin arazileri ve emlaklerinin hakları bakidir"[50].

Bu arazilerin kimlere ait olduğu tapu ile ispat edilebilecek durumdaydı. Bu nedenle göçmenler Karadağ'da kalan arazilerini iltizama verebilecekleri gibi güvendikleri birilerine bırakabilecekler ve bu suretle idare edebileceklerdi. Kamu menfaati olmadıkça ve emlakin bedeli önceden belirlenmedikçe kimsenin emlaki satılamayacaktı. Yani göçmenler emlakini ne şekilde tasarruf etmek isterlerse o şekilde tasarruf edecek, onların istekleri dışında bir hareket söz konusu olmayacaktı. Berlin Antlaşması'na konulan bu madde, dünya tarihinde süregelen insan hakları bakımından önemli bir ölçüt olarak kabul edilmelidir.

Zira muhacirlerin geride bırakmak zorunda kaldıkları malların mülkiyetlerinin korunmasına yönelik bu derece kesin ifadelerin yer alması yeni karşılan bir durumdur. Bu durumu uluslararası hukukta azınlık hakları bağlamında değerlendirmek yerinde olacaktır. Çünkü bu hakkın kaynağını 1648 *Vestfalya Antlaşması*'na konulan dinsel hizipleri yöneticilerin ülkeden çıkarmasına, yani sürgüne göndermesine izin verirken onların mal edinme haklarına dokunamayacaklarına dair hükme dayandırmak gerektirmektedir[51]. Bu, *Nantes Fermanı*'ndan sonra atılmış en önemli adım idi[52]. Bundan sonraki uluslararası alanda azınlık hakları ve yurttaşlık hakları

[50] *Muâhedat Mecmuâsı*, Türk Tarih Kurumu, V, Ankara 2008, s. 129,

[51] Stephen J. Lee, *Avrupa tarihinden Kesitler 1494-1789*, Ankara 1984, s. 125.

[52] Nantes Fermanı 13 Nisan 1598 tarihinde Fransa kralı IV. Henry tarafından Fransız Kalvinistlere sınırlı da olsa hak tanımak amacıyla yayınlanmıştır. Ekim 1685'de Kral XIV. Louis tarafından lağvedilene kadar ferman yürürlükte kalmıştır. Sephen J. Lee, *Avrupa tarihinden Kesitler*…, s. 174.

bakımından dikkate değer gelişme 1815 Viyana Kongresi'nde meydana gelmiştir[53]. Nitekim *Viyana Kongresi*'nden sonra uluslararası antlaşmaların en önemli bölümünü azınlık hakları oluşturmaya başlamıştır. Berlin Antlaşması'nın imzalanması ile sonuçlanacak olan Berlin Kongresi'nde azınlık hakları uzun uzun tartışılmış ve Kongre, egemen devletleri bağlayıcı kararların alınması ile sonuçlanmıştır. Antlaşmanın Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan'a bağımsızlık verilmesine ilişkin maddelerinde yönetimleri altında bulunan azınlıklara dini ayrımcılık yapılmaması yönünde egemen devletlere sorumluluk yüklenmiştir[54]. Böylece uluslararası hukuk, azınlıkların dini özgürlüklerinin kabul edilmesinin yanı sıra, temel vatandaşlık haklarından biri olan mal ve mülkleri üzerindeki tasarruf hakkını da garanti altına almıştır. Berlin Antlaşması hükümleri ile göç etmek zorunda kalan azınlıkların malları da garanti altına alınarak, egemen devletin göç eden azınlıkların mallarına el koymasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bütün bu düzenlemeler ileride *Milletler Cemiyeti*'nin temel felsefesini oluşturacaktır.

Fakat pratik her zaman teori ile aynı paralelde gitmemiş, Berlin Antlaşması'nda olduğu gibi birçok problemi beraberinde getirmiştir. Çünkü Bulgaristan ve Sırbistan'da olduğu gibi Karadağ Hükümeti de Berlin Antlaşması'nın göçmenlerin malları ile ilgili hükümlerini uygulamak için hiç de hevesli olmamıştır. Pallairet'in de üzerinde durduğu gibi Karadağ Hükümeti *Bar, Ülgün, Podgoriça* ve *Nikşik*'te Müslümanların boşalttığı arazileri, askerlerine ödül olarak dağıtmıştır[55]. Hatta çoğu göçmenin arazilerine Podgoriça'da olduğu gibi düşük bir bedel belirlenerek el konulmaya çalışılmıştır. Müslümanlar buna karşı çıkınca, 1881 yılında Müslümanların Podgoriça'daki emlakinin değer tespitinin yapılması amacıyla bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, 1882 yılında çalışmasını tamamladığında Podgoriça'daki Müslümanların mallarının değerini *50 bin* lira olarak tespit etmiştir. Karadağ Hükümeti'nin bu meblağı dört eşit taksitte ödemesine karar verilmiştir. Bu bile kısa süre sonra büyük bir sorun haline gelmiş, Podgoriça başta olmak üzere[56] birçok yer-

[53] Gerçi Avrupa'nın büyük devletler emperyalizm çağında azınlık haklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanma amacıyla gündeme getirmişlerdir. Bu doğrultuda Batılı devletler özellikle Hıristiyan azınlıkları yüzyıllardır bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'ne devamlı surette müdahale etmişlerdir. Bunun ilk örneğini Yunanistan'ın bağımsızlığını sağlayan Londra Protokolü'nde görmek mümkündür. Hem Osmanlı Devleti'ne müdahale ettiler hem de Yunanistan'a bağımsızlık verirken azınlıkların haklarını koruma yükümlülüğü getirdiler. Özlem Seven, *Lozan'da Azınlık Kavramı ve İki Dünya Savaşı Arası Dönemdeki Uygulamaları,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 33-43.

[54] Ayşe Füsun Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara 1993, s. 3.

[55] Michael Palairet, *Balkan Ekonomileri 1800-1914,* çev: Ayşe Edirne, İstanbul 2000, s. 242.

[56] Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, III, s. 449; Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları…*, s. 98; Bu sorun 93 Harbi'nden önce Sırbistan'da yaşanmaya başlamıştı. Sırbistan'da Müslüman halk göç etmek mecburiyetinde bırakılınca geride kalan mallarının bedelini alabilmek uzun zaman alan bir mesele olmuştur. Bu arada Sırp Knezi Mihail Şubat 1865'te "Yabancıların Yerleştirilmesi Kanunu'nu" imzalayarak Bosna, Kosova, Hersek, Karadağ'dan gelen Sırplara Müslümanların toprakları

de taşınmaz mallara şu ve ya bu şekilde hile ile el konulmaya başlanmış, bedelleri ödenmemiştir[57].

Bar ve Ülgün muhacirlerinin malları aynen Podgoriça'da olduğu gibi Karadağlılar tarafından Berlin Antlaşması'ndan hemen sonra paylaşılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti duruma sessiz kalmamış, Sadrazam Safvet Paşa kanalıyla Prens Nikola'ya telgraf çekmek suretiyle Berlin Antlaşması'nın hükümlerinin uygulanmasını talep etmiştir[58]. Çünkü yukarıda belirttiğimiz üzere Berlin Antlaşması'nda göçmenlerin malları garanti altına alınmıştır. Anlaşma hükümlerinin tam tersine Karadağ Hükümeti, Ülgün'den göç etmek mecburiyetinde kalan Müslümanların mallarını bir ay içinde satmaları gerektiğini bildirmiştir. Aksi durum vaki olduğunda ise Karadağ Hükümeti'nin söz konusu malları satacağı ilan edilmiştir. Buradaki en büyük sorun muhacirlerin mallarının, çok ucuz fiyata satılmasıdır. Özellikle Karadağlılara borcu olan muhacirlerin malları, haraç mezat değerinin çok altında bir fiyata satılmak isteniyordu[59]. Borçlulara Karadağ mahkemeleri çağrıda bulunmuş ve borçlarını iki ay içinde ödemeleri, ödemedikleri takdirde mallarının satılacağını duyurmuştur. Mahkeme, Müslümanları haklı bulduğu halde Karadağ hükümeti malların bedelini ödemeyi geciktirmektedir. Tarafların birbirlerine olan borçlarının toplam yekûnu bir milyon flori tahmin edilmektedir[60]. Muhacirlerin mahkemenin davetine icabet edemeyecekleri ortada idi. Karadağ Hükümeti bu defa, aralarında bir Osmanlı memurunun da bulunduğu komisyon oluşturarak[61] malları satma işine girişti. Bunun üzerine Muhacirler, Osmanlı Devleti'nden duruma müdahil olması için başvuruda bulundular[62].

Dörtleme Hâsılatı Bedelleri

Tabii ki göçmenler arasında el konulamayan, borçları karşılığında haraç mezat

dağıtılmıştır. Bundan başka ev ve dükkânlar başta olmak üzere *100 bin* civarında gayr-i menkule el konulmuştur. Sırbistan'ın boşaltılmasını, öngören Kanlıca Konferans'ından sonra imzalanan Kanlıca Protokolü gereğince Müslümanların geride kalan mallarının değerinin tespiti ve bu çerçevede tazmini için bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun yaptığı çalışmalar neticesinde 5 Aralık 1865 tarihinde bir anlaşmaya varılmıştır. Buna göre Sırbistan üç yıl içinde göçmenlere *18 bin* kese akçe ödemeyi taahhüt etmiştir. Ayşe Özkan, "Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862-1867)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, V/9, (Kış 2011), s. 133-134.

[57] Michael Palairet, *Balkan Ekonomileri 1800-1914*, s. 242.

[58] Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, I, s. 657.

[59] Karadağ Hükümeti mallara değerinin çok altında kıymet biçmektedir. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, III, s. 674.

[60] Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, III, s. 597-598.

[61] Komisyonda görev almak üzere devlet, Daguis Efendi görevlendirilmiştir. Müslümanların Karadağ'da kalan malları ile ilgili yazışmalarda Daguis Efendi'nin adını görmek mümkündür. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler,* III, s. 498, 607-698.

[62] Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları…,* s. 99.

satılamayan arazilerin gelirlerini, tapuları olduğu için almak durumunda kalan göçmenlerin sorunları da bir türlü bitmek bilmiyordu. İşte Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında uzun yazışmalara neden olan arazi ve bu arazilerin gelirlerinin tespiti ve tahsili meselesi böylece gündeme geldi. Nihayet 1894 yılında Osmanlı Devleti ile Karadağ Devleti arasında yapılan görüşmeler sonunda, soruna bir çözüm yolu bulunmuştu: *Dörtleme Hâsılatı*. Aslında bu terimin, 1912 yılında Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerde dahi, mebusların tavrına bakılırsa ne olduğu tam olarak bilinmiyordu. Bazı belgelerde *dörtleme denilen intifaiyye (menfeat) hisseleri*[63] şeklinde açıklanan bu terimin yöresel bir kullanım olduğu düşünülüyordu. Gelibolu Mebusu Hüseyin Ulvi Efendi'nin, *Rumi 1328 senesi divan-ı muhasebat riyaseti bütçesi* görüşmelerinde, dörtleme hâsılatı olarak geçen tabiri merak ederek "*Burada bir «dörtleme» tabiri var; bu «dörtleme» tabirinden bir şey anlayamadık. Bunu izah buyursunlar*" diyerek, istekte bulunması[64], terimin açıklamaya muhtaç olduğunun en açık deliliydi.

Müslümanların Karadağ'da kalan arazilerinin gelirleri çok eskiden beri Balkanlarda uygulanan bu sistem ile çözülmeye çalışıldı. *Dörtleme hâsılatı sistemi* toprağın verimine göre eskiden senyöre köylünün verdiği vergi miktarıydı. Bosna'da bu sistem, toprağın daha verimli olmasından dolayı *üçleme* adıyla bilinmektedir. Muhasebe-i Umûmiyye Müdürü Berberyan Efendi, 1912 yılında Hüseyin Ulvi Efendi'nin sorusu üzerine, dörtlemeyi şu şekilde tarif etmiştir. *"Bu dörtleme, yedileme, sekizleme bir tabir-i mahsustur. Teamül-ü mahalliyyeye mahsus bir tabirdir. Bazı yerlerde arazi ziraat ediliyor. Ziraat edenler, arazinin sahibi değil fakat her zaman onlar ziraat ediyorlar. Arazi sahipleriyle temâülen bir mukaveleye merbut hâsılatının, mesela dörtte birini sahib-i arza veriyorlar. Veyahut yedide birini sahib-i arza veriyorlar. İşte bu mahrece göre, taksimin mahrecine göre 'dörtleme' yahut 'yedileme', 'sekizleme' tabirleri cari. Bu dörtleme de buradan geliyor"*[65]. Hatta bazı bölgelerde *yarıcılık* ve *beşleme* diye adlandırıldığı da söylenmektedir. Kısaca *dörtleme hâsılatı sistemi* denilen sistemde arazilerden elde edilen ürünün gelirinin dörtte birini Karadağ Devleti topladıktan sonra Osmanlı Devleti'ne verecek, devlet de bu parayı arazi sahibi göçmenlere ulaştıracaktı. Böylece göçmenler Karadağ'da kalan arazilerinin gelirlerinden yararlanabileceklerdi.

Bu tabirin 1912 yılında Osmanlı Devleti'nin resmi bütçesinde yer almasına Gelibolu Mebusu Hüseyin Ulvi Efendi karşı çıkmış, "*Devletin resmî bütçesinde bu tabir konulmamalıdır. Çünkü bu tabiri kimse anlamıyor*" şeklindeki beyanı üzerine, Berberyan Efendi, "*teâmül-ü mahalliye göre, cari olan bir tabirdir, biz de bunu muhafaza ettik*"[66] şeklinde bir cevap vermiştir.

Yine Berberyan Efendi'nin ifadelerine göre, Karadağ sınırında böyle birtakım

[63] BOA. *DH.MKT.*, 2807/10, (18 Rebiülahir 1327-9 Mayıs 1909)

[64] *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 2, c. II, İçtima Senesi 1, İnikad 29, 26 Haziran 1328 (1912), TBMM Kütüphanesi, Ankara, s. 186.

[65] *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II s. 186.

[66] *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II, s. 186.

arazi vardır. Bu arazinin bir kısmı Karadağ hududunda, o araziyi ziraat edenler ise beri tarafta kalmıştır. Arazilerini ziraat edemediklerinden dolayı, ziraatlarından mahrum olan bazı ahaliye *tazminat gibi bir şey* vermenin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Fakat Karadağ Hükümeti'yle bu konuda ihtilafa düşülmüştür[67]. Arazilerin gelirleri ile ilgili Berlin Antlaşması gereği bir mukavele yapılmasına rağmen, Karadağ Hükümeti yükümlülüklerini yerine getirmemiş, *birkaç yüzbin florinlik* masraf yapmasını gerekçe göstererek ödemesi lazım gelen miktarı ödememiştir. Osmanlı Devleti ise durumu kabullenmiş, 1888 senesi dörtleme bedelini Karadağ'ın yaptığını iddia ettiği bu harcamalara mukabil tutarak, bundan sonra düzenli ödeme yapılmasını teklif etmiştir. Bir karışıklık çıkmaması için de iki tarafın memurlarından oluşan bir komisyon Berane'de toplanarak arazilerin değer tespitine girişmişlerdir. İlk etapta hak sahiplerinin komisyona sunduğu defterlerde talep edilen miktar çok abartılı bulunup uzlaşmaya varılamayınca, komisyon üyeleri sahaya inerek söz konusu arazilerde incelemelerde bulunma kararı almışlardır[68]. *Berane Kaymakamı Mehmed Bey* ile Karadağ Hükümeti'nden tayin edilen bir memurdan müteşekkil bu "*Dörtleme Komisyonu*" 1893 ve 1895 yılında Gusinye, Plava, Kolaşin ve Polye ahalisinin, Karadağ ahalisinden alacakları olan dörtleme hâsılatının miktarının ne olacağını belirlemek için, Berane'de tekrar bir araya gelmiştir[69].

Sonuçta komisyondan Gusinye ve Plava'da dörtleme hakkına sahip olan ahaliye *40 bin* kuruş, Kolaşin ve Polye Kazaları'ndaki hak sahiplerine ise *70 bin kuruş* verilmesi kararı çıkmıştır. Gusinye ve Plava kazalarına ait *40 bin* kuruşun *28 bin* kuruşu ile Kolaşin ve Polye kazalarına ait *70 bin* kuruşun *32 bin* kuruşu Karadağ Hükümeti tarafından verilecekti. Bu bedelin bir müddet verildiğini, sonra verilmez olduğunu belirten Berberyan Efendi, ahalinin bu konuda çeşitli şikâyetlerde bulunduğunu ifade etmişti. Bu konuda birçok yazışmalar yapılmış, nihayet 1315 h. senesinde *40 bin* kuruşun Karadağ tarafından verilmesi kararına varılmıştı. *28 bin* kuruşu ise Hükümet-i Seniyyece kabul edilmiş ve Kosova Vilayeti'nin masraf hanesine kaydedilmişti[70]. Bu arada 1904'te dörtleme bedellerinin tesviyesi işi Kosova Defterdarlığına ve İpek Muhasebeciliğine verilmişti[71].

Bu para oldukça önemliydi ve Karadağ'ın bunu ödeyemediği ya da ödemediği durumlar, halk arasında ciddi bir infiale sebep olmaktaydı. Çünkü yerini yurdunu zorla bırakmak ve başka bir yere göç etmek zorunda kalan ahalinin başlıca geliri, dörtleme hâsılatından elde ettikleri bu paraydı. Gelirin aksaması onların maişetle-

[67] *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II, s. 186.

[68] Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 320.

[69] BOA. *BEO.*, 256/19129, (1 Safer 1311-14 Ağustos 1893); *Y.A.RES.*, 74/5, (12 Recep 1312-9 Ocak 1895).

[70] *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II, s. 186.

[71] BOA. *TFR.I.KV.*, 52/5134, (4 Zilhicce 1321- 22 Ocak 1904).

rinin olmaması anlamına geldiğinden, hak sahiplerinin zor duruma düşmeleri işten bile değildi. Bu tür aksamalar artınca özellikle Gusinye ve Plavalılar paralarının bir an önce ödenmesi amacıyla devlete çağrıda bulunmuşlardı. Sıkıntı 1890'lara kadar devam edince halk, Gusinye, Plava, Yakavo ve İpek masörlerinin desteğini de alarak Karadağ'a saldırı planları bile yapmıştı. Bu meseleyle II. Abdülhamid'in üzerinde hassasiyetle durduğu iyi ilişkilerin sekteye uğraması an meselesi haline gelmişti. Bunun üzerine Abdülhamid, Bab-ı Ali'den Karadağ'a gerekli tebligatları yapmasını, iyi ilişkilere zarar verilmemesi yönünde çok hassas davranılmasını istemişti. Ona göre, güzellikle istenilen bu para alınamazsa, halk nezdinde sorumlu Karadağ değil, Bab-ı Ali olacaktı. Bu nedenle hak sahiplerinin mağduriyetini gidermek için Osmanlı Devleti Temmuz 1891'de Meclis-i Vükela mazbatası hazırlanarak dörtleme hâsılatı bedelinin ödenmesi yönünde karar verdi[72]. Fakat 1895'e gelindiğinde hâlâ sorunun devam etmekte olduğu görülüyordu. Karadağ'ın ödemek zorunda olduğu meblağ *180 bin* kuruşa ulaşmıştı. Bu meblağın *110 bin* kuruşu Gusinye, kalan *70 bin* kuruşun ise Plava göçmenlerine ait olduğu tespit edildi. Gusinyeliler bu meblağın ancak *18 bin* kuruşunu alabilmişlerdi. Plavalıların ise sadece *32 bin* kuruşu ödenmişti. Osmanlı Devlet'i her zamanki gibi devreye girmek durumunda kalmıştır[73].

Ödemelerin gecikmesi şikâyetleri de beraberinde getirmişti. 25 Şubat 1899 tarihli bir belgede Plavalı Mehmed refikaları Elmas, Aydın ve Ramazan'ın birkaç yıl Gusinye'de bulunan arazileri için dörtleme hâsılatından yıllık *22 bin* kuruş almaları gerekirken, dört beş yıldan beri bu meblağı alamadıklarını, bundan dolayı da zor durumda kaldıklarını telgrafla hükümete bildirdikleri yer alır[74]. 1899'da ödemelerdeki gecikmeler tekrar ettiğinden Osmanlı Devlet'i halkın başvurusu üzerine mağduriyeti gidermek ve yukarıda belirtildiği gibi halkın maişetini sağlamak amacına yönelik olarak, dörtleme hâsılatı bedelinin hazineden ödenmesi için karar aldı. Ödenmesi gereken miktar genellikle Kosova vilayeti malından ödenmeye başlandı[75].

Hak sahiplerinin mağduriyetleri her sene giderek artırıyordu. Mayıs 1905'de Gusinye, Plava, Kolaşin ve Polye halkı İstanbul'a gönderdikleri bir telgrafla H.1320/M.1902-1903 yılı dörtleme hâsılatı bedeli olarak Karadağ hükümetinin ödemesi gereken *60 bin* kuruştan Gusinye ve Plava halkı için sadece *22 bin* kuruşu gönderdiğini ifade etmişlerdi. Hatta Polye ve Kolaşinlilerin hissesine düşen *38 bin* kuruşun ödemesi ise hiç yapılmamıştı. Osmanlı Devlet'i, bu defa 15 Eylül 1904 tarihli buyruldu ile bu meblağın Kolaşin ve Polye halkına Kosova vilayeti emvalinden ödenmesini sağladı[76].

[72] Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 322.
[73] BOA. *BEO.*, 4001/300055, *(*22 Safer 1330 - 11 Şubat 1912).
[74] BOA. *İ.HUS.*, 73/1316, (19 Şevval 1316- 2 Mart 1899*)*.
[75] Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 322.
[76] BOA. *A. MKT.MHM.*, 526/27, *(*14 Rebiülahir 1323- 18 Haziran 1905).

Diğer taraftan Karadağ Devleti ile Osmanlı Devleti arasında dörtleme hâsılatı ödemelerindeki aksamalar ve çıkan sorunlar nedeniyle düzensiz aralıklarla görüşmeler devam ediyordu. Sonunda yeni bir anlaşmaya varılarak dörtleme hâsılatında kimin ne kadar ödeyeceği revize edildi. 18 Haziran 1905 tarihli bu mutabakata göre göçmenlerin geride kalan mallarının sistem dâhilinde senelik bedeli *100 bin* kuruş olarak belirlendi. Bunun *40 bin* kuruşunun Osmanlı Devleti tarafından, geri kalan *60 bin* kuruşunun ise Karadağ Devleti tarafından ödenmesi esasını her iki taraf kabul etti. Belgelerin çoğunda *60 bin* kuruşun ödenmesinde de ciddi sorunlar yaşandığını görmekteyiz. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin ödemesi gereken meblağ *50 bin* kuruşa çıkmıştır[77].

Bir yıl sonra ise yine 1905 senesi dörtleme hâsılatına binaen Karadağ idaresinde kalan arazi ve emlakin bedeli olarak *40 bin* kuruşun ödenmediğine dair Gusinye halkının imzasıyla hükümete yeniden telgraf gönderilmiştir. Merkeze gönderilen bu telgraf sonucunda devlet, *Bank-ı Osmaniye*'ye aktarılan para ile böyle bir paranın tahsisatının karşılığı olmadığı belirtilmiş ve paranın ne suretle ödeneceğine dair çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Kosova Defterdarlığı'na gönderilen tahriratta taksitli ve peşin ödeme seçenekleri üzerinde durulmuş, borcun taksitle ödenmesi gerekiyorsa işlemiş taksitlerinin; bir defada ödenmesi gerekiyorsa tamamının ödenmesi konusunda talimat verilmişti. Ayrıca geçen senelerde olduğu gibi bu bedelin Bank-ı Osmani'den karşılanması için emir gönderilmişti. Halkın, dörtleme hâsılatını alamamanın kendilerini zor duruma düşürdüğüne dair imza toplayarak başvuruda bulunması üzerine yine devreye giren Abdülhamid, yayınladığı iradeyle *40 bin* kuruş gönderilmesini uygun görmüştü[78].

Karadağ dörtleme hâsılatına dair borçlarını hiç ödemiyor değildi. Karadağ Hükümeti örneğin 1894 ve 1895 yıllarına ait dörtleme hasılatı olarak *11 bin* florin ve *83.5* Osmanlı lirasının Mart 1896'da Kosova vilayetine göndermişti. Fakat buna rağmen Karadağ Hükümeti'nin *70 bin* kuruş daha ödemesi gerekmekteydi. Bu eksiği de Osmanlı Devleti kapatmış ve 1905/1906 senesi bütçesine dâhil edilen *50 bin* liradan ödenmesi için Padişah tarafından emir gönderilmiştir[79].

Dörtleme hâsılatı bedeline dair çıkan sorunlar üzerine kaleme alınan bir belgede Müslümanların Karadağ'da kalan arazilerine ait sorunların, Karadağ Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında çözüme kavuşturulduğu ve Karadağ Devleti'nin ödemekle yükümlü olduğu meblağın *60 bin* kuruş olarak tespit edildiği açıkça ifade edilmektedir[80]. Fakat çözüm yine kâğıt üzerinde kalmış, sorunlar devam etmiştir. Bu tarihten sonraki sorunlar Karadağ Devleti'nin belirtilen meblağı ya hiç ödeye-

[77] BOA. *A. MKT.MHM.*, 526/27, (14 Rebiülahir 1323- 18 Haziran 1905).
[78] BOA. *TFR. I. KV.*, 102/10135, (6 Receb 1323- 6 Eylül 1905).
[79] BOA. *BEO.*, 2783/208700, (21 Muharrem 1324- 17 Mart 1906).
[80] BOA. *A.MKT. MHM.*, 526/27 (14 Rebiülahir 1323-18 Haziran 1905).

memesi ya da eksik ödeme yapması ile alakalıydı. Karadağ'ın, Kolaşin ve Polya ahalisi için ödemesi gereken *32 bin* kuruş da bir müddet verilmiş ama bir süre sonra verilmemeye başlanmıştır. Mağdur olan halkın H/1326 senesine kadar pek çok şikâyetde bulunduğunu söyleyen Berberyan Efendi, "*hatta ora ahalisinden bazıları, 'bizim paramız ne olacak?' diye buraya kadar gelmişler müracaatta bulunmuşlar*" sözleriyle durumun hassasiyetine vurgu yapmıştı[81].

Kaldı ki sorun sadece, muhacirlerin hakkını vermeyen Karadağ'da bitmiyordu. Osmanlı Devleti'nin de taahhüt edilen parayı vermediği zamanlar oluyordu. Zira Temmuz 1904'de iki muhacir, Kolaşin-i Bâlâ ve Polye muhacirleri gönderdikleri bir arzuhalde Karadağ'ın ödemesi gereken bu bedeli *on bir* seneden beri alamadıklarından dert yanıyorlardı[82]. Aradan altı yıl geçtikten sonra 1910 yılı Mayıs ayında, yine Kolaşin muhacirleri, dörtleme hâsılatı olarak Karadağ Hükümeti'nce her sene itası taahhüt edilen meblağın *on yedi* seneden beri ödenmediği ve Osmanlı Devleti'nin dahi kendilerine vermeyi kararlaştırdığı meblağı senelerdir vermediği yönünde şikâyette bulunmuşlardı[83]. Buradan anlıyoruz ki altı yılda arzuhallerdeki *on bir sene*nin *on yedi* sene olmasının haricinde hiçbir şey değişmemiş, verilen sözler tutulmamıştı.

Bir de Bosna ve Hersek'e göç etmek zorunda kalan Nikşik muhacirlerinin emlak bedelleri vardı ki o da dörtleme hâsılatına dâhildi. Osmanlı tebaasından olup, emlak ve arazileri Nikşik'de kalanların, dörtleme hâsılatı Karadağ Devleti tarafından tesviye edilerek ödeniyordu. Fakat Avusturya'nın, II. Meşrutiyet'in ilanını bahane ederek 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, Nikşik muhacirlerinin pozisyonunu değiştirmişti. Her ne kadar Bab-ı Ali'nin, Bosna-Hersek'in ilhak kararına tepkisi büyük olsa da destek bulamadığından barış yolunu seçmek zorunda kalmış ve 26 Şubat 1909'da yapılan bir antlaşma ile Bosna-Hersek'i, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na terk etmişti[84]. Bu hadise Karadağ'a Nikşik muhacirleri için tesviye ettiği dörtleme bedelini ödememek için önemli bir mazeret sunmuştu. Zira artık Nikşik muhacirleri, Osmanlı tebaası değildi. Karadağ, Nikşik muhacirlerinin dörtleme hâsılatı için ödemesi gereken o yılki miktarı, 1 Nisan 1909'da Çetine Sefaret-i Seniyyesi'ne teslim etmiş[85] ve bundan sonra ödememe kararı almıştır. Karadağ'ın, söz konusu ilhak tarihinden itibaren dörtleme hâsılatının tesviye olunmayacağı ve *hukuk-ı tasarrufiyelerinin tanınmayacağı* yönündeki kararı, Osmanlı hükümetini bir misilleme yapmaya itmişti. Çetine Sefareti'ne ilettiği bir yazıyla Osmanlı Devleti, *Mokra* çayırlarından dolayı Karadağ'a ödediği belli bir miktar parayı, Karadağ'ın kara-

[81] *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II, s. 186.

[82] BOA. *DH.MK.T*, 874/75, (17 Cemaziyelevvel 1322- 30 Temmuz 1904).

[83] BOA. *BEO.*, 3756/281656, (15 Cemaziyelevvel 1328-25 Mayıs 1910).

[84] Zafer Çakmak, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti İle Yaptığı Antlaşma" *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Yıl. 2003, s. 19.

[85] BOA. *BEO.*, 3526/264434, (10 Rebiülevvel 1327-1 Nisan 1909).

rına karşı a*ynı yolda mukabele edileceğini* bildirerek, ödemekten vazgeçti[86]. Zor durumda kalan Nikşik muhacirleri, Karadağ'daki haklarının zayi olmaması için yeni çareler aramaya başlamışlardı. Dörtleme bedellerini alabilmek maksadıyla Avusturya'nın ilhak ettiği yerlerden kurtulup, Osmanlı toprağı olan Kosova vilayeti dâhilinde iskân edilmek isteyen tasarruf sahipleri, durumlarını Osmanlı yönetimine iletmiş ve devlet, yerleşim için boş arazi arayışlarına girişmişti[87].

Dörtleme hâsılatıyla ilgili sorunların 1912 yılına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Şubat 1912'de, 1899 yılından beri (yukarıda bahsedilmişti) parasını tahsil etmekte sıkıntı çeken Gusinye halkının bir kısmı ve Plavalı Mehmed sonunda alamadıkları dörtleme hâsılatı bedeline mukabil olmak üzere Gusinye'de *Zeynel Bey çiftliği*ne el koymuşlardır. Uzun süren yazışmalar neticesinde Zeynel Bey çiftliğinin bir kısmının satılmasına karar verildikten başka, çiftliğin bir kısım arazisinin buraya yerleşenlere tahsis edilmesi yönünde karar verilmişti. Hatta bundan sonra dörtleme hâsılatının da şimdiye kadar biriken meblağın tahvil alınmak suretiyle sermayeye dönüştürülmesi esası kabul edilmişti[88]. Bu doğrultuda çiftliğin satın alınması için Dâhiliye Nezareti bütçesi artırılmış ilave tahsisat yapılmıştı[89].

Muhasebe-i Umûmiyye Müdürü Berberyan Efendi, 1912 yılında Meclis-i Mebusan görüşmelerinde yaptığı izahatta durumu çok güzel özetlemişti. Onunun ifadelerine göre vaktiyle *40 bin* kuruşun *28 bin* kuruşunu kabul eden Osmanlı Devleti, yine *32 bin* kuruşu da ödemeyi kabul etmişti. Kısacası dörtleme bedeli olan *110 bin* kuruşun tamamı Osmanlı Devleti tarafından verilir olmuştur. Fakat buna mukabil Osmanlı Devleti de *Mokra Çayırı*[90]* bedeli ile 1327 senesinin masraflar kısmına dâhil olup Karadağ Hükümetine verilen bir miktar parayı ve Nikşik muhacirlerine ödenen aynı meyanda bir parayı alıkoymuştu. Böylece Mokra Çayırı için verilen para ve Nikşik muhacirleri için ödenen para, Karadağ'ın ödemesi gereken dörtleme bedeline mukabil gelmişti. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Karadağ için muhacirlere ödediği *110 bin* kuruşluk dörtleme hâsılatı bedeli, 1327 (Rumi) senesinden beri bütçeye dâhil edilmişti[91].

Görüldüğü gibi Karadağlıların, dörtleme hâsılatına dair borçlarını zaman zaman ödeseler de, tamamen kapattıklarını söylemek çok güçtür. Abdülhamid'e göre fakir Karadağ halkının bu borçları ödeyebilmesine imkân yoktur[92]. Halkın alacağı

[86] BOA. *BEO.*, 3534/264996, (21 Rebiülevvel 1327- 12 Nisan 1909).

[87] BOA. *DH.MKT.*, 2807/10, (18 Rebiülahir 1327- 9 Mayıs 1909).

[88] BOA. *BEO.*, 4001/300055, (22 Safer 1330 - 11 Şubat 1912).

[89] BOA. *MV.*, 226/146, (7 Rebiülevvel 1330-25 Şubat 1912).

[90] Zabıtlarda "Bukra çayı" şeklinde ifade edilen yerin yanlış transkript veya hatalı yazım olduğunu, aslında bunun "Mokra Çayırı" olması gerektiğini düşünüyoruz. Bu nedenle metinde geçen "Bukra çayı" ifadesini çalışmamızda "Mokra Çayırı" olarak değiştirerek kullanacağız. (ZGY)

[91] *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II, s. 186.

[92] Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 322.

hemen hemen hiçbir zaman tam olarak Karadağ hükümeti tarafından ödenmemiş ve Osmanlı Devleti halkının mağduriyetinin giderilmesi amacıyla kimi zaman ödemeyi kendisi yapmak mecburiyetinde kalmıştır[93].

Bütün bu sorunların çözümlenmesi kolay olmamıştır. Özellikle II. Abdülhamid, otlak meselesinde olduğu gibi bizzat devreye girerek halk üzerindeki etkisini kullanarak herhangi bir çatışmaya meydan vermemeye gayret etmiştir. Hatta Karadağ Prensi Nikola ile kurduğu dostluğu gündeme getirmek suretiyle sorunlara çözüm arayan Abdülhamid[94], bu tavrında kısmen başarılı olmuştur. Ancak bütün bu çabalara rağmen Müslümanların haklarının iadesi hususunda tam bir çözüm yolu bulunamamıştır.

Sonuç

1877-78 Osmanlı Rus Savaşından büyük bir yenilgiyle ayrılan Osmanlı Devleti, tarihinin en ağır antlaşmalarından birisi olan Berlin Antlaşmasını imza koyarak, Balkanların büyük bir kısmı başta olmak üzere Karadağ'ı da kaybetmişti. Karadağ'daki yaklaşık dört asırlık Osmanlı hâkimiyeti, Karadağ'ın bağımsızlığını kabul etmesi ve resmen tanımasıyla son bulmuştu. 19. Yüzyıl ilk çeyreğinden itibaren gerek Fransız ihtilalinin etkisi gerekse de Panslavizm akımının etkisiyle, kendisine verilen "*imtiyaz hattı*" dışına çıkarak Osmanlı topraklarını elde etme çabaları, bu anlaşmayla karşılık bulmuş, Müslüman nüfusun yoğun olduğu kimi bölgeler, Karadağ sınırlarına dâhil edilmişti. Podgoriça, Kolaşin, Polye, Nikşik, Gusinye, Plava ve Ülgün'den binlerce Müslüman göç etmek zorunda kalırken geride bıraktıkları mal ve mülklerin akıbeti Berlin Antlaşması ile güvence altına alınsa da, sorunlar sarmalına yeni bir halka olmuştur.

Muhacirlerin geride bıraktıkları araziler ve malların, anlaşma hükümlerine karşı haraç mezat satılması mağduriyet oluştururken, esas sorun arazilerini satmak istemeyen ya da satılmayanların, topraklarının kullanımı ve işlenmesinden elde edilecek gelirlerin hak sahiplerine ulaştırılmasında çıkmıştı. Bu problem "*dörtleme hâsılatı*" denilen bir sistemle çözülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda iki memurlarından oluşturulan dörtleme komisyonunun çalışmaları ve aldığı kararların Karadağ'ın içinde bulunduğu mali durum ve bölge üzerindeki emelleri nedeniyle tam olarak uygulanamadığı da bir gerçektir.

Dörtleme hâsılatı bedelleri hiçbir zaman vaktinde ve tam olarak, çeşitli nedenler ve gerekçeler gösterilerek Karadağ hükümeti tarafından ödenmediğinden ya da ödenemediğinden, göçmenler zor durumda kalmaya devam etmişlerdir. Çoğu zaman muhacirlerin mağduriyetini gidermek için başta II. Abdülhamid olmak üzere Osmanlı Devleti girmiş, iyi ilişkilere halel gelmemesi için hak sahiplerine ödemeler

[93] BOA. *BEO.*, 4001/300055.

[94] Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 321-322.

yapmıştır. 1912 yılına gelindiğinde senelik *110 bin* liralık dörtleme bedeli, Osmanlı bütçesindeki yerini almıştır.

Karadağ'ın diğer Balkan devletleri ile birlikte savaşa girmesi sorunun üstüne kül atılmasına neden olmuş ve ne göçmenler ne de Osmanlı Devleti Balkan savaşı gibi büyük bir gaileden dolayı olayın üzerine bir daha gidememiştir. Böylece Karadağ Devleti göç ettirmek zorunda bıraktığı Müslümanların mallarına el koyarak, kendi halkına vermiştir. Balkanlar sonraki yüzyılda birçok savaş görmüş, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve sonunda imparatorlukların sona ermesi sürecinde Osmanlı Devleti'nin ömrünün nihayete ermesi ile göçmenler hemen hemen bütün haklarını, yani geride kalan mallarını kaybetmek durumunda kalmışlardır. Kısaca Berlin Antlaşması'nda olduğu gibi yapılan antlaşmalar uygulamada istenilen sonuçları doğurmamıştır.

Bu tür sorunlar sadece Karadağ'dan göç eden Türkler ve Müslümanlar için geçerli olmamıştır. Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında göçe tabi olan herkes geride bıraktıkları malları kaybetmişlerdir. Tabii ki göç sırasında yaşanan acılar ve ölümler bu makalenin konusunu teşkil etmemektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), Dahiliye Mektub-u Kalemi (DH.MKT), 2807/10, 874/75.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (YA.RES), 74/5.

Teftişat-ı Rumeli Evrâkı Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 52/5134, 102/10135.

İradeler Hususi (İ.HUS), 73/1316.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM), 526/27.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 2783/208700, 256/19129, 3756/281656, 3526/264434, 3534/264996, 4001/300055

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 226/146.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (M.M.Z.C.), Devre 2, Cilt 2, İçtima Senesi 1, İnikad 29, 26 Haziran 1328 (1912), TBMM Kütüphanesi, Ankara, s. 186.

Kitap ve Makaleler

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Çağatay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001

Akşin, Sina, *Türkiye Tarihi, (Osmanlı Devleti 1600-1908),* III, Cem Yayınevi, İstanbul 1997.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789- 1914),* İş Bankası, Ankara 1987.

Arsava, Ayşe Füsun, *Azınlık Kavramı ve Azınlık haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1993.

Aydın, Mithat, "Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, Sayı:15, Ankara 2004, s. 139-163.

_____, "Bosna-Hersek Ayaklanması(1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbıstan ve Karadağ'ın Rolü", *Belleten*, LXIX/256, (Aralık 2005), Ankara, s. 913-935.

Baltalı, Kemal, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması" *Belleten*, LI/199; (Nisan 1987), s. 205-230.

Beldiceanu, Nicoara, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi - I: Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, Ed: Robert Mantran, İstanbul 1992, s. 147-163.

Berlin Muahedenâmesi, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Nr. S. 15. Nr.Bel_ Osm_0.00638/03

Çakar, Enver, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, Elazığ 2002, s. 261-282.

Çakmak, Zafer, "1875 Hersek İsyanı", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 5, Elazığ 2003, s. 241-254.

_____, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti İle Yaptığı Antlaşma" *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Elazığ 2003, s.16-20.

Çavuşoğlu, Halim, "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri", *Bilig*, Sayı: 41, (Bahar 2007), s. 123-154.

Çelik, Bilgin, "Osmanlı- Karadağ Sınır Sorunları ve Balkan Savaşlarına Etkileri", *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011),* İstanbul 2012, s. 141-160.

Erkan, Davut, "II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 35, İstanbul 2010, s. 33-80.

Gencer, Ali İhsan, "Ayastefanos Antlaşması", *TDVİA*, IV, İstanbul 1992, s. 225.

Gölen, Zafer, "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *History Studies*, I/1, (2009), s. 212-296.

_____, "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", *Belleten*, LXXIII/30, (Ağustos 2009), Ankara, s. 465-535.

Hertslet, Edward, *The Map of Europe by Treaty (1875-1891)*, v. 4, Haerison and Sons, London 1891.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal (1300-1600),* I, Eren, İstanbul 2001.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı* Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İsdibdat Devirleri (1876-1907), VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Karatay, Osman, "Osmanlı Hakimiyetinde Karadağ", *Balkanlar El Kitabı, I: Ta*rih, Derleyenler Osman Karatay- Bilgehan A. Gökdağ, Ankara 2006, s. 361-369.

_____, "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı, I: Tarih*, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, Ankara 2006, s. 459-471.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Kurat, Yuluğ Tekin, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, XXVI/103, (Temmuz 1962) s. 567-592.

Lee, Stephen J, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*, Dost Kitabevi, Ankara 1984.

Moačanin, Nenad, "Karadağ", *TDVİA*, XIV, İstanbul 2001, s. 384-385.

Muâhedat Mecmuâsı, V, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2005.

Özkan, Ayşe, "Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862-1867)", *Akademik Bakış*, V/9, (Kış 2011), s. 123-138.

Özcan, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.

Palairet, Michael, *Balkan Ekonomileri 1800-1914,* çev: Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2000, s. 242

Seven, Özlem, *Lozan'da Azınlık Kavramı ve İki Dünya Savaşı Arası Dönemdeki Uygulamaları,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Shaw, Stanford-Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Türkçe: Mehmet Harmancı, İstanbul 1982.

Şentürk, Hüdai, "Tuna Vilayetinin Teşkiline Karadağ Ve Hersek Vukuatına Dair (1861) Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha**"** *Belleten,* LIX/226, (Aralık 1995), Ankara, s. 715-797.

Şimşir, Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, II-III, Türk Tarih Kurumu Ankara 1989.

_____, "Balkanlar ve Türkiye", *Balkanlardaki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001)*, Bursa 2002, s. 19-40.

Temizer, Abidin, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun 2007.

_____, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913),* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun 2013.

Wilkinson, John Gardner, *Dalmatia and Montenegro*, London 1848.

Us, Hakkı Tarık, *Meclis-i Mebusan (1293- 1877) Zabıt Ceridesi,* I, İstanbul 1939.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Hakkında Şûra Mazbatası",*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* VI/9, İstanbul 1954, s. 130.

Ünlü, Mucize, *Kosova Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912*), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2002.

AN EXAMPLE OF EFFORTS TO INCREASE AGRICULTURAL OUTPUT IN THE OTTOMAN MIDDLE-EAST: THE IRRIGATION PROJECT OF THE JAFFA VALLEY (1890-1894)

İSMAİL YAŞAYANLAR*

Introduction

Jaffa has been an important Palestinian city from the ancient period on; however, at times it was inactive due to the policies introduced by the State administration. From the second half of the 19th century until the establishment of the Haifa port Jaffa maintained its importance.[1] Jaffa, the first stop on the road that went to Jerusalem, a center for Christian pilgrimage, had a port that was buffeted by winds and storms; due to the fact that it was rocky and shallow the dock was not well developed.[2] After the 1880s, when export activities increased, a modern dock was established in the city; however, although many projects directed towards improving the dock area were brought onto the agenda, none were realized.[3]

In the 16th century Jaffa was a village that was affiliated with the Ramla District of the Gaza County in the Damascus Province;[4] in the 1800s Jaffa became a borough associated with the Jerusalem County in the Damascus Province.[5] In 1874, the independent Jerusalem *mutasarrıflık* (province) separated from the Damascus Province and became a borough.[6] In the region dry agriculture was carried out and a large

* PhD Asst. Prof., Düzce University, Faculty of Arts and Science, Department of History, Düzce/TURKEY, ismailyasayanlar@gmail.com

[1] E. Honigman, "Yafa", *İslam Ansiklopedisi*, Vol. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, pp. 330-332.

[2] F. Buhl, "Yafa", *The Encyclopedia of Islam (New Edition)*, Vol. XI, Brill, Leiden 2001, p.235 ; Ebru Altan, "Yafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Vol. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2013, p.172.

[3] Mark LeVine, *Overthrowing Geography, Re-Imagining Identities: A History of Jaffa and Tel Aviv, 1880 to the Present*, Unpublished PhD dissertation, New York University, New York 1999, p.55.

[4] Bernard Lewis, "Jaffa in the 16th Century, According to the Ottoman Tahrir Registers", *Necati Lügal Armağanı*, TTK Press, Ankara 1968, p. 435.

[5] Sabahattin Samur, *Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*, Unpublished PhD dissertation, Ankara University, Ankara 1988, p. 55.

[6] Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies, Orta Doğu Özel Sayısı*, (2010), p. 337.

amount of the land was treasury land.[7] In particular, in the Syrian and Palestinian region, treasury land was exploited in the form of collective shares that were *musha'a* tenure.[8] In this system, land was worked by one or more residents of the village, but the division of shares per household differed from region to region. What remained the same in the system was that the households within the borders of the *musha'a* tenure land did not claim any right to the land as individuals.[9] With the 1858 Land Law, the *miri* tenure land was transformed into property and the State took on a new land policy; this led to changes, particularly in agricultural activities.[10] Because independent ownership was adopted instead of the new system and joint ownership.

Throughout the 16th, 17th and 18th centuries, the dry agriculture that was carried out in the interior regions of Jaffa consisted mostly of wheat, barley and oats.[11] The State, which was trying to encourage the people to take up new modes of production, made it possible for them to add distant fields, thus creating new residential areas as well as increasing the income the State took from taxes. Efforts to increase agricultural production in the Syrian-Palestinian region and to create an important commodity trade encountered problems due to a lack of manpower.[12]

[7] *Miri* tenure land was land that belonged to the State, that is the treasury. This type of land, in which property rights belonged to the State, could be used by citizens according to certain conditions. For more detailed information on *miri* tenure land, see: Macit Kenanoğlu, "Miri Arazi", *TDVİA*, Vol. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2005, pp. 157-160.

[8] Celal Tevfik Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, Vol II, Ahmed İhsan Press, İstanbul 1942, p.91 ; 1858 The Land Law accepted that *musha'a* tenure was common property when it was shared. This situation meant that there were problems in the sharing out of the land. Some implementations that were introduced in Jordan indicate that after 1858 some lands, registered as property, were worked as *musha'a* tenure for a period of 50 years. In Palestine, there was an increase in the number of property lands, and the practice of *musha'a* was almost completely abandoned. See: Donald Quataert, "Tarım", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Vol. 2, in Halil İnalcık and Donald Quataert (eds.), Eren Publications, İstanbul 2004, pp. 983-984.

[9] Raphael Patai, "Musha'a Tenure and Co-Operation in Palestine", *American Antropologist (New Edition)*, Vol. 51/ No. 3 (1949), pp. 438-440.

[10] Until the 1858 Land Law was accepted, there was no one type of implementation in the *miri* land law; every state introduced different laws. The 1858 law introduced new principles for the assignation, collateral and deeds, as well as transference of *miri* tenure land. In the law, it can be seen that the giving of the property rights for a *miri* tenure land to just one person was forbidden. However, as no limit was introduced about the amount of land that one person could own, there was a loophole in the system. See: Kenanoğlu, op.cit., p. 159.

[11] The agricultural products that were produced in Jaffa were barley, wheat, sesame, cotton and garden vegetables. Of these products, barley, wheat and cotton could find buyers in both local markets as well as in nearby provinces and town, however, the garden products were produced to sell only in the local market. See: Lewis, op.cit., pp.437-439. This structure, based on single-type production that was seen in the 16th century would not change until the 1800s.

[12] Roger Owen states that there were many similarities in the economic history of Syria and Palestine. In reality, there are similarities from the aspect of activities for developing agricultural production and basic production material. In addition to this, the settlement policies that the State imposed for both regions was

The new agricultural areas that were introduced to make use of the desert shore were not only the commodity areas of the Bedouin tribes; thus, trying to prevent conflict between the settled residents and the Bedouins was a serious problem. Attempts were made to encourage Bedouin tribes, who posed the greatest threat to local security, to transfer to a settled lifestyle, thus preventing conflict and eliminating deficiencies in manpower.[13] In addition to this, particularly after the Crimean War, the large number of Caucasian immigrants who came to these regions were directed towards the Syrian Palestinian region and settled in the agricultural land on the edges of the desert. [14] In this way these immigrants were settled and new activity in agriculture was introduced.

In contrast to the dry agriculture that was carried out in the interior regions, in regions close to the shore a Mediterranean type of garden agriculture was carried out. Garden agriculture added fruit and vegetables to the basic export product, cereals.[15] In the gardens, in particular olives, grapes, citrus fruit (orange, lemon and grapefruit) and melon-watermelon were grown. Sesame, which needed relatively less water than these crops, was an important agricultural product grown along the shore. In the 1850s, with an increase in demand for cotton products, cotton also became an important agricultural product that was grown on an increasing scale in the Palestinian region.[16] The trade potential of cotton export in the city of Jaffa increased, and a second gate was opened; a customs building and light house were constructed in the port. In addition, a telegraph line was established, making communication between Istanbul and Europe easier.[17]

One of the most important effects that increased trade potential in Jaffa was the invention of the steam ship and the fact that this vessel began to be widely used

---

the same. See: Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris, London 1981, p.173.

[13] Linda Schilcher, "Geç Osmanlı Suriye'sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder and Faruk Tabak (eds.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998), p. 193 ; The most striking example of the struggle between the Bedouins and the settled residents was that between the Abu Gosh and Lahom tribes in close regions to Jerusalem. During the fighting that broke out between these two tribes many olive trees were cut down and much livestock was stolen. See: Owen, op.cit., p. 173.

[14] Throughout the 19th century 30,000 emigrants from the Caucasus were settled in Syria, Palestine and Jordan. See: A. Ruppin, "Migration from and to Syria 1860-1914", *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Charles Issawi (ed.), The University of Chicago Press, Chicago 1966, p. 270.

[15] Faruk Tabak, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü 1700-1850", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder and Faruk Tabak (eds.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, p. 147.

[16] The Crimean War and the American Civil War were both effective in raising the value of the cotton market. In this process the fact that cotton growing, particularly in American rural areas, was affected led to the search for different sources. See: Owen, op.cit., p. 178.

[17] A. L. Tibawi, *British Interests In Palestine 1800-1901*, Oxford University Press, London 1961, p. 144.

from the 1840s on. Steam ships flying British and French flags started to come to the port every twenty days or once a month. This meant on the one hand that Palestine was coming closer to the world market, while on the other hand Jaffa was directly, or indirectly, through Alexandria or Izmir, connected to important port cities like Marseille or Trieste, allowing it to be integrated with the European markets.[18] The developing ship trade network between Cairo or Mansura in Egypt and Istanbul in Asia Minor now added Jaffa to its commercial areas.[19] This ensured that the agricultural produce, both crude and semi-processed, that was grown in in Palestine and particularly in Jaffa, was recognized and in demand on the international markets.

Commercial Agriculture in Productive Land: Agricultural Activities in Jaffa

Jaffa's Arab farmers used traditional methods of planting, gardening and husbandry, based on water or waterless agriculture.[20] For the most part in field production based on waterless agriculture cereals were produced, while in water agriculture, sesame and cotton were grown. In the fields where waterless agriculture was carried out, grape vines and olive trees, which need less water, were planted, while in the water agriculture fields, fruit like citrus fruit and melons were grown; however these were only sufficient to meet the needs of the domestic market.

The cereals produced in the interior regions, as they were superfluous to the local needs, were considered to be export products. In particular fields that produced wheat and barley were found in very close regions. After the cereals, one of the greatest export crops from Jaffa was sesame. After 1860 cotton prices started to rapidly fall; farmers started to plant sesame instead of cotton. With the increase in the amount of sesame planted, a crop that had a long history in the region, the share in sesame export grew.[21] Demands for tahini, made by grinding sesame, came particularly from Egypt, Syria and Anatolia. In this context, a great deal of sesame was exported to Anatolia, Egypt and Syria.

Olive trees, as they require relatively less water than citrus trees, were the tree planted in regions where there were fewer water resources. Not only were Pales-

[18] S. Avitsur, "The Influence of Western Technology on the Economy of Palestine During Nineteenth Century", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Moshe Ma'oz (ed.), The Magnes Press, Jerusalem 1975, p. 487.

[19] Mahmoud Yazbak, "19th Century Palestinian Commercial Networks: The Oranges of Jaffa", *Perspectives on Ottoman Studies / Papers from 18th Symposium of the International Comitee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies* Ekrem Causevic and others (eds.), Lit Werlag, Berlin 2010, p. 584.

[20] Yosi Ben-Artzi, "Changes in the Agricultural Sector of the Moshavot 1882-1914", *Ottoman Palestine 1800-1914 / Studies in Economic and Social History*, Gad G. Gilbar (ed.), E.J. Brill, Leiden 1990, p.138.

[21] Gad G. Gilbar, "The Growing Economic Involvement of Palestine with the West 1865-1914", *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, David Kushner (ed.), E.J. Brill, Leiden 1986, pp. 196-197.

tinian olives used as a food source, but the crops from Jaffa and Nablus were used to make olive oil. Olive oil was used mostly in the production of soap, with a small portion being sent to France. Soap production in Jaffa, Nablus, Ramla and Jerusalem was widespread, and much of the soap produced was exported. The demand for soap produced in the workshops, known as *masbana*, increased significantly after the 1860s.[22] As a result, the price of olive oil, the basic ingredient of soap, increased.[23] In addition, olive oil was used as a fuel for lamps. The invention of kerosene, which was cheaper and lasted longer, meant that people stopped using olive oil for lighting. Kerosene first came to the region over the Atlantic, but later stated to come via the Middle East through Batum port.[24] This resulted in a reduction in the use of olive oil as a means of lighting and an excess of the produced oil on the domestic market, therefore production costs in the soap sector began to decrease.

The production of grapes, something not preferred by Arab farmers, began with the establishment of the Wrüttemberg Protestant German Templar Colony; this colony was established in Wilhelma and Sarona, to the north of Jaffa, in 1870-1871.[25] Even though this group, the first generation of which was referred to as the Templars, grew citrus fruit, grapes and olives, as they did not use modern methods, the trees, which they were unable to protect from invasive pests, were lost. As a result, the colony turned instead to commerce, freight trade and the hospitality sector.[26] This resulted in a reduction in the use of olive oil as a means of lighting and an excess of the produced oil on the domestic market, therefore production costs in the soap sector began to decrease.

Citrus trees, which had existed in the Palestinian area from ancient times, only came to the fore as a commercial commodity in the 19th century, thus bringing fame to Jaffa's name. In the 1750s, the citrus production in the gardens of the local Muslim elite – in particular oranges – was directed towards the local market. In cities like Nablus and Jerusalem, this group of old Muslim merchant families on the whole carried out agricultural using traditional means. Although the orange groves stretched as far as Ramla, the families preferred to live within the city walls of Jaffa. These families, who used traditional methods of agriculture, did not market the goods themselves, but rather sold most of them to orange merchants.[27]

[22] Charles Wilkins, "Aspects of the Social and Economic Structure of Early Nineteenth Century Jaffa", *Al-Manarah*, Vol. 1/1, (1996), p. 86 ; 70% of the soap from Jaffa and Nablus were sold to Egypt, Yemen and the Hejaz. See: Ruppin, op.cit., p. 281.

[23] Owen, op.cit., p. 177.

[24] Avitsur, op.cit., p. 490.

[25] F. Buhl, op.cit., p. 235.

[26] Ben-Artzi, op. Cit., pp. 139-140.

[27] *Ibid*., p. 580, 583-584.

The first major producer in the Jaffa region was Osman Agha,[28] who planted orange saplings in his groves in a field close to the Al-Auja River; he was able to water the groves from this river. In this region, where there were Bedouin tribes, Osman Agha attempted to make a type of treaty with the Bedouins in order to protect himself against attacks and prevent any problems. Osman Agha, who carried his orange crops to the port on Bedouin camels, also employed Bedouin tribesmen to protect his orange groves.[29]

Due to the thick peel of the Jaffa orange, it could be transported long distances. For this reason it was in demand in the European trade. In addition, the aroma and the fact that it was seedless and juicy made this orange a preferred product. The Jaffa orange, known as *shamuti,*[30] found a market in Egypt and Anatolia in the 1850s and from here was transported to Europe.[31] Being transported by steamships, the Jaffa orange could be easily transported without losing its juice, and quickly became popular with Europeans. At this relatively early date the Dutch researcher and naval officer C.W.M. Van de Velde visited Palestine; when he mapped the country he indicated the region in which Jaffa oranges were grown.[32]

The increase in foreign demand led to an increase in orange production for the domestic market. Particularly the implementation of the Land Law of 1858 led to most of the lands that had been transformed from having a *miri* status to property status being used as orange orchards. The investors, who were the property owners, aimed to increase the quality and amount of products that were attained from these types of properties, which were larger than they used to be.[33] Orange trees had to be watered for seven months, and for this reason water was essential for growing oranges.[34] Thus, orange growers had to invest a rather large investment in watering systems as opposed to olive growers.

[28] Osman Agha was the liberated slave of the famous administrator of the Palestinian region, Governor Muhammad Abu Nabbut.

[29] Yazbak, op. cit., p. 579.

[30] The Jaffa orange (shamuti), which had a thick skin and was oval in shape, was grown in groves known as *bayyara*; flowers would open in March or April, and the fruit would be ripe in the months of October of November. The citrus fruit exported from Palestine mostly consisted of shamuti. See: Nahum Karlinsky, *California Dreaming – Ideology, Society and Technology in the Citrus Industry of Palestine 1890-1938*, New York State University Press, New York 2005, p. 16 ; Owen, op.cit., p. 178 ; Ben-Artzi, op.cit., p. 139.

[31] *Ibid*., p. 579.

[32] Karlinsky, op. cit, pp. 50-51.

[33] It was only possible to farm citrus fruit with a high profit if new saplings were planted. An orange sapling produces fruit in six years, but it takes ten years for a tree to be fully mature. Op. cit., p.13, 90, 584.

[34] Yazbak, op.cit., 581; In order to attain an exportable product from a new garden the location of the garden had to be selected well, needed to have a watermill or a watering system, the land had to be ready for planting, the distance of planting and the market for the good were all matters that had to be taken into account. See: Karlinsky, op.cit., pp. 91-93.

In the period between 1850 and 1880, the citrus production that was under the control of the Arab growers rapidly developed, and the number of *bayyara* (citrus gardens) in Jaffa during these years quadrupled.[35] It is known that throughout the harvest season of 1870 in Jaffa, 5,000 workers picked oranges and packed them.[36] According to the 1873 trade report, the estimated annual orange harvest was worth 25,000 pounds sterling. According to the same report, it is stated that there were 420 orange orchards in Jaffa. In these gardens there were trees that produced fruit and new trees were also being planted.[37] In addition to these developments, there were developments in the transportation of oranges. First the oranges that were to be sent to Egypt, Lebanon and Anatolia were wrapped one by one in paper and shipped in closed chests.[38] At the same time the transportation of oranges in chests led to the creation of a chest-production sector in Jaffa.

In 1878 a small Jewish group that came to Petah Tikva went into action to raise oranges and get into the fruit export market. [39] Jewish immigrants, who came one after the other in 1880, opened the way to the establishment of Jewish colonies in the Palestinian region.[40] The Jewish immigrants set up working as individuals, cooperatives and agricultural colonies; they quickly purchased large tracts of land and started growing citrus fruit.[41] These individual colonies, known as *Moshavot,* used the Arab workforce for production.[42] The cooperatives, which were supported by the Jewish National Capital, employed Jewish work force and the profit attained belonged to the cooperative. The agricultural colonies were worked cooperatively and the profit was shared between the producers.

The Zionist colonization was first affected in the Palestinian region by the European colony, which provided economic and social development. The European colony used the natives in the underdeveloped areas and thus was able to conquer these regions. In this context, some Jewish groups worked for the European colonists as laborers and learned the basic agricultural infrastructure here. After unsuccessful agricultural implementation by the first generation Templar colony, between 1902 and 1907 the second generation Templars can be seen to have established three colonies. The modern agricultural methods that the new colony used were examples for the Jewish colonies as well.[43] Over time, the Jewish citrus growers were now involved

[35] Yazbak, op.cit., p. 581.
[36] op.cit., p. 583.
[37] Owen, op.cit., p. 178.
[38] Avitsur, op.cit., p. 489.
[39] Owen, op.cit.p., pp. 175-176.
[40] Between 1880 and 1914 the Jewish population in Palestine reached approximately 90,000. See: Ruppin, op. cit., p. 270.
[41] Karasapan, op.cit., pp. 60-61.
[42] Karlinsky, op.cit., p. 1.
[43] Ben-Artzi, op.cit., p. 141.

in capitalist activities aimed to attain maximum profit with private investment and hired laborers. [44] In the 1850s citrus growing was in Muslim Arab hands, but by the 1890s a commercial competition area appeared in which they were in direct competition with the Jewish investors. [45] The success that the Jewish immigrants achieved in this short a period was due to their owning the land, employing people of their own community and their on-hands management.

In 1905, when comparing the economic value of two farms, one belonging to a Palestinian Arab the other to Jews, Charles Issawi gave a value of 14,324 francs to the Arab farm, where there was dry agriculture and husbandry; the Jewish farm, with gardens, vineyards and orange groves, had a total value of 73,425 francs. [46] As we can understand from this determination, Arab farming had almost disappeared, while the Jewish farmers can be understood to have been developing with every passing day. The greatest difference between these two groups that carried out production was that the Jewish farmers used all technological developments, particularly in the production of citrus fruit, seeing it as an area that could form capital accumulation.

Bureaucracy and Power: Bids for Watering Concessions in the Jaffa Valley

As citrus trees began to be grown more in Jaffa a significant increase in the irrigation problem appeared. Most of the orange groves were watered with subterranean water; by using traditional methods water could be brought to the surface from no more than eight to twelve meters. Pumps, operated by mules or camels would bring the water to the ground. The water that was brought up was transported to water reservoirs, and from here the water would be shared out among the orange groves. Steam motors, which began to be used in Palestine in 1860, became more widespread over time. With these motors drilling could be made to twenty to thirty meters and five to eight cubic meters water could be brought to the surface. With this amount of water farmers could irrigate twenty-seven acres of land in an hour.[47] With the invention of the internal combustion motor, the extraction of subterranean water became even easier. These motors, which worked with petrol or diesel, were first sold by the German company Wagner Brothers; after this, British motors began to be sold.[48]

The rapid increase in the cultivation of citrus fruit and the expansion of the groves meant that irrigation with subterranean water proved insufficient. In this

[44] Karlinsky, op.cit., p. 7, 12-13.

[45] *Ibid.*, p. 44-45.

[46] Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914, A Documentary Economic History*, Oxford University Press, Oxford 1988, pp. 315-318.

[47] *Ibid.*, p. 98 ; Avitsur, op.cit., p. 493.

[48] Rupping, op.cit., p. 285 ; Karlinsky, op.cit., p. 99.

context, particularly to the north of Jaffa, in the regions that are today known as Tel Aviv-Jaffa, and Petah Tikva, the matter of bringing water from canals leading from the Al-Auja River, which runs east to west, came onto the agenda. A petition dated November 1890 provides us with information about the concession; Philip Melhame[49] and one other person applied for the concession for irrigation in the Jaffa region. Philip Melhame says that his competitor was a "*tebaa-i ecnebiyyeden hāricde bulunan bir zāt*" (an individual who is a foreigner), and claims this person was represented by four different people; however this individual did not have legal representative rights, and after investigations were carried out the first three people withdrew from representing this individual. It could not be discovered who the last representative was, and for this reason Philip Melhame wrote a petition, requesting that this person's application be considered invalid.[50] During this process Philip Melhame prepared a draft contract and in addition a map which showed irrigation plans, sending it to the *Meclis-i Nafīā* (Public Works Council).[51] Later, it can be seen that two more competitors to Philip Melhame appeared; in two petitions Melhame's unease is expressed; this foreigner, whose real identity could not be discovered, had requested the same concession. Monsieur Alexander de Jerarden, the owner of the coal gas concessions in Beirut, applied for the bids for water irrigation rights in the Jaffa Valley.[52] Monsieur Jerarden's application was made by the representatives he had appointed: J. Lombardo and Krespi Oduvar. According to a decision taken by the *Meclis-i Vükelā* (Council of Representatives) after carrying out investigations, Monsieur Jerarden's request was refused; the reasons for this were not fully disclosed, but the rights were granted to Philip Melhame.[53] In the mandate that gave Melhame these rights the

[49] The Melhames were a Lebanese Maronite family who had influence in the bureaucracy during the reign of Abdülhamid II. There were four brothers, Selim, Necip, Philip and Habip; Selim Melhame was a pasha, as well as the minister for Forestry and Mines, Necip Melhame was a pasha and the head detective of the Detective Organization, Philip and Habip Melhame ran a company that had many concessions, particularly the trams, electricity, telegraph and railway particularly in the Middle East region. It is known that Selim Pasha in particularly had a close personal relationship with Sultan Abdülhamid, and Selim Pasha and Necip Pasha had relationships with leading statesment in Istanbul and had influence. The fact that the company belonging to Philip and Habip Melhame could easily attain concessions should be evaluated from the aspect that they had brothers in high-level posts in the administration and in particular that they had direct relations with the sultan. See: Engin D. Akarlı, "Abdülhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte – I. Uluslararası Konferans Bildirileri*, Hacettepe University Publications, Ankara 1979, p. 53 ; Jess Hanssen, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford University Press, New York 2005, pp. 99-100.

[50] Prime Ministerial Ottoman Archive (PMOA.), *Yıldız Mütenevvi Ma'ruzāt Evrākı (Y.MTV.)*, 46/62, 21 Teşrīn-i Evvel 1306, p. 2 ; Philip Melhame presented a second petition related to the same subject in the month of January 1891. See: PMOA., *Şūrā-yı Devlet Evrākı* (ŞD.), 2957/40, 21 Kānūn-i Evvel 1306, p. 2.

[51] PMOA., *ŞD.*, 1190/38, 17 Teşrīn-i Sāni 1306, p. 2-3, 12, 14 ; Moreover, for the plan that Philip Melhame prepared for the Jaffa Valley, see: Appendix-I.

[52] Same document, P. 19-22 ; PMOA., *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)*, 62/25, 24 Cumadelūlā 1308 ; PMOA., *Hāriciye Nezāreti Tercüme Odası Evrāka (HR.TO.)*, 535/28, 14 February 1306, p. 3.

[53] PMOA., *MV.*, 67/74, 10 Safer 1309.

basic articles of the contract that was to be made between Philip Melhame and the government are mentoined. According to this, 10% of the crops that would be gained from irrigation would belong to the State, while the cost of bridges over the Al-Auja River and any canals opened would be met by Philip Melhame.[54] However, after being granted the concession, as Philip Melhame did not deliver the relevant documents in time to the Ministry of Commerce and Public Works, and as there were new applications during this time period for the concession, the *Meclis-i Nafīā* decided that another bid would be opened.[55]

The second bid was brought onto the agenda with a contract that consisted of three sections and eleven articles; this was prepared by the State Council in January 1891. This contract presented information about the canals that were to be opened from the Al-Auja River and the how those who were applying for the concessions would bring water to those lands in Jaffa that could not easily be watered with subterranean water. In the first section, articles concerned with the mapping and measurement of the region to be watered, as well as the determination of the canals to be opened were included; the second section included articles concerned with the costs that would be incurred in the process of construction, the responsibilities of the legal owners of the concessions for the temporary malfunctioning of the canals, the material to be used and the problem of excavation. In the third section there were articles concerning the basic conditions of the contract to be drawn up between the concession owner and the State.[56]

Philip Melhame, the representative for Yosef Navon Efendi[57], Simonaki Efendi, Monsieur Alexander de Jerarden and the construction contractor Hüseyin Edhem Efendi all applied for the new bid. The contract report for every applicant was delivered to the ministry and was taken under consideration.[58] After a very short decision period the concession was granted to Edhem Efendi and it was requested that the contract report be prepared in keeping with the earlier stipulations.[59] Edhem

[54] Same document ; Philip Melhame also states that he would sign the contract with a French merchant, the name of whom he did not give. That is, there would be a partner in operating the concession. See: PMOA., *İ.MTV.*, 56/27, 9 Rabiülāhir 1309.

[55] PMOA., *ŞD.*, 1190/38, 10 Kānūn-i Sāni 1306, p. 1.

[56] PMOA., *ŞD.*, 1201/5, 2 Cumadelāhire 1308, p. 1-3.

[57] Joseph Navon was a member of the Amzalak and Navon families, two of Jerusalem's leading Sephardi elite. In 1888, Joseph Navon was granted the permit that had been in great demand by both English and French companies for many years to construct the Jerusalem-Jaffa railway due to his Ottoman citizenship. However, because he was unable to source the capital to continue, he was forced to transfer the permit to another company in 1890. For more detailed information, see: Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Publishing, 2004, p.188-189 ; Also see: Joseph Glass, "The Biography in Historical-Geographical Research: Joseph Navon Bey, A Case Study", *The Land that Became Israel: Studies in the Historical Geography*, Ed. Ruth Kark, Jerusalem: The Magnes Press, 1990, pp.77-89.

[58] PMOA., *ŞD.*, 1201/5, 2 Cumadelāhire 1308, p. 1-3.

[59] Same document, p. 10.

Efendi prepared the contract and stipulation memoranda and delivered these to the Ministry of Commerce and Public Works; he now had to wait for the approval of the documents and the granting of a *Fermān-ı Alī* stating that he had been given the concession. Within this time, a request by the ministry was made for changes to the articles in the stipulations, and it was requested that Edhem Efendi amend the stipulation draft accordingly. This matter, which remained in abeyance for close to a year, resulted in the cancellation of the concession that had been given to Edhem Efendi; this was in keeping with a decision by the *Meclis-i Vükelā* in May, 1892.[60] In the same decision it was resolved that one of the people who had applied for the concession before, that is Philip Melhame, Yosef Navon Efendi or Monsieur Jerarden, would be chosen.[61] Two new articles were added to the bidding conditions; the final decision was to be made out in 1894. According to this, those who had requested the concession had to deposit 1,000 Ottoman gold coins; if they were not granted the concessions, this amount would be paid back; in addition forty-five days later one of the applicants would be selected and the concessions would be given to them. The others would not have any rights.[62] The State thus tried to prevent the objections of those who were applying for the bid.

The public was informed about the bidding for the concession via the newspaper. The advertisement in the *Saadet* newspaper, dated 26 February 1894 called for applicants to the concession bid for irrigation with water from the Al-Auja River. According to the advertisement those who applied for the concessions should put a deposit of 1,000 Ottoman gold coins in the Ottoman Bank before the conditions and contract drafts were presented to the *Meclis-i Nafīā* and a receipt proving that they had invested this money should be attached to their application. The deposit given by the applicant, if the applicant was accepted, but if the applicant failed to apply to the

[60] Edhem Efendi applied a number of times to both the Ministry of Commerce and Public Works as well as to the the Şura-yı Devlet about the cancellation of the concession. See: PMOA., *ŞD.*, 1197/9, 5 Teşrīn-i Evvel 1308, p. 1, 3 ; PMOA., *ŞD.*, 2957/5, 8 Teşrīn-i Evvel 1308 ; PMOA., *Bāb-ı Alī Evrak Odası Evrākı (BEO).*, 326/24414, 2 Cumadelūlā 1311, p. 2 ; PMOA., *BEO.*, 308/23081, 28 Cumadelāhire 1311 ; Edhem Efendi requested information about why his concession had been cancelled, and sent a number of petitions. As a result, the answer that came to him from the Meclis-i Vükelā statements such as: *"requests had been made to him for some modifications to the contract, however, the modified articles would not have been acceptable; moreover, there were other applicants to the advertisement and it was decided to hold a bid between these applicants"* were included. See: PMOA., *MV.* 77/74, 21 Teşrīn-i Sāni 1309 ; In the petition that Edhem Efendi made for the new bid he wrote *"the aforementioned people* (he is speaking about Philip Melhame and Yosef Navon Efendi) *who have requested the concession have tried to eliminate competiton with help from high places; if they do not forego their requests for the concessions, the concessions will not be given to him* (Edhem Efendi)". See: PMOA., *ŞD.*, 2957/12, 26 Teşrīn-i Evvel 1308 ; Finally, in the copy of the regulation that was written by the Meclis-i Mahsusa of the Sublime Porte, the thousand Ottoman gold coins that Edhem Efendi had put into the Ottoman Bank as security, as he did not comply with the contract, should be transferred to the treasury. See: PMOA., *BEO.*, 358/26786, 4 Şaban 1311, p. 1.

[61] PMOA., *MV.*, 69/50, 15 May 1308.

[62] PMOA., *MV.*, 78/69, 23 Kānun-i Sāni 1309.

Ministry of Commerce and Public Works for a *Fermān-ı Ālī* (Imperial Order) and sign a stipulation agreement, would be turned over to the treasury. The application period was forty-five days, and those applicants whose offers were not accepted would have their deposits returned.[63]

Of the existing three candidates Monsieur Jerarden did not join in the bid again, while the other two candidates prepared stipulation and contract drafts from March 1894 on, sending these to the ministry.[64] Those applications that had been received were evaluated between August and September 1894.[65] During this time period it can be seen that both Philip Melhame and Yosef Navon Efendi established direct contact with the palace, trying to win the bid. Yosef Navon Efendi, through his representative Monsier Oribar wrote a letter to Abdülhamid's adjutant, Direyse Pasha, stating that they would like for the bid to remain with them. [66]The adjutant Direyse Pasha stated that Oribar's memorandum would be presented to the sultan.[67] Philip Melhame, with the aid of his older brother, the minister of forestry and mining, Selim Melhame Pasha, is known to have established close ties with the members of the State Council.[68]

[63] "*Yafa havālisinin iskāsı zımnında itāsı mutasavver olan imtiyaz için işbu ilanname tarihinden itibaren kırk beş gün zarfında şerāit-i atiyye ile taleb kabul olunacaktır. Şöyle ki o lā-teşebbüs-i mezkūre taleb olanlar evvel be evvel Osmanlı Bankası'na muvakkaten bin Osmanlı altını tevdī eylediklerini mübeyyin ve numūnesine muvāfık olmak üzere Ticāret ve Nafiā Nezāret-i Celilesine mezkūr bankanın bir kıta ilmuhaberini takdīm edeceklerdir. Sāniyen bu iş için derūhde edecekleri şerāiti kapalı bir zarf derūnunda olarak Meclis-i Nafia'ya vereceklerdir. Sālisen teklifātları şayān-ı kabūl görülen tālibler, imtiyazın uhdelerine ihālesi halinde ol bābdaki fermān-ı ālīnin isdārı resmen kendilerine tebliğ olunduğu tarihden itibaren bir māh zarfında mezkūr bin altını mukāvelenāmesinde muharrer bulunacak kefālet akçası mikdārına iblāğ etmedikleri ve fermān-ı ālāyi almak ve mukāvele ve şartnāmenin teātisini icra etdirmek üzere nezāret-i müşārinileyhe müracaat eylemedikleri takdirde hükümet-i seniyyenin meriyülzikr bin altını zabt etmeğe sālāhiyetdar bulunduğuna dāir numūnesi mücibince bir beyannāme imzā ve itā eyleyeceklerdir. Lāhika: Talebler meriyülzikr kırk beş gün zarfında nezārete müracaatla zikr olunan teşebbüs hakkındaki mukāvele ve şartnāme lāyihālarının ve sāir icāb eden evrākın muhteviyātına kesb-i vukūf edebileceklerdir. Teklifātı nezāretçe şāyān-ı kabül görülemeyen talebler mevzū' olan akçelerini istirdād edebilirler.*" *Saadet*, No: 2889, (20 Şaban 1311), p.1.

[64] PMOA., *BEO.*, 391/29308, 15 Şevval 1311, P. 1-3. For Philip Melhame's new offer, See: PMOA., *İrāde Dāhiliye* (İ.DH.), 01252/98222, 1 Teşrīn-i Sāni 1308 ; PMOA., *ŞD.*, 1201/5, 1 Kānūn-i Sāni 1309, p. 26 ; Moreover, a map is included in the offer. See: same document. Also see: Appendix-II; Yosef Navon Efendi's new offer is presented with a note that includes articles that were not included in any other text. According to this; a donation of 1,100 lira would be made to the *Darülaceze* during the formation of the Ottoman Company that was necessary for the concessions, 16% of the profit would be given to the State and in addition to this every year an extra 1,000 would be paid, and for every cubic meter of water and for every cubic meter of water 5 *para* would be given without any reduction. See: PMOA., *ŞD.,* 2963/14, 11 Kānūn-i Evvel 1893.

[65] PMOA., *BEO.*, 470/35181, 30 July 1310 and 23 August 1310, p. 1-2.

[66] PMOA., *Yıldız Perākende Evrākı Tahrirāt-ı Ecnebiyye ve Mābeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)*, 32/12, 16 July 1894, p. 1.

[67] Same document, p. 2.

[68] Between February 1893 and August 1908 Selim Melhame Pasha acted as minister of Forestry and Mines. See: Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, Isis Press, İstanbul 1999, p. 9

The struggle to win this bid between Yosef Navon Efendi and Philip Melhame ended with the awarding of the concessions to Philip Efendi. A forty-five day application process began after Yosef Navon Efendi had announced his offer and as the documents were late in being submitted this offer was rejected.[69] Philip Melhame had to pay 16% of the profit to the Ministry of Commerce and Public Works, and had to invest 1,000 Ottoman gold coins to the City Council Department, as well as signing the stipulation agreement that had been determined by the Council of State. Thus Philip Melhame was granted the water concessions for the Al-Auja River and the Musaddara Stream for a period of 35 years.[70] Yosef Navon Efendi's security deposit of 1,000 Ottoman gold coins was returned to him upon his request.[71]

Conclusion

In the principle need of using the rivers and streams in addition to the underground water sources for agricultural production on the Jaffa Valley, the development of garden agriculture and in particular citrus production is of prime importance. Indeed, garden agriculture which generates a substantially higher income compared with dry farming and stockbreeding is also suitable in production intended for export. In particular the migrations of Jews which occurred in the region led to new spaces being opened for agriculture and modernization initiatives in agricultural production. In these terms, it would be correct to say that the Jews prevailed in the campaign between the Arab producers in Palestine and the Jewish investors. Indeed, the Jewish entrepreneurs, who aimed to secure high profits from production, were the group which acquired the largest profits from the expansion of irrigated farming in the region.

In contrast with the agricultural and trade activities, the controversy which occurred regarding the project to irrigate the Jaffa Valley using water from the Al-Auja River and the Musaddara Creek, a source of the river, and during the process of obtaining the permit for this project indicates that the Arabs were extremely influential in bureaucracy during the period of Abdülhamid II. In these terms, it would be correct to say that the party closer to the palace emerged triumphant in the dispute between the Melhame family and the Navons, a deep rooted family of the Jaffa-Jerusalem region. In regards to the irrigation project, garden agriculture increased

; For the Melhame's influence in administrative areas, see: Hanssen, op.cit., pp.99-100 ; Philip Melhame's close relationship with the Şūrā-yı Devlet would continue until 7 September 1899 when he became a member of the Şūrā-yı Devlet himself. Bkz. PMOA., *Dāhiliye Nezāreti Mektūbī Kalemi Evrākı* (*DH.MKT.)*, 2244/50, 26 August 1315.

[69] PMOA., *BEO.,* 449/33633, 21 Muharrem 1312, p. 1 ; PMOA., *BEO.*, 560/41963, 25 Receb 1312 ve 29 Receb 1312 , p. 1-2.

[70] Same document, P. 1. PMOA., *MV.*, 90/76, 22 Kānūn-i Evvel 1312, PMOA., *BEO.*, 1186/88910, 1 August 1314, p. 1.

[71] PMOA., *MV.*, 90/76, 22 Kānun-i Evvel 1312, PMOA., *BEO.*, 1186/88910, 1 August 1314, p. 1.

fourfold in Jaffa during the period 1894-1914, and the volume of exports multiplied by eight.

Although the Arabs were the ones who materialized the irrigation project, they failed to turn the production into a profitable business as they conducted garden agriculture in limited spaces using only underground water sources, and avoided converting to the technology of commercial agriculture. Whereas contrary to the Arabs, the Jewish immigrants took advantage of irrigated farming and began urban farming on fertile soil not irrigated by underground water sources, and also obtained high production rates by using modern agriculture techniques. Due to this, the difference in the income rates acquired from agriculture by the Jewish farmers and that of the Arab farmers ranged between 4 and 4.5 times more.

The high profits acquired from garden farming as a result of the materialization of the project and the expansion of irrigated farming, made the Jews economically stronger, not the Arabs. In fact, after the Ottoman sovereignty ended in the region, for many years during both the British mandate period and the period after the establishment of the Israeli State, the export share of the garden agriculture produce was certainly nothing to be underestimated.

BIBLIOGRAPHY

Archive Sources (Prime Ministerial Ottoman Archive)

Bāb-ı Ālī Evrak Odası Evrākı (BEO)

Dāhiliye Nezāreti Mektūbī Kalemi Evrākı (DH.MKT)

Hāriciye Nezāreti Tercüme Odası Evrākı (HR.TO)

İrāde Dāhiliye (İ.DH)

Meclis-i Vükelā Mazbataları (MV)

Şūrā-yı Devlet Evrākı (ŞD)

Yıldız Mütenevvī Māruzāt Evrākı (Y.MTV)

Yıldız Perākende Evrākı Tahrirāt-ı Ecnebiyye ve Mābeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM)

Newspapers

Saadet

Publications

Akarlı, Engin D., "Abdulhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte – I. Uluslararası Konferans Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1979, pp. 44-60.

Altan, Ebru, "Yafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2013, pp. 171-174.

Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Publishing, 2004.

Avıtsur, Shmuel, "The Influence of Western Technology on the Economy of Palestine During Nineteenth Century", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Ed. Moshe Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem 1975, pp. 485-494.

Ben-Artzı, Yossi, "Changes in the Agricultural Sector of the Moshavot 1882-1914", *Ottoman Palestine 1800-1914 / Studies in Economic and Social History,* Ed. Gad G. Gilbar, E.J. Brill, Leiden 1990, pp. 131-158.

Buhl, F., "Yafa", *The Encyclopedia of Islam (New Edition)*, Vol. XI, Brill, Leiden 2001, pp. 234-235.

Gilbar, Gad G., "The Growing Economic Involvement of Palestine with the West 1865-1914", *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation,* Ed. David Kushner, E.J. Brill, Leiden 1986, pp. 188-210.

Glass, Joseph, "The Biography in Historical-Geographical Research: Joseph Navon Bey, A Case Study", *The Land that Became Israel: Studies in the Historical Geography*, Ed. Ruth Kark: The Magnes Press, Jerusalem, 1990, pp.77-89.

Hanssen, Jess, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford University Press, New York 2005.

Honigman, E., "Yafa", *İslam Ansiklopedisi*, Vol. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, pp.330-333.

Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914, A Documentary Economic History*, Oxford University Press, Oxford 1988.

Karasapan, Celal Tevfik, *Filistin ve Şark*-ül-*Ürdün*, Vol II., Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1942.

Karlinsky, Nahum, *California Dreaming – Ideology, society and Technology in the Citrus Industry of Palestine 1890-1938*, New York State University Press, New York 2005.

Kenanoğlu, Macit, "Miri Arazi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2005, pp.157-160.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, *İsis* Press, İstanbul 1999.

Levine, Mark, *Overthrowing Geography, Re-Imasining Identities: A History of Jaffa and Tel Aviv, 1880 to the Present* [Unpublished Phd dissetation], New York University, New York 1999.

Lewis, Bernard, "Jaffa in the 16th Century, According to the Ottoman Tahrir Registers", *Necati Lügal Armağanı*, TTK Publishing, Ankara 1968, pp. 435-446.

Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris, London 1981.

Öztürk, Mustafa, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies, Orta Doğu Özel Sayısı*, 2010, pp. 325-351.

Patai, Raphael, "Musha'a Tenure and Co-Operation in Palestine", *American Antropologist (New Edition)*, Vol. 51/No. 3 (1949), pp. 436-445.

Quataert, Donald, "Tarım", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Vol. 2, Ed. Halil İnalcık and Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004, pp. 961-999.

Ruppin, A., "Migration from and to Syria 1860-1914", *The Economic History of the Middele East 1800-1914*, Ed. Charles Issawi, The University of Chicago Press, Chicago 1966, pp. 269-273.

Samur, Sabahattin, *Suriye Vilayeti'nin* İdari *ve Sosyal Yapısı (1840-1908)* [Unpublished PhD Dissetation], Ankara Üniversitesi, Ankara 1988.

Schilcher, Linda, "Geç Osmanlı Suriye'sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder and Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, pp. 180-205.

Tabak, Faruk, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü 1700-1850", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder and Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, pp. 139-159.

Tibawi, A.L., *British Interests In Palestine 1800-1901*, Oxford University Press, London 1961.

Wilkins, Charles, "Aspects of the Social and Economic Structure of Early Nineteenth Century Jaffa", *Al-Manarah*, Vol. 1/No. 1 (1996), pp. 87-107.

Yazbak, Mahmoud, "19th Century Palestinian Commercial Networks: The Oranges of Jaffa", *Perspectives on Ottoman Studies / Papers from 18th Symposium of the International Comitee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies* Ed. Ekrem Causevic and others, Lit Werlag, Berlin 2010, pp. 577-587.

APPENDICES

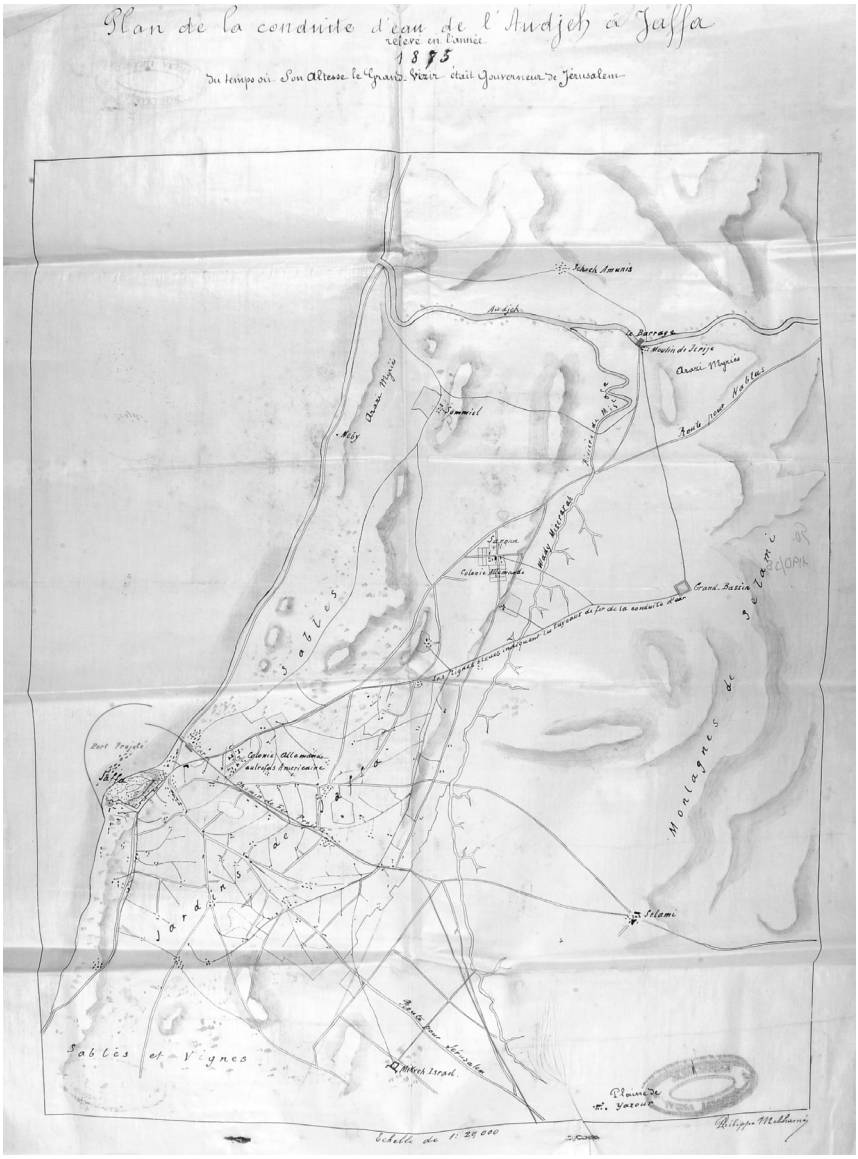

Appendix-I: The First Plan For Irrigation Project Which Was Prepared By Philip Melhame (Prime Ministerial Ottoman Archive, *ŞD.*, 1190/38, 17 Teşrīn-i Sāni 1306)

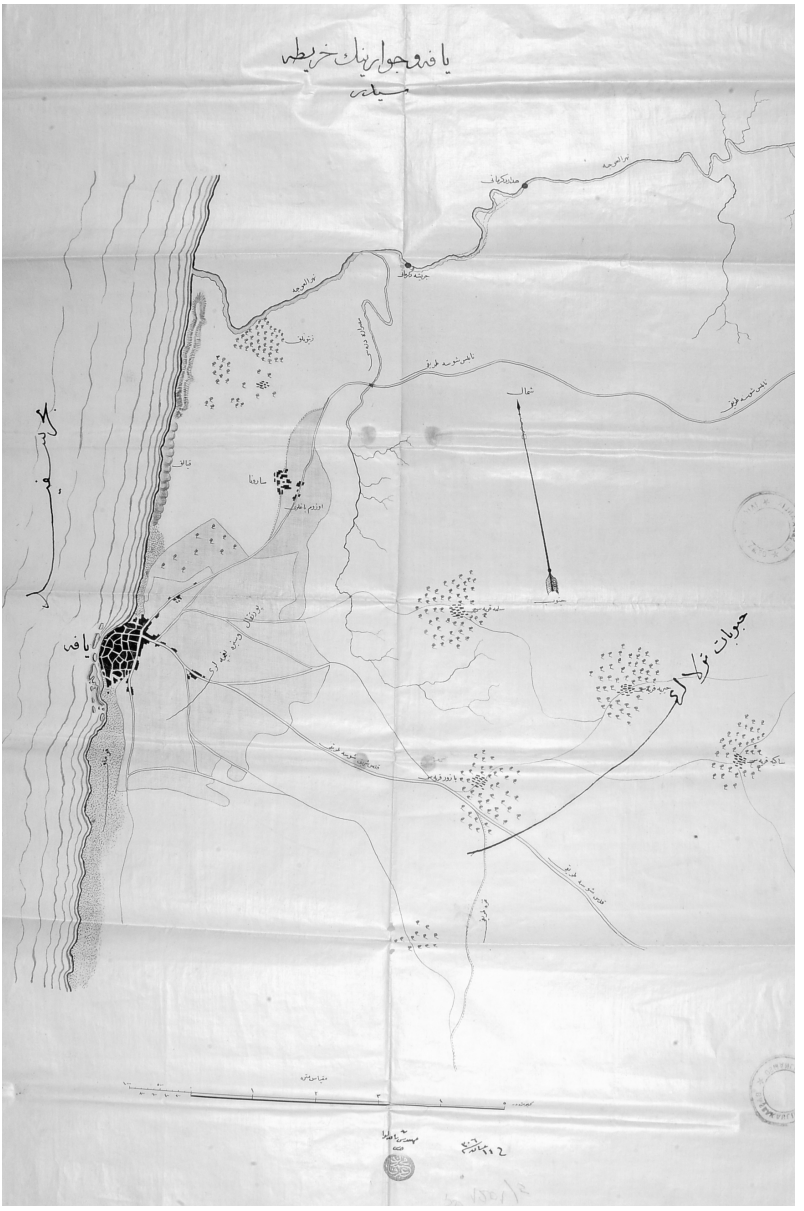

Appendix II: The Second Plan For Irrigation Project Which Was Prepared By Philip Melhame (Prime Ministerial Ottoman Archive, *ŞD.*, 1201/5, 1 Kānūn-i Sāni 1309).

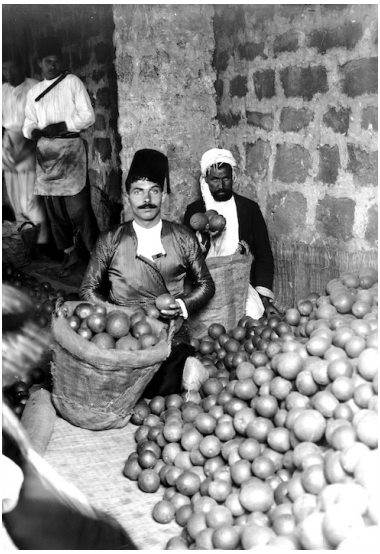

Appendix III: Workers Grading Jaffa Orange (Library of Congress Archive, Matson Photograph Collection, 1900).

Appendix IV: Young Workers Packing Jaffa Oranges (Library of Congress Archive, Matson Photograph Collection, 1898).

Appendix V: Orange Gardens In Jaffa (Library of Congress Archive, Matson Photograph Collection, 1898).

Appendix VI: Air Views of Al-Auja River (Library of Congress Archive, Matson Photograph Collection, 1932).

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NDE TİFÜS (LEKELİ HUMMA) SALGINI

SEVİLAY ÖZER*

Giriş: Tifüs Nasıl Bir Hastalıktır?

Tifüs çok eski devirlerden beri bilinen, insandan insana bitler aracılığı ile bulaşan, savaş, kıtlık ve sefalet dönemlerinde salgın halinde seyreden, ateşli bir hastalıktır. Hastalığa sebep olan Rikketsiya Prowazeki adlı bakteri ancak canlı hücre içerisinde üreyebilir. Ateşli dönemde bulunan hastanın kanını emen bit, hastalık etkenini almış olur. Rikketsiyalar bitin içerisinde çoğalarak beş gün sonra üredikleri hücreleri patlatmak suretiyle bitin sindirim borusuna dökülür ve oradan dışkıyla dışarıya atılırlar. Bitlerin kan emerken döktükleri tükürük salgısı insanda kaşıntı yapar. İşte bu kaşınma sırasında bitin dışkıyla çıkardığı tifüs etkeni kan emerken açılan yaradan vücuda girer. Bununla beraber kurumuş toz halindeki bit dışkısının göze veya solunum yoluna kaçmasıyla hastalığın bulaşması mümkündür. Hastalık etkeninin vücuda girişinden itibaren geçen 10 ile 13 günlük süre, hastalığın kuluçka devrini oluşturur. Tifüs, baş ağrısı, ateş, üşüme, titreme, halsizlik ile kendini gösterir. Hastalar şiddetli baş ağrısı çeker, gözleri kızarır ve ışıktan rahatsız olur hale gelirler. Kısa zaman içerisinde 40 dereceye kadar yükselen ateş hastanın iyileşmesi ya da ölümüne kadar yüksek kalır. Ateşin yükselmesinden ortalama 4 ile 6 gün sonra omuzlarda, göğsün yan tarafında, kollarda pembe renkli deri döküntüleri görülmeye başlanır. Bu nedenle hastalığa lekeli humma adı da verilmiştir. Deride döküntülerin oluşmasını takip eden iki hafta, hasta için oldukça kritiktir. Hasta çok halsizleşir, bilinci bulanır ve kaybolur. Çevrelerine boş ve anlamsız gözlerle bakan hastalarda hayal görme, uyku hali, koma ortaya çıkabildiği gibi saldırganlık ve intihar eğilimi de görülebilmektedir. Bu dönemi atlatabilen hastalarda ateş düşer, bilinç açılır ve iyileşme başlar[1].

* Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur/TÜRKİYE, sevilayozer07@gmail.com.

[1] Mustafa Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 4-5. Ayrıca bkz. Talat Vasfi Öz, "Epidemik Tifüs II", *Klinik*, S. 9, Mart 1944, s. 295-296. *Vilayetin Köylüye Bulaşık Hastalıklardan Korunması İçin Sağlık Öğütleri*, Çankırı 1941, s. 3. Namık Uras, *Lekeli Humma,* İstanbul 1944, s. 5-6.

Daha çok fakirlik, sefalet ve kıtlığın hüküm sürdüğü muhaceret ve mahkûmiyet zamanlarında salgın haline gelmesi sebebiyle fakirlik ve yoksulluk hastalığı olarak da bilinmektedir[2]. Harp yıllarında fizyolojik sefaletle birlikte görülen yokluk ve temizlik imkânsızlığı, tifüsün yayılmasını hızlandırarak salgın haline gelmesine yol açmıştır. Tifüsün özellikle kış aylarında yayıldığı dikkat çekmektedir[3].

Savaş dönemlerinde ordularda görüldüğünden *"Harp Humması-Ordu Humması"* olarak adlandırılmıştır. Bu isimlerin yanı sıra Birinci Dünya Savaşı sırasında hastalık, lekeli tifo adıyla da bilinmektedir[4]. Eski dönemlerde, sinir bozukluklarına neden olduğundan, tifo ve bazen de veba ile karıştırılmıştır. Hatta Balkan Harbi'nde hastalığın adının *"Tifüs mü? Tifo mu?"* olduğu üzerine tartışmalar dahi yapılmıştır[5]. Gülhane profesörlerinden Tevfik Salim, Abdülkadir Lütfi (Noyan) ve Nazım Şakir (Yeşilköy Hastanesi) bu hususta yaptıkları çalışmalar neticesinde o günlerde tifo (Karahumma) olarak bilinen salgının gerçekte tifüs salgını olduğunu ortaya çıkarmışlardır[6].

Osmanlı Devleti bu belalı hastalıkla savaş dönemlerinde karşılaşmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan önce Kırım ve 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda tifüs salgınları ciddi bir tehlike olarak baş göstermiştir. Ahmet Muhtar Paşa'nın kâtibi Mehmet Arif Bey 93 Harbi olarak da bilinen Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ortaya çıkan tifüs tehlikesinin boyutunu şöyle anlatmıştır: "*Hastanelerimizde mevcut yatanlardan başka her gün üç yüz dört yüz hasta geliyordu. Bunlardan en az iki yüz, iki yüz ellisinin hemen hastaneye yatırılması gerekiyordu. Ölüm o kadar arttı ki, hastanelerde yıkama ve kefenlemeye memur olan imamlar sabahtan akşama kadar durmadan çalıştıkları halde başa çıkamıyor ve cenazeler odun kütüğü gibi birbiri üzerine yığılıyor, sıra bekliyordu."*[7]

[2] M. Zühdi Berke, *Tıbbî Viroloji,* C.2, Ankara 1974, s. 1281-1282.

[3] Talat Vasfi Öz, "Epidemik Tifüs", *Klinik,* S. 8, Birincikanun (Aralık) 1943, s. 266. *Orduda Lekeli Humma ve Bit Mücadelesi Talimatı,* Ulusal Matbaa, Ankara, s. 18. Rikketsiya paraziti bitlerin pisliği içerisinde güneşe maruz bırakılmadan uzun müddet (350-650 gün) yaşayabilmektedir. Tifüsün kış mevsiminde artmasına, bu mevsimde bitlerin çoğalması ve yanı sıra bir sene evvelden dezenfekte edilmeden sandıklara kaldırılan yünlü ve kalın eşyaların meydana çıkarılması sebep olmaktadır. Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım,* Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, Ankara 1956, s. 141.

[4] Karatepe, *a.g.e.*, s. 2.

[5] Süheyl Ünver, "Tevfik Sağlam'ın Tarihe Geçmesi Lâzım Bir Hatırası", *Klinik Symposium,* Yıl.2, S. 4, Temmuz 1963, s. 323. Ayrıca bkz. "Hıfzıssıhha Derslerinden-Lekeli Humma", *Osmanlı Genç Dernekleri,* C.2, S. 17, 1 Teşrinisani 1335, s. 34.

[6] Lutfi Aksu, *Lekeli Humma (Tifüs),* Ankara 1943, s. 6-7.

[7] Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, (Sadeleştiren: Nihad Yazar), İrfan Yayınevi, İstanbul, s. 430-431. Osmanlı-Rus Savaşı'nda kendisi de tifüse yakalanan Doktor Ryan hastalığın Erzurum'da bıraktığı izleri şöyle anlatmıştır: *"Birkaç sorgu neticesinde öğrendim ki, ben hastalık nöbeti içinde kendimi bilmeyerek çırpınırken Erzurum'da korkunç şeyler oluyormuş. Kasaba baştanbaşa bir hastalık yuvası haline gelmişti ve gerek sivil halk, gerek askerler (tifüs) hastalığı ile kırılıp giderken doktorlar arasında da nispeten daha büyük telefat olmuştu. En aşağı 27 doktor bu hastalığa tutulmuştu. Hastalığın ne kadar şiddetle hüküm sürdüğünü anlamak için, bu 27 doktordan yarısının can verdiğini söylemek yetişir."* Charles S. Ryan, *Kızılay Emri Altında Pilevne ve Erzurum'da 1877-78 (Rus-Türk Harbi),* (Çeviren: Ali Rıza Seyfioğlu), İstanbul 1962, s. 206.

I. Dünya Savaşı'nda ise İngiliz, Fransız, İtalyan, Birleşik Amerika ve Alman ordularında tifüs salgını görülmüştür. Rus ve Avusturya ordularındaki vaka sayısı hayli çoktur. 1915 yılı başlarında Avusturya esirleri ile Sırbistan'a tifüs gelmiş ve Sırbistan'ın tümüne yayılmış, buradan da Bulgaristan ve Romanya'ya sirayet etmiştir. Savaş sırasında en büyük salgının görüldüğü Sırbistan'da, nüfusun 1/5'i hastalığa yakalanmış ve bir yılda 150.000'den fazla Sırplı, tifüs nedeniyle ölmüştür. Yine Sırbistan'da 400 hekimin neredeyse tamamına yakını bu hastalığa tutulmuş ve bunların 126'sı hayatını kaybetmiştir. Rusya'da ise 1918-1922 yılları arasında 30.000.000 kişi tifüse yakalanmış ve 3.000.000'u ölmüştür[8]. Birçok ülkede olduğu gibi tifüs, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde de çok ağır tahribat yapmıştır[9].

Bu çalışmada; I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde görülen tifüs salgınının boyutu, ordu içerisinde ve halk arasında yarattığı etki ve hastalığa karşı alınan tedbirler arşiv belgeleri ışığında ele alınmaya çalışılmıştır.

I. İstanbul'da Tifüs

Osmanlı Devleti'nde tifüs, 1916 yılı sonlarında taşradan İstanbul'a sirayet etmiş ve 1917 yılı zarfında yayılmıştır. Tifüs İstanbul'a askerlik, göç, taşra ile artan münasebet ve nakliyatın çokluğu sebebiyle taşınmıştır. Yılın ilk aylarında tifüs vakalarındaki artış yüksek olmakla birlikte yaz aylarında düşmüş ancak sonbahar ve özellikle de kış mevsiminde kapalı mahallerde sürdürülen hayat ve içinde bulunulan harp koşullarının etkisiyle olsa gerek hastalık tekrar artış göstermiştir[10]. İstanbul'da 21 Aralık 1916 tarihinden 28 Aralık 1916 tarihine kadar geçen bir haftalık süre zarfında 66 kişi tifüse yakalanmış 2 kişi hayatını kaybetmiş[11], 28 Aralık 1916'dan 4 Ocak 1917'ye kadar geçen sürede 52 kişi tifüse yakalanmış ve yine iki kişi hayatını kaybetmiştir[12]. 1917 yılında vaka sayısında belirgin olarak artış gözlenmiştir. 31 Ocak 1917'den 6 Şubat 1917'ye kadar 109 kişi hastalığa yakalanmış 26'sı vefat etmiş[13], 7 Şubat 1917 tarihinden 20 Şubat 1917'ye kadar geçen yaklaşık iki haftalık sürede 182 kişi tifüse yakalanmış bunların 21'i hayatını kaybetmiştir. Yine 20 Şubat 1917 tarihinden 26 Şubat'a kadar geçen altı günlük süre zarfında 99 kişinin hastalığa yakalandığı, 6'sının hayatını kaybettiği görülmüştür[14].

[8] Berke, *a.g.e.*, s.1286.

[9] Kemal Hüseyin, *Lekeli Hummaya Benzeyen Hastalıklar ve İstanbul'da Endemique Tifüs,* Ahmet İhsan Basımevi, 1936, s. 9.

[10] *BOA*, *DH.UMVM*, 96/6; 8 Cemaziyelâhir 1335/ 1 Nisan 1917.

[11] *BOA*, *DH.İ.UM.EK,* 105/27; 13 Rebiyülevvel 1335/ 7 Ocak 1917.

[12] *BOA*, *DH.İ.UM.EK,* 105/83; 26 Rebiyülevvel 1335/ 20 Ocak 1917.

[13] *BOA*, *DH.İ.UM.EK,* 28/12; 26 Rebiyülâhir 1335/ 19 Şubat 1917.

[14] *BOA*, *DH.İ.UM.EK,* 29/45; 24 Cemaziyelevvel 1335/18 Mart 1917. İstanbul'da görülen tifüs vakaları için bkz. *BOA, DH.İ.UM.EK,* 105/83; 26 Rebiyülevvel 1335/ 20 Ocak 1917. *BOA, DH.İ.UM.EK,* 17/21, 9 Ramazan 1334/10 Temmuz 1916.

İstanbul'un kazalarında da tifüs vakalarının olduğu bilinmektedir[15]. Tifüse yakalanan kişi sayısı bir sene zarfında 1934'e ulaşmış ve bunların %12'si hayatını kaybetmiştir. Hastalığın yüzde altmışı Rum milleti ve geriye kalanı da İslâm, Musevî, Ermeni ve diğer milletler arasında görülmüştür. Bunun üzerine İstanbul Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, hastalığa karşı gereken tedbirleri almak için harekete geçmiştir[16]. Daha öncede İstanbul Şehremaneti Sıhhiye Heyetiyle, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi tarafından görevlendirilen Doktor Yunus Vasfi'nin ortaklaşa çalışması sonucunda alınacak önlemlere ilişkin bir rapor hazırlanmıştır. Söz konusu raporda şu hususlara yer verilmiştir: Tifüslü mahallerden İstanbul'a gelecek Anadolu ve Marmara havzasının yolcularının trene ve deniz araçlarına binmeden önce sağlık kontrolünden geçirilerek, eşyalarının dahi temizletilmesi gerektiği taşra sıhhi memurlarına tebliğ edilmelidir. Yeni gelen askerler Tuzla Tahuffuzhanesi'ne[17] sevk edilerek temizlenmeli ve on dört gün müşahede altında tutulduktan sonra kıtalarına dağıtılmalıdır. Hastaneler, kışlalar ve müteferrik kıtalarda bulunan tifüs hastası erlerin izinleri kaldırılmalı, terhisleri ertelenmelidir. Hastalıktan şüphelenildiği takdirde en yakın polis merkezine ya da sıhhi merkezlere haber edilmelidir. Özellikle sağlık görevlileri bu konuda hassas davranmalıdırlar. Hastanelerin mevcut yatak sayıları artırılmalıdır. Tramvay vagonları, vapurlar gibi taşıma araçlarında, kadife ve kumaş döşemeler, maroken veya muşamba ile değiştirilinceye kadar kolaylıkla temizlenmesi için beyaz keten örtülerle örtülmelidir. Bu usul tiyatro, sinema, lokanta gibi yerlerde de uygulanmalıdır. Toplu olarak bulunulan yerlerin temizliğinin ihmal edilmesi durumunda belirli cezai yaptırımlar yürürlüğe konulmalıdır. Bazı mahallerde hamam kiralanmak suretiyle fakir halkın parasız yıkanması sağlanmalıdır[18]. Hazırlanan bu rapor doğrultusunda alınan önleyici tedbirler ise şöyle sıralanabilir:

1- Sıhhiye Nezareti hastalık olan bölgelerden İstanbul'a gelecek olan yolcuların muayene edilmeden ve temizlenmeden İstanbul'a gönderilmemesi için Edirne, Kale-i Sultaniyye, Karesi, İzmit ve Hüdavendigar Sıhhiye Müdüriyetleri'ne tebligat göndermiştir[19].

2- Şehremaneti'ne bulaşıcı hastalıklar ödeneğinden aylık 1000'er lira verilmek suretiyle fakir fukaranın bedava yıkanmasını sağlamak adına beş hamam açtırılmıştır. Açılan hamamlarda iki ayda 25.000 nüfus temizlenmiştir[20].

[15] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 107/68; 22 Cemaziyelâhir 1335/15 Nisan 1917. *BOA, DH.İ.UM.EK,* 107/98, 22 Recep 1335/ 14 Mayıs 1917.

[16] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 29/45; 24 Cemaziyelevvel 1335/18 Mart 1917.

[17] Tahaffuzhane: Bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkışıyla, karantinada bulundurulacak hastaların, belirli bir müddeti geçirmek için ikametlerine tahsis olunan yerlere verilen addır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1993, s. 373.

[18] Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/8, 1998, s. 332-336.

[19] Temel, a.g.m., s. 337.

[20] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 105/74; 22 Rebiyülevvel 1335/ 16 Ocak 1917.

3- Şehremaneti sıhhiye teşkilâtından yardım alınmıştır. Lüzum görülen yerlerde doktorlar ve sağlık personelinin sayısı artırılmış ve bunlar arasında görev dağılımı yapılmıştır. Her mıntıka bir hekimin idaresine verilmiş olmakla birlikte özellikle İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar tarafları için tifüs tedavisi konusunda uzman birer hekim tayin olunmuştur.

4- Mahallerinde tecrit ve tedavisi mümkün olmayan hastalar hastanelere alınarak tedavileri burada sürdürülmüştür.

5- Hastalık mahallerinde bitleri imha suretiyle temizlik ve tütsüleme yapılmış ve hasta ile temasta bulunan kimseler müşahede altına alınmak suretiyle temizlikleri ihmal edilmemiştir.

6- Hastalığın tekrar edip çoğaldığı mahaller ile sokaklardaki sakinler birer birer gezilerek eşyaları temizletilmiş, kendilerinin de hamama gönderilerek temizlenmeleri sağlanmıştır.

7- Hamamlarda bit ve uyuz için ilaçlar verilerek, bitli olanların elbiseleri ütülettirilmiştir.

8- Şahısların temizliğine hizmet etmek üzere açılmış olan çamaşırhanelerde çamaşırlar, ücret alınmaksızın yıkatılarak temizlettirilmiştir. 1 Nisan 1917'ye kadar 50.520 parça eşya yıkattırılmıştır.

9- Kara ve deniz, nakil ve ulaşım araçları için temizlik usulü konulmuş, ayrıca bir talimat çıkarılarak ilgililere tebliğ edilmiştir. Bu arada binek kira arabalarına birer vesika verilerek günlük temizliklerinin yapılması ve bunun kaydı mecburi tutulmuştur.

10- Sinema ve tiyatro gibi umum mahallerde temizlik meselesi bir usule bağlanmıştır.

11- Kullanılmış, eskimiş eşyaların (ikinci el eşyaların) temizlenmeksizin satışı ve bir taraftan diğer bir mahale nakli yasaklanmıştır.

12- Bütün Rum göçmenleri tercithanelere alınarak temizlikleri ve beraberinde çiçek, kolera ve tifo aşıları yaptırılmıştır.

Ancak alınan önlemlere rağmen istenilen başarı yakalanamamıştır. Bunun en önemli nedeni, açılan yeni hamamlara rağmen, su, sabun ve yakacak kıtlığı çekilmesinden dolayı İstanbul'daki hamamların 80 kadarının kapılarına kilit vurulmasıdır[21]. Bu duruma, tifüs hastalığı hakkında incelemelerde bulunmakla görevlendirilen Sıhhiye Müfettişlerinden Ali Agâh Bey hazırladığı raporunda değinmiştir. Ali Agâh Bey yaptığı tetkikler sonucu hazırladığı raporunda; İstanbul'daki hamamların büyük bir kısmının kapatıldığını geriye kalanların ise ücretlerini olağanüstü şekilde

[21] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 29/45; 24 Cemaziyelevvel 1335/ 18 Mart 1917.

artırdıklarını belirtmiştir. Oysaki, o gün itibariyle büyük bir halk kitlesinin yıkanmaya ihtiyacı olduğunu ancak bu ihtiyacın yeni açılan beş hamamla karşılanmasının mümkün olmadığını ifade eden Ali Agâh Bey, mevcut hamamların fakir halkın temizlenmesine yönelik faaliyetine devam etmesi ve ayrıca Şehremaneti tarafından on yeni hamamın daha açılması ve bunların iki üç kuruş gibi makul fiyatlar üzerinden orta gelirli halkın hizmetine sunulmasının aciliyetini dile getirmiştir[22].

Gelinen noktada Sıhhiye Nezareti, tifüsle mücadele etmenin aynı zamanda bitle mücadele etmek olduğunu, bunun da ancak bedenin temiz tutulmasıyla sağlanabileceğini belirtmiştir. İstanbul'da tramvay, vapur gibi insanların toplu olarak bulundukları yerlerde yakın temasın etkisiyle bitlenmemenin mümkün olmadığını hatırlatarak, su, sabun ve yakacak meselesinin bir an evvel halledilmesini gerektiğini yoksa tifüs vakalarının önünün alınamayacağını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir[23]. Bununla birlikte taşrada tifüs görülmeye devam ettiği sürece İstanbul'daki hastalığın ortadan kaldırılamayacağı anlaşıldığından hali hazırda alınan önlemlerin uygulanmasına devam kararı verilmiştir[24].

Tüm bu çalışmalar sürdürülürken bulaşıcı hastalıklara karşı ayrılan bütçenin yetersiz olması tifüsle mücadeleyi olumsuz etkilemiştir[25]. Zira 7 Nisan 1917 tarihi itibariyle Dâhiliye Nezareti İstanbul'daki bulaşıcı hastalıklarla mücadele için Sıhhiye Nezareti'nden 5000 lira bütçe talep etmişse de Nezaret, Mart ayında önemli masraflar yapıldığını, ellerinde 3000 liralık bütçe kaldığını, bunun yarısının vilayet ve livalara, geriye kalan 1500 liranın ise İstanbul'a ayrıldığını söyleyerek, belirtilen miktarın maddeten karşılanmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir[26].

Mayıs 1917'de Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tifüsle mücadelenin layıkıyla sürdürülebilmesi adına Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan gerekli olan bütçenin tahsisi için ricada bulunmuştur. Talat Paşa, İstanbul ve Bilâd-ı Selase'de (Galata, Üsküdar ve Eyüp) uygulamaya konulan tedbirlere karşın tifüsün tamamen ortadan kaldırılamadığını, tehlikeli olan bu hastalığın önlenmesi için öncelikle halkın pislikten kurtarılması gerektiğinin altını çizmiştir. Ordunun terhisinin ardından memleketlerine dönecek olan askerlerin yıkanıp temizlenmeleri için tesis edilecek yeni hamamlar ve bu hamamların devamlılık gerektiren masrafları için 15.000 liraya ihtiyaç olduğunu ancak ne Dâhiliye Nezareti, ne Sıhhiye Nezareti ne de belediye tahsisatında bunun karşılığı olmadığından gerekli olan paranın seferberlik tahsisatından ya da Harbiye

[22] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 105/74; 22 Rebiyülevvel 1335/ 16 Ocak 1917.

[23] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 29/45; 24 Cemaziyelevvel 1335/18 Mart 1917.

[24] *BOA, DH.UMVM,* 96/6; 8 Cemaziyelâhir 1335/ 1 Nisan 1917.

[25] 1915 yılında memleketin çeşitli yerlerinde ortaya çıkan tifüsün yayılmasına mani olmak için gerekli tedbirlerin alınması yolunda yapılacak masraflara karşılık olmak üzere 1 milyon kuruşluk bir ilavenin yapılması lüzumlu görülmüş, ek tahsisat layihası görüşülmek üzere Meclis-i Mebusan'a sevk edilmiştir. *BOA, MV, 199/144*; 27 Muharrem 1334/ 5 Aralık 1915.

[26] *BOA, DH.UMVM*, 96/9; 28 Cemaziyelâhir 1335/ 21 Nisan 1917.

Nezareti örtülü ödeneğinden (tahsisat-ı mesture) verdirilmesini Enver Paşa'dan rica etmiştir[27]. Bu durum aslında ekonomik anlamda içinde bulunulan zor koşullardan dolayı mücadelenin ne derece kısıtlı imkânlarla yürütüldüğünün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

II. Taşrada Tifüs

Savaş yıllarında İstanbul dışında, Edirne[28], Kayseri[29], Sivas, Aydın, Halep, Beyrut, Kudüs[30], Niğde[31], Bayburt[32] gibi memleketin daha pek çok yerinde tifüs görülmüştür. 1915 yılı Ocak ayı itibariyle Kafkas Cephesi'nde görevlendirilen Dr. Server Kamil (Tokgöz), salgının Sivas'taki durumuna dair şu bilgileri vermiştir: *"Yollarda lekeli hummanın Erzurum ve havalisinde salgın bir tarzda icra-i tahribat ettiğini işitmiştim, Şubat evasıtına doğru Sivas'a geldiğimiz zaman ise bu felaket daha bariz bir surette kendini göstermişti. O vakit on beş bin talimgâh efradına aramgâh bulunan Sivas muhitinde gerek efrad ve gerekse ahali arasında lekeli salgınına karşı mücadelede bulunmaklığı Vali Muammer Beyefendi arzu etmiş ve ordudan istihsal edilen mesaide üzerine üç hafta kadar Sivas'ta çalışmış ve icabat eden tedabir-i şedidenin tatbiki ile salgının tevsii yollarını kapamaya muvaffak olarak Mart nihayetinde Sivas'ı terk etmiştik."*[33]. 26 Ocak'ta Erzincan'a gelen Dr. Server Bey, burada kaldığı bir haftalık süre zarfında Dr. Süfyan, Dr. Recai Beylerin de içlerinde bulunduğu sekiz arkadaşını tifüsten kaybetmiştir. Bunun yanı sıra günlük 50-60 kişinin de yine tifüs nedeniyle ölmesinin kendisini çok etkilediğini "*Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma",* adlı eserinde dile getirmiştir[34].

Tifüsün Osmanlı topraklarında hızla yayılması üzerine gereken tedbirler alınmaya çalışılmış[35], söz konusu vilayetlere imkânlar dâhilinde maddi destek sağlanmıştır. Konya'da görülen tifüs vakalarının bir müddet sonra bölgedeki depo taburlarına bulaşması üzerine I. Kolordu Hıfzıssıhha Müşaviri Yüzbaşı Abdülkadir Efendi lazım gelen incelemeleri yapmak ve gerekli önlemleri almakla görevlendirilmiştir[36].

[27] *BOA, DH.İ.UM.EK*, 33/16; 6 Şaban 1335/ 28 Mayıs 1917.

[28] *BOA, DH.İD,* 165/36; 17 Cemaziyelâhir 1332/ 13 Mayıs 1914.

[29] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 27/45; 12 Rebiyülâhir 1335/ 5 Şubat 1917.

[30] *BOA, DH.İ.UM,* 79/84; 20 Şaban 1334/ 22 Haziran 1916.

[31] 1915 yılı Haziran ayında Niğde'de tifüs hastalığı gibi tehlikeli bir illetin ortaya çıkması nedeniyle, bu hastalıkla mücadele edebilmek için acele bir merkez tabibinin tayin edilmesi istenmiştir. *BOA, DH.ŞFR,* 477/13; 11 Haziran 1331/ 24 Haziran 1915.

[32] Seferberliğin başlangıcından Nisan 1915'e kadar geçen süreçte Bayburt kazası dâhilinde tifüs ve diğer hastalıklardan toplam 2400 kişi vefat etmiştir. *BOA, DH.İ.UM,* 89/1; 10 Cemaziyelâhir 1333/ 25 Nisan 1915.

[33] Server Kamil, *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma*, Matbaa-i Amire, Sivas 1332, s. 3. Sıhhiye Müdüriyeti 7 Ocak 1917'de Ankara, Sivas, Erzurum, Trabzon vilayetleri ile Niğde, Kayseri ve Canik sancaklarının salgın hastalıklarla mücadele işini 3. Ordu Sıhhiye Başkanlığı'na vermiştir. *BOA, DH.İ.UM. EK,* 6/42; 26 Rebiyülevvel 1333/ 11 Şubat 1915.

[34] Server Kamil, *a.g.e.,* s. 4.

[35] *BOA, DH.KMS,* 31/2; 3 Rebiyülâhir 1333/ 18 Şubat 1915.

[36] *BOA, DH.ŞFR,* 48/308; 22 Safer 1333/ 9 Ocak 1915.

Ayrıca Halep, Suriye, Kudüs ve Beyrut havalisinde tifüsün şiddetli seyretmesi nedeniyle Dâhiliye Nezareti, Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'dan hastalığın yayılışının durdurulması ve ortadan kaldırılması için ihtiyaçlarını tespit etmesini ve süratle bildirmesini istemiştir[37]. Nisan 1916'da Beyrut'a 50.000 kuruşluk bir havale gönderilmiştir. O güne kadar tifüse karşı alınan tedbirlerin eldeki vasıta noksanlığından istenilen neticeye ulaşmadığı hatırlatılarak, en kısa zamanda tecrithane inşasının zorunluluğuna dikkat çekilmiştir[38]. Savaş yıllarında halkın arasında tifüsün ne kadar yaygın hale geldiğinin en çarpıcı örneklerinden biri Afule Yahudi Köyü'dür. Tifüs yatağı haline gelen köy, komutanının emriyle yakılarak imha edilmiştir[39].

1915 yılı Mayıs ayında Musul'da henüz hastalığa yakalanan olmadığı belirtilse de[40] aynı dönemde Dâhiliye Nezareti ile yapılan bir başka yazışmada durumun öyle olmadığı anlaşılmaktadır. Bağdat Valiliği, Musul'dan gelen askerler arasında iki tane tifüs vakasına rastlandığını söyleyerek, büyük sıkıntılar doğurabilecek bu hastalığın yayılmasına mani olmak için Musul'dan çıkacakların muayeneye tabi tutulmasını istemiştir[41]. Musul'daki durum gerçekte hiç de iç açıcı değildir. Hastanelerde tifüse yakalanmış hastalar sırt sırta yaslanmış bir şekilde yerlere serilmiştir. Bu ortamda hastaları tedavi etmeye çalışan doktorlar da bitlenmişlerdir"[42]. Musul Valiliği tifüsle mücadelede Diyarbakır'dan geleceklere karşı sağlık tedbirlerinin alınabilmesi için 10.000 kuruşluk tahsisata ihtiyaç duyduğunu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir[43].

Devlet, tifüsün yayılmasının engellenmesi amacıyla gerekli fenni tedbirlerin zamanında alınmasını, bütün sağlık personeline tamim ve tebliğ etmiştir. Tifüsün yayılmasında bitin rolü göz önünde bulundurularak han, bekâr odaları, vakıf mahalleri gibi yerler temizliğe tabi tutulmuş, hastalık vakaları haber alınır alınmaz imkânlar dâhilinde ne gerekiyorsa yapılmıştır[44]. Çünkü bu mekânlar tifüsün yayılması açısından yüksek risk taşımaktadır. Örneğin 1915 yılında, Fransa ve İngiltere tebaasından olup Kayseri'de ikamete mecbur tutulan kişiler arasından bir kaçının tifüse yakalandığı anlaşılınca, hastalığın yayılma tehlikesi göz önünde bulundurularak haddinden fazla kalabalık olan handan bu kişilerin, Talas ya da Kayseri civarında uygun olan başka bir mahale nakillerinin yapılması istenmiştir[45].

[37] *BOA, DH.İ.UM,* 79/84; 20 Şaban 1334/ 22 Haziran 1916.

[38] *BOA, DH.ŞFR*, 63/152; 28 Cemaziyelevvel 1334/ 2 Nisan 1916.

[39] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*, IV. Cilt 1. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979, s. 679-680. Afule'nin yeri için bkz. *a.g.e.*, s. kroki 42:b.

[40] *BOA, DH.ŞFR,* 465/115; 7 Mayıs 1331/ 20 Mayıs 1915.

[41] *BOA, DH.ŞFR,* 465/33; 2 Mayıs 1331/ 15 Mayıs 1915. *BOA.DH.ŞFR,* 51/39; 29 Rebiyülâhir 1333/ 16 Mart 1915.

[42] Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* C.I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 185.

[43] *BOA, DH.ŞFR,* 466/27; 11 Mayıs 1331/ 24 Mayıs 1915.

[44] *BOA, DH.İD,* 165/36; 17 Cemaziyelâhir 1332/ 13 Mayıs 1914.

[45] *BOA, HR.SYS*, 2408/31; 13 Nisan 1915.

Halkın temizleme evlerinden yararlanmaları, bulundukları yerde yoksa en azından hamamlardan istifade etmeleri gereklidir. Bu doğrultuda kasabalarda en az bir hamamın parasız olarak halka açılmasının önemine işaret edilmiştir. Ayrıca evlerin badana edilmesi, tahta zeminlerin kaynar su ile fırçalanması alınması talep edilen diğer önlemlerden bazılarıdır[46].

Osmanlı Devleti savaş koşulları içerisinde tifüsün yaratacağı tehlikeyi dikkate alarak mülki amirlere, hastalığın ihbarını kanunen mecbur tutmuştur. Görevini layıkıyla yerine getirmeyenlere, daha önceden belirlenen cezai müeyyide uygulanmıştır. Bunun örneği Adapazarı'nda görülür. Sıhhiye Nezareti, 22 Kasım 1917 tarihinde Adapazarı kazasına bağlı Akyazı nahiyesi köylerinden Bıçkı Dere'de, 30 kişinin tifüse yakalanıp 9'unun vefat ettiğini, Kara Burçak köyünde ise 50 kişinin hastalığa yakalanıp, 5'inin hayatını kaybettiğini, İzmit Sancağı Sıhhiye Müdüriyeti'nden gelen telgrafla haber almıştır. Ancak Akyazı Nahiye Müdürlüğü'nün kanunen mecbur olduğu halde bu konuda bir bilgi vermemesi üzerine adı geçen nahiye müdürü hakkında gereken cezanın verilmesi, emsallerine ibret olması açısından da önemsenmiştir. Hatta Sıhhiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'nden bu olayın bütün nahiye müdürlüklerine genelge olarak tebliğini dahi istemiştir[47].

Ayrıca tifüsten korunma yolları hakkında halkın bilgilendirilmesi adına bir tamim yayınlanmıştır. Tifüsün, Avrupa memleketlerinde yapılan ilmî araştırmalar neticesinde, bulaşması ve yayılmasının bitler vasıtasıyla gerçekleştiği, bit mevcut olmazsa hasta bir adamdan sağlam bir şahsa temas ve başka şekillerle hastalığın geçmeyeceğinin anlaşılmış olduğu, bu nedenle tifüsle mücadelenin bitlerle mücadele ile eş kabul edilmesinin lazım geleceğine dikkat çekilmiştir. Bitler yok edildiği takdirde tifüs belâsının insanlığın başından defedilmiş olacağının altı çizilerek bu gerçeği bilen fenni memurların bitleri ortadan kaldırmaya yönelik çalıştıkları ifade edilmiştir. Ancak ahali arasında bitler zararlı bir haşere gibi kabul olunmadıkça ve bu konudaki ilmi gerçekleri ahaliye anlatmadıkça diğer devlet memurları, bütün kuvvetleriyle sağlık personeline yardım etmedikçe yapılan bölgesel gayretlerden olumlu bir netice elde edilmesinin mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Evleri veya köyleri geçici olarak temizlemenin çözüm olmadığı, zira memleketin her tarafında olağanüstü bir biçimde yayılmış bulunan bitlerin birkaç gün zarfında yeniden buraları istilâ edeceği hatırlatılmıştır. Halkı bu konuda bilgilendirmek, temizliğe alıştırmak ve bu mücadeleyi millî bir terbiye şekline sokmanın zaruriyetine değinilerek bunun da ancak halkla sürekli temasta bulunan hükümet memurları ve bütün millî ve sosyal cemiyetlerin gayret göstermeleri ile mümkün olabileceği üzerinde durulmuştur. Bu nedenle hükümet memurlarının görev yerleri dâhilinde bu mühim emre uyması ve halka, bitlerin zararları ve temizliğin faydaları hakkında sözlü ve yazılı her şe-

[46] Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhî Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941, s. 276.

[47] *BOA, DH.İ.UM.EK*, 42/50; 11 Safer 1336/ 26 Kasım 1917.

kilde lazım gelen telkinleri yapmalarının önemine işaret edilmiştir.[48] Söz konusu tamimde de belirtildiği üzere birçok yerde bildiriler yayınlanmak yoluyla halk tifüse karşı uyarılmıştır. Bu bildirilerden biri Teke mutasarrıflığı tarafından yayınlanmıştır. Alanya kazasında görülmeye başlanılan tifüsün bir ay kadar sonra Antalya'ya sıçraması üzerine Teke mutasarrıflığının yayınladığı bildiri şöyle başlamaktadır:

> "Vatandaşlar,
>
> Memleket bu gün pek büyük tehlikeye, bütün halkı -Allah korusun- ölüme sürükleyecek müthiş bir hastalığa maruz bulunuyor. Bu hastalık tıp ilminde "tifüs" denilen ve halk dilinde "lekeli humma" tabir olunan kötü hastalıktır. Bu hastalığın tedavisi yoktur. Buna yakalananların yüzde doksanı nihayet bir hafta zarfında vefat eder. Olağanüstü bulaşıcı bir hastalıktır. Bir evde ortaya çıktığı zaman o aile bireylerine bulaşacağı gibi o aile ile az çok münasebet ve ilişkisi olanları da sağ bırakmaz. Bir ay kadar evvel Alanya kazasında başlayan bu pis hastalık üzülerek belirtelim ki, şehrimizde de baş göstermiş ve bir iki hastalığa tutulan görülmüştür. Bununla beraber hükümet bütün kuvvetiyle, bütün varlığı ile bu hastalıkla mücadeleye karar verdi. Gerek siz vatandaşlarımızın boş yere telef olmasına meydan bırakmamak gerek kendinizin ve ailenizin sağlığını korumak için bana yardım ederseniz emin olunuz ki, bu mücadelede galip gelecek ve hastalığı yok edeceğiz. Şurasını iyi biliniz, bu hastalık pislik hastalığıdır. Temiz olan ve temizliğe dikkat eden, edilen bir yerde bu hastalık yaşayamaz. Çünkü hastalık bit ve pireler vasıtasıyla bulaşır. Bit ve pire de hepinizin bildiğiniz gibi pislikten ileri gelir. Bundan dolayı bu gün her zamankinden ziyade bit ve pireden sakınmak mecburiyetindeyiz. Bunu tıp ilmi bize emrettiği gibi yüce İslam şeriati de bunu emreder. Bir kere büyük bir tehlike mevcuttur. İkinci olarak "temizlik imandandır" buyrulmuş ve şu hekimâne söz temizliğe riayeti iman ile beraber tutmuştur."

Bildirinin devamında kadınların otuz, kırk parçadan oluşan saç örgülerinin uzun süre açılmaması nedeniyle bitlenmeye ortam hazırladığı dolayısıyla tifüs hastalığının kaynağını teşkil ettiğine değinilmiştir. Sağlığı korumak amacıyla kadınların her sabah saçını taraması, hiç olmazsa haftada bir kere saçını yıkaması gerektiği ifade edilmiştir. Bitlenmenin görülmesinde saç örgülerinin yarattığı tehlike göz önünde bulundurularak Müslüman-Hristiyan bütün kadınların ince örgü denilen birden fazla saç örgüsü yapmaları yasaklanmıştır. Hanedeki erkekler de kadınların saçlarını bu şekilde örmemelerini sağlamakla mükellef kılınmışlardır. Bu kararlara riayet etmeyenler için hem gereken işlemin başlatılacağı ve hem de ısrarla saçlarını bu şekilde örenlerin çocuklarının okullara kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. Hamamlarda saç örücülüğü yapan kadınların örgü yapmalarına yasak getirilmiştir. Kadınlardan saçlarını tek ve kalın örgü denilen kolayca çözülüp taranması mümkün olan bir şekilde örmeleri istenmiştir[49].

[48] *BOA, DH.İ.UM.EK*, 25/89; 27 Zilhicce 1335/ 14 Ekim 1917.
[49] *BOA, DH.UMVM*, 74/15; Tarih Yok.

Bunun dışında halkın tifüs hakkında bilgilendirilmesi amacıyla bildirilerin yanı sıra resimli afişlerden de yararlanılmıştır. Afişte, büyük bir mezarlıkla, bite aynı kare içerisinde yer verilerek bitin tehlikesine dikkat çekilmek istenmiştir. Bu maksatla resmin hemen yanına *"Bit ufaktır ama insanı mezara sürükleyebilir"*, "*Bir topal bit bir mezarlık dolduracak kadar iş görür", "Lekeli hummaya bit göt*ürür" gibi ifadeler eklenmiştir[50].

İstanbul'da olduğu gibi taşrada da yakacak sıkıntısı çekilmesi alınacak tedbirleri sekteye uğratmıştır. Sorun bazen yakacak odunun azlığından bazen de odunların taşınmasında görülen problemler nedeniyle meydana gelmiştir. Konya'da vilayet merkezinin ihtiyacı için Karapınar İstasyonu'nda depolanan odunların nakliyesinde çekilen sıkıntı bu duruma örnek gösterilebilir. Bu hususta Levâzım-ı Umumiye Başkanlığı ve Hat Komiserliği ile yapılan yazışmalar sonucunda belediye adına 7-8 vagon kadar odun gönderimi yapıldıktan sonra nakliyenin kesilmesi sebebiyle vilayet dâhilinde tifüsle mücadele, istenilen şekilde yürütülememiştir. Konya'da tifüsün yayılmasının durdurulması için asker ve göçmenlerden bir kısmının elbiselerinin kontrolü yapıldıktan sonra hamamlarda temizlenmelerine ilişkin alınan karar, odunsuzduk nedeniyle uygulamaya konulamamıştır. Hatta askerlerin yıkatıldığı iki hamamla birlikte birkaç fırının da kapatıldığı belirlenmiştir[51].

Tifüs Aydın ve İzmir vilayetlerinde de etkisini göstermiştir. Aydın vilayetinde görülen tifüs vakalarındaki artış üzerine Sıhhiye Müfettişi Tevfik Rüştü Bey bu vilayette incelemeler yapmakla görevlendirilmiştir[52].Vakit kaybedilmeksizin alınan tedbirler gereği köylerin temizliğine başlanmıştır. Yapılan çalışmalar sonucu tifüs mücadelesinde gelişme kaydedilmiş, hastalık eski şiddetini yitirmiş, ölüm oranları azalmıştır. 5. Ordu Menzil Müfettişliği Baş Tabibi ve Bulaşıcı Hastalıklar Mücadele Memuru Tabip Yüzbaşı Kemal Bey, 8 Mayıs 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği malumatında bu hususa yer vermiştir[53]. 1918 yılının Mart ayının ilk on beş gününde Ankara'da 21 kişi tifüse yakalanmış bunlardan biri vefat etmiştir. Yapılan incelemelerden sonra telaş edilecek bir durumun olmadığı bildirilmiştir. Ancak Eskişehir için aynı şeyi söylemek güçtür. Eskişehir'de bir sağlık müdürü bir de merkez tabibinden başka kimse yok iken Ankara'da ikisi sivil dördü askeriyeden olmak üzere altı doktor bulunmaktadır. Esasen doktor olan Kamil Bey'in Ankara'da ticaretle ve şahsi işleriyle vakit geçirdiği ve bu nedenle kendisinden yeterince istifade edilmediğinin anlaşılması üzerine Sıhhiye Umum Müdürlüğü, Kamil Bey'in derhal tifüsün oldukça yayıldığı Eskişehir'e gönderilmesini eğer gitmemekte inat edecek olursa, memuriyetine son verileceğini vilayete bildirmiştir[54].

[50] "Lekeli Humma", *Servet-i Fünun,* C. 52, S. 1345, 3 Mayıs 1333, s. 326.
[51] *BOA, DH.İ.UM,* 79/66; 21 Rebiyülâhir1334/ 26 Şubat 1916.
[52] *BOA, DH.ŞFR*, 48/308; 22 Safer 1333/ 9 Ocak 1915.
[53] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 33/63; 13 Şaban 1335/ 4 Haziran 1917.
[54] *BOA, DH.ŞFR,* 85/129; 3 Cemaziyelâhir 1336/ 16 Mart 1918.

Tifüsün taşrada yayılmasında muhacirlerin ciddi ve sıkı sağlık kontrollerine tabi olmaksızın sevk edilmelerinin de etkisi olmuştur. Özellikle Halep'te, 1915 yılında Anadolu'dan gelen Ermeni muhacirler nedeniyle tifüs salgını hızla yayılmıştır[55]. Bundan dolayı Halep'teki hapishaneler yayılma tehlikesine karşı teyakkuz haline geçirilmiştir. Bir kısım mahkûmun elbise, yatak ve yorganları temizlenemeyecek kadar yıpranmış olduğundan bunların yenilenmesi için 5000 kuruşluk tahsisat gönderilmiştir[56]. 6. Orduya tifüsü, hem Erzurum'dan hem de Halep'ten gelen askerler taşımışlardır[57]. Hatta bu dönemde tedbir olarak Musul'a sevk olunmak üzere Resülayn'a gelen Ermeni muhacirlerin tifüs ve sair bulaşıcı hastalıklara yakalanmış olmalarından dolayı askerin kullandığı menzil hattına uğratılmayarak Musul'a başka bir yoldan gönderilmeleri hususu 6. Ordu Kumandanlığı'ndan bildirilmiştir[58]. Anadolu'da da 1916 yılı Ocak ayında Eskişehir'de sayıları bine yaklaşan Ermeni muhacire, tifüsün sirayet etmesinden korkulduğundan Eskişehir mutasarrıflığı, bunların bir an önce geçici olarak tutuldukları mahalden sevki için lazım olan vagonların verdirilmesini Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir[59].

Bu durum Rum muhacirler için de geçerlidir. 1916 yılı Mart ayında Bandırma kasabasında tifüs hastalığının ortaya çıkması üzerine orada bulunan muhacirlerin başka bir yere nakilleri gündeme getirilmiştir. Karesi mutasarrıflığından muhacirlerin sayısı ve nerelere sevklerinin mümkün olduğuna ilişkin bilgi istenmiştir[60]. 1917 yılı Nisan ayında ise tifüs ve diğer bulaşıcı hastalıklara tutulmuş olan Rum ahali Ayvalık'ta toplanmış, bunların bir kısmı hastanede, bir kısmı da tecrit edilmiş hanelerde tedavi edilmeye çalışılmıştır[61]. Ayvalık'tan Hüdavendigar vilayetine iskân edilmek üzere sevk olunan Rumlar, Susurluk'ta bekletilmişlerdir. Yaşanan izdiham sebebiyle bunların tifüse yakalanma ihtimalleri yüksek olduğundan hemen iskân mahallerine ulaştırılmaları gerekmektedir. Ancak Karesi mutasarrıflığı, 300 kilometrelik mesafenin liva arabalarıyla devam imkânının olmadığını belirterek adı geçen Rumların, tedarik olunacak mahallî nakliye araçlarıyla bir an evvel mahallerine sevk edilmelerini istemiştir[62]. Muhacir kitlelerin gelişi güzel sevklerinin tifüsün yayılıp genişlemesine sebep olduğu tecrübelerle sabit olduğundan, Dâhiliye Nezareti, Ayvalık'tan iç kesimlere ve özellikle demiryolu hattı boyuna sevk olunan muhacirler için güzergâh üzerinde mutlaka bir sağlık teşkilatı oluşturulmasının lüzumunu Karesi mutasarrıflığına bildirmiştir[63].

[55] Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları,* İstanbul 1954, s. 123.
[56] *BOA, DH.MB.HPS,* 58/56; 22 Recep 1333/ 5 Haziran 1915.
[57] Noyan, *a.g.e.*, s. 54.
[58] *BOA, DH.ŞFR,* 60/219; 28 Rebiyülevvel 1334/ 3 Şubat 1916.
[59] *BOA, DH.ŞFR,* 505/42; 31 Kanunuevvel 1331/ 13 Ocak 1916.
[60] *BOA, DH.ŞFR,* 62/72; 16 Cemaziyelevvel 1334/ 21 Mart 1916.
[61] *BOA, DH.ŞFR,* 551/117; 19 Nisan 1333/ 19 Nisan 1917.
[62] *BOA, DH.ŞFR,* 75/268; 8 Recep 1335/ 30 Nisan 1917.
[63] *BOA, DH. ŞFR,* 75/80; 15 Cemaziyelâhir 1335/ 8 Nisan 1917.

1916 yılı kış aylarında 30-40 bin mültecinin kışlattırıldığı Harran'da da mülteciler arasında tifüs vakaları görülmeye başlanmıştır. Buranın, demiryolu hattının büyük bir kısmını kapsaması nedeniyle hemen koruyucu tedbirlerin alınmasına yönelik çalışma içerisine girilmiştir[64]. Mültecilerin toplu olarak bir mahalde bulunmasının önüne geçilmesi adına çadır tedarik edilerek yeniden iskânları temin edilmeye çalışılmıştır[65]. Bu durum sadece savaş yılları ile sınırlı kalmamıştır. Mudanya Mütarekesinden sonra Ayastefanos'ta (Yeşilköy) muhacirler arasında baş gösteren tifüse karşı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Sıhhiye Müdüriyeti ortaklaşa bir çalışma yürüterek mücadele etmişlerdir[66].

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yabancılardan ve gayrimüslimlerden de pek çok kişinin tifüsten hayatını kaybettiği görülmektedir. Amerikan elçisi Alekos[67], Eski Samsun Fransız Konsolosu Edwar Bertran'ın oğlu[68], İngiltere tebaasından olan Alfred Kasil[69] bunlardan bazılarıdır. Tehcir sırasında Ankara'dan Konya'ya gönderilen Satenik ve onun küçük yaştaki iki kızı da tifüse yakalanmışlardır[70]. Yine Erzurum vilayeti istinaf mahkemesi azası olarak on beş sene görev yapan Agavyan Filibos'un 15, 17 ve 19 yaşlarında bulunan üç kızı tifüs nedeniyle hayatını kaybetmiştir[71].

Esirler arasında da tifüsten ölen kişiler mevcuttur. İspanya Sefareti, Kütahya'nın köylerine yerleştirilen Romanyalı esirlerden bazılarının tifüsten hayatlarını kaybettiklerini belirterek, bunların başka mahale sevk edilmelerini, Hariciye Nezareti'n-

[64] *BOA, DH.ŞFR,* 69/253; 16 Muharrem 1335/ 12 Kasım 1916. *BOA, DH.ŞFR,* 69/256; 16 Muharrem 1335/ 12 Kasım 1916. *BOA, DH.ŞFR,* 69/257; 16 Muharrem 1335/ 12 Kasım 1916. *BOA, DH.ŞFR,* 69/259; 16 Muharrem 1335/ 12 Kasım 1916.

[65] *BOA, DH.ŞFR,* 70/19; 19 Muharrem 1335/ 15 Kasım 1916.

[66] *BOA, HR.İM,* 131/70; 7 Şubat 1925.

[67] *BOA, DH.EUM.2.Şb,* 37/2; 11 Recep 1335/ 3 Mayıs 1917.

[68] *BOA, DH.EUM.5.Şb,* 51/20; 8 Rebiyülevvel 1336/ 22 Aralık 1917.

[69] *BOA, DH.EUM.SSM,* 27/48; 12 Zilkade 1336/ 19 Ağustos 1918. Alfred Kasil hastalandıktan sonra bir ameliyat geçirmiştir. Taburcu olduktan sonra adı geçen şahsın Polis Müdürlüğü'ne sevk edilmesine nişanlısı Marmavazil Nosi, sağlık durumunun buna elverişli olmadığını söyleyerek karşı çıkmıştır. *BOA, DH.EUM.SSM,* 27/48; 12 Zilkade 1336/ 19 Ağustos 1918.

[70] *BOA, DH.EUM.2.Şb,* 39/27; 15 Ramazan 1335/ 5 Temmuz 1917. İstanbul'da oturan Satenik'in annesi Noris Agopyan adlı kadın evladı ve torunlarının yanına gelmesine müsaade edilmesi talebinde bulunmuştur. Yapılan incelemelerden sonra Satenik ve iki çocuğunun İstanbul'a dönmesine müsaade edilmiştir. *BOA, DH.EUM.2.Şb,* 39/27; 15 Ramazan 1335/ 5 Temmuz 1917.

[71] *BOA, DH.EUM.2.Şb,* 31/13; 7 Safer 1335/ 3 Aralık 1916. Agavyan Filibos'un ölümünden sonra eşi 1915 yılında, üç kızıyla birlikte Malatya'ya gelmiştir. Ancak birkaç ay sonra üç kızı da tifüs nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Agavyan Filibos'un eşi, Malatya'da kimsesiz kaldığını, kendisine gerekli yardımı ancak amcası Erzurum milletvekillerinden Oseb Mededyân Efendi'nin yapabileceğini belirterek, İstanbul'da yaşayan amcasının yanına gitmesi hususunda gereken yardımın yapılmasını talep etmiştir. *BOA, DH.EUM.2.Şb,* 31/13; 7 Safer 1335/ 3 Aralık 1916. Araplardan Suriye'den sürülüp uzaklaştırılan ve Kalecik kazasına yerleştirilen Şamlı Fransız Konsolosu Tercümanı Habib Donato ve Bekaa Reji İdaresinin Eski Müdürü Balbekli İlyas Melmeha da hayatını bu illet hastalık nedeniyle kaybetmiştir. *BOA, DH.EUM.4.Şb,* 20/60; 23 Ramazan 1336/ 2 Temmuz 1918.

den talep etmiştir[72]. İngiliz esirlerinden Başçavuş William Smith 30 Nisan 1917'de Davut Paşa Hastanesi'nde vefat etmiştir[73].Yine yakalandıkları tifüs nedeniyle İngiliz harp esirleri arasında bulunan Zaida Yatı mürettebatından Albert James Mayol, 1917 yılında Ankara civarında Kurbağalı denilen mevkide[74], ziraat işlerinde istihdam edilen Higguis P. D. ise Konya'da hayatını kaybetmiştir[75].

Görüldüğü üzere savaşın başlangıcından sonuna değin tifüs memleketin her tarafını tehdit etmiştir. Savaşın yarattığı olağanüstü koşullardan beslenen, yokluğun, kıtlığın ve imkânsızlıkların körüklediği tifüse karşı verilen mücadele söz konusu yıllarda hiç kolay olmamıştır.

III. Hapishanelerde Tifüs

"*Hapishane Humması Jail Fever*"[76] olarak da bilinen tifüs I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hapishanelerinde deyim yerindeyse kol gezmiştir. 1916 Mayıs'ında Akhisar hapishanesinde 25 mahkûmun tifüse yakalandığı 10 kişinin de şüpheli olduğu ve hastalığa yakalananlardan ikisinin öldüğü bilgisi Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırılmıştır[77]. Yozgat hapishanesinde tifüsten çok sayıda mahkûm hayatını kaybetmiş[78], Havran[79], Maraş[80], Eskişehir[81], Orhaneli[82] Ankara, gibi pek çok yerleşim yerindeki hapishanelerde tifüs vakalarının görülmesi üzerine hastalığın yayılmasının engellenmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Öyle ki Ankara merkez hapishanesinde tifüs vakaları nedeniyle hapishanenin yoklaması dahi yapılamamıştır[83]. Hapishanede yapılan incelemelerden sonra hazırlanan raporda durumun vahameti açıklıkla ortaya konulmuştur. Özellikle kasaba ve köylerden gelen mahkûmlar oldukça sefil ve garibandırlar, değiştirecek çamaşırları bile yoktur. Bu nedenle mahkûmları bitlerden kurtarmanın çok da kolay olmayacağı açıktır. Bundan dolayı bulaşıcı hastalıklar tahsisatından sarf edilmek üzere çamaşır tedariki ve çamaşırcı tayin ettirilmesinin gerekliliğine değinilmiştir. Merkez Hükümet Tabibi hapishanelerde tifüsün yayıl-

[72] *BOA, HR.SYS, 2224/45*; 10 Nisan 1917.

[73] *BOA, HR.SYS, 2225/18*; 19 Haziran 1917.

[74] *BOA, HR.SYS*, 2261/20; 10 Ağustos 1917.

[75] *BOA, HR.SYS*, 2226/37; 7 Eylül 1917.

[76] XVI. yüzyılda İngiltere'de tifüs hastalığı hapishanelerde daima mevcut olduğundan bu hastalık o dönemde "Hapishane Humması- adı ile bilinmektedir. Berke, *a.g.e.*, s. 1284.

[77] *BOA, DH.MB.HPS*, 75/14; 6 Şaban 1334/ 8 Haziran 1916.

[78] *BOA, DH.MB.HPS*, 79/17; 16 Muharrem 1337/ 22 Ekim 1918. 1919 yılında Yozgat hapishanesinde tifüsün tekrar görülmeye başlaması ve hastalıktan ölenlerin çoğalması üzerine hapishanede gereken tedbirlerin alınması için harekete geçilmiştir. *BOA, DH.MB.HPS*, 80/60; 20 Şaban 1337/ 21 Mayıs 1919.

[79] *BOA, DH.MB.HPS*, 75/3; 13 Recep 1334/ 16 Mayıs 1916.

[80] *BOA, DH.İ.UM*, 31/89; 10 Recep 1335/ 2 Mayıs 1917.

[81] 1915 yılı Haziran ayına gelindiğinde Eskişehir hapishanesinde daha önce ortaya çıkan tifüs hastalığının savuşturulmuş olduğu, 2,5 aydan beri mahkûmlardan hastalığa yakalanan olmadığı Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. *BOA, DH.MB.HPS*, 74/28; 9 Şaban 1333/ 22 Haziran 1915.

[82] *BOA, DH.MB.HPS*, 75/6; 14 Recep 1334/ 17 Mayıs 1916.

[83] *BOA, DH.MB.HPS*, 75/39; 23 Zilkade 1334/ 21 Eylül 1916.

masının engellenmesi ve hastalığın tamamen ortadan kaldırılması için yapılması gerekenleri şöyle sıralamıştır:

1- Bütün koğuşlar ve bahçeler ilaçlarla temizlettirilerek bit pire gibi haşerelerin tamamen yok edilmesi lazımdır.

2- Söz konusu temizliğin uygulanması ve tatbiki mevcut gardiyan ile mümkün olamayacağından hapishanedeki diğer memurlar ve jandarmanın da yardımcı olması gereklidir. Bu iş için 2 ton kadar kireç, 15 kilo kadar kükürt, 500 gram sodyum ve kaynar su, hazırlayabilmek için de dört beş adet kazan, tahta fırçası, badana fırçası ve oduna ihtiyaç vardır. Ciddi bir ihtimamla temizlenmiş koğuşlara iade edilecek tutukluların eşya ve elbiseleri kontrolden geçirilmek suretiyle hapishanenin hastalıktan kurtarılması mümkündür.

3- Şartlar dâhilinde tutuklular geçici bir süre başka bir mahale nakledilmeli[84], her türlü fennî tedbirler tatbik olunarak pis olmadıklarına yani tamamen temizlendiklerine kanaat getirildikten sonra hapishaneye iade olunmalıdırlar. Buna imkân bulunmayan hallerde kolay olmasa da koğuş ve bahçelerin ayrılması yoluyla bu usul uygulanabilir.

4- Nakledilecek tutuklular ilaçlarla yıkatılıp temizlendikten sonra eşyaları kontrolden geçirilmelidir. Bu şekilde temizlenmiş olan mahkûmlar on dört gün tıbbî gözetim altında bulundurulup temiz olduklarına kanaat getirildikten sonra tekrar mahallerine iade olunmalıdır.

5- Daima dışarıyla ilişkide bulunabilen tutuklular, mahkûmlardan ayrılıp temastan men ile hastalığın yayılma tehlikesi ortadan kaldırılmalıdır[85].

Tifüsün görüldüğü yerlerden biri Kudüs Hapishanesi'dir. 1915 yılı Haziran ayında Kudüs hapishanesinde bir tifüs vakası görülmüşse de alınan tedbirlerle hastalık yayılma eğilimi göstermeden sonlandırılmıştır[86]. Ancak 1916 yılı bahar aylarında hastalık tekrar nüksetmiştir. Sıhhiye Müfettişi Muhyiddin Bey'in hazırladığı rapor, Kudüs hapishanesindeki vaziyete ilişkin çarpıcı bilgileri içermektedir. Müfettiş, hapishaneye alacağı miktarın neredeyse on katı mahkum konulduğunu, hapishanenin koruyucu sağlık kaidelerinden tamamen uzak bir halde olduğunu, bu konuda gerek sözlü gerek yazılı olarak defalarca bir karantina dairesinin tahsis edilmesi ve hastaların tecrit edilmesi hakkında müracaatta bulunulduğunu ancak bu hususa kulak asılmadığını, bundan dolayı iki aydan beri hapishanedeki tifüs ve

[84] 1914 yılı bahar aylarında Amasya hapishanesinde tifüs vakalarının görülmesi üzerine mahkûmlardan bir kısmının diğer mahallere nakli için yetkili birimlere başvuruda bulunulmuşsa da uygun bir mahal bulunamadığından bu nakil gerçekleştirilememiştir. *BOA, DH.MB.HPS,* 90/47; 23 Cemaziyelâhir 1332/ 19 Mayıs 1914.

[85] *BOA, DH.MB.HPS*, 75/24; 12 Ramazan 1334/ 13 Temmuz 1916.

[86] *BOA, DH.MB.HPS,* 74/35; 19 Ramazan 1333/ 31 Temmuz 1915.

humma-yı racianın önünün alınamadığını, 800'e yakın mahkum için yeni bir binanın kiralanması hakkında Kudüs mutasarrıflığına yapılan müracaattan bir netice elde edilemediğini, farklı zaman dilimlerinde beş defa temizlenip dezenfekte edilen hapishanenin içinde bulunulan şartlar dahilinde bulaşıcı ve mikrobik hastalıklardan kurtarılmasının mümkün olmadığını, sağlık memurlarının, mevcut talepleri *"bu gün yarın diyerek"* ertelediklerini dile getirerek hapishanenin, bu tehlikeli durumdan kurtarılması için en kısa zamanda genel ve koruyucu sağlık kurallarına uygun başka bir yere taşınmasının aciliyetine dikkat çekmiştir. Belirtilen hususları göz ardı etmeyen Dâhiliye Nezareti, Kudüs hapishanesindeki izdihamın giderilmesi, hastalığa yakalanmış olanların tecrit edilmesi, gerekli temizliğin yapılarak lüzumlu sağlık tedbirlerinin alınmasına itina gösterilmesi hususlarını Kudüs mutasarrıflığına bildirmiştir[87]. Kordon altına alınan hapishanenin[88] masrafının Sıhhiye Nezareti tarafından karşılanması istenmişse de Sıhhiye Nezareti, bulaşıcı hastalıkların geçici olduğunu, hapishane dâhilinde hastane tesis olunacağını hatırlatarak masrafların eskiden olduğu gibi hapishaneler tertibinden karşılanmasının uygun olacağını belirtmiştir. Ancak yıllık masrafı 52.800 kuruş olan hapishanenin ilk dört aylık masraf karşılığı olan 17.200 kuruşun bulaşıcı hastalıklar bütçesinden ödenmesi kararlaştırılmıştır[89]. 1917 yılı Ocak ayında Kudüs hapishanesinde tifüs vakalarının yeniden ortaya çıkması üzerine Adliye Nezareti Beyrut hapishanesinden Kudüs hapishanesine gönderilecek olan mahkûmların sevklerinin ertelenmesini istemiştir[90].

Anlaşıldığı üzere savaş yıllarında tifüsün yayılmasını tetikleyen en önemli etkenlerden biri hapishanelerin kapasitesinin üzerinde doldurulmasıdır. Bu durum hapishanelerin ortak sorunu olarak görünmektedir. Örneğin 180 kişilik Denizli hapishanesine 440 kişi konulunca tifüs etkisini göstermeye başlamıştır. Bu izdihamın engellenmesi amacıyla Divan-ı Harbi Örfi tutukluları Aydın vilayetine gönderilmiştir. Alınan tedbirler sayesinde bir buçuk aylık bir mücadele sonunda Eylül 1917 itibariyle hastalık sona erdirilmiştir[91]. Bir diğer örnek İzmit hapishanesidir. 1916 yılında İzmit hapishanesinde yaşanan izdihamdan dolayı hapishanede bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasının engellenemeyeceği anlaşıldığından mahkûmların bir kısmı tahaffuzhane olarak kullanılan barakalara yerleştirilmiştir. Doktorlarca lüzum görülmesi üzerine bir otel de tecrithane olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Bu baraka ve tecrithanelerden ara sıra mahkûmların kaçtığı öğrenildiğinden görevli gardiyanların vazifelerini layıkıyla yapmaları aksi takdirde haklarında takibat yapılacağı duyurulmuştur[92].

[87] *BOA, DH.MB.HPS,* 74/77; 6 Recep 1334/ 9 Mayıs 1916.
[88] *BOA, DH.MB.HPS,* 92/29; 13 Şevval 1334/ 13 Ağustos 1916.
[89] *BOA, DH.MB.HPS,* 75/19; 22 Şaban 1334/ 24 Haziran 1916.
[90] *BOA, DH.ŞFR,* 72/96; 1 Rebiyülâhir 1335/ 25 Ocak 1917.
[91] *BOA, DH.MB.HPS,* 77/35; 3 Zilhicce 1335/ 20 Eylül 1917.
[92] *BOA, DH.MB.HPS,* 106/40; 4 Rebiyülâhir 1336/ 17 Ocak 1918.

Benzer bir durum Urfa'da yaşanmıştır. Mayıs 1918'de Urfa mutasarrıfı, Nablus'tan nakledilen mahkûmları merkez hapishanesine yerleştirmenin mümkün olmadığını, memlekette ortaya çıkan tifüsün mahkûmlar arasında da görüldüğünü, bu nedenle hapishanenin bu kadar mevcudu kaldıramayacağını hatta mahkûmiyetleri kürek cezasına çevrilen 50 kadar mahkûmun Ergani Madeni hapishanesine sevklerinin yapılmasına çalışıldığını ifade etmiştir[93]. 1918 yılında tifüsün görüldüğü yerlerden biri olan Beyrut merkez ve mülhakat hapishanelerinde de aynı sorunla karşılaşılmış, hapishanelerin kapasitelerinden kat kat fazla mahkûm ile doldurulması ve bu mahkûmların temizliklerine dikkat etmemesi sonucu her gün ölüm vakaları görülmüştür. Beyrut merkez hapishanesi fakir mahkûmların ihtiyaçlarının giderilmesi adına 150 gömlek imali ile 5 kıyye[94] sabun ve altmış okka odun verilmesi için valiliğe müracaat etmişse de ödenek yokluğundan sonuç alınamamıştır. Tifüsten 6 kişinin hayatını kaybettiği hapishanede hastalığın yayılmasının engellenmesi için Dâhiliye Nezareti en azından beş kıyye sabunun acilen tedarik edilmesini vilayete bildirmiştir[95].

Pislikten nemalanan tifüse karşı en etkili silah temizlik olduğundan bu hususa ayrıca temas edilmiştir. Dâhiliye Nezareti bu noktada tifüsle mücadeleye gereken önemin verilmediği ve lakayıt davranıldığına yönelik endişe taşımaktadır. Bu nedenle 1915 yılında Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigar, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuratül-aziz, Musul, Van vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kudüs, Kala-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib mutasarrıflıkları ve Medine-i Münevvere muhafızlığına umumi bir yazı göndermiştir. Bu yazıda tifüsün ortaya çıkmasına ve yayılmasına en fazla izdihâm ile temizliğe riayetsizlik ve bitin sebep olduğu, bundan dolayı hastalığın özellikle hapishanelerde şiddetini gösterdiğine işaret edilmiş, mahkûmların ve çamaşırlarının düzenli olarak temizlenmesi ve izdihamın giderilmesinin, uyulması gereken en önemli kurallardan olduğu halde valilik ve mutasarrıflıkların -para ve tahsisat yokluğu beyanı ve bahanesiyle- işe gereken ehemmiyeti vermediklerine dikkat çekilmiştir. Oysaki savaş halinin devam ettiği günlerde bu illetin yayılmasının durdurulmasının çok mühim olduğu, hapishaneler tayinât ve müteferrika tertibinden istenildiği kadar tahsisat verildiği gibi sıhhiye bulaşıcı hastalıklar tertibinden de tahsisat alınabildiğini, ancak bütün bunlara nazaran bu hususta görülen lakaydi hareketin asla hoş görülemeyeceği adı geçen vilayetlere yazılmıştır[96]. Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığı cevap olarak bulaşıcı hastalıklar hususunda ihmale kesinlikle izin verilmeyeceğini belirtmiş

[93] *BOA, DH.MB.HPS.M,* 33/53; 21 Recep 1336/ 2 Mayıs 1918.

[94] Kıyye: Okka, dört yüz dirhem. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2012, s. 596.

[95] *BOA, DH.MB.HPS*, 77/38; 6 Cemaziyelevvel 1336/ 17 Şubat 1918.

[96] *BOA, DH.ŞFR,* 50/57; 6 Rebiyülâhir 1333/ 21 Şubat 1915.

ancak gerekli tedbirlerin alınması için 30.000 kuruşluk miktarın en kısa zamanda havale edilmesini istemiştir[97].

Genel olarak yazışmalara bakıldığında hapishane masraflarının karşılanması noktasında sıkıntı çekildiği görülmektedir. Örneğin, 1916 yılı Aralık ayında Niğde hapishanesinde tifüs vakalarının görülmesi üzerine hastalığın yayılmaması için mahkûmların temizliğine önem verilmesi istenmiştir. Hastalığın bir an evvel ortadan kaldırılması için mahkûmların hamama gönderilip yıkanmaları şarttır. Ancak bunların büyük bir kısmı fakirdir. Bu noktada gerekli olan paranın bulunamaması üzerine Niğde mutasarrıflığı, lazım olan parayı Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti ise hapishane temizliği ve diğer tedbirler için nezaret bütçesinden böyle bir tahsisat verilemeyeceğini ifade ederek, vakit kaybedilmeksizin mutasarrıflık bütçesinden karşılanmak suretiyle tutukluların temizliğinin yaptırılması ve diğer ilmi ve fenni tedbirler çerçevesinde hastalığın önüne geçilmesi gerektiğini bildirmiştir[98].

Tahsisata ilişkin bir başka ilginç örnek, Karesi mutasarrıflığına bağlı Balya kazasında yaşanmıştır. Balya hapishanesinde tutuklu bulunan mahkûmlardan on iki kişi tifüse tutulduklarından, hastalığın diğer mahkûmlara da bulaşmasını engellemek amacıyla başka bir yere nakledilmişlerdir. Bu hasta mahkûmlara hizmet etmek üzere aylık 240 kuruş ücretle bir gardiyan tayin olunmuştur. 25 Nisan 1916 tarihinde göreve başlayan gardiyanın 13 Eylül 1916 tarihine kadar tahakkuk eden 1400 kuruşluk gardiyan maaşı için tahsisat olmadığından gerekli paranın havalesi Dâhiliye Nezareti'nden istenmişse de olumlu yanıt alınamamıştır. Dâhiliye Nezareti, tayin olunan gardiyanın hizmetinin geçici olduğunu belirterek ücretinin müteferrikadan[99] ödenmesini istemiştir[100].

Tifüsle mücadelede tahsisat talebinde bulunan yerler arasında Adana Valiliği de bulunmaktadır. Valilik Ocak 1916 itibariyle hapishanelerde tifüs vakalarının görülmeye başlandığını belirterek, yeni gelecek tutuklular için başka binalar tedarik mecburiyetinin hâsıl olduğunu bu nedenle yeterli miktarda havalenin yapılmasını Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti, hapishanelerde geçici tedbirlerin alınabilmesi için bir defaya mahsus olmak üzere tahsisat gönderilmesini kabul ve gerekli görmüş ancak hastalığın ortadan kalkması halinde alınan tedbirlerin terk edilmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Yani geçici olarak başka binaların hapishane olarak kiralanmasını onaylamış, ancak hastalık geçtikten sonra kiralanan

[97] *BOA, DH.MB.HPS*, 57/55; 9 Cemaziyelevvel 1333/ 25 Mart 1915.

[98] *BOA, DH.MB.HPS*, 76/18; 29 Safer 1335/ 25 Aralık 1916.

[99] Müteferrika: Ufak tefek masraflar için ayrılan para. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 897.

[100] *BOA, DH.MB.HPS*, 75/26; 14 Ramazan 1334/ 15 Temmuz 1916. Dahiliye Nezareti benzer bir şekilde Urfa merkez hapishanesindeki tifüs mücadelesi için de gerekli olan masrafın müteferrika tertibinden karşılanmasını istemiştir. *BOA, DH.MB.HPS*, 65/32; 4 Mayıs 1334/ 4 Mayıs 1918.

bu binalardan çıkılması gerektiğini belirtmeyi ihmal etmemiştir[101]. Tifüse karşı verilen mücadelede kısa sürede sonuç alınmış Mart 1916 itibariyle Adana merkez hapishanesinde tifüs tehlikesi bertaraf edilmiştir[102].

Tifüse karşı alınan en etkili tedbirlerden biri mahkûmların tecrit edilmesidir. Bu noktada ayrı bir yer kiralanması yönteminin devreye sokulduğu görülmektedir. 1916 yılı sonunda Bursa hapishanesinde mahkûmlar arasında tifüsün yayılması üzerine gereken fenni tedbirler alınarak yeni gelenler için ayrı bir yer kiralanmasının uygun olacağına karar verilmiştir[103]. Bunun örneğini diğer hapishanelerde de görmek mümkündür. Kula hapishanesinde mahkûmlar arasında tifüsün hızla yayılması nedeniyle tifüslü mahkûmların ayrılması sağlanarak bunlara kalacakları ayrı bir yer kiralanmıştır. Bunun için 330 bin kuruşluk tahsisat ayrılmıştır[104].

Hüdavendigar vilayetindeki hapishanelerde ise tifüs daha 1915 yılı sonlarından itibaren görülmeye başlanmıştır. Hastalığın ortaya çıkışıyla birlikte hapishanede sağlık ve koruma tedbirleri artırılmıştır. Hatta o dönemde hapishane yönetimi, tutukluların başka yere nakledilerek tevkifhane binasında ciddi bir temizliğin yapılmasını vilayet makamından talep etmişse de tutukluların muhafazasının zor olacağı gerekçesiyle talepleri reddedilmiştir. Alınan fenni tedbirler sayesinde hastalık güçlükle durdurulabilmiştir. Ancak 1917 yılı başında hastalığın tekrardan hem de çok şiddetli olarak nüksetmesi üzerine tutuklular başka mahallere nakledilmiş, hapishane, hastalığın tekrar etmesine mahal bırakılmayacak şekilde titizlikle temizlenmiş ve bir müddet boş bırakıldıktan sonra tutuklular hapishaneye tekrardan nakledilmişlerdir. Temizliğin yanı sıra mahkûmlara günde iki saat teneffüs zamanı ayrılmış, gıdaları için günlük 500 gram ekmek verilmiştir. Haftada bir tıraş ile ara sırada banyo yaptırılmıştır. Hastalığa yakalananlar derhal diğerlerinden ayrılarak hastaneye gönderilmiş, iyileştikten sonra hapishaneye sevkleri gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu uygulamalar neticesinde başarılı olunmuştur. Hapishane yönetimi hastalığa karşı her türlü önlemi almakla birlikte hapishanelerin hastalıktan tamamen muhafazasının ancak geniş, ferah binaların yapımı ile mümkün olabileceğini belirtmiştir. Hapishanelere hastalık, genellikle dışardan gelen tutuklu yakınları aracılığı ile bulaşmıştır. Zira hapishanede tecrithane bulunmadığından dışardan gelenlerle,

[101] *BOA, DH.MB.HPS,* 74/58; 17 Rebiyülâhir 1334/ 22 Şubat 1916.

[102] *BOA, DH.MB.HPS,* 74/64; 13 Cemaziyelevvel 1334/ 18 Mart 1916. 1918 yılı Şubat ayında Adana'da Orman İdaresi'nin altındaki Jandarma Dairesi Tevkifhanesinde ortaya çıkan tifüs Orman İdaresi'ne bulaşmış ve personelden Müfettiş Nuri ve Başkatib Mehmet Ali Efendiler ile Odacı Remzi Efendi tifüse yakalanmışlardır. Tevkifhanenin kapatılmasıyla, orman idare binası olarak kullanılan dairenin de dezenfekte edilmesi için vilayete müracaat edilmiş ise de tevkifhane için uygun bir yer bulunamadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, valilikten tevkifhanenin bir an önce temizlettirilmesini ve dezenfekte edilmesini, orman idaresinin de başka bir mahalle kaldırılmasını istemiştir. *BOA, DH.MB.HPS,* 78/56; 15 Cemaziyelevvel 1336/ 26 Şubat 1918.

[103] *BOA, DH.MB.HPS,* 76/8; 3 Safer 1335/ 29 Kasım 1916.

[104] *BOA, DH.MB.HPS*, 46/9; 22 Safer 1335/ 18 Aralık 1916.

tutuklular arasında tecridi lazım gelenlerin tecrit edilememiş olması hastalığın yayılmasına sebep olmuştur.[105]. Bu durumun tersini de görmek mümkündür. Haziran 1916'da Halep hapishanesindeki mahkûmlar arasında tifüsün görülmesi üzerine mahkûmların halkla görüşmeleri yasaklanmıştır. Hastalığın diğer mahkûmlara bulaşmasına meydan verilmeyerek bir an evvel ortadan kaldırılması hususunda gerekli çalışmalar yapılmış olumlu netice de alınmıştır. Hastalığa ilişkin yeni vaka görülmemesine karşın tedbirli davranılmıştır[106].

Hapishaneler dışında, sevk edildikleri hastanelerde de mahkûmların tifüse yakalandıkları görülmüştür. Beyrut'tan Şam Merkez Hastanesi'ne nakledilen mahkûmlar arasında 4 Mayıs 1916 tarihinden 6 Mayıs 1916 tarihine kadar geçen iki günlük süre zarfında 29 kişi hastalığa yakalanmıştır. Beyrut Hastanesi'nde de 125 mevcuttan 90'ı bu hastalığa yakalanıp 20'si vefat etmiştir. Adı geçen hastanelerde verilen emre rağmen hastaların tecrit edilmeden mahkûmların hastaneye kabul edilmiş olduğu anlaşılmış yani verilen talimat ve yapılan tavsiyelere uygun hareket edilmediği gerçeği ortaya çıkarılmıştır. Gönderilen talimatlara mülki memurlar tarafından gereken önemin verilmediğinin anlaşılması üzerine hastalığın yayılmasının daha elim neticeler doğuracağı dikkate alınarak bütün valilikler ile mutasarrıflıklar bu konuda uyarılmıştır[107].

1918 yılına gelindiğinde bile tifüs vakalarını görmek mümkündür. İstanbul tevkifhanesinde sağlık kurallarına uyulmadığından tifüs hastalığının ortaya çıktığı görülmüş, bu nedenle Dâhiliye Nezareti adı geçen hastalığın ortadan kaldırılması için gerekli fenni ve sağlık tedbirlerinin alınmasını istemiştir[108]. 1919 yılında da Üsküdar tevkifhanesinde tifüs hastalığı ortaya çıkmıştır. Gerek mutasarrıflık tarafından gerek jandarma kumandanlığınca yardımda bulunularak hastalığın bir an evvel yok edilmesine gayret gösterilmesi, hızlı bir şekilde gerekli tebligatın ilgili yerlere yapılması İstanbul Valiliği'nden istenmiştir[109]. 1919 yılında tifüs vakalarının görüldüğü bir diğer hapishane Ankara hapishanesidir. Şubat ayında Ankara hapishanesinde üç kişinin tifüsten hastalandığının doktor tarafından haber verilmesi üzerine hemen koruyucu ve hastalığı yok edici tedbirlere teşebbüs edilmiştir. Hapishanedeki hasta sayısının dokuza çıkması ve şehirde tek tük tifüs vakalarının görüldüğünün anlaşılmasıyla süratle gerekli tedbirler alınmaya başlanmıştır[110].

Özetle savaş yıllarında hapishaneleri pençesine alan tifüsün savaşın sona ermesinden sonra görülme yoğunluğu azalmakla birlikte tamamen ortadan kaldırılamadığı dikkati çekmektedir.

[105] *BOA, DH. MB.HPS*, 76/44; 7 Cemaziyelevvel 1335/ 1 Mart 1917.
[106] *BOA, DH.MB.HPS*, 75/17; 17 Şaban 1334/ 19 Haziran 1916.
[107] *BOA, DH.MB.HPS*, 106/20; 7 Şevval 1334/ 7 Ağustos 1916.
[108] *BOA, DH.MB.HPS*, 78/64; 6 Cemaziyelâhir 1336/ 19 Mart 1918.
[109] *BOA, DH.MB.HPS*, 80/43; 23 Cemaziyelâhir 1337/ 26 Mart 1919.
[110] *BOA, DH.MB.HPS*, 80/28; 24 Cemaziyelevvel 1337/ 25 Şubat 1919.

IV. Mekteplerde Tifüs

Kalabalık yerlerde daha fazla yayılma alanı bulan tifüsün mekteplerde görülmeye başlanması üzerine Maarif-i Umumiye Nezareti gereken tedbirleri almak için harekete geçmiştir. Ancak bu mücadele halkın cehaletinden dolayı hiç de kolay olamamıştır. Çünkü bit hakkında bilgisi olmayan halkın büyük bir kısmı bunun zararlı bir hayvan olmadığı inancındadır. Hatta bitlerin yumurtadan değil kendiliğinden oluştuğunu öne sürenler bile vardır. İşte tüm bunlar göz önünde bulundurularak mekteplerde, bitin tehlikesi ve tifüsün yayılmasındaki rolü anlatılmak suretiyle işe başlanmıştır[111].

Yatılı ve gündüzlü mekteplerde hastalığın okullardaki öğrencilere bulaşıp yayılmasına mani olmak için aşağıdaki kararlar alınmıştır: Öncelikle mektep binasının her yeri toz ve topraktan arındırılıp gayet temiz bir halde bulundurulacaktır. Bu hususta mekteplere gönderilen sağlık talimatı gereğince dershanelerin döşemeleri her gün derslerin bitmesini müteakip ıslanmış talaşla, sıralar ve diğer mefruşat ise yaş bezle temizlenecektir. Abdesthanelere günde birkaç defa bol su dökülerek kokmasına meydan verilmeyecektir. Yatılı mekteplerin yatakhane ve tuvalet mahalleri dahi aynı şekilde temizlenecektir. Yatak, çarşaf ve yastıklar ile yorgan yüzleri her sabah kontrol edilerek kirli bulunanlar derhal değiştirilecek ve şayet bite rastlanırsa şiltelerin yüzü sökülerek birkaç saat sabunlu su ile kaynatılacaktır.

İkinci olarak, yatılı mekteplerde gece eğitimi gören öğrencinin baş ve bedeni ile çamaşır ve elbiselerinin gayet temiz bulundurulmasına ve erkek öğrencinin saçlarının kısa kesilmesine, kızların saçlarının ise her öğrencinin kendi tarağının evvela seyrek dişli ve sonra sık dişli olan kısmıyla her gün sabah, akşam dikkatle taranılmasına özen gösterilecektir. Bundan başka öğrenciler sınıfa girmeden önce öğretmenler tarafından sıkı bir muayeneye tâbi tutulacaklar ve temiz bulunmayanlar sınıfa kabul edilmeyeceklerdir. Gerek yatılı ve gerek gündüzlü öğrenci, mektebe geldiği zaman sınıfa girmeden önce elbisesi kontrolden geçirilecek, saçı kesilmemiş olan erkek çocuğu, üzerinde bit bulunan erkek ve kız öğrenci derhal evine gönderilecek ve temizleninceye kadar kaç gün geçerse geçsin mektebe hiçbir şekilde kabul edilmeyecektir.

Üçüncü olarak, yatılı mekteplerde gerek öğrenciler ve gerek öğrencinin aile fertleri arasında tifüsten hastalandığı tespit edilen bir vaka görülür ise hasta çocuk tecrit olunarak diğer öğrenciler ile temas ettirilmeyecektir. Çocuğun ailesine, Şehremaneti'ne durum haber verilecek ve hasta anne-babasına teslim edilecek veya hastaneye gönderilecektir. Bunlar da olmadığı takdirde mektep hastanesinin ayrı bir odasında tedavi altına alınacaktır. Bulunduğu koğuşta beraber yatan çocuklar dahi ayrıca kontrolden geçirilerek müşahede altına alınacak, çamaşır ve elbiseleri derhâl değiştirilerek bunlar temizlik makinesine gönderilecek ve çocuklar hamam-

[111] "Maarif-i Umumiye'nin Bitlere Karşı Vazifesi", *Tedrisat Mecmuası*, C.7, S. 38, 7 Mayıs 1333, s. 8.

da sabunla yıkanarak, saçları taranacaktır. Diğer koğuşlardaki öğrenciler de aynı şekilde temizlenecektir. Gündüzlü öğrencilerden hasta olan çocuk derhâl evine gönderileceği gibi aile fertleri arasında mektepte okuyan başka kardeşi var ise o da aynı uygulamaya tabi tutulacaktır. Bunun dışında diğer öğrencilerin temizlenmesi, çamaşır değiştirmesi, elbiselerinin ütülenmesi ve yanı sıra mektebin genel temizliğinin yapılması için mektep iki gün tatil edilecektir. Genellikle hastalanıp evine gönderilen çocuklar ile o hanede bulunup mektebe devam eden çocuklar dört gün mektebe kabul edilmeyecektir[112].

Maarif Nezareti ayrıca tifüsün yoğun olarak görüldüğü yerlerdeki okullara, alınması gereken tedbirler hakkında tebliğ göndermiştir. Bu okullardan biri Asir Sancağı Mekteb-i İdâdisi'dir. 17 Nisan 1917 tarihli söz konusu tebliğde, Asir sancağında gittikçe şiddetini artıran tifüs hastalığında bitlerin mühim rol oynadığı, bundan dolayı bu zararlı, pis haşerata karşı, milletin bütün fertlerinin mücadeleye girişmesinin bir zorunluluk halini aldığı belirtilmiş, mücadele fikrinin ilk önce okullarda ve gençlerde yerleştirilerek bu sayede bütün halka yayılmasının amaç edinildiği dile getirilmiştir.

Mekteplerde bulunan öğretmenler ve mubassırlar(öğrenci gözeticileri) aracılığıyla bu yolda gerekli telkinlerin, yayınların yapılmasının, öğrencilerde bit yoklamasının düzenli hale getirilmesinin, bitli ve pis görülenlerin temizleninceye kadar evlerine gönderilmesi usullerinin düzenli olarak uygulanıp takip edilmesinin önemine işaret edilmiştir[113]. Suriye Vilayeti Maarif Müdürlüğü söz konusu tebliğden önce de talebelerde her gün bit yoklaması yapıldığını, bitli olanların temizleninceye kadar evlerine gönderildiğini belirttikten sonra söz konusu tebliğin bütün mekteplere iletildiğini Maarif Nezareti'ne bildirmiştir[114]. Bunların dışında İstanbul'da 1917 yılı Mayıs ayında hastalık hakkında bilgilendirici 500 adet ilan bastırılıp bütün mekteplere dağıtılmıştır[115].

V. Kafkas Cephesi'nde Tifüs

Tifüs 3. Ordu'nun savaş ortamında baş etmek zorunda kaldığı en büyük belalardan birini oluşturmuştur. Özellikle savaşın ilk yıllarında artan tehlike doğrultusunda salgının durdurulması için çok çaba sarf edilmiştir. Savaş başlamadan evvel 1914 yılı bahar aylarında doğu vilayetlerinde görülmeye başlanılan tifüs, kısa zaman içinde memleketin her tarafını sarmıştır. Seferberliğin ilanıyla birlikte en büyük yığınağın Erzurum'da yapılıyor olması, beraberinde birçok askerin Erzurum'a yaya

[112] *BOA, MEMKT,* 1225/93; 9 Recep 1335/ 1 Mayıs 1917. "Maarif-i Umumiye'nin Bitlere Karşı Vazifesi"…, s. 11.

[113] *BOA, MEMKT,* 1225/30; 25 Cemaziyelâhir 1335/ 18 Nisan 1917.

[114] *BOA, MEMKT,* 1225/27; 25 Cemaziyelâhir 1335/ 18 Nisan 1917.

[115] *BOA, MEMKT,* 1225/110; 11 Recep 1335/ 3 Mayıs 1917.

olarak gelmesini de gerektirmiştir[116]. 3. Ordu'nun bulunduğu Kafkas Cephesi'nin ordu karargâhı Erzurum'dur[117]. Boğazlar bölgesinden sonra en kalabalık kuvvet 3. Ordu'nun bünyesinde toplanmıştır[118]. Harpten önce IX. X. ve XI. kolordulardan kurulan 3. Ordu'nun birlikleri Elazığ-Muş-Van-Erzurum-Samsun arasında tahminen 1250-1500 kilometrelik bir mesafe içerisinde dağılmıştır. Askerin Erzurum'da toplanması, yolu olmayan bir bölgede hiç kolay değildir. Şevket Süreyya Aydemir, bu durumun güçlüğünü şöyle anlatmıştır: *"Bölge baştanbaşa dağlık, yaylalıktı. Muş'tan, Van'dan, Erzincan'dan, Sivas'tan, Amasya'dan, Samsun'dan Erzurum cephesine asker çekmek, bütün bu birlikleri kar, tipi, yağmur, çamur altında yaya yürüyüş temposuna tabi kılmak demektir"*[119].

Askerler Erzurum'a gelirken güzergâh üzerindeki köylerde kalmış ve halk ile temasta bulunmuştur. Zaten halkın arasında görülmekte olan bit, temizlenme olanağından yoksun askerin arasında temasın da etkisiyle hızla yayılmıştır. Kıtalarına ulaşan askerlerin bitten temizlenme imkânlarının olmadığı ve dezenfeksiyon vasıtalarının yok denecek kadar az olduğu bilinmektedir. Savaşın başında 3. Ordu'da sadece Erzurum'da ve Trabzon'da birer sabit etüv[120], Trabzon'da iki seyyar etüv makinesi bulunmaktadır. Kıtalar için dezenfeksiyon tertibatının olmamasının da etkisiyle kısa bir süre içerisinde tifüs, salgın haline gelmiştir[121]. Hatta bu dönemde cepheye giden askerlerin hastalığa muhakkak tutulacağı düşünüldüğünden onlar için *"kurbanlık koyun gibi"* tabiri kullanıldığı bilinmektedir[122]. Erzurum bölgesinde ısı teminine yarayacak malzeme sağlanamadığından ve iklimin soğuk gidişatından dolayı tifüsle mücadele hayli zor şartlarda yürütülmüştür[123].

Osmanlı Devleti 4 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmiştir. 2 Kasım 1914 tarihi itibariyle Rusların sınırı geçmesiyle Kafkas Cephesi'nde çatışmalar başlamıştır. Erzurum hastanelerine çok sayıda yaralı asker gelmiştir. Erzurum Amerikan Mektebi Hastanesi Doktoru Nazım Şakir Bey durumun ciddiyetini şöyle anlatmıştır: *"Harbin başlamasından bir hafta sonra hastanenin 300 yatağı doldu. Berbat bir bakım ve tedavi örneği*

[116] Sağlam, *a.g.e.*, s. 77-78.

[117] Karatepe, *a.g.e.*, s. 22.

[118] Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara 1941, s. 141.

[119] Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C.3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972, s. 104-105.

[120] Bitler için en uygun hararet derecesi 30 derecedir. 37 dereceden fazlası bitler için zararlıdır. Bu nedenle bitlerle mücadelede etüvler kullanılmıştır. Selami Işındağ, *Tifüs Ekzentematikus ve Böbrek İhtilafı*, Afyon 1945, s. 95. Bitler etüvde; 45 derece hararette 3, 50 derecede 1,5, 55-60 derecede yarım saatte, kaynar sodalı suda ve su buharında ise hemen ölürler. Neşet Ömer, *Bitler: Bitlerin Ahval-ı Hayatiyye ve Vesait-i* İtlafiyyesi *Lekeli Tifo ve Humma-yı Racianın Bitler İle Sirayeti*, Kudüs 1332, s. 14.

[121] Sağlam, *a.g.e.*, s. 78-79.

[122] "İctimaî Hıfzıssıhha/Lekeli Humma", *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*, C. 5. Sene, S.54, 15 Şubat 1926, s. 311.

[123] Orhan Zihni Sanus, *Son Lekeli Humma Olguları ve Önemi*, Kader Basımevi, 1944, s. 9.

verdik. Otoklav olmadığı için derhal ve bolca bitlendik. Şehirde harpten evvel de mevcut olan lekeli humma birden bire alevlendi, bütün evlere ve hastanelere yayıldı. Tifüs bir afet halini aldı. Hastalara yetişemiyorduk. O esnada mektepten yeni çıkan 1914'lü genç doktorlar Erzurum'a geldi. Bunlar genç ve tecrübesiz olduklarından bizden evvel tifüse yakalandılar. Hastalık gayet vahim seyrediyor ve %70 öldürüyordu. İyi bakılanlar ve bünyesi pek kuvvetli olanlar kurtulabiliyordu."[124]

Kafkas Cephesi'nde çeşitli vazifelerde görev alan Aziz Samih ise anılarında o günleri şöyle anlatıyor: *"28 Teşrinisanide Köprüköyü'nden Hasankale'ye geliyorum. Her yer ayna gibi parlıyor. Gelip geçilen yerlerdeki buzlar ezilmiş, toz olmuş. Yazın kalkan tozlar gibi rüzgârlarla havaya savruluyor. Yolun üstü arabalar, hastalar, deve ve mekkârelerle dolu. Yolun iki tarafı da bunların ölüleri ile dolu. Hasankale'de hastaların adedi 4000, bütün bunlara bakacakta bir doktor (Rıfkı Ali Bey). Hastahaneler kâfi değil, açıkta kalanlar bile var. Hastahanenin önünden sedye içinde ölmüş bir jandarma neferi duruyordu. Doktor diyor ki: Bütün bu hastalara bakıp teşhis ve tedavi değil, hepsine bir bardak su vermeye bile yetişilemiyor. Kağnılarla bu mevsimde hasta ve bilhassa yaralı naklini görmek insanın yüreğini parçalıyor. Sağları bile donduran deve boynundan bunların geçip Erzurum'a gitmeleri bir mucize sayılıyor."*[125]

Kafkas Cephesi'nde yaşanan felakete 3.Ordu Kurmay Başkanı olan Yarbay Guze de anılarında değinmiştir: *"Hastanelerin adedi ve büyüklüğü hiç kâfi değildi, mevcut hastaneler de çok kirli idi. Çamaşır ve yatak noksandı. Doktorların miktarı da ihtiyaçla mütenasip değildi. Islahına çalışılan vaziyet bu kadar felaket aver idi. Islah için atılan terakki adımları filhakika çok yavaş atılıyordu. Memlekette ne varsa peyderpey toplattırıldı ve hastanelerin adedi tedricen artırıldı. Sarf edilen mesai ve ihtimam ile efradın maneviyatı da yavaş yavaş yükseliyor, iaşe kemali itina ile tanzim ediliyor ve hastalar için makul ve muvafık tedbirler alınıyordu. Hastaların geriye nakillerinde çok büyük müşkülat vardı; bu iş için demiryolu yahut otomobil yok idi. Hastaların sıhhatlerine uygun olmayan at arabası, kağnı, mekkâre gibi vasıtalarla hastaların nakledilmesi zaruri idi. Bu vesaiti nakliyenin miktarı da kâfi gelmiyordu; yaya yürümeleri caiz olmayan bazı hastalar yaya gidiyorlardı. Her gün cephede hasta miktarı artmakta idi. Geriye nakliyattan sarfı nazar etmekte mümkün olmuyordu. Müşkülat çoğalmış idi."*[126]

Sert iklimin hüküm sürdüğü, köylerin seyrek olduğu, geniş harekât alanına sahip olan Kafkas Cephesi, yol olanaklarından mahrumdur[127]. Diğer cephelerde yaralıların taşınabileceği sahra hastaneleri bulunmakta iken bu cephede yoktur. Sağlık, beslenme, hijyen ve hastane teşkilatı açısından bakıldığında cephenin durumu içler acısıdır[128]. Ancak asıl dram Sarıkamış Muharebesi'nden sonra yaşanmıştır. 22

[124] Mustafa Karatepe, "1. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'nde Tifüs", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 176, Ağustos 2001, s. 23.

[125] Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara 1934, s. 2.

[126] Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Çeviren: Kaymakam Hakkı, *Askeri Mecmua*, Yıl.5, S.20, 1 Kanunisani 1931, s. 61.

[127] Özbay, *a.g.e.*, s. 125.

[128] Helmut Becker, *I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1983, s. 24.

Aralık 1914'te Enver Paşa'nın emriyle başlatılan taarruz harekâtı başarısızlıkla sona ermiştir[129]. Sert kış koşulları altında harekete geçen askerlerin büyük bir kısmı bilindiği üzere açlığa ve soğuğa yenik düşmüşlerdir. Geri kalanlarını da ordu içinde salgın halinde seyreden tifüs kırıp geçirmiştir[130]. Bu sefer sonrasında Pasinler, Tortum Vadisi ve Erzurum ova köylerine sığınan erlerin pek çoğu ölmüş, diğerleri ise bakımsız kalmıştır.[131].

Sağlık teşkilatı açısından yetersiz koşullar içinde bulunulması tifüsle mücadeleyi hiç şüphesiz çok zorlaştırmıştır. Tifüs salgını sadece Kafkas Cephesi'yle sınırlı kalmamış başka yerlere yayılmıştır. Tecrübeli bir hijyenci olan Bentmann durumu şöyle özetlemiştir*: "Tifüs salgını güçlü, bütün ülkeyi kasıp kavuran ve ilk olarak 1915 Ocağında Kafkasya'daki 3. Ordu'nun yıkıntıları arasında doğan bir çöl yangınıydı".* Gerçekten de bu yangın İstanbul başta olmak üzere birçok vilayete sıçramıştır[132]. Hilal-i Ahmer Mecmuası'nda hastalığın yayılışına ilişkin şu bilgilere yer verilmiştir: *"Bu müthiş salgın ordudan terhis edilen ve tebdil-i hava alan efrat ile az zamanda cephe gerisine ve memleket dâhiline doğru intişar etti. Evvela menzil güzergâhlarında badehu en ücra kasaba ve köylere kadar sirayet ederek gezmedik köy, girmedik ev bırakmadı. Yüz binlerce kurban vererek harpten dehşetli bir afet hükmüne geçti."*[133]

Hastalık kısa zaman zarfında halk arasında tam bir salgına dönüşmüştür. Ulukışla'ya kadar menzil ana hattı, Erzurum- Kiğı- Palu- Maden- Diyarbakır ile Erzurum- Erzincan- Harput- Diyarbakır yolları civarındaki köylere hastalık yayılmıştır. Sahra Sıhhiye Genel Müfettişi Vekili Mayer durumun ciddiyeti *"3. Orduda sıhhi vaziyet son derece fenadır. Ne olduğunu, nerelerde hangi hastaneler bulunduğunu ve ne kadar hasta olduğunu bilmiyorum. Yalnız Erzurum son derece fenadır, adeta bir yangın içindedir. Siz etrafı koruyunuz, hastalığı yaymamaya bakınız, yoksa Erzurum'da yapacak büyük bir iş yoktur"* diyerek anlatmıştır[134]. Erzurum'dan iade olunan ve Diyarbakır'da toplanan askerlerde ihmâl olunamayacak derecede tifüsün hüküm sürdüğü anlaşılmıştır. Koruyucu tedbirlerin alınıp uygulanabilmesi için elde para ve doktorun bulunmaması nedeniyle Diyarbakır Valiliği, hastalığın ortadan kaldırılabilmesi için Dâhiliye Nezareti'nden acilen para talebinde bulunmuştur[135].

Dr. Kemal Özbay çalışmasında yaşanan acı ve çaresizliğe ilişkin şu bilgilere yer vermiştir: *"Bütün köy odaları ve samanlıklar hasta ve ölülerle dolmuştu. Ateş ve sefalet içinde kıvranan er, ölecek bir yer aramıştı. Cesetler çok kere odunlar gibi istif edilmiş; canlılar imkân buldukça karavanalarını, üst üste yığılmış cenazelerin sırtında yemişti. Erler, bu hal karşısında ölüm ile*

[129] Özbay, *a.g.e.*, s. 130.
[130] Becker, *a.g.e.*, s. 24-25.
[131] Özbay, *a.g.e.*, s. 132.
[132] Becker, *a.g.e.*, s. 24-25.
[133] "İctimaî Hıfzıssıhha/Lekeli Humma"…, s. 311.
[134] Sağlam, *a.g.e.*, s. 79-80.
[135] *BOA,DH.ŞFR,* 461/96; 4 Şubat 1330/ 17 Şubat 1915.

yaşamanın farkı olmadığını da acı ile seyretmişlerdir. Mezar kazma imkânsızlığı yüzünden İd *de açılan hastanenin her yanı bir morg halini almıştı. Bit her tarafı sarmıştı. Erler bunları kırmakla bitirememiş, yaptığı hastalıktan değil, bizzat bitlerin saldırısından ölenler olmuştu. Cenazeler soğuyunca bitler hemen uzaklaşıyor, diğer bir canlının üzerine saldırıyordu. Bu yüzden tifüs artış hızını sürdürmekten geri kalmıyordu."*[136]

Erzurum'daki vaziyet öyle vahimdir ki 1914 yılı sonları ile 1915 yılı başlarında askerden ve halktan beş ay zarfında Erzurum kalesi içindeki mezarlıklara gömülen cenaze miktarı 10.000'i aşmıştır. Bunların dışında handa, sokakta telef olan binlerce hayvan dahi etrafa atılmış, askerlerin, mezarlıkları gelişi güzel yapmış olmasından, ölülerin derine gömülmemesinden dolayı ilkbahar gelince memlekette kolera ve buna benzer tehlikeli, bulaşıcı hastalıkların görülme riski ortaya çıkmıştır. Belediyenin hiç parasının kalmaması nedeniyle içinde bulunulan bu zor koşullar altında hazineden gereken yardımın yapılması istenmiştir. İlk etapta gerekli sağlık tedbirlerini alabilmek, cenazeleri uygun şekilde tekrar gömmek, hayvan iaşelerini yakarak suyollarını temizlemek ve buna benzer pek çok işe girişebilmek üzere 5000 liralık bir tahsisatın vakit kaybedilmeksizin gönderilmesinin zaruriyetine değinilmiştir.[137]. 3. Ordu Kumandanı olan Hafız Hakkı Paşa da 15 Şubat 1915'te tifüsten hayatını kaybetmiştir[138]. Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey, 21 Şubat 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya çektiği telgrafta tifüsten vefat eden Hafız Paşa'nın kendilerinde unutulmaz bir keder bıraktığını söylemiştir. Hafız Hakkı Paşa için Erzurum'da bir âbide yapmak teşebbüsünde olduğunu, Ruslardan alınan toplarla mübarek türbelerinin parmaklıklarını yapabileceklerini, 5 metre yüksekliğinde bir sütun yapmak ve taşa da paşanın hayat hikâyesini yazmayı düşündüklerini, tahminen bu abide işi için 1000 lira kadar bir paraya ihtiyaç olduğunu, bu konuda yardımcı olunmasını talep etmiştir. Telgrafta tifüs belasına da değinen Tahsin Bey, en büyük dertlerinin hastalık olduğunu, doktorları, en kıymetli arkadaşlarını götüren bu zalim tifüsün koleradan daha beter bir hastalık olduğuna değinmiştir[139].

Erzurum Valiliği tarafından tifüs ve humma-yı racianın ordu ve halk arasında mühim tahribatta bulunduğu, askerden 20.000 kişinin hasta olduğu, bazı köylerde ölümlerin korkunç bir şekil aldığı, nakliye ve ulaşım imkân ve vasıtalarının yokluğu ile birlikte kışın şiddeti ve doktor azlığının durumu daha da vahim hale getirdiği açıklanmıştır. Yine 20 doktorun hastalıktan vefat ettiği, 30'unun da hasta bulundu-

[136] Özbay, *a.g.e.*, s. 132-133.

[137] *BOA, DH.İ.UM.EK*, 6/42; 26 Rebiyülevvel 1333/ 11 Şubat 1915.

[138] Murat Bardakçı, *Hafiz Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, Türkiye* İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 11. Hafiz Hakkı Paşa 23 Ocak 1915'te günlüğüne "Hava güzel ben hastayım. Derece-i hararetim 37,5. Her tarafım ağrıyor." diyerek not düşmüştür. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 111.

[139] *BOA, DH.ŞFR*, 462/43; 8 Şubat 1330/ 21 Şubat 1915. Bitlis Valiliği tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta Hafiz Hakkı Paşa'nın ölümünden duyulan büyük üzüntü dile getirilmiştir. *BOA, DH.ŞFR*, 461/64; 2 Şubat 1330/ 15 Şubat 1915.

ğu, Dr. Süleyman Numan Bey'in ise gelir gelmez hastalanması üzerine tedavisi ve istirahati için İstanbul'a dönmek mecburiyetinde kaldığı bu nedenle bu zattan yararlanma imkânının olmadığı, hali hazırda Dr. İbrahim Tali Beyle birlikte hastalığın yok edilmesi için çalışmaların yürütüldüğü ifade edilmiştir. Hastalığın yayılma ve genişleme sebepleri ise şöyle açıklanmıştır:

1. Askerlerin pislikten sakınmaması ve hastalıktan korunma kaidelerinden haberdar olmaması.

2- Savaş meydanının çok soğuk ve bir metre karla kaplı olması.

3- Hastalığın birden bire yayılma ve genişleme eğilimi göstermesiyle, Erzurum ve civarında özel evlerde tedavilerine mecburiyet görülmesi üzerine halka bulaşması.

4- Son muharebede yaralanan çok sayıda zabit ve askerin yatırıldıkları hastanede tedavilerine itina edilerek gereği gibi bakılamaması.

5- Yaralı ve hastalıklı olanların en yakın merkezlerden sayılan Erzincan'a, Trabzon'a, Mamuretül-azize sevkine soğukların ve yolların müsaade etmemesi, gereken sayıda at arabasının bulunamaması.

6- Erzurum'daki izdihamı elden geldiği kadar hafifletmek için askerlere hava değişimi verilmesi, ancak bunların yaya olarak uzun mesafeyi gidememeleri nedeniyle köylerde kalarak vefat etmeleri ve hastalığı uzaklara kadar bulaştırmaları.

7- Seferberlikten itibaren harbin ilanına kadar maalesef hastalık ve hastane namına hiçbir teşebbüste bulunulmaması, harbin başlamasıyla beraber hastalığa karşı tedbirsiz yakalanılması.

8- Doktorların, bilhassa hastabakıcıların az olması, Erzurum şehrinin pis ve kalabalık olması.

Hastalığın yayılma sebepleri bu şekilde açıkladıktan sonra Dâhiliye Nezareti'nden, Erzurum'a, İstanbul'dan ve civardan mülkî-askerî, resmî veya özel 40-50 doktor[140] ile 200 hastabakıcı ve bunun yanı sıra hasta ve yaralıların süratle ve kolay bir şekilde hastanelere ulaştırılabilmesi adına da 100 at arabası gönderilmesi talebinde bulunulmuştur. Bunların dışında tifüsün nasıl bir hastalık olduğu ve nasıl yayıldığının bir türlü tam olarak anlaşılamadığı belirtilerek, memleket için mühim bir tehlike teşkil eden tifüsün ortaya çıkışı ve yayılışı hakkında gerekli incelemeleri yapmak, ilmi tecrübelerde bulunmak üzere Avusturya ve Almanya profesörlerinden

[140] 19 Şubat 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafla, doktor azlığının tifüsün yayılmasında ve önlenememesinde mühim bir sebep teşkil ettiği belirtilerek 8-10 gün zarfında Erzurum'a yetişebilecek mevkilerden 20-30 kadar seyyar doktor ile iktidar ve maharetleri herkesçe bilinen tıp mektebi muallim yardımcılarından birkaç kişinin vakit kaybetmeksizin gönderilmesinin aciliyetine değinilmiştir. *BOA, DH.ŞFR,* 462/9; 6 Şubat 1330/ 19 Şubat 1915.

oluşan bir tıp heyetinin Erzurum veya Erzincan'a gönderilmesinin gereğine işaret edilmiştir. Böyle bir tıp heyetinin gelmesinin ordu ve halkın lehine büyük yarar sağlayacağı önemle belirtilmiştir[141]. 1915 yılının Mart ayına gelindiğinde Hasankale'de, ceza reisi, savcı muavini, sorgu hâkimi ile iyileşme safhasına giren kaymakam ve mal müdürü dışındaki tüm memurlar ve kâtipler tifüsten vefat etmiştir. Harbin başlangıcından beri Hasankale hastanelerinde hasta hademeliği de dâhil olmak üzere birçok hizmette özveriyle görev yapan memurların, tifüs nedeniyle hayatını kaybetmesi üzerine Erzurum Valiliği, hayatını kaybedenlerin yakınlarının mağdur olmaması için harekete geçmiştir. Valilik, ailelere 500'er kuruştan 1000 kuruşa kadar bir ikramiye verilmesinin uygun olacağını, bunun için de 15.000 kuruşluk bir paranın vilayete havale yapılmasını talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti vefat edenlerin ailelerine örtülü ödenekten istenilen meblağın verilmesinin uygun olacağını Erzurum Valiliği'ne bildirmiştir[142].

VII. Alınan Tedbirler

Orduda tifüse karşı mücadele başlatılmış ve birliklere <bit kırma> emri verilmiştir. İmkânsızlıklar içinde bitler avuçlarla toplanmıştır[143]. Yanlış teşhis de başlangıçta mücadeleyi olumsuz etkilemiştir[144]. 14 Mart 1915'te 3.Ordu Sıhhiye Reisliği'ne getirilen Tevfik Salim Bey, Erzurum'a gelirken yollarda gördüğü çok sayıda tifüslü hastaya grip teşhisi konulduğunu görmesi üzerine göreve başladığında grip teşhisi konulmasını yasaklamıştır[145]. 3. Ordu'ya geldiği zaman karşılaştığı manzara ise içler acısıdır. Hastanelerde neredeyse bütün hekimler ve idare memurları tifüse yakalanmışlardır. Tevfik Salim Bey Erzurum Hastanesi'nde yaşadığı dramatik bir karşılaşmayı şöyle anlatır: *"Bir subay koğuşunu gezerken bir karyoladan bitkin bir sesin bana seslendiğini duydum. İstanbul'da cerrahi kliniği asistanlarından Dr. Emin Bey, zavallı tanınmaz bir hale gelmiş ateşler içinde yatıyor. Hatırını sordum, arkasından* şikâyet *etti. Açıp baktığım zaman kocaman bir yatak yarasının açılmış olduğunu bir pansuman bile yapılmadığını gördüm"*[146].

Tevfik Salim Bey görevine başlar başlamaz yoğun bir çalışma temposunun içine girmiştir. Erzurum'da Erzincan'da görülen salgınlara karşı Kızılay Kurulu Başkanı Prof. Dr. Server Kamil Bey ile alınacak tedbirlere ilişkin konferanslar düzenlemiş,[147] hastanelerin durumunun iyileştirilmesi için uğraş vermiştir. Hastaların cephe gerisine taşınmasında var olan imkânsızlıklar çözülememiş olsa da Tevfik Salim

[141] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 6/42; 26 Rebiyülevvel 1333/ 11 Şubat 1915.

[142] *BOA, DH.KMS,* 31/11; 15 Rebiyülâhir 1333/ 2 Mart 1915.

[143] Özbay, *a.g.e.*, s. 150.

[144] Sağlam, *a.g.e.*, s. 82.

[145] Ekrem Kadri Unat, "Birinci Dünya Harbinde Türk Ordusunda Tifüs Savaşı", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi,* C.20, S.2, Nisan 1989, s. 260.

[146] Mustafa Karatepe, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", *Mikrobiyoloji Bülteni,* C.42, S.2, Nisan 2008, s. 305.

[147] Özbay, *a.g.e.*, s. 150.

Bey'in çabaları neticesinde sağlık sektöründe önemli iyileştirmeler yapılmış ve 1915 yılı yazında tifüs salgını önemli ölçüde bastırılmıştır. Ne var ki 1916 savaşları arkasından tifüs tekrar patlak vermiştir. Alman Doktor Liebert hastalığın o günlerdeki boyutunu *"ameliyat olsalar da olmasalar da ölüyorlardı"* diyerek anlatmıştır. Ancak bu dönemde ölümlere tezat gibi görünse de sağlık teşkilatı yönünden hayli ilerleme kaydedilmiştir. Hatta bu gelişmeyi 5. Ordu Komutanı Guse "*artık genellikle tatmin edici"* sözleriyle ifade etmiştir[148].

İmkân dâhilinde sıhhi haberleşme bir düzene sokulmuştur. Kendisi de tifüse yakalanan Sahra Sıhhiye Genel Müfettişi Süleyman Numan, hekimlerin Erzurum'da büyük bir gayret gösterdiklerine tanıklık etmiştir. Hekimlerin büyük bir kısmının hastalanması üzerine İstanbul'a döndüğünde kendilerini İstanbul'daki arkadaşları ile değiştireceğini vadetmişse de bu değişim yapılmamıştır. Cephede hekimlerin yanı sıra birçok subayın da tifüs hastalığı geçirdiği bilinmektedir. Ancak o gün için salgın devam ederken tifüs hastalığı geçirmiş olan hekim ve subayların gönderilip yerlerine yenilerinin getirtilmesi demek, yeni gelen hekim ve subayların tifüse yakalanması ve en azından üçte birinin ölmesi demek olacağından, tifüs hastalığı geçirmiş ve bu hastalığa karşı daimi bir muafiyet kazanmış olan subay ve özellikle sıhhiye subaylarının görev yerlerini değiştirmeme kararı alınmıştır. Bu subaylar bulundukları yerde dinlendikten sonra yine eski vazifelerinin başına geçeceklerdir. Böylece yeniden birçok subayın hastalanması ve ölmesinin önüne geçilmek istenmiştir[149].

Tifüs mücadelesi aynı zamanda bitle mücadele demek olduğundan bitlerin imhası için çok uğraş verilmiştir. Çünkü hastalığı bir kişiden diğerine taşıyan bittir. Bu noktada hastalığın yayılışı açısından en tehlikeli yerler arasında askeri kıtalar, sevkiyat yerleri, hapishaneler gibi insanların toplu olarak bulunduğu yerler gelmektedir.[150]. Dolayısıyla bu gibi yerlerin temizlenmesi hayati önem taşımaktadır. Ancak hiç de kolay olmamıştır. Buna 1917 yılındaki Kayseri sevkiyat yeri örnek gösterilebilir. Buradaki başhekim sevkiyat yerini temizlemek için her şeyi yapmış olmasına rağmen bitle mücadele edilememiştir. Sonra bitlerin askerin altına serilmiş kaba hasırların içine sığındıkları anlaşılmıştır. Buraların da temizlenmesi sonucu Kayseri sevkiyatı tifüsten tamamen kurtarılmıştır. Hastanelerde de aynı durum hüküm sürmektedir. Tamamen bitten temizlenmemiş hastaneler, hastalığın yayılmasına hız kazandırmıştır. Bu nedenle belirtilen bu yerlerde bir dezenfeksiyon teşkilatı oluşturulmasına önem verilmiştir. Sabit ve seyyar etüvlerle bu belanın giderilmesinin mümkün olmadığının anlaşılmasıyla yeni çareler aranmıştır[151].

[148] Becker, *a.g.e.*, s. 25-27.
[149] Sağlam, *a.g.e.*, s. 80.
[150] Sağlam, *a.g.e.*, s. 82.
[151] Sağlam, *a.g.e.*, s. 83.

Öyle ki erler bitle mücadelede ilginç yöntemleriyle dikkat çekmişlerdir. Oltu yakınlarında bir birliğin komutanı olan Yüzbaşı Kemal Öner Bey, askerlerin elbiselerini üst üste yığıp üzerine toprakla örterek yaptıkları tepeciklerin ortasını tüfek harbisiyle birkaç delik açarak beklemeye başladıklarında, havasız kalan bitlerin sürüler halinde delikten çıktıklarına şahit olmuştur[152]. Bitle mücadelede aşağıdaki yöntemlere başvurulmuştur.

Fırınlarda Dezenfeksiyon: İlk zamanlarda, Abdülkadir Lütfi'nin (Noyan, 1866-1977)[153] ekmek fırınlarında dezenfeksiyon usulü uygulanmıştır. 3 Mart 1915'te Kandire amele taburları arasında çıkan tifüs salgınına karşı mücadele için bölgede görevlendirilen Abdülkadir Lütfi (Noyan), Kandire'ye gittiğinde 3000'den fazla askerin perişanlığını ve bunun yanı sıra askerler arasında vefat oranının hayli yüksek oluşunu görmüştür. Kandire çarşısını gezerken ekmek fırınlarını bitle mücadele için kullanmaya karar vermiştir. Anılarında o günü şöyle anlatır: *"Kandire çarşısını gezerken sıra ile ekmek fırınları gördüm. Meslekte ilk memuriyetim olan Servi-Burnu Tahaffuzhanesi kolera mücadelesinde askerin peksimetlerini ve peksimet çuvallarını asker fırınlarında temizlettiği hatırıma geldi. Bu düşünce ile Kandire fırınlarını etüv yerine kullanmak ve askeri çadır hamamlarında hamamlandırarak temizleme fikri gönlümde bir sevinç yaratttı."* Bu fikirden hareketle Kandire'de 3 fırın ve 6 hamam çadırı ile birlikte 10 gün yapılan mücadele sonucunda amele taburlarının temizlenmesi sağlanmıştır. Böylece tifüs vakalarında da azalma kendini göstermiştir. İstanbul'a döndüğünde Sahra Sıhhiye Müfettişliği'ne rapor vermiş ve hatta vasıtası olmayan yerlerde ordunun söz konusu usulden yararlanmasını teklif etmiştir. Fırın olmayan yerlerde meyilli arazide toprak oyularak sahra fırını yapılabileceğini de dile getirmiştir. Abdülkadir Lütfi (Noyan) anılarında, sonraları Çanakkale ve Irak cephelerinde birçok yerde birliklerin sahra fırını yaparak bitle mücadele ettiklerine şahit olduğunu ifade etmiştir[154].

Bu usulde fırın içinde ateş yakılır. Hararet derecesini tayin için içerisine bir beyaz kâğıt konulur, kâğıt kavrulmaz sararırsa istenilen ortam hazırlanmış demektir. İçeriden ateş çekilerek fırının zeminine yaş bir çuval serilir ve onun da üzerine, su püskürtülmüş elbiseler konularak fırının kapısı kapatılır. 10-15 dk. içerisinde bitlerin tamamen telef olması sağlanır. İkinci kez aynı işlem 20-25 dk., üçüncü işlem de ise yarım saat bekletmek üzere tekrar edilir. Ancak bundan sonra dezenfeksiyona devam edilecekse fırın soğuduğu için tekrar yakılması gerekecektir. Fırında dezenfeksiyonun tek sıkıntısı bazen elbiselerin yanmasıdır[155]. 1915 yılı bahar aylarından

[152] Kemal Özbay, "Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı", *Dirim*, Yıl. 54, S. 3-4, Mart-Nisan 1979, s. 118-119. Karatepe, I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele…, s. 32.

[153] Nuran Yıldırım, "I. Dünya Savaşı'nda Tıbbiyeliler ve 14 Mart'ın Tıp Bayramı Oluşu", *Toplumsal Tarih*, S.171, Mart 2008, s. 44. Engin Kurt ve Mustafa Nuri Günçıkan, "Ord. Prof. Dr. Abdülkadir Lütfi Noyan'ın Gözü ile Hastanelerin Yapısı ve İşleyiş Tarzı", *Lokman Hekim Journal, 3(2), 2003, s. 12.*

[154] Noyan, *a.g.e.*, s. 39-40.

[155] Sağlam, *a.g.e.*, s. 85.

itibaren 3. Ordu'da bu usulün kullanılması suretiyle tifüsle mücadelede bir hayli ilerleme sağlanmıştır[156]. *3.* Orduda sahra fırınları, taştan ve çamurdan on takım elbiseyi alabilecek kapasitede yapılmıştır[157].

Tandır Usulü: Bu usul, fırınlarda dezenfeksiyon yönteminin köylerde benzer şekilde tandırda uygulanmasıdır. Burada da tandır iyice kızdırıldıktan sonra içinden ateş çekilip ıslatılmış eşya bir çuvala sarılarak konulur. 15-30 dakika tutulduktan sonra çıkarılır[158].

Buğu Sandıkları: Bu yöntem Sivas Menzil Mıntıka Başhekimi Ahmet Fikri (Tüzer)[159] tarafından geliştirilmiş ve onun teklifi üzerine 3. Ordu'da uygulanmıştır. Buğu sandığı bir kazan ve bir sandıktan ibarettir. Kazan ocağa gömme olarak yerleştirilir. Ocağın üst sathı düz olarak tesviye edilir. Sandık iki metre boyunda bir metre eninde, bir metre yüksekliğinde ve kalın tahtalardan yapılmıştır. Üzerine ayrıca kalınca tahta kirişler vurulmuştur. Sandığın kaidesinin tam ortasında, eldeki kazanın ağzından biraz küçük olmak üzere dairevi bir delik açılmıştır. Sandığın zemininden 40 cm yukarda ızgara konulur. Sandığın ortasına da ayrıca bir ızgara yerleştirilir. Kapak ile sandık arasından buhar kaçmasını önlemek amacıyla keçe kaplanır. Ocağın üst yüzüne elenmiş topraktan yapılmış cıvık bir çamur yayılarak üzerine sandık oturtulur. Kazan ile sandık arasında buharın kaçmasını engellemek için çamur o hizalarda bol dökülmelidir. Kazanın dörtte üçü su ile doldurulur. Ocak yakılır. Alt ızgara yerleştirilir. Elbise ve eşya sık olamamak üzere konulur. İkinci ızgara yerleştirilir. Bunun üzerine yine eşya konularak kapak hafifçe kapatılır. Kazan iyice kaynayıp sandığın kenarlarından çokça buhar çıkmaya başlayınca çengellerle kapak sıkıştırılır. Bu halde yarım saat bekletilen eşya çıkartılır. Çok kullanışlı ve pratik olan bu buluş kısa bir süre içerisinde hem ordu içerisinde hem de sivil halk arasındaki salgını önlemek amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Kıtalarda özellikle seyyar buğu sandıkları kullanılmış böylece askerlerin bitten arındırılmaları sağlanmıştır[160].

Kükürt Usulü: Deri, çarık, post gibi etüv, fırın ya da buğu sandığında bozulabilecek eşyaların temizlenmesinde uygulanan yöntemdir. Söz konusu yöntemde küçük bir odada bulunan büyük bir dolap içine teller gerilerek elbiseler asılır. Her metresine 50 gram olarak hesap edilen kükürt, içinde kor bir ateş bulunan mangal veya saç üzerine konularak üzerine çok az ispirto dökülerek ateşe verilir. Odanın kapı ve pencereleri iyi kapatılır. 12 saat kükürt buharına bırakılan eşya böylece bitten kurtarılmış olur[161].

[156] Sağlam, , *a.g.e.*, s. 274.
[157] Özbay, Türk Asker Hekimliği…, s. 155.
[158] Sağlam, *a.g.e.*, s. 274.
[159] Yıldırım, a.g.m., s. 44.
[160] Sağlam, *a.g.e.*, s. 85-87.
[161] Sağlam, *a.g.e.*, s. 274.

Tifüs Aşısı: Bitleri ortadan kaldırmak için uygulanan bu yöntemlerin yanı sıra tifüslü hasta kanı kullanılarak sınırlı miktarda üretilmiş olan aşılardan da yararlanıldığı belirtilmelidir. Üretilen bu aşı daha çok hekim, hastabakıcı gibi hastalığa yakalanma riski yüksek olan sağlık görevlilerine uygulanmıştır[162]. Tifüse karşı ilk aşı araştırmaları Reşat Rıza ve Mustafa Hilmi Beyler tarafından yapılmıştır. Dr. Reşat Rıza Bey 3. Ordu'daki görevine başlamadan önce kendisi ile görüşen Tevfik Salim Bey'e kendi usulüyle hazırlanacak bir aşının uygulanmasını teklif etmiştir. Dr. Tevfik Salim hazırladığı aşıyı ilk olarak 28 Mart 1915 tarihinde 5'i hekim 9 subaya uygulamıştır. Aşılanan dört kişinin üç, beş ve yedi gün sonra hastalanması başta aşıya tereddütle bakılmasına yol açmışsa da bu kişilerin tifüs hastaları arasında çalışmış olduklarından hastalığın daha önce bulaşmış olduğu kanaatine varılmıştır. Geç hasta olanların hastalığı hafif geçirmesi ise aşının olumlu etkisi olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle Hasankale, Erzurum, Erzincan ve Bayburt'ta çok sayıda kişiye aşı uygulanmıştır. Erzurum'da Dr. Alaattin Bey tarafından 23 Nisan-7 Haziran 1915 tarihleri arasında 263 kişiye uygulanmıştır. Bu kişilerden üçü tifüse yakalanmıştır. Bakteriyolog Dr. Abdulhalim Asım Bey tarafından Bayburt'ta 130 kişi aşılanmıştır. Aşılamadan bir buçuk ay sonra hazırlanan raporda olumsuz bir neticenin gelişmediği belirtilmiştir. Sivas'ta Tabip Yüzbaşı İzak Bey hepsi hastabakıcı 156 kişiye aşı yapmıştır. Bunlardan beşi hastalığa yakalanmışsa da biri vefat etmiştir. Erzurum'da da Dr. Tevfik İsmail Bey tarafından Erzurum Mevkii Müstahkem erlerinden 110'u aşılanmıştır. Erzurum Kızılay Hastanesi hekimleri tarafından 28 Nisan-19 Haziran 1915 tarihleri arasında 166 kişi aşılanmıştır. Ekim ayına kadar yürütülen takipte bir kişinin tifüse yakalandığı ancak hafif geçirdiği rapor edilmiştir. Hasankale'de 44 kişi Dr. Mihran Bey tarafından aşılanmıştır[163].

Bunların dışında Dr. Abdülkadir Lütfi (Noyan) tarafından Bağdat'ta 6. Ordu'da 76 subay, 30 hekim ve 20 hastabakıcı aşılanmıştır. Abdülkadir Lütfi (Noyan) aşılananların durumunu hakkında şöyle bilgi vermiştir: *"Bütün harp devamınca bunlardan 3 tabip hastalığa tutuldu, biri intihar etti. Başka vefat eden olmadı. Subaylardan hiç kimse tifüse tutulmadı. 20 hastabakıcıdan 2 kişi aşıdan 3-4 gün sonra hastalandı. Hastalığı nispeten hafif geçti, birisi 30 gün sonra hastalandı ve hastalığı hafif atlattı. Aşısız 32 hastabakıcıdan on beşi hastalığa tutuldu. Ateşli hasta çok azaldığından daha fazla aşı yapmak imkânı bulunmadı."*

[162] Karatepe, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü"…, s. 301.

[163] Karatepe, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü"…, s. 303-306. Bu dönemde halkın aşıya gereken önemi vermediği anlaşılmaktadır. Örneğin Kayseri'de tifüs ve diğer bulaşıcı hastalıkların yoğun olarak görüldüğü bu süreçte sıhhiye memurları tarafından hastalığa yakalanmamanın tek çaresinin aşılanmaktan geçtiği duyurulmaya çalışılmışsa da halkın işin ciddiyetini anlayamaması nedeniyle müracaat çok sınırlı sayıda kalmıştır. *BOA, DH.İ.UM.EK,* 27/45; 12 Rebiyülâhir 1335/ 5 Şubat 1917.

Noyan, aşının Kut-ül-Amara cephesinde de yapılarak uygulandığını belirtmiştir. Ancak 6. Ordu Kumandanı Mareşal von der Goltz Paşa'nın özel hekiminin itirazı üzerine aşılanmayı kabul etmemiş ve daha sonra doktoru ve kendisi bu hastalıktan vefat etmiştir[164]. 1917-1918 yılları arasında Yıldırım Ordular Grubu Başhekimi Miralay Stoyber anılarında tifüsten ölen Alman hekimlerine şöyle değinmiştir: *"Havalar soğuduktan sonra lekelihumma vukuatı çoğaldı. Buna taaccüp edilmemelidir. Çünkü cephede bit temizleme ameliyatı hiç yapılmamakta, hastanelerde de pek noksan tatbik edilmekte idi. Hatta hastaneleri ziyarette lekelihumma koğuşlarını ziyaret büsbütün tehlikesiz değildi. Cephede vazife dolayısıyla Türk efradı ile temasa gelen Alman hekimlerinden birçoğu lekelihummaya yakalanarak mesleğe kurban gitti."*[165]

Sonuç

I. Dünya Savaşı boyunca ortaya çıkan salgın hastalıklar arasında yaptığı tahribatla dikkati çeken tifüs, toplumda derin yaralar açmış, telafisi mümkün olamayacak acılar yaşatmıştır. Savaş koşullarında hızla yayılarak salgına dönüşen hastalık nedeniyle binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Sivil yaşamdaki kayıplara dair bir rakam vermek mümkün değilse de tutulan istatistiklere dayanarak 3. Ordu ve 6. Ordu'ya ilişkin bilgi verilebilir. Hastalığın şiddetinin en yoğun olarak hissedildiği cephe olan Kafkas Cephesi'ndeki bilanço şöyledir:

Rakamlarla 3. Ordu'da Tifüs

Sene	Tifüse Yakalanan	Hayatını Kaybeden	Hayatını Kaybedenlerin Oranı (%)
1915 (10 Ay)	9489	4377	46.1
1916	6641	2060	31
1917	2912	791	27.2
1918(9 Ay)	577	82	14.2
Toplam	19619	7310	37.3

Kaynak: Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3.Orduda Sıhhî Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941, s. 90.

Yukarıdaki verilerde görüldüğü üzere 3. Ordu'da tifüs vaka sayısının ve ölüm oranının en yüksek olduğu yıl 1915'tir. 1918 yılına kadar tifüslü hasta sayısı ve ölüm oranında görülen azalış belirgindir. 3 Ordu'da, yıllara göre, aylık ortalama tifüse yakalanan ve hayatını kaybeden sayısı da bu durumu teyit etmektedir:

[164] Noyan, *a.g.e.*, s. 53-54.
[165] Stoyber, *Yıldırım*, Çeviren: Kay. Nihat, Resmi Alman Neşriyatından 1932, s. 93.

3. Ordu'da Aylık Ortalama Tifüse Yakalanan ve Hayatını Kaybeden Sayısı

Sene	Hastalığa Yakalanan	Hayatını Kaybeden[166]
1915	949	438
1916	553	171
1917	242	66
1918	64	9

6. Ordu'da ise vaziyetin 3. Ordu ile paralel olmadığı belirtilmelidir. Aşağıdaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere 6. Ordu'da tifüse yakalanan sayısı 1917 yılına kadar artış göstermiştir. Ancak burada üzerinde durulması gereken nokta, tifüse yakalanan kişi sayısındaki artışa rağmen 1916'dan 1917'ye geçerken hayatını kaybeden insan sayısındaki azalıştır. 1918'de ise hem hastalığa yakalanan insan sayısı hem de hayatını kaybetme oranı azalmıştır. Bu durum hastalığın yayılmasına karşı verilen mücadeleyle birlikte tedavi süreçlerinin başarısı olarak yorumlanabilir.

Rakamlarla 6. Ordu'da Tifüs

Sene	Tifüse Yakalanan	Hayatını Kaybeden	Hayatını Kaybedenlerin Oranı (%)
1915	1153	272	23.6
1916	1668	552	33.1
1917	1886	421	22.3
1918	276	60	21.7
Toplam	4983	1305	26.2

Kaynak: Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* C.I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 220.

Savaş yıllarında yoklukla, sefaletle baş etmeye çalışan halkın, su, sabun ve yakacak sıkıntısı çekildiği bir dönemde bu illet hastalıkla mücadele etmek durumunda kalması hiç de kolay olmamıştır. Daha 1915 yılı Şubat ayında Erzurum Valiliği askere verilecek sabunun bitmek üzere olmasından dolayı Hilâl-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye cemiyetlerinden Erzurum'a 25.000 kıyye sabun göndermelerini istemiştir[167]. Orduda böyle bir durumun yaşanması halkın çektiği zorlukları anlamak bakımından da oldukça önemlidir.

[166] Sağlam, *a.g.e.*, s. 90.
[167] *BOA, DH.İ.UM.EK,* 6/42; 26 Rebiyülevvel 1333/ 11 Şubat 1915.

Tifüs ya da diğer adıyla lekeli humma salgınının ortadan kaldırılması amacıyla farklı metot ve yollar denenmiş, halk temizliğe teşvik edilmeye çalışılmıştır. Bitleri imha için tandır usulü, kükürt usulü gibi farklı dezenfeksiyon yöntemlerinden yararlanılmıştır. Gerçekten de bu yöntemler sayesinde hatırı sayılır bir gelişme kaydedilmiştir. Bunların dışında savaş sırasında hazırlanan aşılar birçok cephede uygulanmış, aşılananlardan bir kısmının hastalığa tutulduklarında hafif geçirdiği diğer taraftan ölüm vakalarının nispeten azaldığı tespit edilmişse de hazırlama ve uygulamada yaşanan güçlükler ile üretilen aşının sınırlı olması nedeniyle beklenen fayda sağlanamamıştır[168].

I. Dünya Savaşı boyunca bu hastalığa karşı verilen mücadele genel olarak değerlendirildiğinde olumlu bir gelişmenin kaydedildiği söylenebilir. Ancak tamamen ortadan kaldırıldığını iddia etmek güçtür. Zira Milli Mücadele Döneminde ve sonrasında ülke içerisinde zaman zaman kendini göstermiştir[169]. 21 Nisan 1919'da Mefkure Dergisi'nde yayınlanan bir makalede bu durum *"Seferberliğin mülkümüze yadigâr bıraktığı o afet, tamamen bir bit meselesidir. Bir bitli, umumun sıhhati için bombalarla, dinamitle mücehhez bir düşmandan daha gaddar, daha insafsızdır"* diyerek açıklanmıştır[170]. Abdülfeyyaz Tevfik de 1918 yılında İçtihat Dergisi'nde *"Güneşin rehâ-kar* şaşa'ası *altında uyuşmuş canavâr uyanıyor. Gözümüzü açalım. Tifüs yine baş göstermeğe başladı. Gıdâsızlıkdan mukâvemeti* kırılmış, bitkin bir hale gelmiş olan *bi-çâre halkımızı kemirmeğe hazırlanıyor…"* diyerek hastalığa karşı halkı uyarmıştır[171]. Savaş yıllarında yakınlarını hastalığa kurban vererek edinilmiş acı tecrübeler, kendisini savaştan sonra zaman zaman hatırlatacak ancak hiçbir vakit 1914-1918 döneminde olduğu gibi tarihsel bir dram olarak hafızalarda yer almayacaktır.

[168] "İctimaî Hıfzıssıhha/Lekeli Humma"…, s. 314.

[169] 1923 yılına gelindiğinde tifüsün İstanbul'da halkın sağlığını tehdit etmeye başlaması üzerine gereken tedbirler alınmıştır. *BOA, HR.İM,* 70/50; 31 Mart 1923.

[170] "Lekeli Humma", *Mefkure,* C.1, S.4, 21 Nisan 1335, s. 8.

[171] Abdülfeyyaz Tevfik, "Acı Bir Hasbihal (Tifüs Yine Baş Göstermeye Başladı)", *İçtihat*, C.15, S.134, 12 Kânunuevvel 1918, s. 2858.

KAYNAKLAR

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri:

(Dosya No/Gömlek No; Hicri-Rumî/ Miladî tarih şeklinde gösterilmiştir).

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH.EUM.2.Şb)

31/13; 7 Safer 1335/ 3 Aralık 1916.

37/2; 11 Recep 1335/ 3 Mayıs 1917.

39/27; 15 Ramazan 1335/ 5 Temmuz 1917.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dördüncü Şube (DH. EUM.4.Şb)

20/60; 23 Ramazan 1336/ 2 Temmuz 1918.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM.5.Şb)

51/20; 8 Rebiyülevvel 1336/ 22 Aralık 1917.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH. EUM.SSM)

27/48; 12 Zilkade 1336/ 19 Ağustos 1918.

Dahiliye Nezareti İdâre-i Umumiye (DH.İ.UM)

89/1; 10 Cemaziyelâhir 1333/ 25 Nisan 1915.

79/66; 21 Rebiyülâhir1334/ 26 Şubat 1916.

79/84; 20 Şaban 1334/ 22 Haziran 1916.

31/89; 10 Recep 1335/ 2 Mayıs 1917.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK)

6/42; 26 Rebiyülevvel 1333/ 11 Şubat 1915.

17/21; 9 Ramazan 1334/ 10 Temmuz 1916.

105/27; 13 Rebiyülevvel 1335/ 7 Ocak 1917.

105/74; 22 Rebiyülevvel 1335/ 16 Ocak 1917.

105/83; 26 Rebiyülevvel 1335/ 20 Ocak 1917.

27/45; 12 Rebiyülâhir 1335/ 5 Şubat 1917.

28/12; 26 Rebiyülâhir 1335/ 19 Şubat 1917.

29/45; 24 Cemaziyelevvel 1335/18 Mart 1917.

107/68; 22 Cemaziyelâhir 1335/15 Nisan 1917.

107/98; 22 Recep 1335/ 14 Mayıs 1917.

33/16; 6 Şaban 1335/ 28 Mayıs 1917.

33/63; 13 Şaban 1335/ 4 Haziran 1917.

25/89; 27 Zilhicce 1335/ 14 Ekim 1917.

42/50; 11 Safer 1336/ 26 Kasım 1917.

Dahiliye Nezareti İdarî Kısım (DH.İD)

165/36; 17 Cemaziyelâhir 1332/ 13 Mayıs 1914.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)

31/2; 3 Rebiyülâhir 1333/ 18 Şubat 1915.

31/11; 15 Rebiyülâhir 1333/ 2 Mart 1915.

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB.HPS)

90/47; 23 Cemaziyelâhir 1332/ 19 Mayıs 1914.

57/55; 9 Cemaziyelevvel 1333/ 25 Mart 1915.

58/56; 22 Recep 1333/ 5 Haziran 1915.

74/28; 9 Şaban 1333/ 22 Haziran 1915.

74/35; 19 Ramazan 1333/ 31 Temmuz 1915.

74/58; 17 Rebiyülâhir 1334/ 22 Şubat 1916.

74/64; 13 Cemaziyelevvel 1334/ 18 Mart 1916.

74/77; 6 Recep 1334/ 9 Mayıs 1916.

75/3; 13 Recep 1334/ 16 Mayıs 1916.

75/6; 14 Recep 1334/ 17 Mayıs 1916.

75/14; 6 Şaban 1334/ 8 Haziran 1916.

75/17; 17 Şaban 1334/ 19 Haziran 1916.

75/19; 22 Şaban 1334/ 24 Haziran 1916.

75/24; 12 Ramazan 1334/ 13 Temmuz 1916.

75/26; 14 Ramazan 1334/ 15 Temmuz 1916.

106/20; 7 Şevval 1334/ 7 Ağustos 1916.

92/29; 13 Şevval 1334/ 13 Ağustos 1916.

75/39; 23 Zilkade 1334/ 21 Eylül 1916.

76/8; 3 Safer 1335/ 29 Kasım 1916.

46/9; 22 Safer 1335/ 18 Aralık 1916.

76/18; 29 Safer 1335/ 25 Aralık 1916.

76/44; 7 Cemaziyelevvel 1335/ 1 Mart 1917.

77/35; 3 Zilhicce 1335/ 20 Eylül 1917.

106/40; 4 Rebiyülâhir 1336/ 17 Ocak 1918.

77/38; 6 Cemaziyelevvel 1336/ 17 Şubat 1918.

78/56; 15 Cemaziyelevvel 1336/ 26 Şubat 1918.

78/64; 6 Cemaziyelâhir 1336/ 19 Mart 1918.

65/32; 4 Mayıs 1334/ 4 Mayıs 1918.

79/17; 16 Muharrem 1337/ 22 Ekim 1918.

80/28; 24 Cemaziyelevvel 1337/ 25 Şubat 1919.

80/43; 23 Cemaziyelâhir 1337/ 26 Mart 1919.

80/60; 20 Şaban 1337/ 21 Mayıs 1919.

Dahiliye Nezareti Müteferrik (DH.MB.HPS.M)

33/53; 21 Recep 1336/ 2 Mayıs 1918.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

48/308; 22 Safer 1333/ 9 Ocak 1915.

461/64; 2 Şubat 1330/ 15 Şubat 1915.

461/96; 4 Şubat 1330/ 17 Şubat 1915.

462/9; 6 Şubat 1330/ 19 Şubat 1915.

462/43; 8 Şubat 1330/ 21 Şubat 1915

50/57; 6 Rebiyülâhir 1333/ 21 Şubat 1915.

51/39; 29 Rebiyülâhir 1333/ 16 Mart 1915.

465/33; 2 Mayıs 1331/ 15 Mayıs 1915.

465/115; 7 Mayıs 1331/ 20 Mayıs 1915.

477/13; 11 Haziran 1331/ 24 Haziran 1915.
466/27; 11 Mayıs 1331/ 24 Mayıs 1915.
505/42; 31 Kânunuevvel 1331/ 13 Ocak 1916.
60/219; 28 Rebiyülevvel 1334/ 3 Şubat 1916.
62/72; 16 Cemaziyelevvel 1334/ 21 Mart 1916.
63/152; 28 Cemaziyelevvel 1334/ 2 Nisan 1916.
69/253; 16 Muharrem 1335/ 12 Kasım 1916.
69/256; 16 Muharrem 1335/ 12 Kasım 1916.
69/257; 16 Muharrem 1335/ 12 Kasım 1916.
69/259; 16 Muharrem 1335/ 12 Kasım 1916.
70/19; 19 Muharrem 1335/ 15 Kasım 1916.
72/96; 1 Rebiyülâhir 1335/ 25 Ocak 1917.
75/80; 15 Cemaziyelâhir 1335/ 8 Nisan 1917.
551/117; 19 Nisan 1333/ 19 Nisan 1917.
75/268; 8 Recep 1335/ 30 Nisan 1917.
85/129; 3 Cemaziyelâhir 1336/ 16 Mart 1918.
Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti (DH.UMVM)
74/15; Tarih Yok.
96/6; 8 Cemaziyelâhir 1335/ 1 Nisan 1917.
96/9; 28 Cemaziyelâhir 1335/ 21 Nisan 1917.
Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM)
70/50; 31 Mart 1923.
131/70; 7 Şubat 1925.
Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)
2408/31; 13 Nisan 1915.
2224/45; 10 Nisan 1917.
2225/18; 19 Haziran 1917.
2261/20; 10 Ağustos 1917.
2226/37; 7 Eylül 1917.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)

1225/27; 25 Cemaziyelâhir 1335/ 18 Nisan 1917.

1225/30; 25 Cemaziyelâhir 1335/ 18 Nisan 1917.

1225/110; 11 Recep 1335/ 3 Mayıs 1917.

1225/93; 9 Recep 1335/ 1 Mayıs 1917.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

199/144; 27 Muharrem 1334/ 5 Aralık 1915

II. Araştırma-İnceleme Eserleri

Abdülfeyyaz Tevfik, "Acı Bir Hasbihal (Tifüs Yine Baş Göstermeye Başladı)", İçtihat, C.15, S.134, 12 Kânunuevvel 1918, s. 2857-2858.

Aksu, Lutfi, *Lekeli Humma (Tifüs),* Ankara 1943.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C.3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.

Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları,* Ankara 1934.

Bardakçı, Murat, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Becker, Helmut, *I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1983.

Berke, M. Zühdi, *Tıbbî Viroloji,* C.2, Ankara 1974.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi, IV. Cilt 1. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2012.

Erden, Ali Fuad, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları,* İstanbul 1954.

Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", Çeviren: Kaymakam Hakkı, *Askeri Mecmua,* Yıl.5, S.1 ,20 Kanunisani 1931, s. 1-106.

"Hıfzıssıhha Derslerinden-Lekeli Humma", *Osmanlı Genç Dernekleri,* C.2, S. 17, 1 Teşrinisani 1335, s. 34-37.

Işındağ, Selami, *Tifüs Ekzentematikus ve Böbrek İhtilafı,* Afyon 1945.

"İctimaî Hıfzıssıhha/Lekeli Humma", *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*, C. 5. Sene, S.54, 15 Şubat 1926, s. 311-314.

Karatepe, Mustafa, "1. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'nde Tifüs", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi,* S. 176, Ağustos 2001, s. 22-24.

_____, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", *Mikrobiyoloji Bülteni,* C.42, S.2, Nisan 2008, s. 301-313.

_____, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1999.

Kemal Hüseyin, *Lekeli Hummaya Benzeyen Hastalıklar ve İstanbul'da Endemique Tifüs, Ahmet* İhsan Basımevi, 1936.

Kurt Engin ve Mustafa Nuri Günçıkan, "Ord. Prof. Dr. Abdülkadir Lütfi Noyan'ın Gözü ile Hastanelerin Yapısı ve İşleyiş Tarzı", *Lokman Hekim Journal, 3(2), 2003, s. 11-15.*

"Lekeli Humma", *Mefkure,* C.1, S.4, 21 Nisan 1335, s. 8.

"Lekeli Humma", *Servet-i Fünun,* C. 52, S. 1345, 3 Mayıs 1333, s. 325-330.

"Maarif-i Umumiye'nin Bitlere Karşı Vazifesi", *Tedrisat Mecmuası,* C.7, S. 38, 7 Mayıs 1333, s. 8-13.

Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler,* (Sadeleştiren: Nihad Yazar), İrfan Yayınevi, İstanbul.

Neşet Ömer, *Bitler: Bitlerin Ahval-ı Hayatiyye ve Vesait-i İtlafiyyesi Lekeli Tifo ve Humma-yı Racianın Bitler İle Sirayeti*, Kudüs 1332.

Noyan, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, Ankara 1956.

Okçu, Yahya, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi,* Ankara 1941.

Orduda Lekeli Humma ve Bit Mücadelesi Talimatı, Ulusal Matbaa, Ankara.

Öz, Talat Vasfi, "Epidemik Tifüs II", *Klinik*, S. 9, Mart 1944, s. 295-297.

_____, "Epidemik Tifüs", *Klinik,* S. 8, Birincikanun (Aralık) 1943, s. 264-268.

Özbay, Kemal, "Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı", *Dirim*, Yıl. 54, S. 3-4, Mart-Nisan 1979, s. 113-120.

_____, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* C.I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1993.

Ryan, Charles S., *Kızılay Emri Altında Pilevne ve Erzurum'da 1877-78 (Rus-Türk Harbi),* (Çeviren: Ali Rıza Seyfioğlu), İstanbul 1962.

Sağlam, Tevfik, *Büyük Harpte 3.Orduda Sıhhî Hizmet,* Askeri Matbaa, İstanbul 1941.

Sanus, Orhan Zihni, *Son Lekeli Humma Olguları ve Önemi,* Kader Basımevi, 1944.

Server, Kamil, *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma*, Matbaa-i Amire, Sivas 1332.

Stoyber, *Yıldırım,* Çeviren: Kay. Nihat, Resmi Alman Neşriyatından 1932.

Temel, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, III/8, 1998, s. 329-348.

Unat, Ekrem Kadri, "Birinci Dünya Harbinde Türk Ordusunda Tifüs Savaşı", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, C.20, S.2, Nisan 1989, s. 255-63.

Uras, Namık, *Lekeli Humma,* İstanbul 1944.

Ünver, Süheyl, "Tevfik Sağlam'ın Tarihe Geçmesi Lâzım Bir Hatırası", *Klinik Symposium,* Yıl.2, S. 4, Temmuz 1963, s. 326-323.

Vilayetin Köylüye Bulaşık Hastalıklardan Korunması İçin Sağlık Öğütleri, Çankırı 1941.

Yıldırım, Nuran, "I. Dünya Savaşı'nda Tıbbiyeliler ve 14 Mart'ın Tıp Bayramı Oluşu", *Toplumsal Tarih,* S.171, Mart 2008, s. 42-49.

1916 İLE 1919 YILLARI ARASINDA KRAKOV MÜSTAHKEM MEVKİİ HASTANELERİNDE OSMANLI ASKERLERİ
(POLONYA KAYNAKLARI IŞIĞINDA)

PIOTR NYKIEL*

Giriş

2 Ağustos 1914'te Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasında imzalanmış olan İttifak Anlaşması Almanya'nın Rusya'ya karşı savaşması halinde, Osmanlı ordusuna müttefiğine destek verme yükümlüğünü veriyordu[1]. Lakin bu yükümlülüğün bir an evvel yerine getirileceğini bekleyen Almanlar, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk senesinde Müttefik kuvvetlerin Çanakkale Boğazı'na saldırısının Osmanlı devletinin bekası için Ruslardan daha büyük tehlike oluşturacağını ve aynı dönemde Türk ordusunun başına gelen Sarıkamış yenilgisini öngörmemişlerdi. Ancak Ocak 1916'da, son düşman birlikleri Gelibolu Yarımadası'ndan çekildiğinde, Osmanlı Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'nın elinde başka cephelerde kullanabileceği birkaç birlik kalmıştı. Bir yandan Filistin ve Irak Cepheleri'ndeki durum o dönemde henüz endişe verici değilken, öte yandan da, tahmin edebildiğimiz gibi, Kafkas Cephesi'nde uğradığı yenilgileri Osmanlı toplumuna unutturmak için, Enver Paşa "Büyük Turan" yolunu Galiçya üzerinden aramaya ve bu vesileyle de İttifak Anlaşması'nı yerine getirmeye karar vermişti. O cepheye gönderdiği ve daha önce Çanakkale'de savaşan 15. Kolordu[2], 26 Temmuz 1916'da Alman Güney Ordusu bünyesine girip, 1917 Eylülüne kadar Doğu Galiçya'nın, Podwysokie köyü ve Dinyester nehrinin kuzey kolu olan Złota Lipa ile Zbruç nehri arasındaki bölgede (bugünkü batı Ukrayna'da) Ruslarla çarpışmıştı[3]. 15. Kolordu'nun bu çarpışmalarda kadrosunun yarısından fazlasını feda

* Yrd. Doç. Dr., Jagiellon Üniversitesi, Şarkiyat Enstitüsü, Türkoloji Bölümü, al. Mickiewicza 3, 31-120 Kraków, Polonya, piotr.nykiel@uj.edu.pl

[1] Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle ilgili daha ayrıntılı bilgiler için şu esere bakınız: Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, Türk Tarih Kurumu, Volume 1, Ankara 2006, Volume 2, Ankara 2008.

[2] 15. Kolordu'nun ilk komutanı Kurmay Albay Yakup Şevki (Subaşı)'nın yerini Kasım 1916'dan itibaren Tuğgeneral Cevat (Çobanlı) almıştı.

[3] *Birinci Dünya Harbi*, VII nci Cilt, *Avrupa Cepheleri*, 1 nci Kısım *(Galiçya Cephesi)*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Garp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 3, Gnkur. Basımevi, Ankara 1967 ve Oya Dağlar, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesi'ne Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sy. 10, y. 5/2006, s. 45-71'e ve işbu metnin yazarının yazdığı

ederek[4] Brusilov ve Kerenski taarruzlarının püskürtülmesinde çok büyük rol oynadığını vurgulamak gerekir. Alman Güney Ordusu komutanı General Felix Kont von Bothmer'in sözlerine göre: *Ne zamanki, yeni kazanılan cephenin daime mevzii olarak tutulmasına karar verildi, kolorduya öyle bir bölgeyi emniyet ettim ki, bu mevziin kilidi idi. Bütün ordunun bulunduğu hatta durabilmesi Türklerin güvenli eline verilen bu kilidin korunmasına bağlı idi*[5].

Bu çarpışmalarda yaralanmış askerler tedavi görmek için, cephenin gerisinde bulunan birçok hastanelere sevk edilmişti. O zaman Avsturya-Macaristan sınırları içerisindeki bu hastaneler şimdi Ukrayna, Polonya, Çek ve Slovak Cumhuriyetleri ile Avusturya ve Macaristan topraklarında bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Orta Doğu Avrupa'nın en büyüklerinden, ama aynı zamanda 1914 Aralık ayının ikinci yarısından beri savaşın sonuna kadar cephe gerisinde bulunan Krakov Müstahkem Mevkii, yaralı Osmanlı askerleri kabul edebilecek en uygun yerlerdendi. 1916 ile 1919 yılları arasında buradaki hastanelerde en az 50 Osmanlı askeri bulunmuştu[6]. 47'si, 15. Kolordu'nun subay, astsubay ve erlerinden oluşmaktaydı. Kalan üç asker ise, 1914 ile 1918 tarihleri arasında Kafkas Cephesi'nde savaşan bilriklerde görev yapmış ve muhtemelen Rus esaretinden vatanlarına Polonya üzerinden dönerek, 1919 yılında Krakov'a gelmişlerdi.

Çalışmada Kullanılan Arşiv Kaynaklarının Özellikleri

Söz konusu askerlere ait şaşırtıcı derecede ayrıntılı kimlik ve adres bilgilerini, birbirinden bağımsız olarak oluşturulmuş iki arşiv kaynağında bulabiliriz:

Bunların birincisi, Krakov Türkolojisinin kurucusu Prof. Tadeusz Kowalski'nin[7] Ekim 1917'de yazdığı not defteridir. "Materiały dialektologiczne tureckie,

"The 15th Corps of the Imperial Ottoman Army on the Eastern Galician Front (1916-1917)", *Belleten*, 284, Cilt: LXXIX – Sayı: 284 – Yıl: 2015 Nisan, s. 335-350'deki makalesine bkz.

[4] Yaklaşık 12.000 şehit, 7.000'den fazla yaralı ve kayıp. 1916 yılında Galiçya Cephesi'ne gelen 15. Kolordunun sayısı ise 33.000'e yakındı (Dağlar, "Birinci...", *a.g.e.*, s. 56 ve Oya Dağlar Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, c. X, sy. 2/2009.

[5] General von Bothmer'in 13 Haziran 1917 tarihli ve 12321 sayılı günlük emrinden bir alıntıdır (bu emrin tam metni: *Birinci Dünya Harbi... a.g.e.*, s. 112-114'te yayımlanmıştı).

[6] Şu anda mevcut olarak bildiğimiz ve bu çalışmanın devamında faydalandığımız kaynaklar bu sayıyı 50 olarak belirtir. Lakin, aşağıda açıklayacağımız nedenler ve Krakov'un batısında, yani cepheden daha uzak yerlerdeki hastanelere ulaşan yaralı Türklerin sayısı bazen 1000 kişiyi aştığına göre, Krakov'da tedavi gören Osmanlı askerlerinin de daha kalabalık olduğunu tahmin edebiliriz.

[7] Tadeusz Jan Kowalski (1889-1948) – şarkiyat profösörü, Polonya Yetenek Akademisi'nin Genel Sekreteri. Bilimsel kariyerinin ilk döneminde ağırlıklı olarak Arapça ve Arap edebiyatı üzerine çalışmış. 1917 yılında Krakov hastanelerinde yatan Osmanlı askerleriyle irtibat kurup makalenin ilerideki sayfalarında bahsedilecek Türkoloji çalışmalarına yönelmiş. Birçok uzman tatrafından sadece Krakov değil, Polonya Türkoloji'sinin kurucusu olarak algılanmaktadır. Hayatıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için (derleme: Polska Akademia Umiejętności, Instytut Historii), *Polski Słownik Biograficzny* [Polonya Biyografi Sözlüğü], Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968-1969, Tom XIV, s. 569-570'e bkz.

przeważnie niewydane" [Çoğunluğu Yayımlanmamış Türk Diyalektoloji Materyali] başlıklı bu defter, Krakov'daki Archiwum Nauki PAN i PAU [Polonya Bilim Akademisi ve Polonya Yetenek Akademisi Bilim Arşivi]'nde bulunmaktadır[8]. İkincisi ise, Archiwum Zarządu Cmentarzy Komunalnych w Krakowie [Krakov Belediyesi Mezarlıkları Müdürlüğü Arşivi]'nde muhafaza edilen "postmortem inceleme sertifikaları"dır. Bu iki kaynak üzerinde yapılan arşiv araştırması neticesinde, bundan böyle "Kowalski Listesi" ve "Rakowice Listesi"[9] olarak adlandırılacak iki asker listesi oluşturuldu. Her ikisi oldukça ayrıntılı kimlik ve adres bilgileri verse de, bu ayrıntılılığın derecesi listeye göre değişmektedir, çünkü çalışmamızda kullanılan kaynaklar prensip olarak apayrı amaçlarla oluşturulmuştur.

Profesör Kowalski 1917 yılında Avsturya-Macaristan Ordusu tarafından yaralı Osmanlı askerlerinin tercümanı olarak görevlendirmişti[10]. Bu vesileyi kullanarak ilgisini en çok çeken diyalektoloji çalışmalarında kullanabileceği şarkı, hikaye, bilmece gibi materyalleri karşılaştırma yapmak üzere toplamıştı[11]. Polonyalı Türkoloğun not ettiği ve Osmanlı askerlerinin Galiçya'da besteledikleri üç şarkıyı burada örnek olarak alıntıladık. Zira, sözleri başka bir kaynakta geçmemektedir.

"Kowalski Listesi"nde 5. sırada yer alan Alioğlu Mustafa'nın yazdığı şarkı:

"Galiçya dağları

Çiçek açar

Şarapnel gülle

Yağmur gibi saçar

Bozulmuş Moskof

Yel gibi kaçar

Kader kısmet böyle imiş Şefkatli Baba

Biz Türk oğluyuz

[8] Dosya No: K III-4, 110.

[9] Krakov'un semti olan Rakowice (telafuz: Rakovitse)'de Osmanlı şehitlerinin yattığı Cmentarz Rakowicki (Rakowice Mezarlığı) bulunmaktadır. Polonyalılar, günlük konuşmalarında bu mezarlığı kastederken "Rakowice" diye bir kısaltma kullanırlar.

[10] Bu görevlendirmenin teferruatı bilinmese de, Garnizon Hastanesi No: 15'te yatmış Osmanlı askerlerin tedavilerine bakan doktorlardan profesörün eşi doktor Zofia Kowalska (kızlık soyadı Medwecka)'nın aracılığı kuşkusuz söz konusudur.

[11] Sadece bu veriler sayesinde bazı şive özelliklerini Osmanlı İmparatorluğunun belli bölgelerine atfedebilmişti ve çalışmasının asıl amacı zaten buydu.

Ölmek isteriz

Bir avuc kan olsa

Dökmek isteriz

Moskoftan eski yerleri almak isteriz”

Galiçya ile ilgili bir başka şarkının yazarı, yine aynı listenin 23. sırasında bulunan İsmailoğlu Salim’dir:

“Çıktım memleketten terk eyledim bahçeyi bağı

Bindim vapura[12] geçtim dereyi dağı

Galiçyaya attılar bizi Anadolu uşağı

Dağlara vuruyor yüreğimin feryadı

Yeşil başlı ördek idim uçardım göklerde

Kanadım kırıldı kaldım çöllerde

Anasız babasız müşküldür gurbet ellerde

Kışlanın kapısı hastahaneye bakar

Doktor ilacı ta yüreğim yakar

Sılada sevdiğim yollara bakar

O sebepten arzu ederim sılayı

Galiçyada nöbet beklerim

Silahı sağ yanıma sakladım

Haftadan haftaya mektup bekledim

Ya niçin gelmedi benim mektubum”

[12] 20. Tümenin teğmeni Mehmet Şevki Yazman’ın bıraktığı çok renkli Doğu Galiçya Cephesi hatıratından (*Kumandanım Galiçya ne yana düşer? Mehmetçik Avrupa’da*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011) öğrendiğimiz gibi, hayatlarında ilk olarak trene binmiş Mehmetçikler “vapur” kelimesini “istimli lokomotif”, yani “tren” anlamına kullanmışlardı.

Burada son olarak alıntıladığımız şarkı, "Kowalski Listesi"nde 17. sırada bulunan Hüseyinoğlu Mehemed'in yazdığı "Telgrafun telleri"dir[13]:

"Telgrafun telleri
Pamuk gibi elleri
Beni baştan çıkaran
İstanbolun beyleri

Elifim şerifim
Ah dudu dillim
Nakarat: Ben yanıyorum
Aman Allah
Çok seviyorum

Bugün nadim olacaksın
Beni pek arayacaksın
Ben ah edüp ağladıkça
Sen Allahtan bulacaksın

Nakarat

İndim baktım odasına
Döşek sarmış kocasına
Beş yüz lira gicesine

Nakarat

[13] M. Ş. Yazman kitabında (*a.g.e*) birçok kere "Vaziyeti Bozuk" Hüseyin'den bahseder. Bu asker keskin zekası ve her konu hakkında hicivli şarkı uydurma yeteneğiyle kendini göstermişti. Hatıratının bir bölümünde Yazman, Hüseyin'in Polonyalı ev sahiplerinin kızına "telgraf telleri" hakkında bir şarkı öğrettiğini yazar (*a.g.e.*, s. 163), fakat tüm metnini kaydetmez. Aşağıda alıntıladığımız ve 1917'de prof. Kowalski'ye Hüseyinoğlu Mehmet tarafından dikte ettirilmiş metin ile „Telgrafin tellerine kuşlar mı konar" sözleriyle başlayan ve Türkiye'de oldukça bilinen şarkının aynı olmadığına dikkat çekelim. Zira ikincisi ancak 1946 yılında Ahmet Yamacı tarafından yayımlanmıştı. Üstelik Kowalski'nin bize aktardığı şarkının tarzı ve "şiir sanatı" Yazman'ın hatıratında yer alan "Vaziyeti Bozuk" Hüseyin'in başka eserlerine tamamen uyar. Dolayısıyla, prof. Kowalski'nin tanıştığı Hüseyinoğlu Mehemet ile Yazman'ın "Vaziyeti Bozuk" Hüseyin'in çok büyük bir olasılıkla aynı kişi olduğunu kabul edebiliriz.

Darıldın mı cicim bana
Bakmayorsun hiç bu yana
Gel melekim barışalım
Gumrı gibi kokuşalım

Nakarat“

Prof. Kowalski’nin konuştuğu askerlerin isim ve Türkiye’de oturdukları adreslerden başka onlara dair hemen hemen hiçbir veri not defterine yazılmamış. Çok nadiren, bir askerin adının yanına askere girmeden önce yaptığı iş veya okuma yazma bilip bilmediğine dair ek bilgiler koydu. Askerin birlik numarası, medeni hali veya savaşırken aldığı yaralar maalesef profesörün ilgisi dışında kalmıştı. Fakat bu tür bilgileri “postmortem inceleme sertifikaları”nda bulabilmekteyiz. Ne yazık ki, bu belgeler askeri doktorlar tarafından ve anlaşıldığı kadarıyla, Prof. Kowalski’nin yardımı olmadan yazıldığı için, onlarda geçen asker adları hatalarla dolu, adres bilgileri ise profesörün not defterine kıyasla çok daha az detaylıdır. Bu sebepten dolayı birkaç askerin adını veya adresini tam olarak çözemediğimizi şimdiden belirtelim.

“Kowalski” ile “Rakowice” listelerinin birbirine uymadıklarını vurgulamak gerekir. Bu da, Krakov’da ölen askerlerin sağlık durumlarının ilk başta çok ağır olmasından dolayı tıbbi olmayan herhangi bir temasa (Prof. Kowalski’nin diyalektoloji materiyeli derlemesi de dahil olmak üzere) müsaade verilmediğini tahmin edebilmemizi sağlıyor. Prof. Kowalski’nin yaralı Osmanlı askerleriyle ancak Ekim 1917’de, yani 15. Kolordu’nun son birliklerinin İstanbul’a dönmesinden sonra konuşmuş olması da dikkate değer bir meseledir (not defterindeki ilk kaydın tarihi 11 Ekim’dir). Bunu gözönüne alarak Krakov hastanelerinde yatan Osmanlı askerlerinin 50’den fazla olduğunu büyük bir olasılıkla kabul edebiliriz, çünkü onların bir kısmı Prof. Kowalski diyalektoloji araştırmalarına başlamadan sağlıklarına kavuşup ya cepheye ya da direkt memleketlerine dönmüş olabilirler. Bu tahminlerimizi “postmortem inceleme sertifikaları” da kuşkuya yer bırakmayacak şekilde doğrulamaktadır. Zira onlar sayesinde ilk yaralı Türklerin daha 1916 Eylül ayının ilk yarısında, yani 15. Kolordu’nun Doğu Galiçya Cephesine gelmesinden ancak birkaç hafta sonra Krakov’a getirilmeye başlandığını öğrenilmektedir.

Osmanlı Askerlerinin Yattıkları Krakov Hastaneleri

Söz konusu kaynaklarda, Osmanlı askerlerinin Krakov Müstahkem Mevkii'nde şifa gördükleri hastanelerle ilgili bilgiler de bulabiliriz. Türklerin yattığı binalar şunlar olmalıdır: Garnizon Hastanesi No: 15/I ve 15/II (Krakov, Wrocławska Sok. No: 1-3 – bugünkü 5. Askeri Hastane Polikliniği), Epidemiyolojik Hastane No: 1 (Krakov-Łagiewniki, Merhametli Meryemana Kadın Manastırı), Epidemiyolojik Hastane No: 2 (Krakov-Łobzów), Krakov Yedek Hastaneleri No: 1 ve 3 ile Krakov Personel Hastanesi No: 2. "Postmortem inceleme sertifikaları" ve Prof. Kowalski'nin not defterinden yaralı Türklerin çoğunun Garnizon Hastanesi No: 15'te yattıklarını anlaşılmaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi, bu hastanede askerlerin tedavilerine bakan doktorlar arasında profesörün eşi doktor Zofia Kowalska bulunuyordu[14].

Rakowicki Mezarlığı'nda Medfun Osmanlı Şehitleri

Krakov Rakowicki Mezarlığı'nda medfun tüm 15. Kolordu şehitlerinin 20. Tümen alaylarında görev yaptıklarına dikkat çekmekte fayda var. Sadece İdilbey (?) İsmail Osman adlı askere ait belgede birlik numarası yazılmamıştır. Kendisinin "postmortem inceleme sertifikası"nda yalnızca "Podwysokie yöresinde bulunan bir Türk piyade alayından" olduğuna dair bir not bulunmaktadır[15]. Podwysokie ise Osmanlı 20. Tümen tarafından savunulan cephe hattına çok yakın bir tren istasyonu olduğu için, adı geçen şehidin de bu tümenin bir kıtasında savaştığını kabul edebiliriz. Bu da, Krakov'a sadece 20. Tümen yaralılarının yollandığını tahmin etmemizi sağlamaktadır.

"Postmortem inceleme sertifikaları"nı karşılaştırırken, Krakov Rakowicki Mezarlığı'nda yatan bütün Osmanlı askerlerin vefatlarından iki veya üç gün sonra, yani İslamiyetin öngördüğü defin zamanını en az 24 saat aşarak gömülmüş oldukları görülmektedir. Fakat haksızlık etmemek için şunu da belirtelim ki, Başkent-Krallık Krakov Belediyesi'nin 26 Haziran 1915 tarihli ve l. 55966/1915 I.a. numaralı yazısı *Krakov'da vefat etmiş Müslümanların Belediye Mezarlığı'nda özellikle onlar için oluşturulacak bir bölüme, beraberce ve Müslümanlara mahsus bir vaziyette, yani yüzü Doğuya dönük şekilde* gömülmesini öneriyordu[16].

[14] "Tadeusz Kowalski 1889-1948. Materiały z Posiedzenia Naukowego PAU w dniu 19 czerwca 1998 r.", *W służbie nauki*, nr 4, Polska Akademia Umieję tności, Kraków 1999, s. 68.

[15] "Postmortem inceleme sertifikası" No: 4442; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Ölüler Defteri'ne 20.09.1916 tarihinde 3346 nolu olarak kaydedildi (Krakov Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü Arşivi [bundan böyle: AZCKwK]: 3015/1916); aşağıda bulunan "Rakowice Listesi"nin 1. Maddesine de bakınız.

[16] Archiwum Państwowe w Krakowie Oddz. V [Krakov Devlet Arşivi 5. Şube], Akta Cmentarzy Krakowskich (nieuporządkowane) [Krakov Mezarlıkları Dosyası (düzeltimemiş)], Dosya No: 1914-17.19. Alıntı yaptığımız bu belgeyi yazan memur İslamiyet hakkında pek derin bir bilgiye sahip değildi. Zira Mekke Krakov'a göre Güney-Doğu isikametinde bulunmaktadır.

İlk iki Türk şehidi, XXIII nolu adanın bir kısmı olan ve "1. Müslüman Parseli" denilen bir yere gömülmüştü. Oraya çoğunlukla Avusturya-Macaristan ordusunda görev yapmış Boşnak askerleri ve Müslüman olan Rus esirleri defnedilmişti. Osmanlı şehitlerinin çoğu ise XXVI nolu adaya dahil bulunan ve "2. Müslüman Parseli" olarak bilinen bir bölüme gömülmüştü. Sadece tek bir Türk, başka din ve milletten askerlerle birlikte, XXVIII nolu adada yatmaktadır[17]. Maalesef, bu en son bahsettiğimiz mezar hariç bütün Osmanlı Şehitlerinin mezarlarının bugün biçimsiz olması ve eskiden bulunduğu yerleri gösteren haritalar kalmamasından dolayı, ekshümasyon[18] yapılmadan, içinde bir Türk yattığından emin olabildiğimiz herhangi bir mezarın halihazırda mevcut olmadığını belirtmeliyiz.

Bugün XXIII nolu ada toplu bir mezarın özelliklerini taşır. Ortasında Şeref Anıtı (1919-1920 Polonya-Rusya Savaşı anısına), etrafında da dünya harpleri arasındaki dönemde kurulmuş tek tük birkaç mezar bulunmaktadır. Adanın Kuzey-Doğu tarafında 1916-1917 yılları arasında Galiçya Cephesi'nde şehit düşen Türk askerlerinin anısına yaptırılmış sembolik bir mezartaşı durur. Açılışı 9 Mayıs 1997'de o zamanki Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından yapılmıştı[19]. Tespit olunduğu üzere, 1972 ile 1974 yılları arasında XXIII nolu adanın kenarlarında bulunan mezar sıraları kazılarak yerlerine sivil mezarlar yapılmasına izin verilmişti. O dönemde yapılmış ekshümasyon sırasında çıkarılmış Birinci Dünya Harbi askerlerinin kemikleri XXIII nolu adanın içinde bulunan bir toplu mezara gömülmüştü. Ancak, o zaman taşınan cenazeler arasında Tüklerin de olup olmadığını tespit etmek imkansızdır[20].

1959 Ocak ayında, T.C. Varşova Büyükelçiliği'nin bir notasını takiben, Polonya Halk Cumhuriyeti Beledi İdare Bakanlığı ile Krakov Belediyesi Milli Meclisi

[17] Bu mezar 27 Mayıs 1919'da vefat eden plutonowy (takım komutanı) Ali Osman'a ait olmakla beraber (aşağıdaki "Rakowice Listesi"nin Madde 12'ye bakınız) Polonya hudutları içinde günümüze kadar korunmuş tek Osmanlı askerinin mezarıdır. Üstünde haç, askerin adını taşıyan plakette ise katolik olan ölülerin mezarları üzerinde yazılan "ś.p." ("świętej pamięci" – yani "hatırası kutlu") harfleri de bulunduğuna göre, Ali Osman'ın ölmeden önce katolik dinine çevirmiş olduğunu tahmin edilebilir.

[18] mezardan çıkarma

[19] 1996 yılında, bu anıtın açılmasından evvel, yazar ile o zamanki T.C. Varşova Askeri Ataşe Alb. Sabri Doğar'ın yürüttükleri arşiv araştırmaları neticesinde sadece Üsteğ. Mehmet İsmail Hakkı'nın uyruk ve kimlik bilgileri tespit olunabildi (aşağıdaki "Rakowice Listesi"nin Madde 4'e bakınız). Kalan ve o zaman seçip ayrılmış 10 askerin uyruklarını hiçbir şüphe olmadan belirlemek mümkün değildi. Zira araştırmaya sunulmuş belgeler böyle bilgi vermiyordu. Ayrıca, askerlerin isim yazılışları çok bozulmuş olduğu için, birkaç şahıs konusunda Türk mü Boşnak mı olduğunu ayırt etmek çok güçtü.

[20] Krakov Belediye Mezarlıkları Rakowice Bölge Müdürü Sn. Tomasz Piekarskinin yazara gönderdiği 5 Eylül 2013 tarihli ve DRI/524/74/13 nolu bir yazıya bakınız.

arasında yapılan yazışmadan XXVIb[21] nolu adanın Kuzey kenarında 1, 2, 5, 10, 13 ve 17 numaralı altı toprak mezarın daha o zaman mevcut olduğunu öğreniyoruz. İçlerinde toplam sekiz Türk şehidi yatıyordu[22]. Bu mezarların hali "düzensiz/biçimsiz" olarak belirtilmişti. XXVIb nolu adanın kuzey kenarında birkaç tane biçimsiz mezar bugün de mevcuttur. Onların bir kısmının konumu yukarıda sözedilen 1959 tarihli yazıda gösterilen yerlere aşağı yukarı uymaktadır, fakat yine, ekshümasyon yapmadan içlerinde Türk şehitlerinin yatıp yatmadığını söylemek mümkün değildir. Krakov Belediyesi Mezarlıkları Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan belgelerde görebildiğimiz ve XXVI nolu adadaki Türk mezarlarının konumuyla ilgili tutarsızlık da işimizi oldukça zorlaştırmaktadır[23].

Krakov Hastanelerinde Yatan Osmanlı Askerlerinin Listeleri

Bu bilgiler ışığında aşağıda, 1916 ile 1919 yılları arasında Krakov hastanelerinde yatan 50 Osmanlı askerine ait kimlik bilgileri bulunmaktadır. "Kowalski Listesi" bir tablo şeklinde alfabetik sıralanmış olmasının yanısıra Krakov'da tedavi gördükten sonra cepheye veya doğrudan Türkiye'ye dönmüş olan askerlerin verilerini içermektedir. "Rakowice Listesi"nde ise sadece Krakov Rakowice Mezarlığı'nda medfun şehitlere dair bilgiler bulunmaktadır. Bu liste askerlerin ölüm tarihlerine göre kronolojik olarak düzenlenmiştir. "Kowalski Listesi"ne nazaran çok daha ayrıntılı ve her askere mahsus özel bilgiler içerdiği için, okunaklılığa zarar verebileceği için, bilgileri tablo halinde değil, liste halinde buraya alıyoruz.

"Rakowice Listesi"nde bulunan ikisi astsubay biri er olan üç şehidin (İsmail Hasan, Ali Osman ile Yusuf Şaban Bekir) 1914-1918 yılları arasında Kafkas Cephesinde savaşan birliklerden olduklarına ve Krakov'da 1919 yılında veremden öldüklerine dikkat çekelim. Büyük olasılıkla her üçü bu hastalığa daha Rus esir kampındayken yakalanıp Türkiye'ye Polonya üzerinden kendi imkan ve inisiyatifleriyle dönüyorlardı. Memleketine bu kadar dolambaçlı dönüş yoluyla gitmek zorunda kalan şüphesiz sadece onlar değildi. Zira o zaman Rusya'da iç savaş hala sürmüş ve 14 Şubat 1919'da Polonya-Rusya Savaşı başlamıştı.

[21] 1940'lı yıllarda XXVI nolu ada ikiye bölünüp o zamandan itibaren bu yana belgelerde XXVIa ve XXVIb olarak geçer (*a.g.e*).

[22] Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Krakowie, Miejski Urząd Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej [Krakov Belediyesi Milli Meclisi, Beledi İdare ve Konut İşleri Kalemi], Dosya No: GK-UK-2-/e/1/59, Müslüman Türk mezarlıkları ile ilgili Beledi İdare Bakanlığı Beledi Hizmet Dairesi'ne 28 Ocak 1959'da gönderilmiş bir yazı.

[23] Ölüler Defterlerindeki kayıtlar birbirine uymamaktadır ve adanın yönler küçük harfle başlar kuzey, batı veya doğu kenarı ya da genel olarak "Müslüman Parseli" ve mezar numarası gibi birkaç farklı konum göstermektedir. DRI/524/74/13 nolu ve 5 Eylül 2013 tarihli yazıya bkz. (*a.g.e.*).

"Kowalski Listesi"

Sıra No:	İsim	Rütbesi	Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer	Yorumlar
1	Ahmedoğlu Hacı Mustafa	er	İstanbul, Ayasofya Yerebatan Mahallesi, Fatih Sultan, Arabacılar Sok. No: 8	Kowalski'nin yorumu: "Tatar"
2	Ahmed Kasım	er	İzmir Vilayeti, Manisa Sancağı, Soma Kazası, Naldöken	
3	Ahmetoğlu Halil İbra(him)	er	İzmir Vilayeti, Manisa Sancağı, Bergama Kazası, Kınık Nahiyesi, Dikili Köy	
4	Alioğlu Mehmed	er	Ankara Eyaleti, Çankırı Sancağı, Tut, Besni (?)	
5	Alioğlu Mustafa	er	İzmir Vilayeti, Denizli Sancağı, Hayteler (?) Karyesi	
6	Buldanlı Halilzade Hafiz Ahmet Efendi	?	İzmir Vilayeti, Denizli Sancağının Buldan Kazasında Güney Nahiyesinin Orta Mahallesi	Kowalski'nin yorumu: "Hoca"
7	Demircioğlu Mustafaoğlu Ali	er	İzmir Vilayeti, Buldan Kazası, Beyler Mahallesi	
8	Ethemoğlu Ekrem	er	Selanik	Kowalski'nin yorumu: Selanik'ten genç bir çocuk, okuması yazması var, mesleği berber
9	Gülmezoğlu Hacı Süleyman	er	yazılmadı	
10	Hamdi	er	Konya Vilayeti, Isparta, Ağras Karyesi, Gönderle (?)	
11	Hasanoğlu Ali	er	Üsküp, Radoviš, Ročko	
12	Hasanoğlu Selim	er	İzmir Vilayeti, Aydın Sancağı, Nazilli Karyesi	
13	Hasanoğlu Süleyman	er	Kastamonu, İnebolu Nahiyesi, Sinop Kazası	
14	Hüseyin	çavuş	Ankara, Denek Maden, Yahşihan	
15	Hüseyin(?)oğlu Mehmed	er	İzmir Vilayeti, Çeşme Sancağı, Zeytinler Karyesi	

16	Hüseyinoğlu Hüseyin Şaban	er	yazılmadı	
17	Hüseyinoğlu Mehemed	er	Bursa, Çelebi Sultan Mahallesi	
18	Hüseyinoğlu Mustafa	er	Konya Vilayeti, Antalya Sancağı, Alaiye Kazası, Urumdaşköy (bugün: Türktaş)	Kowalski'nin yorumu: okuma yazması yok
19	Hüseyinoğlu Mustafa	er	Bursa Vilayeti, Kütahya Sancağı, Uşak Kazası, Dumanlı	
20	İbrahimoğlu Mehmed	er	Bursa Vilayeti, Afyon Karahisar Sancağı, Dinar Kazası, Dombay Köy	
21	İbrahimoğlu Musa	er	Ankara Vilayeti, Kırşehir Sancağı, Mecidiye Kazası, Taşoluk Karyesi	Kowalski'nin yorumu: okuma yazması var, uzun müddet Kostantiniyye'de kalmış
22	İsmail	er	Kastamonu, Gerze	
23	İsmailoğlu Salim	er	Edirne Vilayeti, Gümülcine Sancağı, İskece Kasabası (bugün: Xanthi), Hürriyet Mahallesi	
24	Kösecioğlu Mustafanın oğlu Mehmed Ali	onbaşı	İzmir Vilayeti, Denizli Sancağı, Buldan Kazası, Güneyli Nahiyesi, Karaağaçlı Mahallesi	Kowalskinin bütün not defterinde Arap harfleriyle yazılmış tek kimlik ve adres bilgileridir. Büyük ihtimalde Ali Onbaşı'nın kendi eliyle yazdığı kayıttır.
25	Mehmed	er	Ankara Vilayeti, Yozgat, Akdağ Madeni	
26	Mehmedoğlu Mevlid	er	Konya Vilayeti, Akşehir Kazası, Tuzlukçu	
27	Memişoğlu İbrahim	er	Bursa Vilayeti, Eskişehir Kazası, Seyit Gazi Nahiyesi, Akin Karyesi	

28	Mercanoğlu Mehmed	er	İzmir, Bornova, Nif, Bağlar Mahallesi	
29	Mustafaoğlu Ahmed	er	Konya	Kowalski'nin yorumu: "tekerlekçi"
30	Mustafaoğlu Mehmed	er	yazılmadı	
31	Nuri	onbaşı	Konya Sancağı, Antalya Kazası, Elmalı Karyesi, Ayvasıl (bugün: Kocapınar)	
32	Ömeroğlu Veli	er	Bursa Vilayeti, Balıkesir Sancağı, Sındırgı Kazası, Mumcu Köy	
33	Osman Durak	er	Urfa	
34	Osmanoğlu Mustafa	er	Ankara, Kayseri, Hacılar	
35	Recepoğlu Saip (?)	er	Üsküp Vilayeti, Kalkandelen (bugün: Tetovo), Camii Atik Mahallesi	Kowalski'nin yorumu: "Bektaşi"
36	Salattin	çavuş	Ankara Vilayeti, Yozgat Sancağı, Kuzayca Karyesi	
37	Süleyman	er	İzmir Vilayeti, Buldan Kazası, Güney	

"Rakowice Listesi"

1. **İdilbey (?) İsmail Osman**
   Rütbesi: er
   Birliği: Podwysokie yöresinde bir Türk piyade alayı
   Ölüm tarihi ve yeri: 11 Eylül 1916, hastane treni No: 8
   Ölüm nedeni: göğsünde kurşun yarası, göğüs zarı hematomu, zatürree (Vuln. sclop. thoracis, Haemothorax sui., Bronchopneumonia)
   Gömülme tarihi ve yeri: 13 Eylül 1916, XXIII nolu ada – Batı, "1. Müslüman Parseli" mezar No: 33[24]

2. **Hüseyin Rasif**
   Rütbesi: onbaşı
   Birliği: 15. Kolordu, 20. Tümen, 63. piyade alayı, 7. bölük
   Ölüm tarihi ve yeri: 12 Eylül 1916, Krakov Garnizon Hastanesi No: 15/I

[24] "Postmortem inceleme sertifikası" No: 4442; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 20.09.1916 tarihinde 3346 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 3015/1916).

Ölüm nedeni: göğüsünde kurşun yarası, göğüs zarı amfizemi (Vuln. sclop. thoracis, mediastinitis posterior iclrorosa (?), Pyopneumothorax)
Gömülme tarihi ve yeri: 14 Eylül 1916, XXIII nolu ada – Batı, "1. Müslüman Parseli" mezar No: 33[25]

3. Abdurrahman Ahmed
Rütbesi: er
Birliği: 15. Kolordu, 20. Tümen, 61. piyade alayı, 1. bölük
Yaşı: 23
Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: Kudüs
Medeni hali: evli
Ölüm tarihi ve yeri: 24 Eylül 1916, Epidemiyolojik Hastane No: 1 (Krakov – Łagiewniki)
Ölüm nedeni: omurgasında kurşun yarası, böbrek iltihabı (vuln. sclop. column. vertebralis, Cystopyelonephritis purulenta)
Gömülme tarihi ve yeri: 27 Eylül 1916, XXVI nolu ada – Kuzey, "2. Müslüman Parseli", mezar No: 1[26]

4. Mehmed İsmail Hakkı
Rütbesi: üsteğmen
Birliği: 15. Kolordu, 20. Tümen, 61. piyade alayı, 4. bölük
Yaşı: 22
Doğum tarihi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: 1894, Konya, Seydişehir
Medeni hali: bekar
Mesleği: tüccar
Ölüm tarihi, saati ve yeri: 6 Ekim 1916, saat 19:30, Krakov Garnizon Hastanesi No: 15/II, 38 nolu koğuş
Ölüm nedeni: sağ kalçasında kurşun yarası, sepsis (vuln. sclop. femoris dextri, Sepsis)
Gömülme tarihi ve yeri: 8 Ekim 1916, XXVI nolu ada – Kuzey, "2. Müslüman Parseli"[27]

[25] İdilbey (?) İsmail Osman ile beraber aynı mezara gömülmüştü. "Postmortem inceleme sertifikası" No: 4448; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 20.09.1916 tarihinde 3350 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 3016/1916).

[26] Raşid Mehmed Onbaşı ile beraber aynı mezara gömülmüştü (Madde 5'e bkz.). "Postmortem inceleme sertifikası" No: 4587; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 05.10.1916 tarihinde 3522 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 3144/1916).

[27] "Postmortem inceleme sertifikası" No: 4611; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 21.10.1916 tarihinde 3689 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 3268/1916). Bu subayın "Postmortem inceleme sertifikası"na morgta ayak parmağına takılmış olan bilgi kağıdı da eklendi.

5. Raşid Mehmed
Rütbesi: onbaşı
Birliği: 15. Kolordu, 20. Tümen, 61. piyade alayı, 4. bölük
Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: Kula
Ölüm tarihi ve yeri: 16 Ekim 1916, Krakov Garnizon Hastanesi No: 15/II
Ölüm nedeni: sağ kalçasında kurşun yarası, kangren, sepsis (Vuln. sclop. femoris dextri. Gangraena femoris. Sepsis)
Gömülme tarihi ve yeri: 18 Ekim 1916, XXVI nolu ada, "2. Müslüman Parseli", mezar No: 1[28]

6. Ahmedoğlu Ahmed
Rütbesi: er
Birliği: 15. Kolordu, 20. Tümen, 62. piyade alayı, 1. tabur, 1. bölük
Yaşı: 32
Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: Edirne
Medeni hali: evli
Mesleği: değirmenci
Ölüm tarihi, saati ve yeri: 8 Mart 1917, saat 15:45, Krakov Yedek Hastane No: 1
Ölüm nedeni: verem (Tbc pulmonum, intestinorum)
Gömülme tarihi ve yeri: 10 Mart 1917, XXVI nolu ada, "2. Müslüman Parseli", mezar No: 5[29]

7. Mustafaoğlu Ahmed / Ahmedoğlu Mustafa[30]
Rütbesi: er
Birliği: 15. Kolordu, 20. Tümen, 61. piyade alayı, 3. tabur, 15. bölük
Yaşı: 25
Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: Balıkesir
Medeni hali: bekar
Ölüm tarihi, saati ve yeri: 5 Temmuz 1917, saat 11:00, Krakov Yedek Hastane No: 1
Ölüm nedeni: göğüsünde kurşun yarası, sepsis (vuln. sclop. penetrans thoracis, Pyothorax, Sepsis)

[28] Abdurrahman Ahmed ile beraber aynı mezara gömülmüştü (Madde 3'e bkz.). "Postmortem inceleme sertifikası" No: 4630; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 31.10.1916 tarihinde 3786 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 3341/1916).

[29] 22 Şubat 1917'de ölen Boşnak askeri Ibrahim Ibrahimovič ile beraber aynı mezara gömülmüştü. "Postmortem inceleme sertifikası" No: 4966; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 13.03.1917 tarihinde 867 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 746/1917).

[30] Açıklanmayan bir nedenle bu askerin Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'nde iki ayrı kaydı mevcut. Her ikisinde isimlerin sıralaması hariç bütün veriler aynı.

Gömülme tarihi ve yeri: 7 Temmuz 1917, XXVI nolu ada, "2. Müslüman Parseli", mezar No: 10[31]

8. Abduloğlu Mustafa
Rütbesi: er
Birliği: 15. Kolordu, 20. Tümen, 62. piyade alayı, 2. bölük
Yaşı: 19
Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: Kastamonu
Ölüm tarihi ve yeri: 18 Ağustos 1917, Krakov Garnizon Hastanesi No: 15/II
Ölüm nedeni: göğüsü ve omurgasında kurşun yarası, karınzarı iltihabı (vuln. sclop. penetrans thoracis et columnae vertebralis, Peritonitis et cystitide)
Gömülme tarihi ve yeri: 20 Ağustos 1917, XXVI nolu ada, "2. Müslüman Parseli", mezar No: 13[32]

9. Mehmedoğlu Ömer
Rütbesi: er
Birliği: 15. Kolordu, 20. Tümen, 63. piyade alayı, 3. bölük
Yaşı: 26
Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: Ankara
Ölüm tarihi ve yeri: 20 Eylül 1917, Krakov Garnizon Hastanesi No: 15/II
Ölüm nedeni: omurgasında kurşun yarası, piyemi (Vuln. sclop. columnae vertebralis, Pyaemia)
Gömülme tarihi ve yeri: 22 Eylül 1917, XXVI nolu ada, "2. Müslüman Parseli", mezar No: 13[33]

10. Nazımoğlu İsmail
Rütbesi: er
Birliği: 15. Kolordu, 20. Tümen, 62. piyade alayı
Yaşı: 46
Doğum tarihi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: 1872, İstanbul
Ölüm tarihi ve yeri: 17 Ağustos 1918, Krakov Yedek Hastane No: 1
Ölüm nedeni: Malteus (?)

[31] 14 Temmuz 1917'de ölen Rus esiri Mochamedin Miniwajew (Miniwajer) ile beraber aynı mezara gömülmüştü. "Postmortem inceleme sertifikası" No: 5240; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 09.07.1917 ve 12.07.1917 tarihlerinde 2335 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 2217/1917).

[32] Mehmedoğlu Ömer ile beraber aynı mezara gömülmüştü (Madde 9'a bkz.). "Postmortem inceleme sertifikası" No: 5341; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 23.08.1917 tarihinde 2964 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 2737/1917).

[33] Abduloğlu Mustafa ile beraber aynı mezara gömülmüştü (Madde 8'e bkz.). "Postmortem inceleme sertifikası" No: 5411; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 25.09.1917 tarihinde 3459 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 3142/1917).

Gömülme tarihi ve yeri: 19 Ağustos 1918, XXVI nolu ada, "2. Müslüman Parseli", mezar No: 17[34]

11. İsmail Hasa(n)
Rütbesi: onbaşı
Birliği: 3. Ordu, 2. Kafkas Kolordusu, 5. Tümen, 9. piyade alayı, 10. bölük
Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: İstanbul
Ölüm tarihi ve yeri: 14 Nisan 1919, Epidemiyolojik Hastane No: 2 (Krakov – Łobzów)
Ölüm nedeni: verem (Tbc universalis)
Gömülme tarihi ve yeri: 16 Nisan 1919, XXVI nolu ada – Batı, "2. Müslüman Parseli", mezar No: 11[35]

12. Ali Osman
Rütbesi: plutonowy[36]
Birliği: Kafkas İslam Ordusu, 1. Azerbaycan Kolordusu[37], 1. Tümen, 3. piyade alayı, 1. bölük
Yaşı: 34
Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: Erzurum, Narman
Ölüm tarihi ve yeri: 27 mayıs 1919, Krakov Personel Hastanesi No: 2
Ölüm nedeni: verem (Tbc universalis)
Gömülme tarihi ve yeri: 29 Mayıs 1919, XXVIII nolu ada, sıra 1, mezar No: 18[38]

13. Yusuf Şaban Bekir
Rütbesi: er
Birliği: 3. Ordu, 1. Kafkas Kolordusu, 10. Kafkas Tümeni, 31. piyade alayı
Yaşı: 33
Osmanlı İmparatorluğu'nda oturduğu yer: Sivas
Medeni hali: evli
Ölüm tarihi ve yeri: 28 Eylül 1919, Krakov Yedek Hastane No: 3

[34] 15 Eylül 1918'de ölen Boşnak askeri Owdo (Awdo) Halkić ile beraber aynı mezara gömülmüştü. "Postmortem inceleme sertifikası" No: 6729; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 21.08.1918 tarihinde 3234 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 2980/1918).

[35] 20 Şubat 1919'da ölen Avusturya-Macaristan askeri Misan Usekič ve 6 Mart 1919'da ölen Boşnak askeri Huszo Hodicz ile beraber aynı mezara gömülmüştü. Mezartaşında Lehçe "Róża" ("Gül") kelimesi yazılmıştı. "Postmortem inceleme sertifikası" No: 7569; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 24.04.1919 tarihinde 1656 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 1479/1919).

[36] "Postmortem inceleme sertifikası"nda Lehçe olarak yazılmış bu rütbenin Türkçe karşılığı yok. Polonya ordusunda "plutonowy" uzman onbaşı ile çavuş arasında bulunup "takım komutanı" anlamını taşımaktadır.

[37] Azeri uyruklu gönüllü askerlerden oluşturulmuş bu birliğin subay ve astsubay sınıfının bir kısmı Türktür.

[38] "Postmortem inceleme sertifikası" No: 7657; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 03.06.1919 tarihinde 3350 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 2226/1919).

Ölüm nedeni: verem (Tbc universalis)
Gömülme tarihi ve yeri: 1 Ekim 1919, XXVI nolu ada – Doğu, "2. Müslüman Parseli", mezar No: 1[39]

Sonuç

Birinci Dünya Harbi dönemine ait Krakov Müstahkem Mevkii hastanelerinin tıbbi kayıtları korunmadığı için, Krakov'da iyileşmiş Osmanlı askerlerinin hepsi değilse de mutlaka büyük kısmının kimliklerini yegane kaynak olan prof. Kowalski'nin not defteri sayesinde öğrenebildiğimizi vurgulamak gerekir. Galiçya Cephesi'ndeki sağlık hizmetlerini araştıran Oya Dağlar Macar, çok kapsamlı ve büyük bilimsel değeri olan makalesinde[40], Krakov'dan sadece bir kere bahsedip o şehirde yatmış Osmanlı askerlerinin toplam sayısını bile veremedi[41]. Ayrıca şuna da dikkat çekmek gerekir ki, konuyla ilgili kaynaklar hastanelerde yatıp iyileşen askerlerin kimlik bilgilerini vermez. Bu insanlardan kitap ve makalelerde okurlara sadece rakamlar olarak bahsedilir. Bu açıdan da Kowalski'nin çalışması istisnai bir kaynak olarak sayılmalıdır.

Benzer, paha biçilmez önemi yukarıda bahsedilen "Postmortem inceleme sertifikaları" da taşımaktadır. O belgelere dayanarak hazırlanan "Rakowice Listesi"ni son yıllarda (üstelik internette) yayımlanan Çanakkale ve diğer cephelerin şehit listeleriyle kıyasladığımızda çok daha ayrıntılı bilgiler vermekte olduğunu oldukça net görebiliriz. Örneğin, T.C. Savunma Bakanlığı resmi web sitesinde bulunan "Şehitler Listesi" başlıklı arama motoru[42] Krakov'da medfun hiçbir Osmanlı şehidini göstermemektedir. Başka cephelere ait veriler ise genellikle askerin isim, savaştığı cephe, ölüm tarihi ve bazen de yaş ile sınırlıdır. Krakov Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan "Postmortem inceleme sertifikaları" ise bu temel kimlik ve adres bilgileri yanı sıra ölüm nedeni, yeri ve hatta saati ile şehidin medeni hali ve asker olmadan önce yaptığı meslek hakkında bilgi verir. Galiçya Cephesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Birinci Dünya Harbi cephelerinin en az araştırılan cephelerinden biri olduğu için, hem bu makalenin yazarı hem de Türk tarihçileri tarafından ileride yapılacak arşiv araştırmaları neticesinde daha ayrıntılı bilgiler ortaya çıkacağını umut edelim. Zira, yukarıda yazıldığı gibi, Eylül 1916 ile Ekim 1917 tarihleri arasında Krakov hastanelerinde tedavi gördükten sonra cepheye dönen Osmanlı subay ve askerlerinin sayısı ve kimlikleri hala bilimnemektedir.

[39] 24 Kasım 1919'da ölen Rus esiri (?) Satryn Grypow ile beraber aynı mezara gömülmüştü. "Postmortem inceleme sertifikası" No: 7019; Başkent-Krallık Krakov Belediyesi Vefat Edenler Defteri'ne 08.10.1919 tarihinde 3909 nolu olarak kaydedildi (AZCKwK: 3549/1919).

[40] Dağlar Macar, "Galiçya...", *a.g.e.*, s. 34-58.

[41] "Hastaların [kuduz hastalığı] tedavisi ayrıca Krakov ve Budapeşte'deki merkezlerde de yapılacaktı." – Dağlar Macar, "Galiçya...", *a.g.e.*, s. 46. Yukarıda sunulan "Rakowice Listesi"ndeki hiçbir şehidin kuduz hastalığından dolayı vefat etmediğine de dikkat çekelim.

[42] http://www.msb.gov.tr/arsiv/phpscr/Sehitler.php (18.10.2013).

KAYNAKLAR

Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie [Krakov Polonya Bilim Akademisi ve Polonya Yetenek Akademisi Bilim Arşivi]: Prof. Tadeusz Kowalski'nin mirası: „Materiały dialektologiczne tureckie, przeważnie niewydane" [Çoğunlukta Yayımlanmamış Türk Lehçebilim Materyali], Dosya No: K III-4, 110.

Archiwum Państwowe w Krakowie Oddz. V [Krakov Devlet Arşivi 5. Şube], Akta Cmentarzy Krakowskich (nieuporządkowane) [Krakov Mezarlıkları Dosyası (düzeltimemiş)], Dosya No: 1914-17.19.

Archiwum Zarządu Cmentarzy Komunalnych w Krakowie [Krakov Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü Arşivi]: „Świadectwa oględzin pośmiertnych" ["Post-mortem inceleme sertifikaları"]: 3015/1916, 3016/1916, 3144/1916, 3268/1916, 3341/1916, 746/1917, 2217/1917, 2737/1917, 3142/1917, 2980/1918, 1479/1919, 2226/1919, 3549/1919.

Birinci Dünya Harbi, VII nci Cilt, *Avrupa Cepheleri*, 1 nci Kısım *(Galiçya Cephesi)*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Garp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 3, Gnkur. Basımevi, Ankara 1967.

Dağlar, Oya, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesi'ne Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sy. 10, y. 5/2006, s. 45-71.

Dağlar, Macar Oya, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, c. X, sy. 2/2009, s. 34-58.

Krakov Belediye Mezarlıkları Rakowice Bölge Müdürü Tomasz Piekarski'nin yazara gönderdiği 5 Eylül 2013 tarihli ve DRI/524/74/13 nolu yazı.

(derleme: Polska Akademia Umiejętności, Instytut Historii), *Polski Słownik Biograficzny*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968-1969, Tom XIV.

Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Krakowie, Miejski Urząd Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej [Krakov Belediyesi Milli Meclisi, Beledi İdare ve Konut İşleri Kalemi], Dosya No: GK-UK-2-/e/1/59 dot. [ilgi]: cmentarze mahometańskie tureckie [Müslüman Türk Mezarlıkları].

Shaw, Stanford J., *The Ottoman Empire in World War I*, Türk Tarih Kurumu, Volume 1, Ankara 2006, Volume 2, Ankara 2008.

"Tadeusz, Kowalski 1889-1948. Materiały z Posiedzenia Naukowego PAU w dniu 19 czerwca 1998 r.", *W służbie nauki*, nr 4, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1999, s. 68.

Yazman, Mehmet Şevki, *Kumandanım Galiçya ne yana düşer? Mehmetçik Avrupa'da*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

1. Krakov Türkolojisinin kurucusu prof. Tadeusz Kowalski, yaralı Osmanlı askerlerine bakan eşi doktor Zofia Kowalska (kızlık soyadı Medwecka) ile beraber Birinci Dünya Harbi'nin sonuna doğru. (**Kaynak:** Kowalski'lerin torunu Urszula Rajewska'nın özel arşivinden).

2. Krakow Wrocławska Caddesi 1-3 adresinde bulunan 5. Askeri Hastane Polikliniği (eski Garnizon Hastanesi No: 15) cerrahi bölümü binası (üst katı ikinci dünya harbinden sonra inşa edildi). Kurşun yaraları olan Osmanlı askerleri bu binada tedavi görmüş, bazıları da burada vefat etmiştir. (**Fotoğraf:** Piotr Nykiel)

3. Krakow Wrocławska Caddesi 1-3 adresinde bulunan 5. Askeri Hastane Polikliniği (eski Garnizon Hastanesi No: 15) Verem ve Akciğer Hastalıkları binası. Veremden ölen Ahmetoğlu Ahmet, İsmail Hasan Onb., Ali Osman Plut. ile Yusuf Şaban Bekir hayatlarına bu binada veda etmişler. (**Fotoğraf:** Piotr Nykiel)

4. Birinci Dünya Harbi sırasında Epidemiyolojik Hastane No: 1 olarak kullanılan ve Abdürrahman Ahmet'in yattığı ve öldüğü Krakow-Łagiewniki Merhametli Meryemana Kadın Manastırı. (**Fotoğraf:** Wikipedia)

5. Rakowicki Mezarlığı XXIII nolu adada bulunan Osmanlı askerlerin sembolik mezarı 18 Mart 2013'teki "Şehitler Günü" kutlamaları sırasında (**Fotoğraf:** Piotr Nykiel)

6. Rakowicki Mezarlığı XXVI nolu adanın bugünkü hali (**Fotoğraf:** Piotr Nykiel)

7. Rakowicki Mezarlığı XXVIII nolu adadaki Ali Osman'ın mezarı (**Fotoğraf:** Piotr Nykiel)

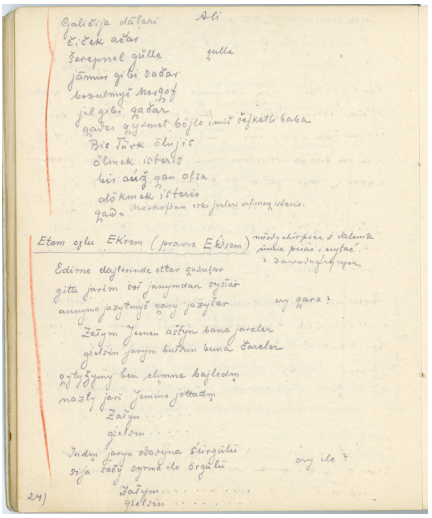

8. Prof. Kowalski'nin not defterinde bulunan ve kendisine Alioğlu Mustafa tarafından dikte ettirilmiş Galiçya hakkındaki şarkı. (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, K III-4,110, s. 24)

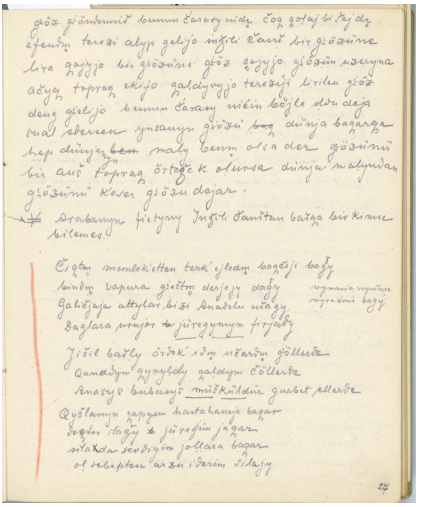

9. Prof. Kowalski'nin not defterinde bulunan ve kendisine İsmailoğlu Salim tarafından dikte ettirilmiş Galiçya hakkındaki şarkının 1. kısmı. (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, K III-4,110, s. 27)

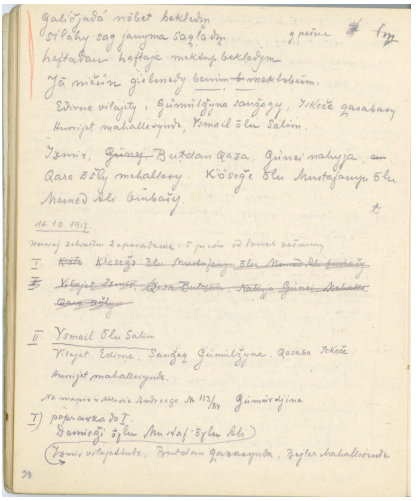

10. Prof. Kowalski'nin not defterinde bulunan ve kendisine İsmailoğlu Salim tarafından dikte ettirilmiş Galiçya hakkındaki şarkının 2. kısmı. (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, K III-4,110, s. 28)

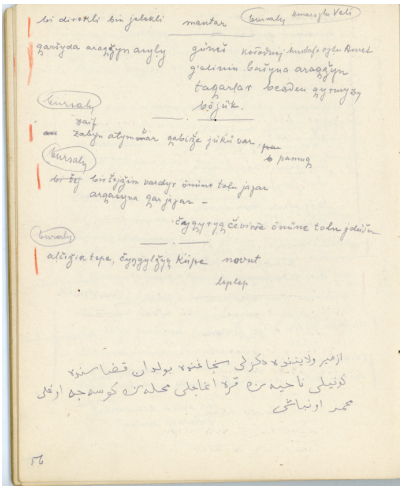

11. Prof. Kowalski'nin bütün not defterinde Arap harfleriyle yazılmış tek kimlik ve adres bilgileri Kösecioğlu Mustafa'nın oğlu Mehmet Ali Onbaşıya aittir. (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, K III-4,110, s. 56)

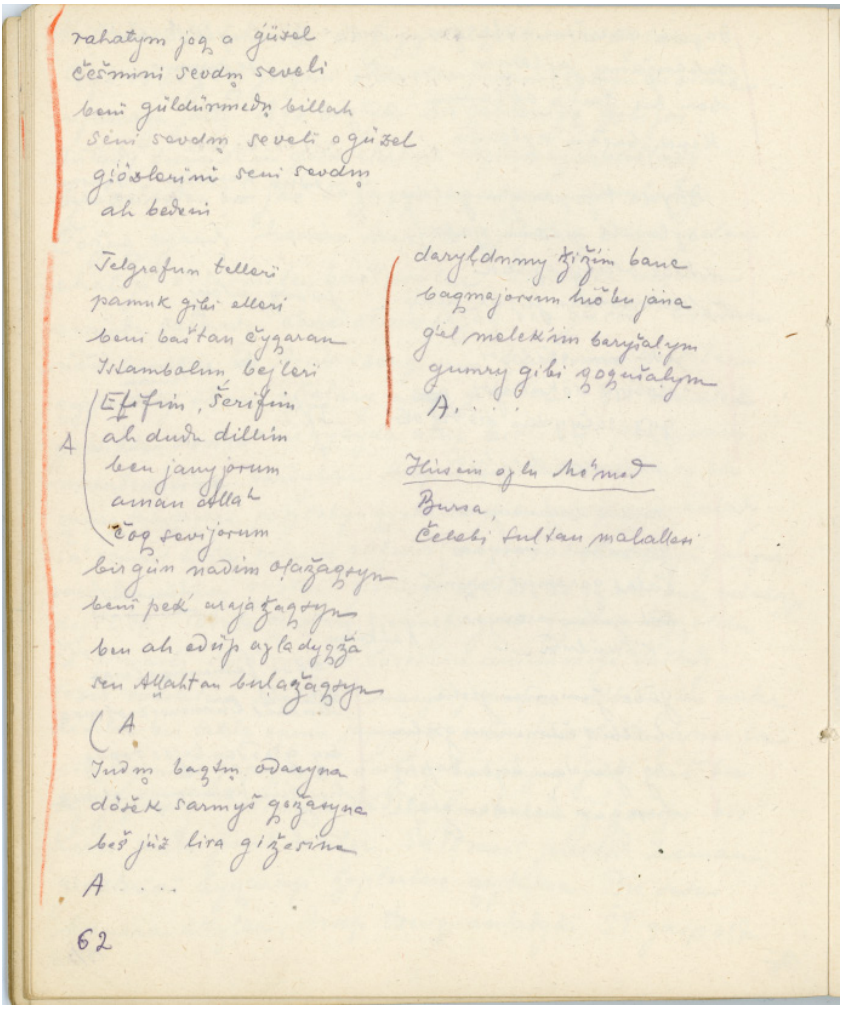
rahatym joq a güzel
Češmini sevdm seveli
beni güldürmedn billah
Seni sevdm seveli o güzel
gözlerini seni sevdm
ah bederi

Telgrafun telleri
pamuk gibi elleri
beni baštan čygaran
Istambolun bejleri

A Efšim, Šerifim
ah dudu dillim
ben janyrym
aman allah
čoq sevijorum
birgün nadim ofažagsyn
beni pek arajažagsyn
bu ah edüp ayladygža
sen Allahtan bulažagsyn
A

Judn bagtm odasyna
döšek sarmyš gožasyna
beš jüz lira gizesina
A . . .

62

daryldmmy žižim bane
bagmajorum hič bu jana
giel melekim baryalym
gumry gibi gogušalym
A. . .

Hüseyin oglu Mehmed
Bursa,
Čelebi sultan mahallesi

12. Prof. Kowalski'nin not defterinde bulunan ve kendisine Müseyinoğlu Mehmet tarafından dikte ettirilmiş "Telgraf telleri" şarkısı. (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, K III-4,110, s. 62)

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ TARAFINDAN UYGULANAN SOSYAL POLİTİKALAR

NECDET HAYTA* - TUĞBA BELENLİ**

Giriş

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkmasıyla başlayan Milli Mücadele dönemi, bütün imkânsızlıklara rağmen bir devletin baştan yaratılmasının hikayesidir. 19 Mayıs 1919'dan 23 Nisan 1920 tarihine kadar geçen on bir aylık süre boyunca fiilen devletsiz kalan Anadolu halkı,[1] üç yıl boyunca devam eden mücadele döneminde asker-halk tek bir vücut olmuş, mücadeleyi kazanmak için tüm imkanlarını seferber etmiştir. Bağımsız bir devlet olma mücadelesinin verildiği bu dönemde, ferdin değil, doğrudan doğruya bütün halkın korunması ve kurtarılması için Müdafaa-i Hukuk'u seçen[2] Türk halkı, inkılâpçı telakkiyi Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde kabul ve tatbik etmiştir.

Milli Mücadele dönemi, yöneten-yönetilen ilişkileri için de yeni bir dönemin başlangıcını temsil eder. Bir kere, Milli Mücadele'yi başlatan ve sürdüren öncü kadronun halkla bir ittifak kurma zorunluluğunu hissederek, ciddi bir destek arayışı içine girmiş oldukları bir vakıadır.[3] Diğer taraftan istiklâl ve devlet mefhumlarıyla bağdaşmayan Sevr Anlaşması'nı hiçbir şekilde kabul etmeyen Türk halkı da verdiği Milli Mücadele kararı ile devletine sahip çıkmıştır ve dolayısıyla devletinden de kendisine sahip çıkmasını beklemek hakkıdır. Milletin öncelikli ihtiyacı, savaşlar sırasında aldığı hasarın tazmin ve telafi edilmesidir.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, nhayta@gazi.edu.tr.

** Arş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, tbelenli@gazi.edu.tr.

[1] Alptekin Müderrisoğlu, "Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, c. 4, Ankara 1994, S. 13, s. 33.

[2] Tarık Z. Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler: 1859-1952*, Doğan Kardeş A.Ş. Yayınları, İstanbul 1952, s. 472, 473.

[3] Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II (1920-1960)*, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2010, s. 15.

Milli menfaati temin etmek ve sosyal yardım konularıyla ilgilenmek üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ilk defa olarak, 2 Mayıs 1920 tarihinde çıkardığı "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntibahına Dair Kanun" ile, Milli Mücadele döneminde "*Muâvenet-i İçtimâiye*" adlı bir müessese kurmuştur. O dönemde Avrupa'da bu teşkilatın büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. TBMM'de bu işlerle uğraşmak üzere ilk defa olarak böyle bir müessese vücuda getirmiştir.[4] Bu müessese, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sosyal politika takip etmesinin ilk adımı olarak görülebilir. Sosyal politikanın klasik tanımında yer alan ve yer almamasına rağmen dönemin özellikleri nedeniyle bu dönemde uygulanan birçok politika, Milli Mücadele döneminin bilinen çok zor şartlarında yerine getirilmiştir. Sosyal politika takip etmenin, her zaman ve her devlet için, coğrafi, iktisadi ve psikolojik sınırları olmuştur. Sosyal politika takip edilmesini ekonomik zayıflığa neden olur düşüncesiyle reddedenler, iktisadi sınırlılıklara işaret etmiş olurlar.[5] Uzun süren savaşlar döneminden sonra bağımsızlık ve egemenliği için yeni bir mücadeleye girişen Anadolu halkı ayrıca; kıyım, çapulculuk, ablukalar ve düşman işgalleri nedeniyle de nüfusunun büyük bölümünü kaybetmiş ve elde kalan topraklarının ekonomisi de paramparça olmuş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu durumda sosyal siyaset uygulamasının iktisadi engelleri oldukça fazla olmuştur.

I. Dönemin Ekonomik Durumuna Genel Bir Bakış

Bu dönemde devletin halka kapsamlı bir hizmeti söz konusu değildir; öncelikle yapılmaya çalışılan, maddi ve manevi anlamda var güçle bağımsızlığın kazanılması için askeri yönden güçlenmeye çalışmaktır. Fakat eldeki imkanlar askeri ihtiyaçları bile karşılamada yetersiz kalmış, bu konuda da halkın desteğine ihtiyaç duyulmuştur. Ağustos 1920'de TBMM'de yapılan gizli celsede, cephelerde yapılan teftiş seyahati sonrası askeri durum hakkında bilgi veren Mustafa Kemal Paşa, Kütahya'da Ertuğrul grubuna bağlı üç taburlu 1.700 asker ve bir bölük süvarinin tamamının Kütahya halkı tarafından on gün içinde giydirilmiş ve donatılmış olduğunu ifade ederek, askeri ihtiyaçların karşılanması konusunda halkın yardımlarının önemli olduğunu göstermiştir.[6] Yine, Milli Savunma Bakanı Fevzi Çakmak Paşa, seyahatle ilgili konuşmasında; memleketin bütün fabrikaları, İstanbul'da bulunduğu için, Anadolu'da elde ne kalmışsa, bunların her birisine müracaat ederek parça parça ve

[4] http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100003.pdf Muâvenet-i İctimâiye teşkilatının siyasi hatlardan uzak sırf içtimaî bir faaliyetin merkezi olması düşünülmüştür. Vekalet, Kastamonu'da "muayyen fıkra", Develi'de "Cemaat-i İslamiye", Bursa'da esnaf loncaları, Balıkesir'de "çalışma derneği" Eskişehir'de "sıhhat derneği" adlı cemiyetlerin nizamnamelerini tetkik etmiştir. Eskiden beri mevcut olan fakat son zamanlarda zaafa uğrayan esnaf loncaları pek mühim görülmüş, bu teşkilatın tamim ve ihyası hususu Dahiliye Vekaleti'ne yazılmıştır. "Muâvenet-i İçtimâiye İşleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 47, 18 Temmuz 1336, 18 Temmuz 1920 Pazar, s. 2.

[5] Gerhard Kessler, *İçtimaî Siyaset*, çev. Orhan Tuna, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1945, s. 201.

[6] Hanri Benazus, *Niçin Atatürk*, Bizim Kitaplar Yayınları, İstanbul 2012, s. 225.

her türlü eşya temin etme çalışmalarına girişimlerine rağmen, ancak Ankara'da, Uşak'ta, Konya'da, Kayseri'de ve bazı yörelerde bulunan mensucat fabrikalarından ve ayakkabı yapacak sanatkarlardan istifade edebildiklerini, ancak bu yolla bir ordunun giyim eşyasının temin edilmesi mümkün olmadığı için, halkı yardıma çağırdıklarını ifade etmiştir. Halk büyük miktarda yardımda bulunmuştur. Cephelerde bulunan askerlerin çok büyük bir kısmı halkın yardımı ile giydirilmiştir. Yağmurluk, askerde hemen hemen hiç yok gibidir. Her ilçe yüz kaput vermeyi vaat etmiş olup, yetiştirip dağıtmışlardır. Yemek meselesine gelince, birliklerin belli bir zamana kadar yemekleri Müdafaa-i Hukuk Heyetleri'ne ait olup; gerek milli kuvvetler, gerek muntazam kuvvetler, halktan toplanan yardımlar vasıtası ile beslenmiştir. Fakat Paşa, yaptığı son teftişte, henüz bütün birlikleri yedirecek derecede ellerinde yeterli erzak olmadığı gibi, paralarının da olmadığını gördüğünü itiraf etmiştir. Ekmek meselesi, eskiden kalma ambarlardaki bulunan zahire ile idare olunmuştur.[7]

Cumhuriyet yönetiminin devraldığı paranın miktarı; 1915 tarihinden itibaren dört yıl boyunca evrâk-ı nakdiye adı altında basılan 159 milyon liralık kâğıt paradan, 1922 yılında İzmir yangınında yanan 30 milyon liralık banknotun çıkarılmasıyla kalan, 130-140 milyon liralık kâğıt parayla, 8-10 milyon liralık madeni para idi.[8] Ülkenin genel durumu gibi, mücadeleye önderlik edenlerin bizzat kendileri de maddi imkansızlıklar içindedir. Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya geldiği zaman müfettişlik görevi için verilen 20.000 liradan 1.200 lirası kalmış idi. Daha sonra Diyanet İşleri Başkanı olacak olan Rıfat Hoca (Börekçi), bölgedeki tüccarlardan 6.000 lira toplayarak kendisine vermiştir.[9] Yeni Türk Devleti, ekonomik anlamda Osmanlı Devleti'nden iflas etmiş bir ekonomi devralmıştı. Dolayısıyla siyasi bağımsızlığın ardından sıra ekonomik bağımsızlığın kazanılmasına gelecektir. Cumhuriyet'in kuruluş devresinde Osmanlı'dan miras alınan mali sorunların başlıcaları şunlardır; vergi tahsilindeki başarısızlık, Düyun-u Umumiye idaresinin varlığı, kapitülasyonların varlığı, yabancıların işlettiği doğal tekellerin varlığı, denk bütçe ve mali disiplinin sağlanmaması, mübadillerin iskânı ve savaş yıkımının imarı, altyapı yatırımlarının finansmanı.[10]

Hayat pahalılığı özellikle Milli Mücadele dönemi Ankara'sında artmıştır. Özellikle her tarafta eşya fiyatlarında düşüş görüldüğü halde Ankara'da, zaruri ihti-

[7] Benazus, *Atatürk*, s. 227, 228.

[8] Çağlar Keyder, "1923-1929 Döneminde Para ve Kredi", *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 1978, s. 212'den nakleden; Alkan Soyak, *Genç Cumhuriyette İktisadi Yapı ve Finans (1923-1945)*, c.2, İMKB, İstanbul 1999, s. 59'dan nakleden; Nadir Eroğlu, "Atatürk Dönemi Para Politikaları 1923-1938", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, İstanbul 2010, S. 1, s. 25.

[9] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, s. 286.

[10] Güneri Akalın, *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara Ekim 2008, s. 6'dan nakleden; Gülay Akgül Yılmaz, "Türkiye'de 1923-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulamaları", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. XXVII, 2009, S. II, s. 300-301.

yaçlardan olan birtakım maddelerde zaman zaman suni artışlar olmuştur. Vurgunculuğa işaret eden bu hale karşı tedbir alma lüzumu İktisat Vekaleti'nden Ankara vilayetine yazılmıştır.[11] Görünen o ki, yeni devleti beslemek daima meşakkatli bir mesele olacaktır. O dönemde halk maddi olduğu kadar manevi olarak da zorluk içinde olmuştur; *"Trakya ve Anadolu 1911'den 1921'e kadar tam on yıl, büyük küçük tam vaktinde devlete karşı üç kıta üstünde harp için bütün gençlerini kurban vermiştir. İsyanları bu hesaba katmıyoruz. Yıllarca tarlalar boş kalmıştır; ocaklar tütmemiştir; Cumhuriyet kuruluncaya kadar Anadolu'da sıtmaya ve hiçbir salgına karşı savaşta bulunulmamıştır…Gene bu Anadolu'nun dağları ve ovaları asırlardan beri sükûn ve güven yüzü görmemiştir. Anadolu'nun tenhalığı bu halkın canlılık noksanından değildir. Doğanların büyümesine, büyümüş olanların yaşamasına imkan veren şartlar ancak Cumhuriyet idaresi ile varlaşabilmiştir."*[12]

Verilen Milli Mücadele kararının elbette bedelleri de olacaktır. Savaş döneminde Türkiye'de ziraat üretiminin çok yetersiz olması ve halkın açlık çekiyor olması üzerine 4 Şubat 1922 tarihli toplantıda Meclis'te konuşan Sinop vekili Hakkı Hami (Ulukan) Bey, ahalinin açlıktan öldüğünü ve bunların cephede çalışan ve her gün şehit düşen kahramanların yerine geçecek kimseler olduğunu ifade etmiştir. Halkın iaşesini düşünmek mecburiyetinde olduklarını, çünkü yarın birer süngü ile onların düşmanın karşısına çıkacaklarını vurgulayan vekil, "*hiçbir zaman dört beş tüccar memleketi kurtaramamıştır*" diyerek Milli Mücadele döneminin temel problemini gözler önüne sermiştir. Savaşın kazanılması için ziraat ve beslenme meselesinin çözülmesi elzem olarak görülmüştür. Rize mebusu Ziya Hurşit Bey de, I. Dünya Savaşı'nda Almanya'da bulunduğunu ve Almanya'nın savaşı açlıktan kaybetmesine şahit olduğunu anlatmıştır.[13] Dolayısıyla halkın beslenmesi hem devlet olmanın bir gereği hem de savaşı kazanmanın ön şartıdır. Bu yüzden, Milli Mücadele'nin kazanılması için tüm imkanlar seferber edilmiş, bütçenin 45 milyonluk Müdafaa-i Milliye kısmı çabucak tükendikten sonra, Kazım Karabekir Paşa'nın yeni ödenek isteği kabul edilmiş, bu gerçekleşene kadar da acilen iki milyonluk avans ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bütçenin nereye harcandığı soruları ve hesap verilmediği iddiaları çok cılız kalmış, kutsal bir vazife olarak ordunun beslenmesi düşünülerek gereği hep acilen yerine getirilmiştir.[14] Doğrudan doğruya ülke ve ulusun gelişme ve mutluluğu ile ekonomik durumunun yükseltilmesi için harcanan çabalar, ancak savaş cephelerine ayrılmış olan kaynaklarla ve askeri kuvvetlerden arttırılabilen bölümle sağlanabilmiştir.[15]

[11] "Pahalılığa Karşı", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 159, 14 Nisan 1337, 14 Nisan 1921Perşembe, s. 2.

[12] Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, 1. baskı, Ankara 1987, s. 16.

[13] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 1921-1922, Devre 1, Cilt 2, TBMM Basımevi, Ankara 1980, s. 682.

[14] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s. 668, 669. Bu şekilde avans verilmesi bir seferlik olmayıp tekrar etmiştir. Bunda asker sayısının ve dolayısıyla masrafların artması etken olmuştur. Daha sonraları yine 10 milyon liralık avans verilecektir. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s. 848.

[15] *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D.1, c. 28, S. 2'den nakleden; *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1987, s. 93, 94.

Mustafa Kemal Paşa ve ülkenin durumu hakkında, Nieuwe Rotterdamsche Courant gazetesinde, yayınlanan "Kemalist" başlıklı bir makalede hükümetin, kararlı ve metodik bir şekilde maliye, adalet, eğitim ve orduyu yapılandırmaya devam ederek, ülkenin iç yönetimini sağlam temeller üzerine kurduğu ve acil bayındırlık çalışmalarını ifa ettiği yazılmıştır. Yazar, bütün bu çalışmaların bilinmeyen zengin bir kaynağının olduğunu ve Moskova'nın yardımı dışında, milliyetçilerin savaş araç ve gereçleri, hammadde ve inşaat malzemesini İtalyan gemileriyle gönderen Amerika'dan yardım aldığını düşünse de,[16] Türk halkının yaptığı fedakarlıklar çok daha fazladır. 19 Mayıs 1919'da yürürlükte olan vergi, harç ve tekel gelirlerine ilişkin yasalar, Milli Mücadele dönemi boyunca duyulan maddi ihtiyaçları karşılayacak ve devlet gelirlerinin temelini teşkil edecektir. Savaş boyunca mali zorluklarla karşılaşıldığından yeni gelir yasaları çıkarılmakla birlikte, mevcut gelir yasalarının temel niteliklerinin korunduğu, yalnızca oran ve miktarlarında değişiklik yapıldığı görülmüştür. Zaten toplum düzeninin sarsıldığı bir ortamda, yeni gelir yasaları koymaktansa, yerleşmiş ve kuralları bilinen vergilerin muhafaza edilerek sadece gelir arttırıcı değişiklikler yapılması yerinde olmuştur.[17] Osmanlı Hükümeti, Düyun-u Umumiye ve Tütün Rejisi'nin topladığı vergilere bir de Kuvay-ı Milliye'nin "Nakdî ve Ayni Teberru" adıyla topladığı bağışlar eklenmiştir. 1920 yılının sonlarına doğru düzenli ordunun kurulmasıyla da halktan Yunan taarruzuna karşı koyabilmek için "Tekâlif-i Milliye Emirleri" adıyla bağışlar alınmıştır.[18] Tekâlif-i Milliye emir-

[16] Nieuwe Rotterdamsche Courant, 5 Şubat 1921, *Akşam*'dan nakleden; *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003, s. 194.

[17] Müderrisoğlu, *Mali Kaynakları*, s. 33.

[18] 7 Ağustos 1921 ve 26 Ağustos 1922 arasında ilan edilen 10 Tekâlif-i Milliye emrinden başka toplam 48 umumi emir yayımlanmıştır. Bunlar daha çok ilk ilan edilen 10 emrin içeriğini aydınlatan açıklayıcı yönergelerdir. (Hikmet Özdemir, *Tekâlif-i Milliye*, Cumhuriyet Yayınları, 2001, s. 29) Tekâlif-i Milliye emirlerinin ana hatları kısaca şöyledir:

- İlçelerde kaymakam başkanlığında komisyonlar kurulacak. Malların toplanması ve hizmet yükleyen emirlerin yerine getirilmesi bu komisyonun takibinde olacaktır.

- Her ev bir kat çamaşır, bir çift çorap ve bir çift çarık hazırlayarak komisyona teslim edecek.

- Tüccar ve halk elindeki bez, patiska, pamuk, yün, kösele, deri, ayakkabı, kundura çivisi ve ipliği, yular, semer gibi malzemelerin yüzde kırkını komisyona teslim edecek.

- Tüccar ve halk elindeki buğday, arpa, fasulye, pirinç, bulgur, mercimek, koyun, keçi, şeker, gazyağı, tuz, sabun, çay ve mumun yüzde kırkını komisyona teslim edecek.

- Halk elindeki at arabası, yaylı, at, eşek, deve, katır, taka ve benzeri araçlarla ayda bir defa ve yüz kilometreyi geçmemek koşuluyla orduya ait malzemeyi istenen yere parasız taşıyacak.

- Ülkeyi terk edenlerin mallarından ordunun işe yarayanlarına el konulacak.

- Halk elindeki her türlü silah ve cephaneyi teslim edecek.

- Halk, tüccar ve nakliyeciler ellerinde bulunan gres, makine yağı, benzin, otomobil lastiği, pil, telefon, kablo ve benzeri maddelerin yüzde kırkını teslim edecek.

- Savaş araç, gereç yapım ve onarım işleri demirci, dökümcü, marangoz, tesviyeci esnaf tarafından yapılacak.

leri, Sakarya Savaşı öncesi gücü azalan ve maddi imkansızlıklar içerisinde bulunan Türk ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak ve ulusal başarıya ulaşmaya yönelik olarak çıkarılmış emirler bütünüdür. Bu emirler, Osmanlı Devleti döneminde uygulanan emirler gibi, ödemesi barış zamanında yapılmak üzere halktan zorunlu borçlanmayı ve el konan eşya ve erzak için mazbata verilmesini içermektedir.[19] Tekâlif-i Milliye emirleriyle alınan vergiler, Milli Mücadele'yi izleyen yıllarda halka geri ödenmiştir. Ödemenin büyük kısmı nakit para ile yapılırken az bir kısmı da hazine tahvilleri ile yapılmıştır. Geri ödenen toplam meblağ 6.003.663 TL olup, 1923 yılında bu meblağın %72,3'ü ödenmiştir. TBMM Hükümeti bundan başka, Osmanlı Hükümetleri döneminden kalan borç ilmühaberlerine göre, halka 10.527.217 TL'yi Milli Mücadele bitiminde ödemiştir. Böylece, savaş borçları karşılığı olarak halka 1923-1937 yılları arasında toplamda 17.426.409 TL ödenmiştir.[20] Lozan görüşmeleri sırasında *"Demek Türk milleti malının %40'ını Atatürk'ün emriyle verdi?"* şeklindeki hayret ifade eden sorulara Celal Bayar şu cevabı vermiştir: *"Evet verdi ve şikayet etmedi. Biz de zaferden sonra onları on parasına kadar eksiksiz ödedik."*[21]

Vergilerin yetersiz geldiği noktalarda, Ziraat Bankaları'na vaziyet edilip, paralar alındığı; bunların maaşlara ve askere sarf edildiği görülmüştür. Fakat zamanla bankalar ve müesseselerde de müsadere edilecek para kalmayınca, Heyet-i Vekile'de Rusya ile görüşerek, oradan silah, para ve emsali alınması düşünülmüştür.[22] Milli Mücadele sırasında Anadolu'ya gelen İngiliz gazeteci Grace Ellison, milletvekillerinden birine Türkiye'nin Bolşeviklerden ne kazandığını sormuş ve "Çok az altın…

---

[19] Halkın elindeki dört tekerlekli at, öküz arabaları, katır, eşek, develerin yüzde yirmisine el konulacak. (Müderrisoğlu, *Mali Kaynakları*, s.40-41; M. Kemal Atatürk, *Nutuk: 1919-1927*, haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s.417-418; Serpil Sürmeli, *Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s.61-74) Ağır şartlar içermesine rağmen, halk tarafından fedakarca yerine getirilen bu bağışlar, bağımsızlık için bir milletin nasıl kenetlendiğini gösterir.

[19] Cezmi Tezcan, *Tekâlif- Harbiye ve Tekâlif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâli Politikaları,* Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 133, 174.

[20] Cihan Duru, Kemal Turan, Abdurrahman Öngeoğlu, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası, Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar,* 1. Kitap, Ankara 1982, s. 298

[21] Erkan Şenşekerci, *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960),* İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 89-90. Bu durumu Ankaralı iş adamı Vehbi Koç da teyit etmiştir; "Ordu için gerekli malzemeler mağazalardan alınır, bedelinin %60'ı ödenir, geri kalanı için de "Tekâlif-i Harbiye" denilen bir borç makbuzu verilirdi. Zaferden sonra bu paraların hepsi hükümet tarafından esnafa ödendi." (Vehbi Koç, *Hayat Hikayem*, İstanbul 1973, s.29'dan nakleden; Özdemir, *Tekâlif-i Milliye*, s.68) Hükümet ilerleyen dönemlerde kendini borçlu hissedecek ve bunu da ifade edecektir: *"Hükümet muhtelif sebep ve şekillerde efrad-ı millete karşı borçludur. Birçoklarının yedinde Hükümetten alacağına dair mazbatalar vardır. Eğer bu mazbatalar için suret-i tediye taharri edilmezse Hükümetin dahildeki itibar-ı malisi duçar-ı tezelzül olacaktır. Bu itibarı yüksek tutmak ve halkın Hükümete karşı olan itimadına halel vermemek için İstiklal Harbine ait tekâlif-i harbiye ve vesait-i nakliye düyunumuzu itfa etmeyi bir vecibe addediyoruz." Hükümetler ve Programları: 1920-1960,* haz. Nuran Dağlı, Belma Aktürk, c. 1, T.B.M.M. Basımevi, Ankara 1988, s. 11.

[22] Rıza Nur, Grace Ellison, *İlk Meclisin Perde Arkası (1920-1923),* Örgün Yayınevi, İstanbul 2007, s. 72.

İki milyon Türk lirasından bir kuruş fazla değil" cevabını almıştır. Gazeteci Ellison'un, "Parayı nereden buldunuz?" sorusuna verilen cevap ise halkın fedakarlığını ortaya çıkaracak niteliktedir: *"Anadolu halkımızdan başka hiçbir ülkede halk, topraklarına, davarlarına ve mısırlarına konmuş bu kadar ağır vergiyi kabul etmezdi. Başka hiçbir ülke varlığını korumak için bütün dünyaya karşı dayanmaya zorlanmamıştır. Vergilerimiz belki yüzde yetmiş beşe kadar çıktı. Böylece görüyorsunuz ki, Avrupa bize yardım etmezse biz kendi kendimize yetiyoruz."*[23]

Halkın kendi kendine yardım etmesi dışında meclisteki vekiller de, kendi maaşları dahil, bütün memur ve askerlerin maaşlarının %20'sinin kesilerek Milli Mücadele giderlerine harcanmasına karar vermişlerdir. Bu zor günlerde, Ankara'daki Hükümet tarafından, savaş masraflarına kaynak sağlamak amacıyla 28 Şubat 1922 tarihli Avans Kanunu'nun, 3. maddesinde; "*Muvazene-i umumiyeye dâhil ve haricinde maaş ve ücurata zamimeten verilmekte olan tahsisat-ı fevkalâde-i şehriyeden (Büyük Millet Meclisi âzası muhassatı dâhil) yüzde yirmi kat'olunmuştur.*"[24] denilmiştir. Bu karar, Milli Mücadele'nin muvaffakiyetle bitirilmesi üzerine 11 Eylül 1922 tarihli gizli celsede kaldırılacaktır.[25] Fakat Meclis üyeleri bir fedakarlık örneği göstererek, Şubat ayı maaşları olan 200 liralarını, "*Han bizimdir, mülk bizimdir, millet bizimdir. Ayrımız gayrımız yoktur. Biz yekdiğerimize, müteselsilen merbut bir zinciriz"* diyerek, bağışlamışlardır. Sonradan bu kesintinin vekilleri zor durumda bırakmamak için on taksitle alınmasına karar verilmiştir.[26]

Milli Mücadele döneminde takip edilen sosyal politika tedbirleri ilerleyen dönemlerin mali politikalarını da şekillendirecektir. Mustafa Kemal Paşa döneminde takip edilen iktisadi politikanın genel hedefi; Türkiye'de insan yaşamının maddi koşullarını sürekli olarak iyileştirmek ve bu iyileştirmelerden nüfusun daha geniş bölümlerinin yararlanmasını sağlamak için,[27] Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında çarpışan fikirlere dayanan, ılımlı devletçilik politikasını takip etmek olmuştur.[28] Genel olarak söylemek gerekirse, 1923-1926 yılları arasında, savaş yıllarında meydana

[23] Nur, Ellison, *İlk Meclisin*, s. 545.

[24] http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c017/tbmm01017167.pdf, s.177, E.T.:01.03.2013.

[25] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre 1, c. 3, 1922-1923, TBMM Basımevi, Ankara 1980, s. 759.

[26] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s. 76-82.

[27] 1925 Yılı Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası, 31.1.1341, Zabıt Ceridesi, c. 13, Devre 2, T.2'den nakleden; Nevin Coşar, "Denk Bütçe Sağlam Para Politikası ve Devletçilik (1924-1938)", der. Nevin Coşar, *Türkiye'de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 260'dan nakleden; Eroğlu, *Para Politikaları*, s. 28.

[28] Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2001, s. 129. *"Türkiye'de sosyal güvenliğin modern kurumsallaşması konusundaki ilk uygulamalar, kapitalist üretim ilişkilerinin yavaş yavaş geliştiği Tanzimat döneminde Jön Türklerin öncü çalışmalarıyla başlamıştır."* Songül Sallan Gül, *Sosyal Devlet Bitti! Yaşasın Piyasa: Yeni Liberalizm ve Muhafazakarlık Kıskacında Refah Devleti,* Etik Yayınları, İstanbul 2004, s. 262.

gelen iktisadi gerilemenin giderilmesine çalışılmıştır. Kişi başına düşen milli gelir açısından bakıldığında savaştan önceki düzey, 1926 yılında aşılmıştır.[29]

II. Milli Mücadele Dönemi'nin Meseleleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti

Mili Mücadele döneminin zor zamanlarında TBMM hükümeti, çoğu zaman kendi imkanlarıyla olmasa da yönlendirmeleriyle, zor durumda olan halka yardım etmeye çalışmıştır. Savaşta şehit düşen ve düşecek olanlara yardım edilmesi gereği henüz erken bir tarihte, Alaşehir Kongresinde görüşülerek kongre kararlarının 20. maddesinde yer almıştır. Buna göre, *"Harb-i millide şehid olanların aileleriyle mecruh düşenlere muavenet-i mukteziyenin icrası esas kabul edilmiş, fakat muavenetin tarz-ı icrası tespiti gayrı mümkün olmakla beraber muavenetin miktar-ı muayyenle takriri Hareket-i Milliyenin kıymet-i vatanperveranesini tenzil edeceği cihetle hediye miktarının tayini kumandanlarla Milli Heyetlerinin âray-ı müşterekesine bırakılmıştır."*[30]

27 Temmuz 1920 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, İstanbul'dan kendi istekleri ile Anadolu'ya geçenlerin İstanbul'da terk ettikleri aileleri pek sefil ve perişan bir haldedir. Bunlara gönderilecek paranın salimen mahallerine teslimini sağlamak üzere gönderilecek bir heyetin Samsun'da teşkile girişildiği Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan bildirilmiş ve diğer mensuplar için de gereğinin ifası hususu umum vekaletlere bildirilmiştir.[31]

Bundan başka, askerde bulunanlar ile dul ve yetimlere ait toprakların boş kalmaması ve onlara yardımcı olunması için köy ihtiyar heyetlerine bazı görevler yüklenmiştir. Buna göre heyet, halkı imece usulüyle asker aileleri ile dul ve yetimlere ait arazinin ekim, hasat ve harmanı gibi işlerde haftada bir gün çalıştırmakla görevlendirmiştir.[32] Yine örneğin Kastamonu'da sıhhi sebeplerden askere gidemeyenler,

[29] V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1970, s. 340-5'den nakleden; Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 3. baskı, İstanbul 1994, s. 111.

[30] Enver Konukçu, *Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 195.

[31] BCA 030.18.1.1.1.7.2.

[32] Müderrisoğlu, *Mali Kaynakları*, s. 46. Döneme ait gazete haberleriyle de bu durum teyit edilmektedir; *"Antalya'da münteşir Anadolu gazetesinden okunduğuna göre asker ailelerinin ekinleri hakkında bütün mülhakatta hummalı bir faaliyet mevcuttur. Bu cümleden olarak Korkuteli ve Manavgat kaim-i makamlarından ahiren vürud eden malumata göre asker ailelerina ait mahsulattan kemale gelmiş olanların tercihen biçtirilip yeni ve kısm-ı a'zamının kaldırıldığı ve henüz kemale gelmekte olan yayla kısımları da biçdirilmekte bulunduğu ve an garib cümlesinin de bila istisna ikmal edileceği ve Elmalı kaim-i makamlığının telgrafına göre de maiyetsiz efrad-ı ailelerinin hasadının icrası için ziraat mualliminin terbiye aram kalındığı ve bu babda heyet-i ihtiyariye de mükerreren tebliğat yapıldığı anlaşılmıştır. Yalnız Finike müstesna olarak her kazadan bu babdaki icraat hakkında ma'lumat gelmiştir."* ("Asker Aileleri Ekinleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 269, 22 Ağustos 1337, 22 Ağustos 1921 Pazartesi, s.3.) İlerleyen zamanlarda yine aynı bölgeden yardım haberleri gelmiştir. *"Korkuteli kazası dahilinde asker ailelerine ait mahsulat kamilen biçtirilmiştir ve ovada harmanlara henüz başlanmamış olduğu ve ova cihetinin harmanları Eylül ve dağ cihetinin ise Teşrin-i evvel nihayetlerinde hitam bulacağı cihetle asker ekinlerinin*

gidenlerin ailelerine yardım etmiş ve onların üçer aylık iaşelerini temin etmişlerdir. Tosya'da, İnebolu'da iane bağışları yapılmış, İnebolu ahalisinin bağışlarıyla oradaki efradın elbiseleri yapılmıştır.[33] Ahalinin yaptığı başka yardım haberleri; Kadınhanı, Akşehir, Seydişehir ve Yenişehir ile Adana, Konya ve Silifke'den gelmektedir. Haberden anlaşıldığına göre; savaşa giden kahramanların yiyecek, giyecek ihtiyaçlarını geride kalanlar temine çalışarak üzerlerine düşen vazifeyi yerine getirmişlerdir. Adana'da toplanan bağışlar 1.500 liraya varmış, orduya yedi silah hediye edilmiş ve iç çamaşırı gibi birçok kışlık eşyanın da imaline başlanmıştır. Konya ve Silifke de Türk ordusuna kışlık elbise, iç çamaşırı imali için hummalı bir faaliyetle çalışmıştır. Koçhisarlılar hazineden alacakları olan çeşitli yiyeceği cephedeki kahramanların beslenmesine tahsis etmişlerdir.[34] Milli Mücadele döneminde yaşanan Kurban bayramı gibi mübarek bir zamanda, dayanışma ve yardımlaşma duygularının İslam'ın temel felsefesi olduğundan bahisle; orduya yardım için kurban derilerinin, kurbanların ve kurban tutarlarının bağışlanması istenmiştir. Böylece memleketin müdafaasına yardım edilmiş olacaktır. Gazete haberinde, cephede canlarını vatan uğruna seve seve feda eden kahramanların, milletin namusunu, kadınların ırzını, ecdadın miras bıraktıkları mukaddes toprakları müdafaa ettikleri de hatırlatılmaktadır.[35]

Dönemin devletten yarı otonomi kazanabilmiş bir kuruluşu olan Hilal-i Ahmer Cemiyeti de, İzmir'in işgalinden sonra milli askeri kuvvetler için bir çok hastane açarak sağlık alanında çok önemli hizmetleri yerine getirmiştir. Yunan kuvvetlerinin doğuya ilerlemesi nedeniyle önceden İzmir'de bulunan cemiyet hastanesi ilga edilip Burdur ve Dinar'a 50'şer kişilik iki hastane olarak taşınmıştır. Bu hastaneler Ağustos 1921 yılına kadar hizmet vermiş olup, buralarda toplamda 28.855 hasta ve yaralı tedavi edilmiştir. Milli Mücadele döneminde önemli bir yeri olan Eskişehir'deki hastane ise, 15 Temmuz 1920'de açılmış olup İnönü Savaşları'ndan sonra yatak kapasitesi 200'e yükseltilmiş-

---

nasıl biçtirilmiş ise harmanlarının da öylece kaldırılacağı kaza-yı mezkur kaimülmakamlığından katiyetle temin edilmiştir. Diğer cihetten Fenike kazasında dahi mevcut muayyensiz ailelerine muavenet suretiyle 600 dönüm buğday ve 700 dönüm arpa zira' ve yine muavenet suretiyle kamilen biçilerek harman edildiği Fenike kaimülmakamlığından bildirilmiştir." ("Antalya'da Asker Ekinleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 303, 25 Eylül 1337, 25 Eylül 1921 Pazar, s. 3.) I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı genel seferberlik ortamında ise, tarım alanında çalışacak işçi bulamama sorunu, vilayetlerin genelinde cephe gerisinde bekleyen askerlerin *amele taburları* haline getirilerek çalıştırılmalarıyla çözülmüştür. Bu dönemde aynı taburlar, tarıma engel olan çekirgelerin imhasında da kullanılmışlardır. (BOA, DH. SYS. 123-08/14-02. 16 CA 1333. 1 Nisan 1915 ve BOA, DH. İ. UM. 59-3/1-74. 6 L 1334. 6 Ağustos 1916.'dan nakleden; Kadir Yıldırım, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 59,60.) İncelediğimiz dönemde ise, daha çok sivil halkın görevlendirildiği görülüyor.

[33] "Memleketimizi Müdafaa Uğrunda:Kastamonuluların Hâmiyyeti", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 51, 29 Temmuz 1336, 29 Temmuz 1920 Perşembe, s. 2.

[34] "Hâmiyyet Yarışı", *Hâkimiyyet-i Milliyye***,** Sayı 56, 17 Ağustos 1336, 17 Ağustos 1920 Salı, s. 3.

[35] "Kurban Derileri", *Hâkimiyyet-i Milliyye***,** Sayı 59, 27 Ağustos 1336, 27 Ağustos 1920 Cumartesi, s.3. 1923 yılında kurban derilerinin tespit edilerek toplanması için bir komisyon kurularak, Milli Mücadele dönemi sonrası bağışların Tayyare Cemiyetine, Hilal-i Ahmer Cemiyetine ve Hilal-i Ahmer Cemiyetlerine yönlendirilmesi sağlanmıştır. (BCA 051.2.1.25, BCA 051.2.6.11, BCA 051.2.6.20)

tir. Yunan işgalinin Eskişehir'i de kapsayarak Batı Anadolu'da ilerlemesi üzerine 19 temmuz 1921'den sonra Kırşehir'deki sağlık merkezi Eskişehir ve Ankara'daki sağlık aygıtları ve personeliyle donatılarak 200 yataklı bir hastaneye dönüştürülmüştür. Aynı zamanlarda Hilal-i Ahmer'in Afyon ve Kütahya'daki hastaneleri de içerilere taşınmıştır. Temmuz 1920 ve Temmuz 1921 arasındaki dönemde Eskişehir'deki hastanede 1.140 asker ve 1.605 sivil tedavi edilmiş, yaralı askerlerin 91'i ise hayatını kaybetmiştir. Ankara'daki bir diğer Hilal-i Ahmer hastanesinde Temmuz 1921 ile 18 Ekim 1921 arasındaki zamanda 660 yaralı asker tedavi edilmiştir. Aynı zamanlarda çeşitli Hilal-i Ahmer hastaneleri Balıkesir, Konya, Isparta, Eşme, Geyve ve Adapazarı'nda hizmet vermişlerdir. Milli Mücadele döneminde tedavi altına alınan 31.173 yaralıdan[36*] 1.718'i hayatını kaybetmiştir.[37] Konya'da 500 yatak kapasiteli hastane, Konya Hilal-i Ahmer cemiyeti tarafından donatılmıştır. Daha sonra Konya ve Adana'daki hastanelerin kapasiteleri 10.000 kişiye yükseltilmiştir. Cemiyetin 1923 yılında, son dört yıllık dönem içerisinde gerçekleştirdiği bağışlara dair, sunduğu rapora göre Türk ordusuna cemiyet tarafından yapılan bağışlar şöyledir; 47.845 çift çorap, 30.264 çamaşır, 16.275 yün içlik, 30.548 gömlek, 43.195 yelek, 6.230 battaniye, 16.292 metre pamuklu ve 138.085 metre Amerikan bezi. Cemiyet bu hizmetlerden başka, Polatlı, Konya, Yenice, Çay, Ulukışla, Ilgın ve Ereğli'de yaralılar için açılan merkezlerde günlük 2.890 bardak çay ve çorba servis edilmesini sağlamıştır.[38] Cemiyet, bu hastanelerde çalışacak hekimleri de vapur kiralayarak Anadolu'ya geçirmiştir. Orduya ilaç ve diğer tıbbı malzemeleri temin etmiştir. Büyük Taarruz'dan önce cemiyetten istenen 10.000 yataklık hastane malzemesi, cemiyetin Anadolu ve İstanbul depolarından alınarak ordunun emrine verilmiştir. 1922-1924 yılları arasında Batı Anadolu'da istila edilen bir çok yere cemiyet yardım etmiştir.[39] Görüldüğü üzere, savaş koşullarının artan zorunlu ihtiyaçları nedeniyle Hilal-i Ahmer Cemiyeti, aslında işi olmamasına rağmen, büyük miktarda hayır faaliyetlerine girişmiştir. Bu durumun bir nedeni o dönemki toplumun ülke çapında bir hayır kurumuna sahip olmaması, oldukça zayıf olan hayır kurumlarının da savaşın olağanüstü şartlarını

[36] Başka bir kaynakta bu dönemde tedavi edilen yaralı ve hastaların sayısını 33.172 olarak verilmiştir; Buket Sarı, *Hilal-i Ahmer Cemiyeti Antalya Şubesi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2010, s. 23.

[37] *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umûmîsi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmîsine Takdim Edilen '1335-1338' Dört Senelik Devreye Aid Rapor*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1339/1923, s.9-11, 12, 14-16, 54-57'den nakleden; Hüsnü Ada, *The First Ottoman Civil Society Organizaton in The Service of The Ottoman State:The Case of The Otoman Red Crescent (Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti)*, Sabancı Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 70-71.

[38] *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umûmîsi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmîsine Takdim Edilen '1335-1338' Dört Senelik Devreye Aid Rapor*, s. 19-21'den nakleden; Ada, *The First Ottoman Civil Society Organizaton*, s. 71,72.

[39] BOA, HR. SYS. 2617/4-25,26,27,28,29,8 Teşrîn-i evvel 1338.;BOA. HR.SYS.2624/64 15 Mayıs 1337'den nakleden; Tunca Özgişi, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Anadolu'ya Zorunlu Göçler ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.7, 2014, S. 31, s. 389.

karşılayamamasıdır. Ayrıca devlet de kitlelerin ihtiyaçlarını karşılamada zorluklarla karşılaştığından,[40] bu dönemde cemiyetin en önemli amacı, savaşta yaralanan ve hastalanan asker ya da sivillere yardım etmek olmuştur.[41]

Eskişehir mebusu Abdullah Azmi (Torun) ile Bursa mebusu Şeyh Servet (Akdağ) Efendilerle arkadaşları tarafından, vatanı kurtarma mücadelesinde şehit olan ve savaşta malul kalan kahramanlara yardım etmek üzere 1921 yılının Nisan ayında TBMM'ye bir kanun teklif edilmiştir. Teklifin birinci maddesine göre; doğuda Ermenistan ve I. İnönü savaşından itibaren garp, cenup cephelerinde ve Kocaeli mıntıkasında ve Adana ve Gaziantep havalisindeki savaşlarda şehit olanların aileleri ile malul kalan erkan, ümera ve zabıtan efrada verilecek nakdî ödülün bir seferde ödenmesine karar verilmiştir. Ödenecek ödüllerin miktarı ise 2. maddede belirtilmiştir; şehit erkan, ümera, zabıtan ve zabit sırasındaki asker ailelerine 1.000'er, şehit küçük zabıtan ve efrat ve silahatan sırasındaki asker ailelerine 100 lira ve malûl erkan, ümera ve zabitan ve efrat ile zabit ve küçük zabit sırasındaki askere bu miktarların yarısı verilecektir.[42] Sakarya muharebesinden sonra ise, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Takdirnamesiyle Usul-i Taltif Hakkında Kanunu" çıkarılarak 1. maddesinde, muharebelerde bilfiil ateş altında fevkalade yararlık gösterenlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi Takdirnamesiyle taltif olunacağı; 3. maddesiyle de, bu takdirnameyi alanlara iki maaş miktarında mükafat verileceği ilan edilmiştir.[43]

Sadece askerler ve ailelerinin değil sivil halkın durumunu düzeltmek için de bir şeyler yapılmaya çalışılmıştır. Örneğin, Ocak 1921'de, fakir hastaların sivil hastanelerden başka, askeri hastanelerde de tedavi olabilmelerine izin verilmesi[44] gibi sivil halka yönelik önlemler o dönem için önemli bir hizmet olarak görülebilir. Yine, 15 Ağustos 1921 tarihli bir kararnamede, düşman işgali dolayısıyla son derece elim bir vaziyete düşmüş olan İzmir muallimleri ve talebesinin yaşamlarını devam ettirmelerini sağlamak üzere gizli ödenekten Müdafaa-i Milliye Vekaleti'nce 1.500 ve Dahiliye Vekaletince 1.000 lira verileceği bildirilmiştir.[45]

[40] Ada, *The First Ottoman Civil Society Organizaton*, s. 46.

[41] Sarı, *Hilal-i Ahmer Cemiyeti Antalya Şubesi'nin*, s. 83.

[42] "Lüzumlu Bir Kanun", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 154, 8 Nisan 1337, 8 Nisan 1921 Cuma, s. 1.

[43] "Büyük Millet Meclisinde", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 292, 14 Eylül 1337, 14 Eylül 1921 Çarşamba, s.1. Ayrıca, Ankara Merkez Kumandanlığı mecruh zabitana bir muavenet olmak üzere bir terzi dükkanı küşad etmiştir. Burada yalnız iplik parası alınacak ve biçki ve dikiş için ayrıca hiçbir para verilmeyecektir. Mecruh zabitlerin bu terziden istifade etmeleri için yalnız merkezden bir vesika almaları gerekmektedir. ("Mecruh Zabitanımıza Terzi", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 293, 15 Eylül 1337, 15 Eylül 1921 Perşembe, s.2.) Yine askerlerin elbise ve çamaşırlarının seri bir şekilde üretilmesi, aynı zamanda fakir ve tahsil zamanı geçmiş kadınlara iş öğretmek amacıyla, Konya'da maarif müdürlüğü öncülüğünde biçki-dikiş kursu açılmıştır. ("Muhtaç Kadınlara Muavenet", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 309, 1 Teşrinievvel 1337, 1 Ekim 1921 Cumartesi, s. 2.)

[44] BCA 030.18.1.1.2.26.6.

[45] BCA, 030.18 3.24.19

Milli Mücadele'nin devam ettiği sırada, şartların ve ekonomik durumun izin verdiği çerçevede halkın geçimini kolaylaştırıcı önlemler alınmaya çalışılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında, Rusların işgaline uğrayan Muş'a bağlı Bulanık, Malazgirt ve Varto kazalarının düşman istilasından dolayı harap olması ve ahalinin göçe mecbur olması yüzünden servet ve ürünler tamamen harap olmuştur. Bölge halkının önceki dönemlerde, işgalin doğurduğu felaketten dolayı, 1920 sonuna kadar emlak, arazi ve temettü vergilerinden muaf tutulduğu anlaşılıyor. 17 Aralık 1920 tarihinde Muş mebusu Ahmed Hamdi (Bilgin) Bey, şehir ahalisinin muafiyetinin üç sene daha uzatılması ve muhtaç olan kişilere tohumluk[46*] ve çift alet ve edevatı verilmesine dair bir takrir sunmuştur. Bu konu, Heyet-i Vekile'nin 18 Ocak 1921 tarihindeki toplantısında okunmuş ve konunun İktisat Vekaleti'ne yazılmasına karar verilmiştir. 3 Şubat 1921'de tahrir ve mazbataları inceleyen İktisat Vekaleti; istiladan kaynaklanan zararların karşılanması konusunda o güne kadar zaten hazinenin büyük fedakarlıklar göstermiş olup, daha fazla fedakarlık gösterilmesi hazineyi çok zor durumda bırakacağından, muafiyet süresinin uzatılması isteğinin kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. Bununla birlikte, ziraat için gerekli olan tohumluk zahire, çift alet edevatı için talep edilen miktarın İktisat Vekaleti'nden gösterilen lüzum üzerine 1921 senesi bütçesine dahil edilmesi uygun görülmüştür.[47]

Maddi imkanların sınırlılıkları nedeniyle yardım edilememesine dair bir başka örnek, 5 Ekim 1922 tarihli belgedir. Gemlik'e bağlı köylerden Küçükkumla Yunanlılar tarafından işgal edildiği sırada şehit edilen Abdullah'ın zevcesi Hacer tarafından verilen dilekçede, dul eş kendisine maaş verilmesini talep etmiştir. Aşair ve Muhacirin Genel Müdürlüğü'ne yazılan cevap yazısında, hazinenin mevcut hali nedeniyle muhtacin tertibinden maaş tahsis edilmemekte olduğundan, Gemlik kazasına tabi Küçükkumla muhacirlerinden olup Davutpaşa kışlasında ikamet ettiği bildirilen Mihaliçli Abdullah zevcesi Hacer hanım ile evladına adı geçen tertipten maaş tahsis olunamayacağı beyan edilmiştir.[48] Elbette belgedeki "hazinenin mevcut

[46] Tohumluk dağıtılması işlemi, Osmanlı Devleti döneminde de uygulanmıştır. Fakat bu dönemdeki amaç farklıdır. Osmanlı Devleti'nde 1861'den sonra çiftçilere pamuk tohumu dağıtılarak, pamuk ekimi teşvik edilmiştir. Teşvik eden, Amerika'daki iç savaşın şiddetlenmesi nedeniyle artık buradan pamuk alamayacağını düşünen ve bu yüzden yeni bir pazar arayan İngiltere'dir. En önemlisi "Manchester Osmanlı pamuk şirketi" olmak üzere bir çok şirket kuran İngiltere, Türkiye'den pamuk almaya başlamıştır. (Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul 1969, s. 76, 77) Paul Imbert'in 1909'da Paris'te yazdıklarına bakılırsa, bu konuda İngilizler yalnız olmayıp, Almanlar da bölgedeki çiftçilere pamuk ekmeleri için yardımcı olmuşlardır: *"Deutsche Bank ile Deutsche Levante Linie "Alman Şark Pamukçuluk Şirketi" adıyla bir şirket kurdular ki, bu şirket pamuk tarımıyla meşgul olanlara her türlü kolaylığı gösteriyor ve onlara cüz'i bir faizle borç para veriyordu. Ürünleri selem yöntemiyle ve çok yüksek bir fiyatla peşin olarak satın aldığı gibi, Amerika'dan getirdiği seçme tohumları da çiftçilere çok uygun hatta çiftçiler lehine avantajlı şartlarla veriyordu."* (Paul Imbert, *Osmanlı'da Yenilenme ve Türkiye'nin Sorunları*, haz.Muammer Sarıkaya, Profil Yayınları, İstanbul 2007, s.40) Cumhuriyet yönetiminin, tohumluk dağıtması ise tamamen ülkenin kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere ve kendi menfaatine olarak takip edilen bir politikadır.

[47] BCA 030.10.00.00.136.974.2

[48] BCA 272.00.00.12.39.38.13

hali" ifadesi, durumu açıklar niteliktedir. Mihaliçli Abdullah'ın asker olmayıp sivil bir muhacir olması da maaş bağlanmamasının bir sebebi olabilir. Diğer taraftan, bundan bir süre önce, 1921 yılının son ayında, Mihalıççık bölgesinde Yunanlıların tahrip ettiği köylerde bulunan fakir ve muhtaç durumdaki ahaliye yardım edilmesi,[49] kararın ahalinin yardım isteme anında hükümetin elinde para bulunup bulunmamasına göre değişebileceğini göstermektedir.

Müdafaa-i Milliye Vekili'nin 23 Mart 1921 tarihinde Heyet-i Vekiliye reisliğine yazdığı bir yazı, bir sosyal politika uygulaması olduğu kadar, Milli Mücadele'nin devam ettiği sırada yapılan manevi propagandaya da bir örnek teşkil edebilir. Bu yazı, o dönemde güney cephesindeki Fransız kıtalarından çeşitli tarihlerde firar edip Müdafaa-i Milliye ordusuna katılan Cezayirli Müslüman askerlerle ilgilidir. O dönemde, Kayseri ve çeşitli esir garnizonlarında iskan ettirilen yabancı askerlerin Türk askeri gibi elbise ve iaşeleri temin edilse de, değiştirilen Üsera Talimatnamesi'nde harp esirlerine maaş verilmemesi kararlaştırıldığından[50*], bu askerlere zaruri masraflarına karşılık olabilecek bir çeşit tahsisat verilmemektedir. Binaenaleyh Müslüman mülteci askerlere zaruri masraflarını karşılamak için özel bir maaş verilmesi istenmektedir. Bu hem askerlerin hareketlerini takdir ve hem de İslam kardeşliği esasına göre gönüllerini kazanmak olacak ve hatta bu davranıştan dolayı düşman kıtaları arasında bulunan Müslüman efrada da etki edebilecektir. Maliye Vekaleti'nin 17 Nisan 1921'de İcra Vekilleri Reisliği'ne, 20 Nisan 1921'de İcra Vekilleri Heyeti'nin Müdafaa-i Milliye'ye yazdığı yazılardan anlaşıldığına göre; bu askerlere aylık belirli bir miktarın Müdafaa-i Milliye bütçesinden ödenmesi uygun görülmüştür.[51]

5 Temmuz 1922 tarihinde, 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması'ndan sonra belirlenen yeni sınırlar sonucunda, toprakları sınırın diğer tarafında kalan ahalinin vergi borçlarını fevkalade ve alışılagelmiş zamlardan hariç tutan bir kanun layihası hazırlanmıştır. Layihanın 1. maddesinde, 20 Ekim 1921 tarihli anlaşmanın 13. maddesi gereğince, hattın beri tarafında yerleşmiş olup da arazisi öte tarafta bulunan ahaliden arazi, zeytin ve yağ aşarı harpten evvelki beş senelik tutarının ortalaması hesaplanarak emlak ve arazi vergilerine ilaveten tahsil olunur, denilmiştir. 2. maddeye göre ise, emlak ve araziye ilave edilecek olan vergi borcu alışılmış ve fevkalade zamlardan müstesna tutulacaktır.[52]

[49] BCA 030.18.1.1.4.39.15

[50] 1915 yılında yayınlanan "Üsera Hakkında Talimatname"nin, "Sevk ve İdare" başlığı altındaki 2. maddesinde şöyle denmiştir: *"Esir zabitler haiz olduğu rütbenin Ordu-yu Hümayun'da muadili rütbenin haysiyet ve şerefine ve keza hükümet-i metbuaları tarafından bilahare tesviye edilmek şartıyla o rütbenin muhassasât-ı şehriyesine mazhar edilirler. Esir küçük zabit ve esnaf-ı askeriye ve rütbesiz sivillerle efrad Osmanlı küçük zabit ve neferine mahsus tayinata mazhar edilir. Fakat maaş verilmez."* (Alaattin Uca, "1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri", *A.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi,* Ocak 2003, S. 3, s. 171.)

[51] BCA 030.0.010.000.000.55.362.3

[52] BCA 030.18.01.01.5.19.14

Yeni oluşan sınırlar sonucunda toprakları diğer tarafta kalanlar olduğu gibi, mütareke sonrası şartlarda kendileri de aileleriyle birlikte milli sınırların dışında kalan bir kısım Türk askeri ve mülki memurları olmuştur. Bunlardan Yemen'de kalan ahalinin TBMM Hükümeti ile olan temasları oldukça ilginçtir. Milli Mücadele döneminde, Osmanlı Devleti'nin Yemen valisi Mahmud Nedim (Akdilek) Paşa'nın, TBMM Hükümeti'nden yardım talep ettiği görülür. Vali, Ankara'da TBMM Vekiller Heyeti Başkanlığı'na yazdığı 8 Temmuz 1922 tarihli mektupta, refakatinde bulunan mülki memurlar, ümera, zabitan ile emekliler, yetimler ve dulların zaruret ve sefaletlerinin son noktayı da aşmış olduklarını bildirerek yardım istemektedir. Vatan menfaatine dair en ufak bir noktada pek büyük fedakarlıklardan çekinmeyen hükümetin senelerden beri bu biçarelerin imdadına koşamamasını malum şartlara ve emin vasıta bulunamamasına bağlayan vali, birkaç bin lira nakit altın akçenin acilen yetiştirilmesini arz etmektedir.[53] Bu yardım isteği geri çevrilmez. 16 Ekim 1922 tarihinde Hariciye Vekaleti'nden İcra Vekilleri Heyeti'ne yazılan yazıdan anlaşıldığına göre; pek ziyade zaruret içinde bulunan yetim, dul ve emekli ile ümera ve zabitlerden malul olanların İstanbul'a sevki için gerekli 15.000 liranın Paris'te bir bankaya acilen ödenmesi hususu önemle rica edilmektedir.[54] Dahiliye Vekaleti'nin Başvekalet'e yazdığı 18 Nisan 1926 tarihli yazıda, konuyla ilgili daha sonraki gelişmelerle ilgili bilgiler yer almaktadır. Buna göre, Yemen'de kalan Türk mülki memurları ve askeriyle yetim ve dullarının anavatana nakli için bölgeye bir memur gönderilmiştir. Yemen'den dönme talebinde oldukları tahmin olunan 200 küsur şahıstan, yazının yazıldığı tarihe kadar, iki kafilede toplam 111 kişi gelmiş ve bunlardan 50'sinin İstanbul'a, 22'sinin İzmir'e, 39'unun Mersin'e çıkmış oldukları anlaşılmış olup diğerleri hakkında da bilgi talep edilmiştir.[55]

Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Milli Mücadele'nin henüz devam ettiği, Cumhuriyet'in ilan edilmediği bir dönemde TBMM Hükümeti, "vatandaşına sahip çıkan bir devlet" gibi davranmış ve istenilen yardım talebini geri çevirmeyerek elinden geleni yapmıştır. Bu örnekte ayrıca Karal'ın Türk inkılâbıyla ilgili olarak, "prensipler olaylara intikal etmekten çok, olaylardan prensipler çıkarılmıştır."[56] tespitini de teyit etmek mümkündür. Şöyle ki; belki de çok ümitli olarak bu mektupları

[53] BCA 030.10.00.260.750.22

[54] BCA 030.10.00.260.750.27. Yemen'e bundan önce de maddi yardımda bulunulmuştur. 1922'deki belgelerden anlaşıldığına göre, Yemen'de bulunan memur, subay, emekli ve yetimlere ödenen maaşlar riyalin gerçek değerinin yarısı hesabıyla yapıldığından bunlar zor durumda kalmışlardır. (BCA 030.10.00.00.260.750.8) Bölgeye, Nisan 1922 tarihinde, 4.000 lira para yardımında bulunulmuştur. (BCA 030.10.00.00.260.750.6)

[55] BCA 030.10.00.80.529.22 Yemen'de I. Dünya Savaşı'ndaki bu beklenmeyen gelişmeler neticesinde kalan devlet memurlarının, Türkiye'ye gelmeleri halinde Lozan Anlaşmasına kadar işgal edilen yerlerde kalmış esir memurlar gibi muamele görmelerine 1924 yılında (BCA 030.18.1.1.9.26.6), ödenecek maaşlarının ise Lozan Anlaşması imzalanmadan önce işgal edilmiş yerlerde kalmış esir memurların maaşları gibi ödenmesine 1925 yılında karar verilmiştir.(BCA 030.18.1.1.12.71.9)

[56] Enver Ziya Karal, *Atatürk ve Devrim*, Odtü Yayıncılık, 8. basım, Ankara, s. 204.

yazmayan Yemen valisi, yapılan yardımlar karşısında şaşırmış olmalıdır. Çünkü, TBMM Hükümeti'nin maddi olanaksızlıkları ortada olduğundan yapılan yardımlarda bir öncelik belirlenmesi elzemdir. Genel olarak devletler, ehil olduklarını ispatladıktan sonra da halklarına birtakım hizmetler götürerek meşruiyetlerini sağlamlaştırmak isterler. Bu noktada "sosyal devlet" ortaya çıkar. Fakat bu ve benzeri diğer örneklerden anlaşıldığına göre TBMM Hükümeti, genelin tersine olarak, önce halka hizmet götürerek meşru olduğunu ispatlamıştır. Yine TBMM Hükümeti'nin sosyal devlet yönü, meşruiyetinden önce gelerek, olaylardan sosyal devlet prensibi çıkarılmıştır denilebilir.

Milli Mücadele döneminin özel şartlarında ortaya çıkıp da çözümü o dönemde bulunan münferit meselelere göz attıktan sonra, TBMM Hükümeti tarafından düzenli olarak yürütülen politikalara değinmek yerinde olacaktır. Bu devrin kendine has bazı sorunları, akıllarda ve vicdanlardaki yerini alarak, dönemin şartlarına göre, en iyi şekilde çözülmeye çalışılmıştır.

a. Maaş Bağlama

Bu dönemde sosyal devlet namına yapılanların başında, başta şehit yakınları olmak üzere, ülkenin daha zor durumda olanlarına elden geldiğince maaş bağlanması gelmektedir.

25 Temmuz 1920 tarihli ve "*muamelesi ikmal edilmiştir*" ibareli bir yazıda; sırf memleketin istiklal ve kurtuluşu için müdafaa-i milliye'ye katıldıklarından dolayı birtakım iftira ve bahanelerle birçok kıymetli asker ile sivil memur ve ahalinin İstanbul Hükümeti'nce idam ile muhtelif senelerle kürek cezasına mahkum edildiklerinden bahsedilmiştir. Bu suretle idam ve mahkum edilenlerin öteden beri Kuva-yı Milliye'ye hizmette bulunmuş ve bilhassa teslimata yardım etmiş zabitan olmaları sebebiyle, İstanbul Hükümeti tarafından iftira ile meseleye karıştırılmış olduklarından kendilerine Hidemat-ı Vataniye Tertibi[57*]'nden münasip miktarda bir maaş bağlanması için bir kanun layihası tertip ve tanzimi hususunun Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne havalesine karar verilmiştir.[58]

Kanun layihasından başka, münferit olarak çıkarılan kararnamelerle de şehit ailelerine maaşlar bağlanmıştır. Örneğin çıkarılan bir kararnameyle, Milli Mücadele'de muhtelif tarihlerde şehit olan altı askerin ailelerine TBMM.'nin 12 Temmuz 1920 tarihli kararına uygun olarak birer derece üst rütbe üzerinden maaş tahsisine

[57] Maaş bağlanması meselesinde, "hidemat-ı vataniye" maaşının yeri ve özelliği farklıdır. Bu maaş "kayd-ı hayat" şartıyla bağlanır. Yani maaş bağlanan kişi, ölene kadar bu maaşı alır. Diğer maaşlarda, erkek çocuk 20 yaşına geldiğinde, kız çocuk evlendiğinde maaş kesilirken, hidemat-ı vataniye maaşı hayat boyu kesilmez. Tabi bu durumda, miktar olarak diğerlerini aşan bir maaş türüdür. (*T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 8/1, İçtima Senesi 2, Otuz beşinci içtima, 12.4.1340 Cumartesi, (Erişim)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c008/tbmm02008035.pdf, s. 576.)

[58] BCA 030.18.01.01.1.6.17.

karar verilmiştir. Bu askerler şunlardır; Çanakkale cephesinin Seddülbahir mıntıkasında 8 Ağustos 1915 tarihinde cereyan eden muharebe esnasında fevkalade cesaret göstererek bu uğurda şehit olan P. Mlz. Bingazili Abdülkerim oğlu Mehmed Şakir, Kafkas cephesinde Dikmetaş taarruzunda 5 Eylül 1918 tarihinde şehit olan piyade Mlz. Ürgüplü Osman oğlu Ahmed Fehmi, Çanakkale cephesinin Seddülbahir mıntıkasında 7 Ağustos 1915 tarihinde şehit düşen P. Yzb. Erzincanlı Mehmed oğlu Musa Kazım, Çanakkale cephesinin Seddülbahir mıntıkasında 6-7 Ağustos 1915 tarihinde şehit olan Br. Mlz. Lalelili Hüseyin oğlu Hüseyin Avni, Çanakkale cephesinin Seddülbahir mıntıkasında 12 Ağustos 1915'de şehit düşen P. Yzb. Üsküdarlı Agah oğlu Süreyya, Çanakkale cephesinin Seddülbahir mıntıkasında 8 Ağustos 1915 tarihinde şehit olan P. Mlz. Kütahyalı Süleyman oğlu Mehmed Yaşar.[59] Böylesine zor bir durumda çıkarılan bu kanunlarla, şehit yakınlarına karşı vefakâr bir duruş sergilenmiştir.

3 Temmuz 1921 tarihli bir kararname, Kuvay-ı Milliye bünyesinde savaşan askerlere maaş bağlanması hakkındadır. Kararname ile, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri tarafından ücretli ve ücretsiz olarak kaydedilip düzenli orduya katılmayan veya Kuva-yı Milliye'den birinci ve ikinci kuvay-ı seyyare gibi resmiyeti tanınanlardan birisine de dahil bulunmayan Kuvay-ı Milliye efradından malul olanların kendilerine ve şehit olanların ailelerine nizamiyedeki askerler gibi maaş tahsisi sağlanacaktır.[60]

Vefa gösterilen daha başka şehit yakınları da vardır. Örneğin, 27 Temmuz 1922 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'nin içtimaında kabul edilen kararname, eski Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey hakkındadır. 24 Temmuz 1922 tarihinde Dahiliye Vekaleti tarafından İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilen yazıda, eski kaymakamın dul eşine ve yetimlerine vatana hizmet tertibinden maaş bağlanmasına dair bir önerge sunulmuştur. İcra Vekilleri Heyeti, 27 Temmuz 1922 tarihinde konuyla ilgili bir kararname yayınlayarak, Boğazlıyan kazası eski kaymakamı Kemal Bey'in zevcesi Hatice Hanım ile oğlu Adnan Efendi'ye yardım tertibinden 1.000 kuruş tahsis etmiştir.[61]

Maaş bağlama kararlarından bir tanesi de "milli şehit" unvanını almış olan Resneli Niyazi Bey'e aittir. Canik mebusu Cavid Bey tarafından TBMM Riyaseti'ne 20 Kasım 1923 tarihinde bir önerge vermiştir. Önergeden anlaşıldığına göre, milletin hürriyetini kazanması yolunda her türlü tehlikeye göğüs germiş ve memleketinin yüksek menfaatleri uğrunda hayatını feda etmiş olan şehit Resneli Niyazi Bey'in eşi ile Midhad ve Saim adlarındaki iki yetime tahsis edilen maaş Damat Ferit Paşa hükümeti zamanında kesilmiştir. O zamana kadar elinde ve avucunda bulunan eşyasını satarak çocuklarının hayatını temin ettiğini bildiren Niyazi Bey'in eşi, artık geçimini temin konusunda aciz ve çocukları da aç ve açıkta kaldıklarından, çocuklarının İstanbul liselerinden birine yatılı-parasız olarak kaydedilmelerini ve

[59] BCA 030.0.011.001.000.49.21.17
[60] BCA, 030.18.1.1.3.29.7
[61] BCA 030.0.010.000.000.132.952.26

kesilmiş olan maaşının verilmesini talep etmiştir. Önergeyi yazan Cavid Bey, adı geçen şehidin iki yetiminin geleceklerinin temini ve Türk toplumuna faydalı birer nefer olarak yetiştirilmeleri için bunların İstanbul liselerinden birine yatılı-parasız kaydedilmelerini ve annelerine de daha önce verilmekte olan maaşın tekrar tahsisiyle vatanı uğrunda hayatını veren bu merhumun ruhunun şad edilmesini rica etmektedir. Başvekil tarafından Maarif ve Maliye Vekaletleri'ne gönderilen yazıda, şehit Resneli Niyazi Bey'in ailesine maaş tahsisi ve çocuklarının İstanbul liselerinden birine yatılı-parasız kaydına dair Canik mebusu Cavid Bey tarafından verilen yazının bir sureti gönderilmiştir.[62]

29 Aralık 1922 tarihli bir kararnamede, işgalden kurtarılan; Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir, Bursa, İzmir, Balıkesir, Manisa, Biga, Çatalca, Edirne, Tekirdağ, Aydın, Bilecik, Kırklareli ve Gelibolu'da bulunan emekli, dul ve yetimlerin kurtuluş tarihinden itibaren maaşlarının, düşmanla işbirliği yapmamaları kaydıyla, ödenmesine karar verilmiştir. Fakat yine aynı kararnameye göre; bu bölgelerdeki ahalinin maaşlarının Yunan idaresi zamanına ait geçmişe dönük birikmişleri, milli hükümetin bütçesinde karşılığı olmadığından, ödenmeyecektir. Yalnız kurtuluştan sonraya ait maaşlarının ödenmesine devam olunarak, ondan evvelki zamana has maaşların ödenmemesi dolayısıyla yapılan müracaatlarda sürekli artışlar olduğundan bu karar alınmıştır. Adı geçen vilayetlerde kayıtlı olup düşman işgalinde her nasılsa içeride kalmış olan emekli maaşlarının yetim ve dullar gibi kurtuluş tarihinden itibaren ödenmeye devam edilmesine, düşmanla işbirliği yapanlar ve kurtuluştan sonra İstanbul'dan gelecekler müstesna olmak şartıyla kararlaştırılmıştır.[63]

Milli Mücadele'yi takip eden yıllarda, TBMM'ye verilen soru önergelerinden, bazı bölgelerde yetim, emekli, dul ve maluller ile memur maaşlarının ödenemediği anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili yazılardan biri, Balıkesir mebusu Abdülgafur (Işıtın) Bey ve arkadaşları tarafından 26 Mart 1923'de Meclis başkanlığına sunulan oradan da, İcra Vekiller Heyeti Başkanlığı'na gönderilen sual yazısıdır. Bu yazıda, işgal dolayısıyla birçok mezalim ve faciaya maruz kalan Balıkesir sancağındaki dul, yetim, emekli ve malul maaşlarının aylardan beri verilemediği, bu yüzden sancakta büyük bir sefaletin süregeldiği ifade edilerek; bu hale neden olan sebepler ile söz konusu sefaletin daha ne kadar devam edeceği Maliye Vekaleti'ne sorulmuştur.[64] Bu tip soruların çokluğu üzerine olsa gerek, 8 Nisan 1923 tarihinde yayınlanan "Seçim Hakkında Beyanname"nin 7. maddesinde; *"Müdafaa-i memleket ve istiklal-i millet uğrunda malûl kalan mensubin-i askeriye ve efrad-ı millet ile alelumum mütekaidin ve itam ve eramilin zaruret ve sefaletlerine meydan bırakmayacak tedabir ittihaz olunacaktır."*[65] denmiştir.

[62] BCA 030.10.00.00.6.32.31

[63] BCA 030.18.11.6.34.5

[64] BCA 030.10.00.5.30.17

[65] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV: 1917-1938*, der. Nimet Arsan, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, s. 489,490.

Fakat bu beyannameye rağmen, maaş ödemelerinde yaşanan sıkıntıların devam ettiği görülecektir. Beyannamenin ilanından sonra, Balıkesir mebusu Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey, Sivas'tan alınan haber ve mektuplara dayanarak Maliye Vekaleti'ne sözlü soru önergesi vermiştir. 27 Aralık 1923 tarihinde Meclis başkanlığınca Başvekalet'e gönderilen yazıda; Sivas'taki bütün mülki, askeri memurlar ile yetimler ve dullara Eylül ayından beri maaş verilmediği haberleri alındığından ve bunun ne dereceye kadar aslı olduğu ve şayet hakikaten maaş verilmemişse sebepleri sorulmuştur.[66]

Anadolu'nun kurtarılmasından sonra, İstanbul'da bulunan memur, yetim ve dul maaşlarının ödenmesi konusu TBMM'de görüşülmüştür.[67*] Bundan sonra artık Rumeli ve İstanbul'u kurtarmanın söz konusu olduğu belirtilmiştir, ancak o anda söz konusu olan İstanbul'u beslemektir. Fakat tereddüt edilen konulardan ilki, İstanbul'daki teşkilat ve görevler Anadolu'da kurulmuş olduğundan, personelin nerede kullanılacağı meselesi, ikincisi Anadolu'daki mücadelenin aleyhinde olan memurların tespit edilmesi meselesi, üçüncüsü ise hangi sınırlar içindeki memurların (örneğin Arnavutluk vs. yerlerdekilerin durumu) emekliliklerinin vs. ödeneceği meselesi olmuştur.[68] İstanbul milletvekili Ali Rıza (Bebe) Bey, "Mücadele-i milliyeye iştirak etmeyen ve hudud-u milli haricinde kalan erkan ve ümera ve zabitan ve mensubin-i askeriye hakkında yapılacak muameleye dair layiha-i kanuniye" hakkında konuşurken şu tespitlerde bulunmuştur; *"Bu kanun bize dört safha göstermektedir. Birincisi, Milli Mücadele'ye ve harekat-ı askeriyeye muhalif kalan ve harekat-ı milliye haricinde kalan askeri teşkilat ve İstanbul Hükümeti tarafından yapılan ve harekat-ı milliye aleyhinde bulunan askeri teşkilat ve İstanbul Hükümeti tarafından vücuda getirilen Kuvay-ı İnzibatiye teşkilatı. İkincisi, mücadele-i milliyeye iştirak etmeyen zabitan. Üçüncüsü hudud-u milli haricindeki memleketler ahalisinden olup maznunen oralara giden ve müddet-i mezuniyetini ve tebdilhava müddetini geçirdiği halde memlekete avdet etmeyenler. Dördüncüsü de milli orduda müstahdem olan zabitandan hudud-u milli haricindeki memleketler ahalisinden olup memleketlerine gitmek isteyen zabitan hakkındadır ki, bu dört esbab üzerine bu kanun meydana gelmiştir. Bir de harekat-ı milliye aleyhindeki teşkilata dahil olan Kızıl hançerci ve nigehban zabitanı vardır ki, bunlar hakkında mevzu olan ahkam doğrudan doğruya Meclisin ve milletin maksadıyla kabil-i teliftir."* Ali Rıza (Bebe) Bey; eğer bu bir kanun halinde ifade edilip, bu sınıf insanlar emekliye sevk edilirse, bütün dünyanın kendilerine güleceğini ve Türkiye hakkında kötü kararlar verileceğini ifade etmiştir. Erzurum vekili Rüştü Paşa da askerleri iyi ayırt etmek gerektiğini belirtir; *"Harekat-ı milliyeye iştirak etmeyen zabitanı birkaç kısma ayırmak lazımdır. Birincisi, harekat-ı milliye aleyhine teşkilata girenler. Bunları tekaüte sevk etmek değil, kayıtlarını terkin etmek lazım*

[66] BCA 030.10.00.6.34.24

[67] 1 Mart 1923 tarihinden itibaren TBMM kanunları tamamen İstanbul'da da uygulanmaya başlanıp, artık İstanbul da milli idareye intikal edecektir. (*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre I, II, IV, Cilt 4, 1923-1934, TBMM Basımevi, Ankara 1980, s. 196)

[68] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre 1, Cilt 3, 1922-1923, TBMM Basımevi, Ankara 1980, s. 1022-1039.

gelir. Belli başlılarını da cezalandırmak lazım gelir. Bunu diğerlerine karıştırmamak icap eder. İkincisi davet edilip de gelmeyenler vardır. Bunları da Divan-ı harbe verip cezalandırmak iktiza eder." Yine Ali Rıza (Bebe) Bey de aynı kaygıları şu sözlerle ifade etmiştir; *"Biz İstanbul'dan harp esnasında birçok zabitan davet ettik. Bu zabitan meyanında bir kısmı davete icabet etmemiştir. Bunlar hakkında bir ahkam vazedilmemiştir. Halbuki İstanbul'daki zabitanın buraya gelmeleri, ihtiyari olmadığı için, davet edilenlerin behemahal gelmesi lazım gelirdi. Şimdi biz İstanbul'da kaldı diye bunları tekaüde sevkediyoruz. Davet-i vataniyeye icabet etmeyenler de bu meyanda tekaüd edilecek. Rica ederim, ihtiyariyle buraya gelemeyen zabitanla, davete icabet etmeyen bir zabit hakkında aynı muameleyi vazetmek doğru mudur?"*[69] Milli Mücadele'ye katılmayan askerlerin durumu ile ilgili karar uzun süre tartışılmış ve sonuç olarak; *"İstanbul ve vilayat-ı müstahlasa ile Türkiye haricinde kalarak Milli Mücadele'ye iştirak etmeyen berrî, bahrî, jandarma, havaî sınıflarından muvazzaf, ihtiyat, mütekait bilumum erkan, ümera ve zabitan ve mensubin-i askeriye herhangi bir suretle harekat-ı milliye aleyhindeki teşkilata dahil oldukları veya münferiden çalıştıkları bir heyet-i mahsusa tarafından yeniden tetkik ve tahkik neticesinde sabit olanların bir daha hizmet-i askeriyede istihdam edilmemek üzere nisbet-i askeriyeleri katolunur, milli orduya resmen davet edilip de icabet etmemiş olan ordu mensubinin dahi nispet-i askeriyeleri katolunur; ayrıca, İzmir'in işgalinden Lozan anlaşmasının Meclis tarafından tasdikine kadar geçen tarihler arasında Anadolu'ya geçerek milli orduda hizmet eden muhtelif erkan, ümera, zabitan ve askeri memurların emeklilik işlemleri hizmette bulundukları müddet dikkate alınarak yapılır."*[70] denmiştir.

Alınan bu karar üzerine olsa gerek; Damat Ferit Paşa kabinesinde Maliye Nazırı olarak görev yapmış olan Sabri Bey de kendisine tekrar emekli maaşı bağlanmasını isterken, İstanbul Hükümeti ile hiçbir bağlantısı olmadığını ve tek kusurunun o hükümette yirmi beş gün bakanlık yapmak olduğunu ifade etmiştir. Elimizdeki belgeye göre; Damat Ferit Paşa kabinesinde Maliye Nazırı olarak bulunması sebebiyle emekli maaşı kesilen, kendisinin nezareti süresince yegane icraatının o zaman müsteşar bulunan Mehran Efendi'yi azl etmekten ibaret olduğunu beyan eden ve yaşı yetmiş beşi geçtiği anlaşılan bu zatın ödenmemiş emekli maaşlarının ödenmesine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 7 Aralık 1923 tarihli toplantısında karar verilmiştir.[71]

b. Mübadiller/Muhacirler

Milli Mücadele döneminde, İstanbul'a ana kucağı diye sığınan İzmir muhacirlerine, Kuva-yı Milliye taraftarı oldukları bahanesiyle, gereken yardımın yapılmadığı, Yunan zulmünden kurtulanların bu sefer İstanbul kaldırımları üstünde açlıktan ve bakımsızlıktan eriyip gitmekte olduğu görülmüştür. Maalesef, İstanbul Hükümeti

[69] (Erişim)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d02/CILT04/gcz02004022.pdf,16.4.2012, s. 236, 237.

[70] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre I, II, IV, Cilt 4, 1923-1934, TBMM Basımevi, Ankara 1980, s. 296, 306.

[71] BCA 030.18.01.01.7.36.7

bunlara gereken yardımları yapamamıştır.[72] Bu şartlara rağmen İstanbul'a muhacir akını devam etmiştir. 1921 yılının Şubat ayında İzmir, Bursa ve diğer yerlerden sadece İstanbul'da gelen muhacirlerin sayısı 45.000'i geçmiş olup bunlardan 8.000'i sefil bir halde olup aç ve çıplaktır.[73]

Muhacirlerin durumlarıyla ilgilenecek olan İktisat Vekaleti, TBMM'nin 2 Mayıs 1920 tarihinde çıkardığı "Türkiye Büyük Millet Meclisi ve İcra Vekilleri'nin Suret-i İntihabına Dair" adlı kanunla kurduğu 11 adet vekaletten birisidir. Böyle kritik bir dönemde vekaletten beklenen, iktisadi kalkınma değil, sürmekte olan savaşın temel gereksinimlerinin kesintisiz olarak karşılanmasıdır. İktisat vekili olarak Celal Bayar'ı Milli Mücadele boyunca bekleyen ilk işlerden birisi, Lozan'da imzalanan nüfus mübadelesine ilişkin protokol esasınca, anayurda göç etmesi kabul edilen yaklaşık 400.000 Türk vatandaşının, en çok iki ay olmak üzere, bütün geçiminin devlet tarafından karşılanması olmuştur. Sayıları, memleket nüfusunun %5'ini aşan mübadiller,[74] iki ayın sonunda Samsun, İzmit, Adana ve Tekirdağ'daki boş arazilerde köy kurmaları için yerleştirilmiş ve bunlardan yoksul olanlar da Celal Bayar'ın sunduğu bir yasa tasarısıyla iskan edilene kadar devlet korumasında kalmışlardır.[75] Şark vilayetleri mebusları, bu bölgedeki vilayetler ahalisinden olan muhacirlerin memleketlerine sevk hususunun müzakereyle halledilmesi için, hükümet nezdinde takip ve teşebbüste bulunmak üzere Hakkari mebusu ve Dahiliye Encümeni reisi Mazhar Müfit (Kansu), Van mebusu Haydar (Vaner) Bey, Erzurum mebusu Celalettin Arif, Bitlis mebusu Resul ve Erzurum mebusu Durak (Sakarya) Beyleri görevlendirmişlerdir.[76]

[72] "İzmir Muhacirleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 42, 1 Temmuz 1336, 1 Temmuz 1920 Perşembe, s.2. Fakat bir süre sonra aynı gazetede; İstanbul Hükümeti tarafından, Balıkesir ve Bursa havalisinden mütemadiyen gelen muhacirler için Ali Paşa arsasında inşa edilen barakaların tahsis edildiği haber verilmektedir. ("İstanbul'da Anadolu Muhacirleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye***,** Sayı 49, 20 Temmuz 1336, 20 Temmuz 1920 Cuma, s. 2.)

[73] "İstanbul'da Kırkbeş Bin Muhacirimiz Var", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 111, 18 Şubat 1337, 18 Şubat 1921 Cuma, s. 2.

[74] *Atatürkçülük: Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler*, İkinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983, s. 275.

[75] *Celal Bayar'ın TBM Meclisinde Yaptığı Kanun Tekliflerinin Esbabı Mucibeleri (1920-1937),* Toplayan: Özel Şahingiray, İş Bankası Yayınları, Ankara 1955, s. 37'den nakleden; Şenşekerci, *Türk Devriminde,* s. 101. 4 Temmuz 1921 tarihli "Muhacirinin sevkleri için muktezi yüz elli bin liranın avans olarak itasına dair kanun" ile muhacirlerin iaşe, sevk ve tedavileri için gerekli yüz elli bin lira avans olarak alınmıştır. (Erişim) (http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100129.pdf), 21.3.2012. Aralık 1921 tarihinde ise, Gaziantep bölgesine iadeten iskan edilecek ahalinin sevk, iaşe ve iskanlarını sağlamak üzere 1921 senesi muhacir bütçesine seksen bin lira muhtacin evlerinin tamiri için kırk bin lira ek tahsisat ilave edilmiştir. (Erişim)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100169.pdf, 21.3.2012.

[76] "Vilayat-ı Şarkiye Muhacirleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye***,** Sayı 171, 28 Nisan 1337 28 Nisan 1921 Perşembe, s. 2.

Anadolu'ya sığınan muhacirlere, geçimlerini sağlamak üzere, işletmeleri için arazi dağıtılmıştır. Buna bir örnek olarak; 1920 tarihinde, Antalya merkez kazası sınırında, Kepezbaşı'ndan itibaren Korkuteli tarafında mevcut 30.000 dönüm boş bırakılmış toprağın bilfiil işletecek çiftçilere ve tercihan muhacirlere ücretsiz olarak dağıtılması gösterilebilir.[77] Devletin toprak dağıtmasından başka, muhacirler için yapılan şahsi yardımlar da söz konusudur. Örneğin, Cizre eşrafından Şeyh Hasan Efendi, İmariye muhacirlerinden Cizre'de ikametlerine müsaade edilen Hacı Şaban Efendi ile arkadaşlarına ziraat yapmaları için sekiz çift hayvan ve hane vermek suretiyle yardım etmiştir.[78]

12 Kasım 1922 tarihli kanun layihasıyla; muhacirlere, harpten zarar görmüşlere ve şehit çocuklarına bedelleri beş seneden itibaren ve on beş sene zarfında ödenmek üzere, iskana elverişli arazi ve binalar ile zirai aletler dağıtılmıştır. Kanun layihasına göre, Türkiye'yi terk ve firar etmiş şahıslara ait terkedilmiş mallardan iskana elverişli bulunan arazi, bina ile ziraat aletlerinin; idarece takdir olunacak bedelleri beşinci seneden itibaren taksitle ve on beş sene zarfında mal sandıklarına ödenmesi ve yirmi seneden evvel bir başkasına satılmaması şartıyla, muhacirlere, harpten zarar görenlere ve şehit çocuklarına bağışlanmasına karar verilmiştir.[79] Bu kanuna binaen, Trakya'dan göç eden 250.000 Yunanlı çiftçi yerine, hükümet tarafından Yunanistan'dan gelen 160.000 Müslüman göçmen yerleştirilmiştir.[80]

1923 tarihli Hükümet Programı'nda da, mübadelenin Lozan'da imzalanan anlaşma gereğince Müslüman ahalinin menkul ve gayrimenkul haklarına halel gelmeyecek şekilde yapılacağı, gelecek ahaliye ise bütçeden destek olunacağı ve genelde tütüncü ve müstahsil olan bu ahaliye mahsullerine karşılık avans tedarikine çalışılacağı ifade edilmiştir. Bundan başka mübadillerin sıkıntılarını hafifletmek ve bir an evvel üretici olmalarını sağlamak üzere arazi sahibi olmalarına çalışılacaktır.[81] Türk Hükümeti'nin, mübadillerin işini yürütmesini ve sorumluluk almasını istemesi üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Türkiye ile Yunanistan arasında bağımsızlık savaşından sonra gerçekleşen nüfus mübadelesinde önemli bir rol oynamıştır.[82] Cemiyet Türkiye'ye büyük yükümlülükler getiren bu nüfus mübadelesinde, kaynaklarının önemli bir kısmını bu işe ayırarak sağlık ve ulaşım çalışmalarında devlete yardımcı

[77] "Muhacirine Arazi Tevzii", *Hâkimiyyet-i Milliyye***,** Sayı 76, 15 Teşrinisani 1336, 15 Kasım 1920 Pazartesi, s. 2.

[78] "Halkımızın Fedakârlığı", *Hâkimiyyet-i Milliyye***,** Sayı 287, 9 Eylül 1337, 9 Eylül 1921 Cuma, s. 3.

[79] BCA 030.18.01.01.6.35.16

[80] D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris, 1962, s. 99; Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, 1932, s. 713'den nakleden; Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye: 1923-1929*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 39.

[81] *Hükümetler ve Programları,* s. 22, 28. Nüfus mübadelesiyle gelen nüfusun %38'i Trakya'ya, %42'si Batı vilayetlerine yerleştirilmiştir. (Keyder, *Dünya Ekonomisi,* s. 44, 76 nolu dipnot.)

[82] Ada, *The First Ottoman Civil Society Organizaton,* s. 64.

olmuştur.[83] Fakat Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1924 tarihli Meclis'i açış konuşmasında; değişim anlaşmaları ile anavatana kavuşan muhacirlerin, birçok ihtiyaçlarının henüz sağlanamadığını, Hükümetin ve Meclisin bunun için acilen önlem alması gerektiğini ifade edecektir.[84]

Sonuç

Dünya'da sosyal devlet anlayışı ve uygulamaları; 1929 büyük dünya buhranı, faşizm tehlikesi ve II. Dünya Savaşı gibi felaketlerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Fakat TBMM Hükümeti, böylesine büyük felaketleri I. Dünya Savaşı ve özellikle bizim incelediğimiz dönem olan Milli Mücadele döneminde yokluk ve zorluklarıyla daha önceden yaşadığı için, sosyal devlet anlayışına diğer dünya devletlerine göre daha önce ulaşmıştır. Aslında, tarih boyunca kurulan Türk devletlerinde, devlete "devlet baba" denmesini sağlayan koruyucu yönetim şekli, bu devrede yeni bir yönetim şekli ve yöneten-yönetilen ilişkileriyle birlikte yeniden sahneye çıkmıştır da denilebilir.

TBMM Hükümeti'nde, sosyal devlet anlayışının başlama zamanında olduğu gibi, uygulanma sebeplerinde de diğer devletlere göre farklılıklar görülmüştür. Dünyada sosyal politikanın, gelir düzeyleri ve imkanları birbirinden çok farklı, birbirine benzemeyen insanlardan oluşan karmaşık modern toplumlarda, bütün eşitsizlik ve gerginliklere rağmen toplumu bir arada tutmak için uygulandığı kabul edilmiştir. Oysa, 1920'ler Türkiye'sinde toplum, imkanlar değil ama, imkansızlıklar noktasında eşit olduğundan halkın talebi noktasında bir gerginliğin yaşanmadığı söylenebilir. Talep edilen yardım istekleri, dönemin maddi imkanları elverdiğince yerine getirilmeye çalışılmış fakat öncelik her zaman devam eden Milli Mücadele'nin masraflarını karşılamak olmuştur.

İncelenen dönemde, halkın sermaye sahibi zengin kesimi yok denecek kadar azdır ve çoğunluğu meslek olarak çiftçidir. Bu yüzden zirai alanda yapılan çalışmalar son derece geniş kapsamlıdır. Tarımsal üretim, yapılan destekler sayesinde hızla artmıştır. Çiftçinin çalışarak üretmesinin arzu edilmesi, devletin sadece sonuca değil sürece de dahil olduğunu göstermektedir. Savaşa sağlık nedeniyle gidemeyenlerin, gidip de arkalarında bakılacak ailelerini bırakanların ailelerine yardım etmeleri sağlanmıştır. Bu eldeki insan kuvvetinin yönlendirilmesiyle yapılan bir sosyal politika hizmetidir. Gene İstanbul'da ailelerini bırakıp Anadolu'ya geçenlerin, ailelerine para göndermelerinin aksamaması için bir heyetin kurulması da geride bırakılan aileler için yapılan yardımlara verilebilecek ilginç bir örnektir.

Dönemin en kapsamlı ve devamlı sosyal politika kararı ise maaş bağlama uygulamalarıdır. Bu politikanın mevcut çalışanlara değil de, geçmiş dönemlerde ça-

[83] Özgişi, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne*, s. 393.

[84] *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D.1, c. 18, Sayı 2'den nakleden; *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları*, s. 67; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D.II, c. 10, Sayı 1'den nakleden; *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları*, s. 142.

lışarak emeklilikleri gelenlere de emeklilik maaşı bağlanması şeklinde uygulanıyor olması oldukça önemlidir. Lozan Anlaşması'ndan sonra ülkeye gelen muhacirlerin ise, tarım yapmaları için gerek arazi gerekse zirai aletler dağıtılarak, mağduriyetleri giderilmeye çalışılmıştır.

İncelenen dönemde halk için yapılan sosyal yardımlarla birlikte, maddi imkanların yetersizliği nedeniyle taleplerin geri çevrildiği de görülmektedir. Örneğin; yetim, emekli, dul ve maluller ile memur maaşlarının ödenmesinde yaşanan sıkıntılar adeta dönemin klasiği olmuştur, denilebilir. Yurtdışından ülkeye gelen mübadillerin birçok ihtiyaçlarının istenildiği gibi yerine getirilemediği de tespit edilmiştir. Dolayısıyla, bu dönemde planlanan ve istenen sosyal politika planları, maddi imkansızlıklar nedeniyle tam olarak yerine getirilememiştir. Fakat olayların Milli Mücadele gibi olağanüstü bir dönemde geçmesi, yapılamayanlara değil başarılanlara odaklanmamızı gerektirmektedir.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Gazeteler

"Muavenet-i İçtimaiye İşleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 47, 18 Temmuz 1336, Pazar.

"Pahalılığa Karşı", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 159, 14 Nisan 1337, Perşembe.

"Asker Aileleri Ekinleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 269, 22 Ağustos 1337, Pazartesi.

"Antalya'da Asker Ekinleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 303, 25 Eylül 1337, Pazar.

"Memleketimizi Müdafaa Uğrunda:Kastamonuluların Hâmiyyeti", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 51, 29 Temmuz 1336, Perşembe.

"Hâmiyyet Yarışı", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 56, 17 Ağustos 1336, Salı.

"Kurban Derileri", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 59, 27 Ağustos 1336, Cumartesi.

"Lüzumlu Bir Kanun", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 154, 8 Nisan 1337, Cuma.

"Büyük Millet Meclisinde", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 292, 14 Eylül 1337, Çarşamba.

"Mecruh Zabitanımıza Terzi", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 293, 15 Eylül 1337, Perşembe.

"Muhtaç Kadınlara Muavenet", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 309, 1 Teşrinievvel 1337, Cumartesi.

"İzmir Muhacirleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 42, 1 Temmuz 1336, Perşembe. "İstanbul'da Anadolu Muhacirleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 49, 20 Temmuz 1336, Cuma.

"İstanbul'da Kırkbeş Bin Muhacirimiz Var", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 111, 18 Şubat 1337, Cuma.

"Muhacirine Arazi Tevzii", *Hâkimiyyet-i Milliyye*, Sayı 76, 15 Teşrinisani 1336, Pazartesi.

"Halkımızın Fedakarlığı", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 287, 9 Eylül 1337, Cuma.

"Vilayat-ı Şarkiye Muhacirleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 171, 28 Nisan 1337 Perşembe.

"Muhacirine Arazi Tevzii", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 76, 15 Teşrinisani 1336, Pazartesi.

"Halkımızın Fedakârlığı", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 287, 9 Eylül 1337, Cuma.

"Vilayat-ı Şarkiye Muhacirleri", *Hâkimiyyet-i Milliyye,* Sayı 171, 28 Nisan 1337 Perşembe.

Zabıt Cerideleri

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1921-1922, Devre 1, Cilt 2, TBMM Basımevi, Ankara 1980.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 8/1, İçtima Senesi 2, Otuz beşinci içtima, 12.4.1340, Cumartesi.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, Cilt 3, 1922-1923, TBMM Basımevi, Ankara 1980.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre I, II, IV, Cilt 4, 1923-1934, TBMM Basımevi, Ankara 1980.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, Cilt 3, 1922-1923, TBMM Basımevi, Ankara 1980.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre I, II, IV, Cilt 4, 1923-1934, TBMM Basımevi, Ankara 1980.

Makaleler

Eroğlu, Nadir, "Atatürk Dönemi Para Politikaları 1923-1938", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* c. XXVIII, İstanbul 2010, S. 1, s. 23-36.

Müderrisoğlu, Alptekin, "Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi***,** c. 4, Ankara 1994, S. 13, s. 27-53.

Özgişi, Tunca, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Anadolu'ya Zorunlu Göçler ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.7, 2014, S. 31, s. 386-393.

Uca, Alaattin, "1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri", *A.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi,* Ocak 2003, S.3, s. 169-184.

Yılmaz, Gülay Akgül, "Türkiye'de 1923-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulamaları", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi***,** c. XXVII, 2009, S. II, s. 297-328.

Tezler

Ada, Hüsnü, *The First Ottoman Civil Society Organizaton in The Service of The Ottoman State:The Case of The Otoman Red Crescent (Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti)*, Sabancı Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

Sarı, Buket, *Hilal-i Ahmer Cemiyeti Antalya Şubesi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2010.

Şenşekerci, Erkan, *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960),* İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1999.

Tezcan, Cezmi, *Tekâlif- Harbiye ve Tekâlif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâli Politikaları,* Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2005.

Yıldırım, Kadir, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Eserler

Atatürk, M. Kemal, *Nutuk: 1919-1927*, haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004.

Atatürkçülük: Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler, İkinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983.

*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV: 1917-1938***,** der. Nimet Arsan, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.

Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1987.

Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya,* Pozitif Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi: 1838'den 1995'e*, Cilt 1, Tekin Yayınevi, 1979.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003.

Benazus, Hanri, *Niçin Atatürk*, Bizim Kitaplar Yayınları, İstanbul 2012.

Duru, Cihan, Kemal Turan, Abdurrahman Öngeoğlu, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası, Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar*, 1. Kitap, Ankara 1982.

Hükümetler ve Programları: 1920-1960, haz. Nuran Dağlı, Belma Aktürk, T. B.M.M. Basımevi, 1. cilt, Ankara 1988.

Imbert, Paul, *Osmanlı'da Yenilenme ve Türkiye'nin Sorunları*, haz.Muammer Sarıkaya, Profil Yayınları, İstanbul 2007.

Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II (1920-1960),* Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2010.

Karal, Enver Ziya, *Atatürk ve Devrim*, Odtü Yayıncılık, 8. basım, Ankara, tarihsiz.

Konukçu, Enver, *Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

Kessler, Gerhard, *İçtimaî Siyaset*, çev. Orhan Tuna, Milli Mecmua Basımevi,

İstanbul 1945.

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye: 1923-1929*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, 1. baskı, Ankara 1987.

Nur, Rıza, Grace Ellison, *İlk Meclisin Perde Arkası (1920-1923),* Örgün Yayınevi, İstanbul 2007.

Özdemir, Hikmet, *Tekâlif-i Milliye*, Cumhuriyet Yayınları, 2001.

Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2001.

Sencer, Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul 1969.

Sürmeli, Serpil, *Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. baskı, İstanbul 1994.

Tunaya, Tarık Z., *Türkiyede Siyasi Partiler: 1859-1952,* Doğan Kardeş A. Ş. Yayınları, İstanbul 1952.

İnternet Kaynakları

(Erişim)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d02/CILT04/gcz02004022.pdf,16.4.2012

(Erişim)(http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100129.pdf,21.3.2012.

(Erişim)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100169.pdf,21.3.2012.

(Erişim)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c017/tbmm01017167.pdf, 05.03.2013.

(Erişim)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100003.pdf(30.3.2012)

(Erişim)http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c008/tbmm02008035.pdf20.4.2012

YABANCI OKULLAR VE KÜLTÜREL MİLLİYETÇİLİK: BURSA AMERİKAN KIZ KOLEJİ TANASSUR HADİSESİ (1928)

İDRİS YÜCEL*

Giriş

Bursa Amerikan Kız Koleji'nin Müslüman öğrencileri arasında ortaya çıkan tanassur olayı, başta öğrenci velilerinin, ardından da resmi makamların haberdar olmasıyla, 1928 yılının ilk aylarında Türk basınının gündemine yerleşir. Hayat Mecmuası'nın 2 Şubat 1928 tarihli sayısında *Tanassur Hadisesi* başlıklı anonim yazı, okurlarının dikkatini yabancı okullar mevzuuna çeker. Kimliği sonradan deşifre edilen bu imzasız yazının sahibi Avni Bey, halihazırda hiçbir Amerikalı ailenin ikamet etmemesine rağmen Bursa'da bir Amerikan lisesinin faaliyet göstermesinin sebebini merak etmiştir. Adana, Kayseri, İzmir ve İstanbul gibi şehirlerde neden Amerikan okulları vardır? İstanbul'da neden Avusturyalı, Fransız, Alman, İngiliz ve Amerikan kız ve erkek okulları açılmıştır? Avni Bey yazısında, temelde bu okulların kültürel esaslı bir Hıristiyanlık propagandası yürüttüğünü belirterek, buralarda öğrenim gören öğrencilerin milli bilinçten kopuk yetiştiklerini iddia etmektedir. Tarihi, Batılı bakış açısından dinleyen ve coğrafyayı ABD esaslı öğrenen öğrencinin, milli günlerin coşkusunun da bir formalite şeklinde "sönükleştirildiği" yabancı okul ortamında, aidiyet karmaşası yaşadığını söyler. Avni Bey, bu okulların Türk öğrencilerle dolup taşmasında, önce aileleri ardından da Milli Eğitim Bakanlığı'nı suçlamaktadır. Buna göre aileler, snobizmin etkisi altında, çocuklarını yabancı okullara göndererek, aristokrat ve kibar bir imaj kazanmaya çalışmaktaydı. Protestan öğretmenin sergilediği nazik ve sofistike duruş, çocuklarının iyi derecede yabancı dil öğrenecek olması vaadi, aileleri etkileyen önemli hususlardandı. Avni Bey yazısında, "Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Fevzi Paşa ve sair Milli Mücadele önderlerini birer yabancı okul mezunu olarak tahayyül edebilir misiniz?" diye sormuştur.[1] Avni Bey'in yabancı okullar mevzuuna bir hayli vâkıf olduğu, yazıda yaptığı tespitler ve vurgulardan kolayca anlaşılmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara / TÜRKİYE, iyucel@hacettepe.edu.tr

[1] "Tanassur Hadisesi" *Hayat*, 2 Şubat 1928, Sayı 62, C3. s. 1-3. Avni Bey, "aidiyet itibariyle" yeni nesillerin milli ve kültürel değerlere bağlı yetişmesinin önemini yazısında ilginç bir örnekle vurgular. ABD başkanlık adayı New York Valisi Al Smith'in Katolik olması nedeniyle birçok çevrenin yaptığı acımasız eleştirilere maruz kaldığını aktarır. Ülke çapında, oldukça ılımlı basın organlarınca dahi Papa'ya bağlı Katolik bir bireyin Amerikan halkının çıkarlarını savunamayacağı yönünde yoğun eleştiride bulunulduğunu belirtir.

Bu analizin muhatabını teşkil eden Bursa'daki misyon faaliyetlerinin kökenleri, yaklaşık bir asır kadar gerilere gider.[2] 1810 yılında Boston'da kurulan ve Osmanlı topraklarında 1820'li yıllardan itibaren aktif faaliyet gösteren Amerikan Bord[3], bu coğrafyadaki eğitim çalışmalarına 19. yüzyılın ilk çeyreğinde büyük bir heyesle başlamıştı. 1831 yılında, Bord'un meşhur misyoneri William Goodell, bölgedeki misyonların merkezi olmak üzere, faaliyetleri Osmanlı başkentinden yürütmüştü.[4] Çok geçmeden, birçok önemli Osmanlı vilayetinde misyon örgütlenmeleri gerçekleştirildi. Osmanlı topraklarında yüzyıl boyunca devam eden okullaşma çalışmalarıyla varılan 20. asrın başlarında; küçük çaplı ilkel seviyedeki karma okuma-yazma kurslarından, kız-erkek liselerine, ilahiyat fakültelerine ve mezunlarını ABD'de doktora eğitimine gönderecek derecede, pozitif bilimlerin okutulduğu ileri düzeyli kolejlere kadar kapsamlı bir eğitim ağı örülmüştü.[5] Kolejler arasında, Beyrut'ta *Suriye Protestan Koleji* (1866), Antep'te *Merkezi Türkiye Koleji* (1876), Bursa'da *Bursa Amerikan Kız Koleji* (1876), Harput'ta *Fırat Koleji* (1878), Merzifon'da *Anadolu Koleji* (1886), Tarsus'ta *St. Paul Koleji* (1888) ve İzmir'de *İzmir Uluslararası Koleji* (1903), Bord'un yüksek öğretim yükünü taşıyan önemli eğitim kurumlarıydı. Bütün bu faaliyetler neticesinde 1910 yılında, lise ve üzeri 55, ilköğretim düzeyinde 417 okul aracılığıyla, toplam 25.000

[2] Her ne kadar bahsi geçen yazının doğrudan muhatabının Amerikalı misyonerler ve Türkiye'de faaliyet gösteren diğer yabancı okullar olduğu aşikâr ise de Avni Bey yazısının sonuna diplomatik bir not iliştirmekten geri kalmamıştır. Bu notta, ilgili değerlendirmenin muhatabının Amerikalılara ya da Avrupalılara ait okullardan ziyade, Türkiye'de yalnızca siyasi ve dini propaganda amacı güden yabancı okullar olduğu belirtilmiştir.

[3] Orijinal adı American Board of Comissioners for Foreign Missions olan örgütün tarihçesine dair bkz. Oliver Wendel, *The Rise of The Missionary Spirit in America*, Porcupine Press, Philadelphia 1980; Joseph Tracy, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, M. W. Dodd, New York 1842; William E. Strong, *The Story of the American Board,* The Pilgrim Press Boston 1910; Phillips C. Jackson, *Protestant America and The Pagan World: The First Half Century of American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Harvard University Press, Cambridge, 1969; James A. Field, *America and the Mediterranean World 1776-1882*, Princeton University Press, Princeton, 1969.

[4] Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, Arba Yay., İstanbul 1989, s. 50.

[5] Amerikan Bord'un Osmanlı sahasındaki eğitim faaliyetleri çok sayıda lisansüstü çalışmanın konusu olmuştur ve halen Bord'a ait kolej düzeyindeki eğitim kurumlarına ilişkin çalışmalar sürdürülmektedir. Bu çalışmalardan bazıları: Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2003; Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK Yay., Ankara 2008; Alan Alfred Bartholomew, *Tarsus American School 1888-1988 The evolution of a missionary institution in Turkey*, Bryn Mawr College, PhD, Bryn Mawr 1989; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yay., İstanbul 2005; Özgür Yıldız, *Türkiye'de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834-1928*, Erciyes Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2007. Robert Kolej'in tarihçesi ile ilgili George Washburn'a ait *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, (Boston and New York 1909) başlıklı çalışmada kolejin kuruluşundan 1903 yılına kadar geçen süre içerisindeki faaliyetlerine dair oldukça ayrıntılı veriler bulunmaktadır. Bu çalışmalara ilaveten, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, yabancı devletlere ait, pek çoğu misyonerlik odaklı sosyal ve kültürel kurum da söz konusudur. Bu kurumların bütüncül bir değerlendirmesi için bkz. Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel* ve *Sosyal Müesseseleri,* ATAM Yay., Ankara 2006.

civarında talebe Bord'un rahle-i tedrisinden geçmekteydi.[6] Bursa Amerikan Kız Koleji de 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bahsi geçen muazzam eğitim ağının bir parçası olmuş ve faaliyetlerini Cumhuriyet dönemine taşımayı başarmıştı.

Tarihçiler, Bursa Amerikan Kız Koleji'nin kapatılış olayını daha çok, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla laikleşen Türk eğitim sistemine bağlamaya meyillidirler.[7] Nitekim Müslüman öğrenciler arasında Hıristiyanlık propagandasında bulunulmasına ya da kısaca eğitim-öğretim kurumlarında dini propagandaya izin verilmeyeceğine dair politikalar sıklıkla vurgulanmıştır.[8] Ancak, söz konusu tanassur hadisesinde, eğitimde laiklik prensibinin uygulanmasından ziyade; Osmanlı geçmişinin aksine, Cumhuriyet'in yaratmak istediği yeni insan ve yeni toplum projesine yönelik dış müdahalelere verilen bir tepkinin varlığı göz ardı edilmemelidir.

Orijinal metinleri Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi'nde yer alan Amerikan Bord Arşivi'nin 1920'li yıllara ilişkin vesikaları, başta yargı süreci olmak üzere Misyon, Elçilik ve Türk Devleti üçgenindeki örtük iletişime dair önemli ipuçları barındırmaktadır.[9] Bu çalışma, Bursa Amerikan Kız Koleji'nin kapatılış sürecinde, Avni Bey'in yabancı okulların işlevine dair mezkûr analizini sınamak üzere, Bord misyonerlerinin bahsi geçen dönemdeki rapor ve yazışmalarını tahlile tabi tutmayı hedeflemektedir. Bu tahlil, Bursa Amerikan Kız Koleji'nin Amerikalı öğretmenlerinin, bahsi geçen tanassur olayı çerçevesinde yargı önüne çıkarılışlarına ve yeni Türkiye'nin yabancı okullar karşısındaki tutumuna dair bir dizi problematik üzerine ışık tutma umudu taşımaktadır.

Bursa'da Amerikalı Misyonerler ve Bursa Amerikan Kız Koleji

Bursa'daki Amerikan misyonerliği, 19. yüzyılın ikinci çeyreğine dek uzanır. Eski Osmanlı başkentinde ilk misyon örgütlenmesi 1830'lu yıllardadır. Misyoner Benjamin Schneider, Bursa'ya 1834 yılında ulaşmış;[10] onun öncülüğünde, toplam

[6] Strong, *a.g.e.*, s. 497. Amerikan Bord'un Batı, Doğu, Merkezi Türkiye ve Avrupa Türkiyesi misyonlarına dair 20. Yüzyılın ilk çeyreğindeki istatistiki veriler için bkz. ABCFM Arşivi, Reel 582, Reel 617, Reel 653, Reel 712.

[7] Örneğin Fahir Armaoğlu, Bursa Amerikan Kız Koleji'nin kapatılmasıyla ilgili olarak "Konu, tam anlamı ile 'laik-dinci eğitim' çatışmasından başka bir şey değildi" der. Ancak Armaoğlu'nun çalışması, 1927-28 yıllarında Türkiye'deki Amerikan diplomasisi ve Amerikan okullarıyla ilgili oldukça değerli analizlere de yer vermektedir. İlgili çalışma için bkz. Fahir Armaoğlu, "Türkiye'de Amerikan Okulları Krizi 1927-1928", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 37, Cilt XIII, Mart 1997, s. 1-30.

[8] Ayten Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar*, TTK, Ankara 1999, s. 53. Hayri Yıldırım, *Bursa Amerikan Kolejinin Misyonerlik Davası*, Kum Saati Yay., İstanbul 2001.

[9] Türkiye'de Bilkent ve Erciyes Üniversitelerinde, Harvard Üniversitesi'nden temin edilmiş mikrofilm formatında birer ABCFM Arşivi yer almaktadır. Her iki kuruluşta yer alan mikrofilmler, örgütün Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı boyunca göstermiş olduğu faaliyetlerin tamamını kapsar niteliktedir. Ancak Cumhuriyet Dönemine ilişkin belgeler, maalesef henüz mikrofilm formatında bulunmamasına binaen Harvard Üniversitesi bünyesindeki Houghton Kütüphanesi'nde araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır. Bu araştırmanın konusunu teşkil eden Bursa Amerikan Kız Koleji'ne dair belgeler bahsi geçen kütüphaneden Fulbright Komisyonu'nun sağlamış olduğu araştırma bursu bünyesinde tarafımızdan temin edilmiştir.

[10] Strong, *a.g.e.*, s. 93.

dört Amerikalı personel ve birkaç yerli yardımcı eşliğinde bir "Misyon İstasyonu" olarak tesis edilen Bursa Şubesi'nde, ilk Protestan Kilisesi 1848 yılında faaliyete geçmişti.[11] Bursa misyon istasyonu, Osmanlı Döneminde gerçekleştirilen sosyal yardım faaliyetleri, yetimhane çalışmaları, ilk, orta ve lise düzeyindeki eğitim kurumları ve şehrin ilk Protestan Kilisesi ile oldukça aktif bir şubeydi. Bursa Amerikan Kız Koleji, 1876 yılında Ermeni ve Rum öğrenciler üzerinde tedrisata başladı.[12] Okul, II. Meşrutiyetin ilanına dek istisnalar haricinde yoğunlukla gayrimüslim öğrenciler üzerinde faaliyet gösterdi. Ancak 1908 sonrası esen hürriyet havası Bursa Amerikan Kız Koleji'nin öğrenci portföyünü genişletmesine olanak tanıdı. Müslüman öğrencilerin bu tip okullara devamının yasak olmasına rağmen, bu tarihten sonra okula Türk öğrenciler de artan oranlarda kabul edildi. Bord misyonerleri Gregoryen/Katolik Ermeni ve Ortodoks Rum öğrencilerine yönelik yürüttükleri standart propaganda faaliyetlerini, 1910'lu yıllarda Türk öğrencilere de uygulamaktan çekinmediler. Örneğin İncil derslerine ve sabah dualarına Türk öğrencilerin de katılımı zorunlu tutulmuş ve veliler bu duruma tepki göstermişti.[13]

Cumhuriyetin ilanını takip eden süreç, yabancı okullar ve eğitim-öğretim hususunda bir dizi yeni düzenlemeye şahit oldu. Bununla birlikte, 1920'li yıllarda birçok yabancı okul mevcudiyetini devam ettirmeyi başarmıştı. İşte bu noktada, 1924 yılında uygulamaya konulan Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Türk eğitim tarihinin önemli bir kilometre taşıdır. Bu yasa temelde, eğitim ve öğretimin merkezileştirilmesi, laikleştirilmesi ve eğitim aygıtlarının devlet kontrolü altına alınmasını hedeflemişti.[14] Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyetin yeni yöneticileri, hem imparatorluk, hem de cumhuriyet tecrübelerini bir arada yaşayıp, *eski* ile *yeni* dikotomisinin derûnuna vâkıf olma şansını elde etmişlerdi. Dolayısıyla bu kadrolar, özellikle kapitülasyon merkezli, kimi zaman zımni ve çoğu zaman aşikâr nitelikli Batı menşeli kolonyal uygulamaların ulusal bağımsızlığa düşürdüğü gölgenin iyiden iyiye farkındaydılar. Nitekim Cumhuriyetin ilanını müteakip Batılı ülkelerle gerçekleştirilen diplomasi manevralarında, ulusal bağımsızlığı zedeleyecek her türlü tutum ve söylem karşısında ihtiyat gösterildi. Bu yaklaşımdan ülkenin dört bir yanında faaliyette bulunan yabancı okulların da payını alacağına hiç şüphe yoktu.

[11] İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2005, s. 100. Bursa İstasyonu'nun kuruluşu, merkeze bağlı dış istasyonlar ve şehir merkezindeki eğitim faaliyetlerinin istatistiksel bir değerlendirmesi için adı geçen çalışmaya bakınız.

[12] Bursa'da Amerikan Bord misyoner cemiyetine ait İnas (Kız) Mektebi'nin ve sair binaların vergilendirilmesi hususunda II. Meşrutiyet Döneminde yaşanan gelişmeler hakkında bkz. BOA. HR. HMŞ. İŞO. 71/1-2.

[13] Yıldız, *a.g.t.*, s. 208.

[14] Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun detayları ve Türk eğitim sistemindeki rolüne dair tartışmalar için bkz. Seçil Akgün, "Tevhid-i Tedrisat", *Cumhuriyet Dönemi'nde Eğitim*, İstanbul 1983. s. 37-48.

I. Dünya Savaşı yıllarında faaliyetleri durdurulan Bursa Amerikan Kız Koleji, Mondros Mütarekesi'ni izleyen günlerde çalışmalarına 12 öğrenci ile yeniden başlamıştı. Milli Mücadele sırasında verilen araların ardından okul, faaliyetlerini Lozan sonrasında 4 öğrenci ile sürdürmüştü.[15] Bu dönemde, okulun müdavimlerinin neredeyse tamamı Türk öğrencilerdi. Esasen bu, Osmanlı Devleti'nin son asrı boyunca Amerikan Bord misyonerlerinin hayalini kurdukları bir manzara olarak telakki edilebilir; Amerikalı öğretmenlerin avuçları içerisinde, öğrenmeye ve yoğrulmaya aç, üstelik yatılı surette yüzlerce Müslüman ve Türk öğrenci![16] Nitekim Amerikan Bord, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında "tamam mı devam mı" tartışmasında, *Dolaylı Hıristiyanlaştırma (Unnamed Christianity) metodunu* benimseyerek misyonlarını sürdürme kararı almıştı.[17] Öte yandan, Bord adına bu tabloya uygun olmayan tek öğe, Cumhuriyet kadrolarının eğitim ve öğretimde laikliği ve milli eğitimi benimseyen kararlı yaklaşımıydı.

Tanassur Hadisesi

Bu şartlar altında, bu iki yaklaşım arasındaki en önemli kırılma, 1928 yılında Bursa Amerikan Kız Koleji öğrencileri arasında ortaya çıkan tanassur olayıyla

[15] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 244. *Jeannie L Jillson*, 12 Mart 1928. Bölgedeki Ermeni ve Rum nüfusunun eskiye nazaran azalması ve geriye kalanların çoğunluğunun da İstanbul'da yaşıyor olması, bazı Bord misyonerlerinin artık Anadolu sahasında faaliyet göstermenin bir gerekçesi kalmadığını düşünmesine yol açtı. Ancak misyonerler için yeni bir ışık vardı. Osmanlı Devleti'nin parçalanış sürecinde misyonerlerin inceden inceye ilgi odağı haline gelen geniş bir Müslüman nüfus söz konusuydu. Bu süreçte özellikle misyon hastaneleri aracılığıyla Müslüman kesimle rahat bir biçimde iletişim kurulabilmişti. Müslüman-Türk halkın misyon okullarına olan ilgisi de ortadaydı. Üstelik yeni kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti, okullaşma ve tedrisat hususlarında misyonerlerin tecrübelerine ihtiyaç duyacaktı. Bu şartlar altında Müslüman nüfus yeni hedef kitle olarak belirlendi.

[16] William E. Strong, Enoch F. Bell, *Survey of the Fields 1918-1919*, Boston 1919, s. 24. Osmanlı Devleti'nin son asrında, Tanzimat Döneminde gerçekleşen tanassur olaylarıyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989*, TTK Yay, Ankara 1994. ss. 481-187.

[17] Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu, Henry Harrison Riggs, *ABCFM History in Turkey 1910-1942, Beginning Again in the Turkey Missions*, s. 16., Roger R. Trask, "Unnamed Christianity in Turkey during the Atatürk Era" *Muslim World*, LV, January 1965, s. 66-76. Eğitim alanında sürdürülen bu örtük politikanın detaylarına dair Bord'un bölge sekreteri Fred Field Goodsell ve misyoner Edward Perry arasında geçen yazışma için bkz. ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 234. *Edward Perry'den Fred Field Goodsell*'e, 11 Şubat 1928. Ayrıca belirtmek gerekir ki, 1920'li yıllarda, şartlar zorlanarak ısrarla devam ettirilmeye çalışılan misyonerlik faaliyetleri, hiçbir zaman Osmanlı Dönemindeki yoğunluğa ulaşamadı. Bunda en büyük etken, ülkenin laik bir yapıya bürünmesi ve Hükümet yetkililerinin misyon faaliyetleri karşısında takındıkları olumsuz tavırdı. Buna paralel olarak Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hızla gelişmekte olan Türk eğitim ve sağlık sistemi, Bord açısından oldukça olumsuz sonuçlar doğurdu. Böylece bu dönem içerisinde yeniden canlandırılmaya çalışılan kurumların birçoğu başarısızlıkla karşılaştı. Merzifon'da bulunan *Anadolu Koleji*, Selanik'e ve Antep'te bulunan *Merkezi Türkiye Koleji* Halep'e transfer edildi. İzmir'de bulunan *Uluslararası Kolej* bir süre sonra kapandı ve okul, Beyrut'a transfer oldu. Harput, Van, Mardin ve Sivas'taki çalışmalar tamamen terk edildi. Bord'un faaliyetleri yoğun olarak İstanbul, İzmir, Kayseri, Adana ve Antep gibi belirli merkezlerle sınırlandı. 1929 Ekonomik Buhranı ve sonrasındaki süreç, Bord'un faaliyetlerini kısıtlamasına ve hatta bir kısım personelini işten çıkarmasına yol açtı.

yaşandı. Bu olay, Cumhuriyetin ilanından itibaren zımnen sürdürülen misyonerlik faaliyetlerini, kamuoyunun ve resmi makamların gündemine taşımış, yabancı okulların gerçek fonksiyonunun basın aracılığıyla derinlemesine tartışılmasını sağlamıştı. Kolejde gerçekleşen tanassur olayının ve sonrasında yaşanan yargı sürecinin baş aktörleri şunlardı:[18]

Amerikalı Misyonerler: Bursa Amerikan Kız Koleji Müdürü Jeannie L. Jillson, Öğretmen Edith Sanderson, Öğretmen Lucille Day.

Kamuran ve Nemika: Emekli asker Rıza Bey'in büyük kızı Kamuran, 1926 yılında Bursa Amerikan Kız Koleji'nden mezun oldu ve sonrasında aynı okulda sekreter ve odacı sıfatıyla istihdam edildi. Nemika ise halihazırda Kolej'in 9. sınıf öğrencisiydi.

Muadelet: Matbaacı Vasıf Necdet Bey'in kızı.

Seniha: Erenköylü Miralay Talat Bey'in kızı.

Sabiha: Dr. Yusuf Sadi'nin kızı. Bursa Amerikan Kız Koleji'nden 1926 yılında mezun oldu. İstanbul Üniversitesi'nde öğrenci idi.

Behice Hanım: Bursa Amerikan Kız Koleji'nde13 yıl boyunca öğretmen olarak görev yapmış ve 1927'nin Haziran ayında işten atılmıştı.

Misyoner H. H. Kreider, Bord Merkezine gönderdiği 8 Şubat 1928 tarihli raporunda, gelişmeleri genel hatlarıyla özetler. Buna göre Sabiha, Edith Sanderson'a gelerek, ruhsal durumunun iyi olmamasına binaen, kendisini dini bilgilerle rahatlatmasını talep eder. Fakat Sanderson, Sabiha'nın Türk uyruklu olması nedeniyle, kendisiyle dini konular hakkında konuşmasının yasak olduğunu ifade eder. Bu noktada Sabiha, kendisinin İtalyan olduğunu söyler ve böylece ikili arasındaki dini sohbet başlar. Fakat belirtmek gerekir ki esasen Sabiha Türk'tür ve herhangi bir biçimde İtalyan kökeni söz konusu değildir. Üstelik Bord misyonerlerinin uzunca süredir bir arada bulundukları Sabiha'nın etnik kökenleri hususunda bilgi sahibi olmamaları da ihtimal dışı görünmektedir. Öte yandan Sabiha, çok geçmeden, ailevi sorunlar yaşayan Muadelet ve Seniha'yı, Sanderson'la gerçekleştirdiği dini sohbetlere dâhil eder. Sanderson, bu öğrencilere birer İncil kopyası vererek, onları doğrudan Hıristiyanlığa davet eder. Muadelet benzer dini sohbetleri Lucille Day ile de yoğun bir biçimde sürdürür.[19] Okulda sekreter ve odacı olarak görev yapan Kamuran ile kardeşi Nemika da Muadelet, Seniha ve Sabiha gibi benzer şekilde Hıristiyanlık ve İncil'e sempati duymaya başlarlar.

Bu safhada, devreye Behice Hanım ve kendilerini "Uyanık Yavrular" olarak niteleyen bir grup öğrenci girer. Behice Hanım, uzun süredir Bursa Amerikan Kız Koleji'nin öğretmen kadrosunda yer almasına rağmen 1927 Haziran ayında, lise

[18] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 226.
[19] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 226.

düzeyinde ders verme yeterliği bulunmaması hasebiyle görevden uzaklaştırılmıştır. Bord misyonerleri, uzaklaştırılma sonrasında Behice Hanım'ın okula gelerek bir dizi tehditte bulunduğunu ve pek yakında basının okula dair haberlerle çalkalanacağını söylediğini aktarmıştır.[20]

Raporlardan anlaşıldığı üzere, bahsi geçen Türk öğrenciler, Behice Hanım'ın danışmanlığında Hıristiyanlık etkisindeki öğrencileri takibe başladılar. Takibatın kırılma noktası, 4 Aralık 1927 tarihinde Muadelet'in günlüğünün çalınması vakası oldu. Bursa Amerikan Kız Koleji öğrencilerinden Hamide, okuldan iki kız arkadaşıyla birlikte 24 Aralık'ta, Bursa Milli Eğitim Müdürlüğü'ne gelerek Kamuran, Seniha, Muadelet ve Nemika'nın Protestanlığa geçtiğini iddia etti. Ayrıca Hamide, Seniha ve Muadelet'e ait günlükleri ve iki İngilizce kitabı da yetkililere teslim etti. Bunun üzerine Milli Eğitim Müfettişi Necip Bey, çok geçmeden Bursa Amerikan Kız Koleji'nin eski öğretmeni Behice Hanım ile yukarıda isimleri geçen hem iddia sahibi, hem de iddianın muhatabı öğrencileri soruşturmaya tabi tuttu.[21] Müfettiş Necip Bey, hazırladığı raporu 16 Ocak 1928'de üst mercilere sundu. Bakanlık görevlisi Başmüfettiş Hasan Ali Bey ve Behçet Bey, olayı teftiş etmek üzere 20 Ocak'ta Bursa'ya gelerek bahsi geçen öğrenciler arasında soruşturmalarda bulundular. Böylece Bakanlık emriyle, 31 Ocak 1928 tarihinde, aralarında polislerin de bulunduğu 8 görevli, "dini propaganda" gerekçesiyle, öğrencileri tahliye ederek, Bursa Amerikan Kız Koleji'ni kapattı. Öğrencilerin çoğu şehirdeki ortaokul ile Erkek Lisesi'ne transfer edildi.[22] Ayrıca Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi'nin 37. Maddesi gereğince, Okul Müdürü Bayan Jillson ile öğretmenler Bayan Lucille Day ile Sanderson hakkında savcılığa suç duyurusunda bulunuldu. Savcılık 4 Şubat tarihi itibariyle Amerikalı öğretmenleri, Ceza Kanunu'nun 526. Maddesine dayanarak Sulh Ceza Mahkemesi'ne sevk etti.[23] Ceza Kanunu'nun 526. Maddesi, yasalara karşı gelmek suçuna binaen bir ay hafif hapis cezası ve 50 Lira para cezası öngörmekteydi. Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi'nin[24] 37. Maddesi ise öğrenciyi kendi din ve mezhebi dışındaki bir inanç grubuna dair dini eğitim ve ibadete teşvik etmenin suç olduğunu belirtmekteydi.[25]

[20] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 225. *Informal Report Concerning the Closing of American Girls' Lycee*, 3 Şubat 1928.

[21] İhbarda bulunan öğrencilerin tam isimleri, Nevri Karanfil, Nihal Rasim, Bereket Hilmi, Münevver Zühdü, Leman Nusret, Ferhande Ali, Mediha Şükrü, Vedia Hüsnü, İffet Rafet ve Melek Mahmut'tur.

[22] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 225. E. Perry, *Informal Report Concerning the Closing of American Girls' Lycee*, Brousa.

[23] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 246. *Fred Field Goodsell'den Mabel E. Emerson ve Ernest W. Riggs'e*, 15 Mart 1928.

[24] Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi'nin tam metni için bkz. Tebliğler Dergisi, 11-18 Ağustos 1941, C 3, Sayı: 132-133. s. 214-219. Bu talimatnamenin değerlendirmesi için ayrıca bkz. Mutlu, *a.g.e.*.

[25] Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi'nin 37. Maddesinde, öğrenciyi ait olmadığı din ve mezhep dışındaki herhangi bir dini inanışın eğitimine tabi tutmanın ve de istemli ya da istemsiz olarak bu dine ait seremonilerde yer almasını sağlamanın yasa dışı olduğu belirtilmektedir.

İddianame

1830'lu yıllardan itibaren Osmanlı topraklarında yüzlerce okul inşa etmiş ve çoğunlukla gayrimüslim tebaa arasında kayda değer hiçbir kısıtlamaya maruz kalmaksızın eğitim faaliyeti sürdürmüş olan Bord misyonerleri için Bursa Amerikan Kız Koleji'nin kapatılışı, şüphesiz önemli bir olaydı. Bord'un bölge sorumlusu Fred Field Goodsell, Boston'da bulunan örgüt merkeziyle gerçekleştirdiği yazışmalarda, başta yargılama süreci olmak üzere gelişmeleri bütün detaylarıyla paylaşmaktaydı. Bu raporlarda, iddianamenin detaylarına, yani "suçun" doğasına dair önemli ipuçları yer almaktadır.

Rapora göre, Kolej'in eski Türk öğretmeni Behice Hanım, 12 başlık halinde iddianame niteliğinde bir ifade vermiştir. Behice Hanım'ın iddiasına göre Sanderson, kız öğrencilerle örtük bir iletişim içerisine girerek, dini propaganda yapmıştır. Kamuran, Nemika, Muadelet ve Seniha, bu iletişimden fazlasıyla etkilenmiş ve Protestanlığa dair ritüelleri ve gelenekleri uygulamaya başlamışlardır. Öğretmenlerden Bayan Lucille Day de kızlarla yürüyüşlere çıkarak, dini sohbetler gerçekleştirmiştir. Benzer şekilde, Okul Müdiresi Bayan Parsons da diğer öğretmenler gibi Protestanlık propagandası faaliyetinden geri kalmamıştır.[26]

Yine iddiaya göre, 1924 yılında dini eğitimin yasaklanmasını takiben okulda Ahlak Eğitimi adı altında dini içerikli derslere devam edilmiş ve bu öğretilere uyum göstermeyen öğrencilere düşük notlar verilmiştir. Behice Hanım'a göre dini eğitim, son dört yıl boyunca (1923-1927 yılları arasında) özel bir surette sürdürülmüş; öğretmenler, bu konulara ilgi gösteren öğrencilerle özel iletişim içerisine girmişlerdir.

İddianamenin devamından anlaşıldığı üzere Behice Hanım, Amerikalı öğretmenleri, dini öğretileri söylemsel ve psikolojik bir boyutta sürdürmüş oldukları yönünde suçlamaktadır. Buna göre Bayan Jillson ve Parsons, pazar gününün kutsal bir gün olduğunu ifade ederek, buna saygı göstermeyen öğrencileri tehdit etmiş ve cezalandırmışlardır. Örneğin 1927 yılının Mayıs ayında Bayan Jillson, Nikion, Vicdan ve Vedia isimli üç kız öğrenciye, pazar gününün kutsiyetine saygı göstermeyerek bahçede oynadıkları için ceza vermiştir. Benzer şekilde Amerikalı öğretmenler, İslami bayram ve tatil günlerine itina gösteren öğrencilerle, giyim kuşamlarının güzelliğine dair iğneli sözler kullanarak alay etmişlerdir. Hatta Bayan Lucille Day, bazı günlerde sınıf dışı ortamlarda ilahiler okuyarak, öğrencilerin ilgisini çekmeye çalışmıştır. Okulu ziyaret eden Amerikalılara, öğrencilere diş fırçalamayı ve saç taramayı Bayan Anderson'ın öğrettiği söylenmiş, bu çerçevede öğrenciler alaycı bir psikolojik yaklaşıma maruz bırakılmıştır.[27]

[26] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 249 *Behije Hanum's Charges Against the American Ladies of the Brousa School.*

[27] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 249. *Behije Hanum's Charges Against the American Ladies of the Brousa School.*

İddianamenin devamında Behice Hanım, yemek öncesinde öğretmenlerce yapılan duaya ve akabinde saygı duruşuna öğrencilerin katılmalarının zorunlu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Protestanlığa sempati gösteren öğrenciler, özel ilgiye tabi tutulmuşlardır. Örneğin bu öğrenciler, basit bir baş ağrısında dahi yatağa yatırılmış ve iyi yiyeceklerle beslenmişlerdir. Aynı ilgi, diğer kızlara gösterilmemiştir. Son olarak Behice Hanım, sekretaryada görevli Kamuran'ın çalışan olarak gösterilmediğini ve böylece vergi kaçırıldığını eklemiştir. Behice Hanım ifadesini, Amerikalı öğretmenlerin, masum Müslüman Türk kızlarını ilk etapta ahlaki ve dini surette erozyona tabi tuttuğu ve sonrasında sürekli olarak kendi ülkelerinin kutsiyetinden bahisle onlara Amerikan kültürünü aşıladıkları, böylece Türklerden nefret etmelerine yol açtıkları beyanıyla tamamlar.

İddianamede dikkat çeken en önemli husus, okuldaki misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı Döneminde olduğu gibi doğrudan değil, özel bir surette sürdürülüyor olmasıdır. Nitekim bunu, Bord'un Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki rapor ve yazışmaları da doğrular niteliktedir.[28] Dikkat çeken ikinci önemli husus, sürdürülen misyonerlik faaliyetlerinin örtük bir boyuta hapsolmasına binaen, propagandanın söylemsel ve psikolojik bir çerçeve kazanmış olmasıdır. Son olarak, Protestanlığa sempati duyan Kamuran, Seniha ve Muadelet gibi öğrencilerin gördüğü özel ilgi ve öğretmenleriyle gerçekleştirdikleri yürüyüşler, sohbetler, ezcümle, kurdukları samimi iletişim, diğer kız öğrenciler tarafından doğal olarak kıskanılmıştır. Nitekim bu durum, bahsi geçen öğrenciler ile Amerikalı öğretmenler arasındaki iletişimin, sıkı bir göz hapsinde tutulmasına ve hatta günlüklerin dahi gizlice ele geçirilmesine yol açmıştır.

Bu bilgiler ışığında ilk duruşma, 13 Şubat 1928 tarihinde gerçekleştirildi. Bayan Jillson, Lucille Day ve Anderson Sulh Ceza Mahkemesi'nde yargılandılar. Aralık 1927 tarihinde patlak vermesinden itibaren tanassur olayını yakından takip eden Cumhuriyet Gazetesi, 14 Şubat 1928 tarihli nüshasında, ilk duruşmanın detaylarına yer verdi. Duruşmaya halk ile yerli ve yabancı gazeteciler yoğun ilgi gösterdi. Duruşma günü, erken saatlerde birçok insan duruşma salonunu, adliye koridorlarını doldurmuş ve hatta sokağa taşmıştı. Amerikalı gazeteciler de salonda yerlerini almışlardı. Hâkim, Nizamettin Bey, savunma avukatı ise Ali Haydar Bey'di. Şahit olarak Behice Hanım söz almış ve okulda öğrencilerin çoğunun Protestanlığa sempati duymaya başladığını belirtmişti. Akabinde mahkeme heyeti, din değiştirmiş öğrencilerden birini dinlemişti. Bu öğrenciye, ifadesi öncesinde Kuran-ı Kerim üzerine yemin ettirilmedi.[29]

[28] Bord'un Cumhuriyetin ilk yıllarındaki yeni stratejisi için ayrıca bkz. İdris Yücel, "A Missionary Society at the Crossroad: American Missionaries During the Collapse of the Ottoman Empire", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi CTAD*, Sayı 15, Bahar 2012. ss. 51-68.

[29] *Cumhuriyet* Gazetesi, 14 Şubat 1928.

Behice Hanım'ın iddiaları, diğer şahitlerin görüşleriyle desteklenerek detaylandırıldı: Din değiştirdiği iddia edilen kızların diğer öğrencilerin girişine müsaade edilmeyen meyve bahçesine girerek, orada Protestanlığa dair kitaplar okumaları; öğrencilere *Ave Maria* isimli dini temalı şarkının dinletilmesi; Sanderson ve Day'in kızlarla dini içerikli sohbetler ederek, onlara birer İncil vermesi; okulun temelde bir dini kuruluş olması vs.[30] Bütün bu iddialar, Muadelet'in günlüğüne not ettiği dini içerikli çok sayıdaki aktivite ile desteklenmişti. Örneğin Muadelet günlüğünün 24 Nisan sayfasında, o gün İncil'den *Elçilerin İşleri* (*Chapters of Acts*) başlıklı bölümleri okuduklarını ve huzur dolduğunu; 25 Nisan'da, sürekli İsa'yı düşündüğünü, Sanderson'ın kendilerine Protestanlıkla ilgili okumaları gereken bir kitap listesi verdiğini; 26 Nisan'da, Sanderson'ın, Muadelet ile arkadaşları Nevsin, Şahide, Münevver, Seniha ve Nemika'ya İncil'den bölümler okuduğunu ve kendilerinin bu bölümleri ezberlerinde tutmaya çalıştıklarını; 4 Mayıs'ta sabah okumalarının harika geçtiğini ve 7 Haziran'da hayatındaki büyük değişikliği Sanderson'ın sayesinde yaşadığını not etmektedir.[31]

Görünüşe göre, okuldaki belirli öğrenciler üzerinde misyonerlik faaliyetlerinin sürdürüldüğü pek açıktır. Nitekim tüm iddialar bir yana, Muadelet'in günlüğü, Sanderson'ın açık bir biçimde Muadelet ve arkadaşları üzerinde misyonerlik provasında bulunduğunu gösterir. Öyle ki, Lucille Day, 16 Şubat tarihli yazışmada, iddiaların önemli bir kısmını kabul eder. Day itirafında, 1925 yılı Paskalya sabahında Muadelet, Nemika ve Seniha ile yürüyüşe çıkıp, onlara İncil'den bölümler okuduğunu; mezuniyeti sonrasında Kamuran'a bir İncil hediye ettiğini; Seniha ve Muadelet'e *"The Nightingale of the Psalms"* ve *"Golden Treasury"* başlıklı dini risaleleri verdiğini; sınıf dışında bu öğrencilerle kişisel bazda dini sohbetler gerçekleştirdiğini kabul etmektedir.[32]

İkinci duruşma, 5 Mart'ta gerçekleştirildi. İlk duruşmadaki gibi, gayet ilgili bir kalabalık ve Amerikalı muhabirler hazır bulundu. Kolej'in eski öğretmenlerinden Muhtar Bey, okulda dini propagandanın gerçekleştirildiğini, ancak elinde buna dair somut delillerin bulunmadığını söyledi. Ayrıca Muhtar Bey, Protestanlaşan bir Türk'ün Türk kalıp kalamayacağı sorusuna, "Bunun mümkün olamayacağını, çünkü Türklük ile İslam'ın birbiriyle sıkı sıkıya bağlı olduğunu" söyleyerek cevap vermiştir.[33]Akabinde, öğrencilerin günlükleri ve Sanderson ile Day tarafından gerçekleştirilen dini sohbetler üzerinde yoğunlaşılmıştır. Misyoner Edward T. Perry, duruşmaların olumlu bir hava içerisinde gerçekleştiğini aktarmakla birlikte temelde iki hedeflerinin olduğunu belirtir: Öncelikle Okul Müdiresi Bayan Jillson'ın olaylara hiç bir biçimde müdahil olmadığını ispatlamak suretiyle okulun yeniden açılmasını

[30] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 252. *Notes of the First and Second Sessions of the Brousa Trial.*

[31] Muadelet'in günlüğündeki detaylar için ayrıca bakınız. ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 250. *Selections from Madelet's Notebook*.

[32] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 255. *Defense of Lucille Day*, 16 Şubat 1928.

[33] Cumhuriyet Gazetesi, 6 Mart 1928.

sağlamak ve daha sonra öğretmenler Sanderson ve Day'in dini propagandada bulunmadığını ispatlamak.[34]

Savunma

Jillson savunmasında başlıklar halinde, cuma ve pazar günlerinin dini tatil olduğu hususunda ayrım gözetmediğini; öğrencilere pazar gününe dair herhangi bir zorunluluk koşmadıklarını; tarih öğretmenleri Muhtar Bey'in milli bayramda yaptığı konuşmayı heyecanla dinlediklerini; okulda dini eğitim vermediklerini ifade etti. Ayrıca Jillson, 1925-26 yılında, ABD'de bulunduğunu, 1927 yılı Paskalyasını ise İstanbul'da geçirdiğini belirterek, öğrencilerin günlüklerinde bahsettiği dini konuşmalardan ve iletişimden haberdar olmadığını ifade etti. Son olarak Jillson ifadesinde, hiçbir Türk öğrencinin dini seremonilere katılmasına izin vermediğinin ve hiçbirisiyle dini içerikli konuşmalar gerçekleştirmediğinin altını çizdi.[35]

Kolej personelinin savunmalarında dikkate değer önemli bir husus, sıklıkla Türk ulusunun ve genç Cumhuriyetin başarılarına atıfta bulunmalarıydı. Jillson, ABD'deyken sıklıkla Türkiye'nin kaydetmiş olduğu mesafeyi ve başarılarını hemen her yerde paylaştığını, Washington'da bulunduğu sırada National Geographic Dergisi yöneticileriyle görüşmelerde bulunarak, yayınlarında Türkiye'nin güzelliklerini ele almalarını tavsiye ettiğini aktarmaktadır.[36] Lucille Day ise kendi ülkeleri ABD'nin de bir cumhuriyet olduğu gerçeğiyle yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne sempati beslediğini, Türkiye'nin çok hızlı mesafe kaydettiğini, ABD'deki arkadaşlarına Türk milletinden ve liderlerinden her fırsatta övgüyle bahsettiğini aktarmaktadır. Day, ifadesindeki dini ve milli tonu artırarak, Türk dili ve kültürüne duyduğu ilgiyi, İslam dini hakkındaki olumlu düşüncelerini aktararak, zaman zaman camilere gidip dualar okuduğunu, İslam peygamberine ve ramazan kültürüne hayranlık duyduğunu ve hiçbir Müslüman Türk'ü, Hıristiyan olarak görmeyi istemediğini belirtmektedir.[37]

Day'in savunmasındaki laiklik vurgusu bir diğer dikkat çekici hususu oluşturmaktadır. Geçmiş dönemlerde Kolej'de, dini propagandada bulunduklarını, ancak 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla birlikte artık dini içerikli eğitim materyalinin kullanılmadığını belirten Day, kız öğrenciler dine dair sorular yönelttiğindeyse onları "Bu konuları konuşmayacağımıza dair devlete söz verdik" şeklinde yanıtladıklarını ifade etmiştir. Ayrıca ABD'deki eğitim sisteminin de laik olduğunu ve dolayısıyla kendilerinin bu sisteme halihazırda aşina bulunduklarını, Bursa Amerikan Kız Koleji'nde de sorunsuz bir biçimde bunu uyguladıklarını aktarmıştır.

[34] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 252. *Notes of the First and Second Sessions of the Brousa Trial*, 7 Mart 1928.

[35] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 254. *Statement in Answer to Charges Made by Behije Hanum*, 18 Şubat 1928.

[36] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 254. *Statement in Answer to Charges Made by Behije Hanum*, 18 Şubat 1928.

[37] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 255. *Defense of Lucille Day*, 16 Şubat 1928.

Sanderson da Day'in savunmasına benzer şekilde, temelde bazı kız öğrencilerle dini sohbetler gerçekleştirdiğini, onlara İncil ve risaleler verdiğini kabul etmekle birlikte bunun sadece birkaç öğrenci ile kısıtlı kaldığını, okul genelinde eğitim programı çerçevesinde böyle bir propaganda yürütülmediğini iddia etmiştir.[38] Savunmanın detaylarına bakıldığında, İncil'in Kamuran'a mezuniyeti sonrasında verildiği, Türk milli ve dini bayramlarına saygı gösterildiği, öğrenciler arasında bir ayrım gözetilmediği, kahvaltı öncesi sessiz duaların zorunlu olmayıp gönüllülük esasına göre okutulduğu şeklinde, iddianameyi yumuşatıcı bir üslupta beyanat verildiği görülmektedir. Sanderson, Türkiye'ye geliş amaçlarının ekonomik ya da kişisel çıkar temeline dayanmadığını, kendilerine ülkelerinde öğretilmiş olan güzel şeyleri, Türk insanına aşılama hedefinin dışında hiçbir amaçlarının bulunmadığını ifade etmiştir.[39]

Karar

Yaklaşık bir asır boyunca Anadolu sahasında faaliyet gösteren Amerikan Bord'un bölgedeki faaliyetlerine dair yüz binlerce sayfadan oluşan arşivi, örgütün *Tanrı'nın krallığını* inşa etmek üzere tüm dünyada ve Anadolu'da faaliyet sürdürdüğüne dair çok sayıda açık ifadeye ev sahipliği yapar. Misyonerlik temelde, bir meslektir ve kurumsal bir olgudur. Bu kurum, iki bin yıllık bir geleneğe dayanır. Misyonerler, ilahiyat eğitimine ek olarak, misyon sahasında uygulamaları gereken stratejiye kadar yoğun bir tedrisat sürecine tabi tutulurlar. Bütün bunlara ek olarak, ABD'deki sayısız kilise üyesi, Bord misyonerlerinin misyon sahalarındaki faaliyetlerini dini amaç uğruna finanse etmektedir. Bu noktada, gerek Day, gerekse Sanderson'ın dini veya iktisadi hiçbir temele dayanmaksızın kendilerini Türk gençliğinin eğitimine adamış oldukları iddiası tarihi bir nitelik taşımaktadır. Bahsi geçen misyonerlerin, Bord'un bu coğrafyadaki tarihsel serüvenini ve misyonunu bilmiyor olmaları ihtimalini olasılık dışı bıraktığımızda, beyanlarında samimi olmadıkları görüşü ağırlık kazanır. Burada, Bord okullarının bu yıllarda öğrencilerle iletişim hususunda derslik dışında sosyal kulüpler aracılığıyla, dolaylı yaklaşım esasını benimsemiş olması da göz ardı edilmemelidir.

Öğrencilerin tahliyesi ve okul kapılarının tereddütsüz bir biçimde mühürlenmesi, Bord misyonerleri üzerinde şok etkisi yaratmıştır. Personelin yargılanma süreci ve Bord'a ait bölgedeki diğer eğitim kurumlarının risk altında bulunması, karamsar bir tablo oluşturmuştur. Ancak yaklaşık bir asır boyunca bölgede birçok badireye şahitlik eden Bord misyonerlerinin, Bursa olayının da bir dizi olumlu sonuçlar doğurduğunu düşünerek motivasyon sağlamaya çalıştığı görülür. Bölge Sekreteri Fred

[38] Savunma metninin detayları için ayrıca bkz: ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 255. *Defense*, 16 Şubat 1928.

[39] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 256. *Defense of Edith Sanderson to be Given at a Hearing of the Brousa Court*. Sanderson, yaklaşık üç sayfalık savunmasında yoğunlukla Türk kültürüne ve Türkiye'ye olan bağlılığından bahsetmektedir.

Field Goodsell, Boston'daki Bord Merkezi ile yazışmasında, Bursa olayıyla ilgili bütün bu gelişmelerin, esasen Türkiye'deki Bord okullarının katı kısıtlamalara rağmen misyonerlik adına oldukça etkili sonuçlar verdiğinin somut bir ispatı olduğunu dile getirmiştir.[40] Yargılanan öğretmenlerden Lucille Day, ABD'de yayımladığı bir yazısında, Bursa olayıyla ilgili kopan bütün bu gürültünün aslında ülkede İncil'e olan merakı artırdığını belirtmişti.[41] Misyoner Ernest Riggs ise Bursa olayı temelinde yabancı okullarla ilgili Türk basınındaki değerlendirmelerin, Hıristiyan dünya için son derece önem taşıdığını, bu değerlendirmelerin İncil'in gerek Türkiye'ye gerekse diğer Müslüman ülkelere taşınmasında kilit rol oynadığını ifade etmişti.[42] Bord misyonerlerinin, henüz yargılama sürecinin devam ettiği aylarda kendi aralarında gerçekleştirdikleri bu yazışmalar, Amerikan okullarında gerçekleştirilen dini propagandanın mevcudiyeti ve motivasyonu hususunda su götürmez birer delil olarak algılanmalıdır.

Mevcut tartışmalar ışığında, örneğin, misyoner Edward Perry ile savunma avukatı Ali Haydar Bey arasında yaşanan diyalog, Türkiye'deki Bord okullarının ve geniş ölçekte Bord'un bölgedeki mevcudiyetinin temel niteliğine dair önemli ipuçları sunar. Ed Perry, duruşma öncesi Ali Haydar Bey'i, Bord'un bölgedeki tarihi misyonu hakkında bilgilendirerek, öğretmen ya da başka bir suretle olsun Bord personelinin tamamının esas amacının İncil'i Türklere tanıtmak olduğunu anlatmıştır. Fakat Türkiye'nin son yıllarda laik bir yapıya bürünmesi, Bord'a faaliyetlerini yeni bir format altında sunma zorunluluğunu getirmiştir. Bursa olayı da mevcut rejim altında bölgedeki Amerikan okullarının dikkat etmesi gereken detayların tam anlamıyla altını çizmiştir. Ali Haydar Bey, cevaben, doğrudan İncil propagandası yerine Anglosakson kültürünün geniş kitlelere tanıtımı ve aşılanması suretiyle İsa sevgisinin insanlara kazandırılacağını ifade etmiştir.[43] Bu noktada, Misyonun gerçek hedefiyle ilgili açık ifadeler içeren bütün bu yazışmaların, henüz yargılama sürecinin devam ediyor olmasına binaen basına sızdırılmaması ve Kurum içerisinde kalması hususunda sıkı sıkıya tembihler içerdiğini belirtmek gerekir.

Olayın Diplomatik Mahfillerdeki Yansımaları

Bursa'da yaşanan tanassur olayı, elbette diplomatik ve resmi kanallar üzerinden çok sayıda girişime de sahne oldu. Bord'un Bölge Sekreteri Fred Field Goodsell ve Türkiye'ye atanan ilk ABD Büyükelçisi Joseph C. Grew, üst düzey yetkililerle sık sık irtibata geçerek, gerek Bursa olayı gerekse ülke genelindeki Amerikan kurumlarının konumu ve geleceği hususunda çıkarımda bulunmaya çalıştı. Elçi Grew, öncelikle doğrudan ya da dolaylı hiçbir temasta bulunmayarak bir süre tansiyonun düşmesini

[40] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 223. *F.F. Goodsell'den Mabel Emerson'a*. 8 Şubat 1928.

[41] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 260. *Arrested and Tried by Turkish Court*, *The Happy Day News Sheet*, Mart 1928.

[42] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 259. *Translation Extracts from the Current Turkish Press*. 21 Mart 1928.

[43] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 234. *Edward Perry'den Fred Field Goodsell'e*. 11 Şubat 1928.

beklemiş; hatıratında, sürecin henüz başında müdahalede bulunmasının olumsuz sonuçlar doğurabileceğini, üstelik okul hakkındaki iddiaların da doğru olduğunu belirtmişti.[44] Grew, 7 Şubat 1929 tarihinde önemli bir adım attı ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile görüşerek, Türk basınındaki Amerikan okulları karşıtı haberlerin durdurulması, Türkiye'deki diğer Amerikan müesseselerinin bu gelişmelerden zarar görmemesi, Bursa Amerikan Kız Koleji öğretmenlerinin yargılanmaması ve Kolejin belirli bir süre sonra yeniden açılması şeklindeki dört husus hakkında taahhütte bulunmasını talep etti. Grew, görüşmenin ardından Aras'ın, yargılama mevzusu hariç diğer hususlar için taahhütte bulunduğunu belirtmiştir.[45] Grew daha sonra Başvekil İnönü ile de bir görüşme gerçekleştirerek, Amerikan okullarının durumunu müzakere etmiş ve yeni okulların açılması hususunda ricada bulunmuştur. Grew, bu müzakerelerde her ne kadar Bursa Amerikan Kız Koleji'ne dair olumlu sonuçlar alamasa da Merzifon'daki koleje bir meslek bölümü eklenmesi ve Sivas'ta yeni bir okul açılması iznini koparmayı başarmıştır.[46] Ancak mesleki okul talebinin hükümet yetkililerince halihazırda dile getirilmekte olduğu ve Sivas'taki Amerikan müesseslerine ait binaların bir süreliğine Sağlık Bakanlığı'na kiralanmış olduğu göz önünde bulundurulursa, Grew'in görüşmelerinden pek de kayda değer bir sonuç çıkmadığı anlaşılır.

Öte yandan Fred Field Goodsell de ilk duruşmayı müteakiben Şubat ayının ilk günlerinde, İstanbul Bölge Milli Eğitim Müfettişi Behçet Bey'le görüşmede bulundu. Behçet Bey, olayın titizlikle soruşturulup, Bursa Amerikan Kız Koleji'nde olup bitenlerin detaylarıyla Adalet Bakanlığı'na iletilmesi hususunda kilit rol oynamaktaydı. Görüşmede Goodsell, Behçet Bey'in hem Bursa olayı hem de Amerikan okulları hakkındaki fikirlerini öğrenmeye çalıştı. Ayrıca Behçet Bey'e, Hayat Gazetesi'nin 2 Şubat sayısında Avni Bey tarafından kaleme alınmış olan yabancı okullarla ilgili makale hakkındaki görüşlerini sordu. Müfettiş, temelde Cumhuriyet Hükümetinin okullarda hiçbir türden dini propagandaya mahal bırakmayacağını vurguladı ve ekledi: "Dini propagandadan arınmış durumdaki Amerikan okullarının hizmet sunmasında hiçbir sakınca yoktur."[47] Goodsell, bu bağlamdaki ikinci önemli görüşmeyi, Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarlarından İhsan Bey'le yapmıştır. İhsan Bey'in, Bakan Necati Bey ile yakın ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla, onun konuya dair fikirlerinin Bakanlığın resmi görüşleriyle doğrudan örtüşmekte olduğu söylenebilir. İhsan Bey, Goodsell'le gerçekleştirdiği mülakatta, müfettiş Behçet Bey'inkiyle benzer bir çizgide görüş bildirmiştir. Buna göre Cumhuriyet önderleri, dini ve siyasi

[44] Joseph C. Grew, *Yeni Türkiye*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yay., İstanbul 1999, s. 71.

[45] Grew, 10 Şubat tarihinde Bakan Aras'ın elçilik personeli Ives ile yaptığı bir diğer görüşmede; elçiye Bursa Amerikan Kız Koleji'nin yeniden açılması taahhüdünde ileri gittiğini ve okulun yeniden açılmasının mümkün olmayacağını belirttiğini aktarmaktadır.

[46] Grew, *a.g.e.*, s. 81.

[47] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 227. F. F. Goodsell, *Memoranda of Conference with Behjet Bey the Supervisor of Education for the City of Constantinople and Vicinity*, 5 Şubat 1928.

propagandadan arınmış, özellikle mesleki eğitim sunan Amerikan okullarına oldukça sıcak bakmaktadırlar. Ancak bu bağlamda gerek okul içerisinde, gerekse okul dışarısında dini propagandaya müsaade edilmeyecektir.[48]

Bu noktada Cumhuriyetin yeni insan projesi hususundaki hassasiyeti dikkate değer boyuttadır. Cumhuriyetin mimarları, Osmanlı Döneminde, payitahttan ülkenin en ücra köşelerine dek türemiş olan sayısız misyonerlik okulunun ürettiği yeni kuşağı ve bu eğitim kurumlarının sakıncalı yanlarını birebir gözlemlemişlerdi. Dolayısıyla onların nezdinde yabancı okulların sakıncaları apaçık ortadaydı. Fakat diğer yandan, bu yıllarda Cumhuriyetin laik eğitim projesi henüz çok yeniydi. Modern eğitim sistemine geçiş için yabancı okullar, bir basamak olarak kullanılabilirdi. Bakan Necati Bey'in ve ekibinin, ülkenin ihtiyacı olan hemen her daldan eğitimli personelin yetiştirilebilmesi için mesleki eğitim sunmaları hususundaki teklifi, yabancı okullara karşı pragmatik bir yaklaşım sergiledikleri yönünde okunmalıdır. Bu yaklaşımda önemli bir detay daha vardır. Bu dönemde ABD Senatosu'nun Lozan Antlaşması'nı onaylamakta özellikle yavaş davranıyor olması göz önünde bulundurulduğunda -diplomatik ilişkilerin henüz rayına tam oturmadığı gerekçesiyle- iki ülke arasındaki ilişkileri zedeleme çekincesidir; okullar tamamen kapatılmamış ancak dini propaganda yapılmaması ön şartıyla mesleki eğitim teşvik edilmiştir.

Yargılamaların Sonuçları

Duruşmaların Nisan sonuna uzamasıyla Sanderson, İstanbul'daki Bord matbaasında görev yapmaya başlamıştı, Jillson da Bursa'da ikametine devam ederek, Kolej binasına göz kulak oluyordu. Hâkim Nizamettin Bey, nihayet 30 Nisan 1928'de davayı karara bağladı. Davalıların kısmi itirafları, dini propagandaya maruz kalan öğrencilerin ifadeleri, şahitlerin görüşleri, öğrencilerin günlüklerindeki açık ifadeler ve okutulan kitapların dini içeriği sabit görülerek, dava sonuçlandırıldı. Jillson, Sanderson ve Day, 3'er gün hafif hapis cezası ve 3'er lira para cezasına çarptırıldı. İyi halleri göz önünde bulundurularak hapis cezalarını, ikametgâhlarında çekmeleri kararlaştırıldı. Cezanın dayanağı, kendilerine emanet edilen çocukların dini ve milli değerlerini yasalara aykırı surette değiştirerek, gerek ailelerinden, gerekse mensubu oldukları ülkeden soğumalarına yol açmaktı.[49]

Avukat Ali Haydar Bey, Bursa'daki yerel mahkemenin kararını, o yıllarda Eskişehir'de bulunan temyiz mahkemesine sunarak yeniden yargılama talebinde bulundu. Gerek Bord misyonerlerinin, gerekse Ali Haydar Bey'in, temyiz mahkemesi üyeleriyle olan kişisel bağlantıları, mahkeme kararının 1928 yılı Eylül ayında yeniden görüşülmesini sağladı. Öyle ki temyiz mahkemesinin iki üyesi, Kolej'in eski müdürü Jillson'a mektup yazarak, okulun yeniden açılabileceğini ve kendi kızlarının

[48] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 228. *Memoranda of Conference with Ihsan Bey of the Department of Education in Angora*. 28 Ocak 1928.

[49] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 265. *Translation of the Verdict*. 30 Nisan 1928.

da okula kabul edilmesini umduklarını bildirmişlerdi.[50] Mahkeme üyelerinin yaklaşımı, Bord misyonerlerini ve Avukat Ali Haydar Bey'i, okulun yeniden açılacağı konusunda oldukça umutlandırdı. Eylül ayında gerçekleşecek duruşmadan Jillson, Sanderson ve Day'in beraati ve okulun açılması yönünde karar çıkmasını beklediler. Jillson, henüz mahkeme süreci tamamlanmadan, temyiz mahkemesinden gelen karara binaen Bursa Milli Eğitim Müdürlüğü'ne başvurarak, güz Dönemindeki eğitim-öğretim programına yetişmek üzere okulun yeniden açılmasını talep etti.[51] Başlıca temyiz gerekçesi, duruşmada tercüman bulunmaması ve davalıların ifadelerinin kararda dikkate alınmamış olmasıydı. Ali Haydar Bey'in tabiriyle temyiz mahkemesinden gelen gerekçe göz boyamaya yönelikti.[52] 17 ve 26 Eylül'de gerçekleştirilen iki yeni duruşmada Hâkim Niyazi Bey, yargılamanın usulüne göre yapıldığını, ancak karara bu detayların yansıtılmadığını, bu detayların yansıtılarak önceki kararın onaylandığını belirtti.[53]

Üç ABD'li misyonerin aldığı 3'er gün ev hapsi ve 3'er liralık ceza, temsili nitelikteydi. Ancak bu kararla birlikte, Kolej'in yeniden açılabilmesi ihtimali ortadan kalkmış oluyordu. Karar karşısında Bord misyonerleri ve Amerikan Elçiliği, her ne kadar hayal kırıklığı yaşamış olsa da yetkililerle yapılan görüşmeler bazı umut verici ipuçları içermekteydi. Büyükelçi Grew, dava sürecini başından sonuna kadar takip etmiş, basındaki değerlendirmeleri, iddianame, duruşma ve karar aşamalarını titizlikle incelemişti. Grew'a göre Bursa'daki gelişmeler, dini bir mesele olmaktan öte tamamen yeni Türkiye'nin kültürel milliyetçilik hususundaki hassasiyetleriyle alakalıydı. Nitekim Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Grew'le 1928 Nisan'ında yaptığı bir görüşmede yeni Amerikan okullarının açılmasının önünde bir engel bulunmadığını belirtmişti.[54] Resmin tamamı yeniden göz önünde bulundurulduğunda, Bord okullarında müfredat ve program itibariyle Osmanlı Dönemindekine benzer serbest bir misyonerlik uygulamasının söz konusu olmadığı görülmektedir. Bord okulları, 1924 yılında uygulamaya konulan laik eğitim programı çerçevesinde müfredatlarını yeniden düzenlemiş ve "dolaylı misyonerlik" metodunu benimsemişlerdir. Bursa Amerikan Kız Koleji yargılamalarında da görüldüğü üzere, öğrenciler sıkı sıkıya bir dini programa tabi değillerdi. Bu noktada, tanassur olayının su yüzüne çıkma-

[50] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 276. *From Fred Field Goodsell to Ernest W. Riggs*. 21 Ağustos 1928.

[51] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 286. *Copy of Translation od Miss Jillson's Petition for the Reopening of the Brousa School*. 18 Eylül 1928.

[52] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 278. *Memorandum of Interview with Ali Haydar Bey*. 8 Eylül 1928.

[53] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 280. *Memoranda Regarding Retrial of Brousa American Ladies*. 17 Eylül 1928.

[54] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 267. Fred Field Goodsell, *Memorandum of Conference with Ambassador Grew*, 9 Mayıs 1928. Burada Goodsell, Bakan Tevfik Rüştü Zorlu'nun, Elçi Grew'le görüşmesinde Sivas'ta yer alan Bord'a ait okul binalarının Sağlık Bakanlığı'na kiralanmış olduğunu sonradan öğrendiğini aktarır. Zorlu, gerekirse burada bir Amerikan Okulu açılabilmesi için binanın yeniden tahliyesini sağlayabileceğini ya da Talas'taki Amerikan Okulu'nun yeniden faaliyete başlaması hususunda yardımlarda bulunabileceğini ifade etmiştir.

sıyla fitili ateşlenen yabancı okulların yeni nesiller üzerindeki menfi milli ve dini etkilerine dair tartışmalar, bu kurumların gerçek işlevlerinin yeniden ve titizlikle irdelenmesine yol açtı. Müfettişlerden gelen raporlar doğrultusunda okulun bir aydan daha kısa bir süre zarfında mühürlenmesi, ülkenin yeni nesillerin inşası sürecinde kontrolü tartışmasız olarak elinde tutma niyetini gösterdi. Böylece, dini ve siyasi propagandadan uzak, laik ve bilimsel nitelikteki Amerikan okullarının mevcudiyetine rahatlıkla müsaade edilmekle birlikte, yeni nesillerin dini ve milli değerlerinin tasarımı hususundaki girişimlere hiçbir şans tanınmayacağı mesajı açıkça verilmiş oldu. Bu noktada, Grew'ün kültürel milliyetçilik hususundaki tespitinin gayet isabetli olduğunu belirtmek gerekir.

1927 yılının Aralık ayında başlayan fırtınalı süreç; yetkililerle yapılan uzun görüşmeler, elçilik düzeyindeki temaslar, dava süreci ve basındaki yansımalar, 1928 Mayıs'ına gelindiğinde Bord misyonerlerinin önündeki tabloyu oldukça netleştirmişti. Bord misyonerleri, hükümetin dini propaganda aleyhindeki yaptırımlarını dikkate almayarak ihtiyatı elden bıraktıkları ve halihazırda kusursuz bir işlerlik kazanmış olan Bord okullarının mevcudiyetini istemeden tartışmaya açmış bulundukları için pişmanlık duydular. Nitekim dolaylı metotlarla da olsa öğrenciler üzerinde misyonerlik faaliyetleri sürdürülebiliyordu. Bursa Amerikan Kız Koleji'nde Protestanlığı benimseyen kız öğrenciler mevcut sistemin işlerliğinin bir kanıtıydı. Öte yandan Bord misyonerleri, sislerin arasında umut verici ışıltılar da görüyorlardı. Bunlardan ilki, ülkenin dini özgürlükleri ve laikliği benimsemesinde gizliydi. Bord misyonerleri, ülkedeki din özgürlüğünün Türk ulusunu Protestanlaştırmak ya da İsa sevgisini aşılamak adına önlerine önemli bir fırsat çıkardığını düşünmekteydiler. İkinci olumlu gelişmeyse, her ne kadar bir misyon okulunun kapanmasına mal olsa da, mevcut misyonerlik faaliyetlerinin umut verici sonuçlar doğurmakta olduğu ve Protestanlığın yeni nesillere aşılanabildiği verisiydi. Cornelius H. Patton, Brewer Eddy ve Carolyn D. Smiley, Mayıs ayında Boston'daki Bord merkezine gönderdikleri rapora, Muadelet'in günlüğünü de iliştirmişler ve misyon dostlarının, Müslüman bir kız öğrencinin kazanmış olduğu İsa sevgisine, günlüğün satırlarında şahit olmalarını istemiş ve ardından eklemişlerdi: *Hıristiyanlığın resmi müfredat çerçevesinde öğretilmesine engel olunabilir ancak Hıristiyan öğretmenin öğrenciler üzerindeki kişisel nüfuzuna karşı konulamaz. Misyon sahalarında Hıristiyanlık, anlatılmaktan ziyade temsili suretle aşılanır.*[55] Gerek burada anılan, gerekse 1928 yılına ait diğer bütün raporlarda, dolaysız Hıristiyanlaştırma metodunun kazanmış olduğu öneme dikkat çekilirken, bu yeni stratejinin su yüzüne çıkmasına yol açmamak için bahsi geçen yazışmaların içeriğinin basınla paylaşılmaması hususu özellikle vurgulanmıştı. Bu noktadan hareketle, Bord'un yeni stratejisinin, Hükümetin çizdiği sınırlar dâhilinde daha çok simgesel ve temsili surette, Anglosakson kültürün aşılanması temeline dayandığı açıklıkla söylenebilir.

[55] ABCFM Arşivi, 16.9.1. Vol. 4. No: 270. *From Cornelius H. Patton, Brewer Eddy, and Carolyn D. Smiley to the Home Department*. 19 Mayıs 1928.

Sonuç

Avni Bey'in, tek bir Amerikan vatandaşı bulunmamasına rağmen, Bursa'da bir Amerikan okulunun neden mesaide bulunduğuna yönelik sorusunun yanıtının, Bord misyonerlerinin kendi aralarındaki yazışmalar ışığında kristalleşmekte olduğuna şüphe yoktur; okulların temel hedefi, öğrencileri Anglosakson zihin yapısına aşina kılarak, zamanla Protestanlığı benimsemelerini sağlamaktır. Bu noktada ilgi çekici husus, Avni Bey'in birincil nitelikteki örgüt içi muhaberata vâkıf olmaksızın Bord'un temel hedeflerine dair keskin ve isabetli analizlerde bulunmasıdır. Dönemin basını da paralel ölçekte, yabancı okulların temel fonksiyonuna dair tespitlerde bulunmuştur.[56]

Milli Eğitim Bakanı Necati Bey'in yabancı okullar bünyesindeki dini ve siyasi propagandaya, hoşgörü gösterilmeyeceği yönündeki kesin tavrı da anlamlıdır. Bütün bu bilgiler, Osmanlı ve Cumhuriyet yönetici elitinin, misyonerlik faaliyetlerini ve yabancı kurumları nasıl algıladıklarına dair bir karşılaştırma yapma fırsatı vermektedir. Osmanlı yöneticileri, misyonerlik faaliyetlerini uzunca bir süre Hıristiyan tebaanın kendi iç meselesi şeklinde algılamış, Müslüman halktan uzak durdukları ölçüde misyonerlik faaliyetlerine karşı bir tavır sergilenmemiştir. II. Abdülhamit Döneminde bu algılama değişmiş, Osmanlı topraklarındaki misyoner okullarının, filizlenmekte olan Ermeni sorununda oynadıkları rolün önemi anlaşılmaya başlanmıştır.[57] Ancak gerek devletin içerisinde bulunduğu dağılma süreci, gerekse kapitülasyon ve çeşitli hukuki teamüllerle edinilmiş olan haklar neticesinde I. Dünya Savaşı yıllarına dek misyonerlik kurumlarına müdahale etmek pek mümkün olmamıştır. Yeni dönemdeyse, henüz Kurtuluş Savaşı yıllarından itibaren Mustafa Kemal Paşa ve ekibi, misyonerlik kurumlarına karşı oldukça mesafeli durmuşlardır. Bursa Ame-

[56] Konuyla ilgili basında ön plana çıkan değerlendirmeler için bkz. Vakit, 31 Ocak 1928; Karagöz, 1 Şubat 1928; Cumhuriyet, 15 Şubat 1928; İkdam, 29 Şubat 1928.

[57] Misyonerlik faaliyetleri, 1890'lı yıllar öncesinde de Bâb-ı Âli'nin gözünden kaçan bir husus değildir. Nitekim yöneticiler, ülke genelinde 1880'li yıllarda gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetleriyle ilgili bazı raporlara sahiptirler. Ancak 1890'lı yılların öncesindeki bu raporlar misyonerlik olgusunun neden-sonuç ilişkisi içerisinde detaylı olarak anlaşılmasına yönelik tetkikler değildir. Söz konusu neden-sonuç ilişkisi Ermenilerin ihtilal hareketlerine başladıkları 1890'lı yıllarda netlik kazanacaktır. 1890 öncesi misyonerlik mefhumuyla ilgili bazı Osmanlı yazışmaları için bkz. BOA. HR. SFR. 99/16; BOA. HR. SFR. 100/18; BOA. HR. SFR. 109/15; BOA. DH. MKT. 1422/15; BOA. Y.PRK. ASK. 37/52. Bord misyonerlerinin Ermeniler arasında devlet aleyhtarı fikirler yaymalarıyla ilgili ilk gelişmelerden biri Merzifon'da bulunan Anadolu Koleji bünyesinde 1893 yılında meydana gelen olaylarla bağlantılıdır. Merzifon'da bulunan Bord misyonerlerinin Ermeni Hınçak Komitesi'ne üye bazı kimselere silah yardımında bulundukları ve bu kimselere evrak-ı muzırra dağıttıkları yönünde tespitler mevcuttur. Bu olayla ilgili başlatılan tahkikatın detayları için bkz. BOA. İrade. Hususi. 8/1310/B-36. Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Ermenileri arasındaki faaliyetler ve Ermeni meselesindeki konumlarına dair değerlendirmeler için bkz. Ömer Turan, Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesi'nin Tepkisi, Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt 3, Yay. Haz. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yay., ss. 405-438., Bilal Şimşir, Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri* (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985.

rikan Kız Koleji'nin kapatılış sürecinde şahit olunduğu üzere, aynı mesafenin Cumhuriyet'in ilanını takip eden 1920'li yıllarda da gerek bakanlıklar, gerekse basın ve kamuoyu nezdinde korunduğu görülmektedir. Ancak bu mesafenin, Türk-Amerikan ilişkilerinin bu yıllarda içinde bulunduğu hassasiyete binaen, genel hatlarıyla oldukça dostane ikili ilişkiler ve diplomatik incelikler arz ettiğini de belirtmek gerekir. Yabancı eğitim kurumları karşısındaki bu mesafenin ve özelde Bursa Amerikan Kız Koleji'nin kapatılmasının işaret ettiği en önemli husus, muhtemelen Cumhuriyet elitinin kültürel milliyetçilik hususundaki hassasiyetidir. Bu süreçte inşa edilmeye çalışılan ulus bilinci, içerisinde kuşkusuz Protestan ve/veya Hıristiyan, daha genelde İslam dışı bir dini inancı ya da politik aidiyeti barındıramazdı. Din ve etnisitenin yüzyıllar boyunca gelenek halinde iç içe geçtiği bir toplumu henüz devralan Cumhuriyetin, her ne kadar laik değerlere sıkı sıkıya sarılsa da, yetişen yeni nesilleri "kültürel milliyetçilik" temelinde mayalamak zorunda olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Bursa Amerikan Kız Koleji'nin hızlı bir biçimde kapatılması hiç tesadüf değildir.

Son olarak, Bursa Amerikan Kız Koleji merkezli gelişmeler, Bord açısından değerlendirildiğinde, okulun kapatılış sürecindeki kararlılık ve yetkililerin tutumu, artık Batılı misyonerlerin Türkiye sınırları içerisinde aleni surette misyonerlik faaliyetinde bulunamayacaklarının altını kesin olarak çizmiştir. Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren uygulanan geçiş niteliğindeki dolaylı misyonerlik stratejisinin devam ettirilmesi mecburi nitelik kazanmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Vesikaları

ABCFM Arşivi

16.9.1. Vol. 4. No: 223.

16.9.1. Vol. 4. No: 225.

16.9.1. Vol. 4. No: 226.

16.9.1. Vol. 4. No: 234.

16.9.1. Vol. 4. No: 244.

16.9.1. Vol. 4. No: 246.

16.9.1. Vol. 4. No: 249.

16.9.1. Vol. 4. No: 250.

16.9.1. Vol. 4. No: 252.

16.9.1. Vol. 4. No: 254.

16.9.1. Vol. 4. No: 255.

16.9.1. Vol. 4. No: 256.

16.9.1. Vol. 4. No: 259.

16.9.1. Vol. 4. No: 260.

16.9.1. Vol. 4. No: 265.

16.9.1. Vol. 4. No: 267.

16.9.1. Vol. 4. No: 270.

16.9.1. Vol. 4. No: 276

16.9.1. Vol. 4. No: 278.

16.9.1. Vol. 4. No: 280.

16.9.1. Vol. 4. No: 286.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. DH. MKT. 1422/15

BOA. HR. HMŞ. İŞO. 71/1-2.

BOA. HR. SFR. 100/18

BOA. HR. SFR. 109/15

BOA. HR. SFR. 99/16

BOA. İrade. Hususi. 8/1310/B-36

BOA. Y.PRK. ASK. 37/52.

Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu

Henry Harrison Riggs, *ABCFM History in Turkey 1910-1942, Beginning Again in the Turkey Missions.*

Süreli Yayınlar

Vakit

Cumhuriyet

Karagöz

İkdam

Hayat

Tetkik Eserler

Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2003.

Akgün, Seçil, "Tevhid-i Tedrisat", *Cumhuriyet Dönemi'nde Eğitim*, İstanbul 1983. ss. 37-48.

Alan, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK Yay., Ankara 2008.

Armaoğlu, Fahir, "Türkiye'de Amerikan Okulları Krizi 1927-1928", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 37, Cilt XIII, Mart 1997, ss. 1-30.

Bartholomew, Alan Alfred, *Tarsus American School 1888-1988 The evolution of a missionary institution in Turkey*, Bryn Mawr College, PhD, Bryn Mawr 1989.

Field, James A., *America and the Mediterranean World 1776-1882*, Princeton University Press, Princeton, 1969.

Grew, Joseph C., *Yeni Türkiye*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yay., İstanbul 1999.

Jackson, Phillips C., *Protestant America and The Pagan World: The First Half Century of American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Harvard University Press, Cambridge, 1969.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, Arba Yay., İstanbul 1989.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yay., İstanbul 2005.

Ortaylı, İlber, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989*, TTK Yay, Ankara 1994. ss. 481-187.

Sezer, Ayten, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar*, TTK, Ankara 1999.

Strong, William E., *The Story of the American Board,* The Pilgrim Press Boston 1910.

Strong, William E., Enoch F. Bell, *Survey of the Fields 1918-1919*, Boston 1919.

Şimşir, Bilal, Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri* (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985.

Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel* ve *Sosyal Müesseseleri, ATAM Yay., Ankara 2006.*

Tracy, Joseph *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, M. W. Dodd, New York 1842.

Trask, Roger R., "Unnamed Christianity in Turkey during the Atatürk Era" *Muslim World*, LV, January 1965, ss. 66-76.

Turan, Ömer, "Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesi'nin Tepkisi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 3, Yay. Haz. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yay., ss. 405-438.

Washburn, George, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston and New York 1909.

Yıldırım, Hayri, *Bursa Amerikan Kolejinin Misyonerlik Davası*, Kum Saati Yay., İstanbul 2001.

Yıldız, Özgür, *Türkiye'de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834-1928*, Erciyes Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2007.

Yücel, İdris, "A Missionary Society at the Crossroad: American Missionaries During the Collapse of the Ottoman Empire", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi CTAD***,** Sayı 15, Bahar 2012. ss. 51-68.

_____, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2005.

Kitap Tanıtma:

GÜLTEKİN YILDIZ[1], *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839),* Kitabevi, İstanbul 2009, XX+524 s., ISBN: 978-605-4208-432.

Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839) adlı çalışma, Yeniçeri ocağının kaldırılması ve yeni bir ordunun inşası gibi II. Mahmud dönemi kritik tercihlerinin Osmanlı askeri, siyasal ve toplumsal ilişkileri üzerindeki etkilerine eğilen bir doktora çalışmasının kitaplaştırılmış halidir. Bu kitap tanıtım yazısının amacı öncelikle şudur: eser, zikredilen dönemde orduya dair bazı politikaların ve uygulamaların etkilerinin sadece o dönemle sınırlı kalmayıp, Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet Türkiye'sinde de izlerinin görüldüğünü okuyucuya düşündürmesi yönüyle önem taşımaktadır. Diğer yandan Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi literatüründe yeterince askeri tarih çalışmasının bulunmaması nedeniyle bu çalışma, alanındaki literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır. Ayrıca eser okuyucuya askeri teşkilat yanında siyasi teşkilat yapısındaki değişimleri de izleme imkanı sunmaktadır. Son olarak yazarın eleştirel bakışı, yerli ve yabancı kaynaklar ışığında ve disiplinler arası okumalar ve yaklaşımların da etkisiyle, Osmanlı örneğinin değerlendirilmesi hem kendi içinde hem de dünyadaki gelişmeler ışığında hedef kitleye mukayese imkânı vermekte ve kitabın neden okunması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Kitap hazırlanırken zengin bir kaynakçaya başvurulmuştur: Bu kaynakların başında Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Public Record Office, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-und Staatsarchiv gibi yerli ve yabancı arşiv belgeleri gelmektedir. Ayrıca gazeteler, ıslahat layihaları, kanunnameler, nizamnameler ve talimnameler; Osmanlı harp cerideleri, tarihleri, vekayinameleri ve ruznameleri ile yabancı seyahatnameler, harp cerideleri tarihler ve raporlar yanında araştırma ve inceleme eserlerden de faydalanılmıştır. Kitabın dilinin anlaşılır ve üslubunun akıcı olması okuyucuyu kendine çekmektedir. Kitap baskı kalitesi, baskıda tercih edilen kitap ebadı, kağıt türü ve kapak tasarımıyla (minyatürün daha belirgin olması tercih edilebilirdi) hem akademiye hem de farklı kesimlerden okuyucuya hitap etmektedir.

Kitap giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte, monografik incelemeler sonucunda elde edilen tarihsel verilerin önyargı, basmakalıp düşünceler ve ötekileştirici kavram çerçevelerinden bağımsız olarak değerlendirilmesi amacıyla 1826-1839 yıllarını da içeren XIX. Yüzyılda Osmanlı tarihçileri ve ilk nesil Avrupalı Osmanlıcılık düşüncesine mensup olan düşünürlerin miras bıraktıkları kavramlar ve yaklaşımlarla birlikte II. Dünya savaşı sonrası Amerika ve Avrupa düşünce dünyasının ürünü olan Osmanlı araştırmalarını da etkileyen modernist/ilerlemeci yaklaşımların eleştirisi yapılmaktadır.

[1] Doç. Dr. Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde, yüksek lisans ve doktora eğitimini ise Marmara Üniversitesi'nde tamamlayan Gültekin Yıldız, son dönem Osmanlı ordusu tarihi üzerine araştırmalar yapmaktadır. Halen İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Birinci bölümde, Mora'daki Rum isyanı, olası bir Rus harbi ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın etki alanını genişletme gayretleri arasında içine girilen hâkimiyet mücadelesi ve bu durumun yeni bir askeri yapılanma projesiyle ilişkisi anlatılmaktadır. Yeniçeri Ocağı ve Bektaşi tarikatının kapatılarak Osmanlı siyasi ve kamu hayatının dışına atılmalarının, askeri ve dini sebepler dışındaki sebepleri de ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Yeni bir ordu kurulmasında, Osmanlının "askeri reform"dan ne anladığı, devlet ve ordu yapısındaki eksiklikleri ne şekilde anlayıp anlamlandırdığı ve bu duruma nasıl bir çare aradıkları konusu da işlenmektedir. Ancak burada hemen belirtilmesi gereken bir husus vardır: Eserde, ocağın kaldırılması sürecinde bu sürece giderken yapılan çalışmalar vs. anlatılmış olmakla beraber, II. Mahmud'un kendisinden hemen önceki dönemde ocakla ilgili yaşanan gelişmeleri unutturmak adına, saltanatının ilk yıllarında, uygun zemini ve şartları oluşturmak için pusuda beklemiş olması ve hatta yeniçerilerden hâlâ çeşitli görevlerde (Nişancı Halet Efendi gibi) yararlandığından bahsedilmiş olması II. Mahmud'un reform yapmaktaki usta yönünü vurgulamak açısından yerinde bir tercih olabilirdi. Yazarın ocağın kaldırılışı ve yeni askeri yapılanmayı anlatırken "Devlet düşmanının icadı" (s. 31), Bektaşi tarikatının kapatılışını anlatırken "din düşmanının icadı" (s.115) şeklinde başlıklandırma yapması, her dönemde iktidarın kendi gücünü sağlamlaştırmak için kendisinin karşısındaki (bir dönemde kendi hegemonik gücünü pekiştirme aracı olan bu güç odakları) muhalefet odaklarını tasfiye edeceğini vurgulaması dün ile bugün arasında köprü kurmak bakımından oldukça manidar ve dikkate değerdir. Yazarın bu bölümde ele aldığı dikkat çekici konulardan biri de din ve din bürokrasisinin *toplumu disipline etme* anlamındaki rolü ve siyasi eliti desteklemek için ideolojik bir aktör olduklarıdır. Yazarın din ve din bürokrasisine biçtiği rolü, sadece toplumu disipline etmek olarak görmesi, bu gruba yüklenen vazifenin tek yanlı olarak düşünülmesine meydan vermektedir. Hâlbuki ulemanın desteği alarak yapılan reformlar, ıslahatlar sadece toplum nezdinde değil, siyasi ve askeri elitin ve hatta ulemanın kendi içindeki görüş ayrılıklarını da bir şekilde bertaraf ederek kendi içindeki meşruiyetini sağlamakta olup, farklı seslerin de aynı konuda birleşmesine imkân veren çok yönlü bir roldür.

İkinci bölümde, Fransız Devriminin demokratik siyaset rüzgârı ile yürürlüğe giren zorunlu yurttaş askerliğine dayalı ordu arasındaki ilişki, diğer Avrupa monarşilerinin devlet ve ordularındaki değişiklikler ele alınmaktadır. Ayrıca, zorunlu askerlik ve meşru şiddet tekelini amaçlayan II. Mahmud'un ordusu olan Asâkir-i Mansûre ile kurulan yeni ordu ve dolayısıyla yeni sistem arasındaki ilişki anlatılmaktadır. Bu bölümde II. Selim'in Nizam-ı Cedid ve II. Mahmud'un yeni ordusu teşebbüslerinde devreye giren bürokratların, düzenli ordu kurma çabaları din ve devlet düşmanlarına misli ile mukabelede bulunmak şeklinde meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Aslında bürokratların bu çabalarda kullandıkları meşrulaştırma söylemleri "â'da-yı dîn u devlet" (s.134) yani din devlet düşmanlarına karşı mücadele söylemleri, gerek Osmanlı'nın gerekse cumhuriyet Türkiye'sinin de birtakım düzenlemelerde kullandıkları araçlardır. Dolayısıyla yazarın o dönem için yapmış olduğu incelemeler ve söylemler aslında okuyucuya geçmiş yanında, aynı dönem farklı coğrafyalardaki olayları (daha geniş bir dönüşümü temsil etse de, 1806 Prusyalı bürokratların "düşmana karşı misli ile mukabeleleri") ve bugünü de düşündürme imkânı vermektedir. Diğer taraftan eserde bahsedilen II. Mahmud'un yeni ordusu için Kanunname ile orduya alınacak neferin özellikleri (pak, asil ve tüvana yiğitler) XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında ve sonraki dönemlerde ayanlar ve mahalli idareciler tarafından istenilen askerle

benzer, hatta hemen hemen aynı vasıfları taşıması, Osmanlının kurulacak yeni orduda, Babıali bürokratlarının tıpkı Avrupa devletlerinde olduğu gibi köylü ve kasaba ahalisinden bir ordu kurma çabaları, hiyerarşik devlet düzenine muhalif güçleri bastırmak ya da dengelemek gibi bir maksada hizmet ettiğini haklı olarak düşündürmektedir.

Üçüncü bölümde, yeni inşa edilen ordunun teşkilat yapısı, yeni ordunun hiyerarşik düzenlemesinde görev alacakların hangi siyasi nedenlere binaen seçildikleri (atamalarda Eşkinci ve Ocağın kaldırılma sürecinde ön saflarda hizmet etmiş ve II. Mahmud'a bağlılıkları güçlü olanların tercih edilmesi), görünüşte Avrupalılaşma çerçevesinde sunulan düzenli orduya geçişin, sosyal ve siyasal açıdan bir ilerleme mi yoksa siyasi statükoyu korumaya yönelik tepkici bir restorasyon mu olduğu, neyin *eski* neyin *yeni* olduğu konusu (Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması sonrası varlığını sürdüren Cebehane ve Bostancı Ocağı gibi ocakların tasfiyesi) eserde yazar tarafından oldukça sarih bir şekilde tartışılmaktadır (s. 260-263). Ayrıca Osmanlının reform sonrası yeni ordunun eğitimi için yabancı uzmanların ülkeye getirilmesi ve kendi askerini de eğitim amacıyla dışarıya göndermesi gibi konulara değinilmektedir. Bu kısımda yazar, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ne ordu için eğitimci göndermek üzere birbirleriyle nasıl yarıştıklarını da dikkat çekici bir şekilde ortaya koymaktadır. İthal ikameci askeri sanayinin kurulma çabaları ve bunların endüstriyel iş rejimine geçişte devletin ekonomideki kontrolünün artması gibi konular karşısında, Osmanlı devlet erkânının ve özellikle ulemanın bu konulara nasıl baktığı da bu bölümde ele alınmaktadır.

Son bölümde ise yeni orduyla birlikte "askeri Frenkleşme" çerçevesinde kullanılacak silah teknolojisi, kılık kıyafet vs. gibi konularda da Avrupalı muadilleri gibi olması, bu Frenkli imajın siyasi elit tarafından içerde ve dışarda siyasi olarak nasıl kullanıldığı üzerinde durulmaktadır. Kitapta geçen şu ifadeler, yazar tarafından bu öğelerin siyasi elit tarafından nasıl kullanıldığını çarpıcı şekilde ortaya sermektedir: "Sultan ve bürokrasinin sadece fes giymek ve giydirmekle kalmayıp, bunun gerek neferler gerekse farklı toplum kesimleri tarafından hangi şekil ve tarzda başlarına takılacağına da karışması, tıpkı Avrupa'dan ithal edilen silah ve makineler gibi siyasi elit tarafından topluma empoze edilen alafranga kıyafetin de 'objektif Avrupalılaşma' görüntüsü arkasında subjektif bir 'tahakküm vasıtası' olarak kullanıldığını düşündürmektedir" (s.393). Osmanlı ordusunun Frenk talim çavuşlarının, savaş meydanlarında iyi bir kumandana ihtiyaç duydukları, Osmanlının bu dönemde Rusya ve Mısır ile yaptığı savaşlarda neden başarılı olamadıkları gibi konular yanında talim olgusu, zorunlu ve disiplinli bir iş olgusu olarak da incelenmektedir.

Ayşe BEDİR AKÇELİK

Türk Tarih Kurumu

Türkçe Özetler

AYŞEGÜL AYKURT - HAYAT ERKANAL: ***Liman Tepe'nin M.Ö. 2. Binin Başına Tarihlenen Seramik Fırını ve Buluntuları***

Bu makalenin konusunu, Liman Tepe'nin Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş evresine tarihlenen tabakasında açığa çıkartılan seramik fırını ve buluntuları oluşturmaktadır. Söz konusu seramik fırını Batı Anadolu sahil kesiminde bilinen en erken örneklerden biri olması bakımından önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra seramik fırınının enkazı içinde bulunan yerel seramik, bölgenin Orta Anadolu kültürleri ile erken dönemlerde başlayan ilişkilerinin devam ettiğini göstermektedir. Batı Anadolu'da çok az merkezde tespit edilen Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş evresi ise Liman Tepe'de kapsamlı bir şekilde araştırılmakta ve bölgenin kronolojisinin oluşumuna da önemli katkılar sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Batı Anadolu, Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na Geçiş evresi, Seramik fırını

YASİN MERAL: ***Yahudi Bilgin Saadya Gaon'un (ö.942) Eserlerinde İslamî Unsurlar***

İslam dünyasında Sa'id bin Yusuf el-Feyyumî olarak bilinen Saadya, Arapça eserler kaleme alan ilk Yahudi bilgindir. Saadya, Yahudi dininin Arap dili kullanılarak aktarılmasında kendisinden sonraki Yahudi bilginlerine de öncülük etmiştir. Hayatının tamamını Arap-İslam medeniyeti içerisinde geçiren Saadya, eserlerinde yoğun İslamî terim ve ifadeler kullanmıştır. Bu kullanımlar, Yahudiliğin Arapça ifade edilmesinde daha sonraki Yahudi bilginler tarafından standart hale gelmiştir. Kullanılan bu terimlerin ne kadarının Arap dilinin, ne kadarının İslam kültürünün etkisiyle olduğu tartışma konusudur. Bu durum her bir kavram ve tabire göre farklılık arz etmektedir. Bu makalede SaadyaGaon'un eserlerindeki İslamî kavram ve ifadeler ele alınıp bağlamlarına göre değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Saadya Gaon, Nesh, İslam, Kur'an, Judeo-Arabic, Tevrat, Arapça.

VURAL GENÇ: ***Kanuni Sultan Süleyman'ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete***

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 3146 numarada kayıtlı bulunan Farsça bir belge/reçete, bir hekimin hastasının hastalığını tanımlama ve tavsiyelerini içermektedir. Fakat bu reçetenin kim tarafından kime hitaben kaleme alındığı açıkça belirtilmemesine rağmen "İranlı bir hekimin Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı Farsça reçete" adı altında kaydedilmiştir. Her ne kadar yazarı ve reçetenin muhatabının açık kimliği belli olmasa da bu metin etrafında yürüteceğimiz tartışmalarla, yazının muhatabı olan tarafın hastalığı tanımlaması ve bu konuda yardımlarına başvurması üzerine mahir bir tabip tarafından yazılan bu reçetenin Osmanlı sultanları içinde nikris hastalığından en fazla mustarip olan Kanuni Sultan Süleyman'a, hastalığı ile ilgili tüm tedavilerin yetersiz kaldığı ve sultanın çok şiddetli ağrılar çektiği bir zamanda İran gibi uzak bir coğrafyada yaşayan mahir bir tabip tarafından yazılmış olabileceği ileri sürülecektir.Belgenin Farsça olması onu yazan hekimin İranlı olmasına delalet etmemekle beraber hekimin tedavi için getirtilmemiş olması onun imparatorluğun dışındaki uzak bir coğrafyadan; İran coğrafyasından olabilme ihtimali ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kanuni Sultan Süleyman, Gut hastalığı, İranlı hekimler, Osmanlılar, Safeviler.

ÖZLEM BAŞARIR: ***Muhallefât Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri***

Muhallefât kayıtları, Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatına ilişkin değerli tespitler yapılmasına olanak sağlayan bir kaynak grubudur. Bireysel mal varlıklarını gösteren bu kaynaklar kişisel eşyalardan taşınır taşınmaz mallara, borçlardan alacaklara ve nakit paraya kadar çeşitli kategorilerde zengin veriye sahiptir. İnceleyeceğimiz muhallefât kayıtları ise dönemin mevcut şartları gereğince başta vergi toplama hakkı olmak üzere elde ettiği olanaklarla toplumda öne çıkan bir gruba yani "voyvoda"lara aittir. Bu çalışmadailtizam ve malikâne ile gelirlerinin toplandığı aynı zamanda idari bir yetki alanı olarak da tanımlanan Diyarbekir voyvodalık mukataasının "aracı" ya da "vekil" yöneticileri ve yatırımcıları olan Diyarbekir voyvodalarının –KürdMehmed Ağa (1672/73), Uzun Ali Ağa (1694/95), Halil Ağa (1729/30), Sem'an-zâde Ahmed Ağa (1765/66), Şeyh-zâde İsmail Ağa (1785/86)- muhallefât kayıtları ele alınacaktır. Bu kaynakların çeşitli açılardan sorgulanması hem kaynakların değerlendirilmesine yeni bir boyut kazandıracak hem de ilgili dönemlerin temel meselelerinin -başta yetki paylaşımı ve malikâne sisteminin uygulanması olmak üzere- aydınlatılmasına katkıda bulunacaktır.

Bu görevlilerin ellerinde bulundurdukları vergi toplama hakkı ve üstlendikleri "kapucubaşı" unvanıyla toplum içinde nasıl öne çıktıklarının ve bu tür ayrıcalıkları ne çerçevede değerlendirdiklerinin izini sürmek de mümkün olacaktır. Bu çalışma, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda mevcut mali ve idari sistemlerin yeni açılımlar yüklenmesiyle bunlar içerisinde konumlanan yeni görevlilerin kimliklerine katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhallefât, Tereke, Voyvoda, Osmanlı Devleti, Taşra Yönetimi

A. HİLÂL UĞURLU: ***Siyâsî Bir Projenin İzinde Bânilik: Mihrişah Vâlide Sultan'in Îmar Faaliyetlerini Yeniden Okumak***

Mihrişah Vâlide Sultan'a, günümüz literatürü, diğer pek çok Valide Sultan için olduğu gibi, "dindar, hayırsever anne" rolünü biçmiştir. Bânisi olduğu, cami, mescit, imaret, mektep, bend, çeşme, sebil gibi çok farklı türlerde pek çok yapı tek tek ele alındığında, Mihrişah'ın bu rolü gayet başarılı biçimde üstlendiği söylenebilir. Ancak dönemin şartları, III.Selim'in siyâsî projesi ve buna yönelik imar faaliyetleri gözönünde bulundurularak, Mihrişah'ın imar faaliyetleri bütüncül biçimde ele alındığında, Mihrişah'ın Nizâm-ı Cedid projesi içerisinde oynadığı nispeten geri planda fakat oldukça aktif rol anlaşılabilir. III.Selim devrinde inşa edilen Üsküdar Kışlası dışındaki, Levend Çiftliği, Humbaracı ve Lağımcı Kışlası, Beyoğlu Topçu ve Toparabacı Kışlası gibi diğer kışlalarda bulunan dînî yapılar ve su câmi, mescit, hamam ve çeşme gibi yapıların bânisinin Mihrişah Vâlide Sultan oluşu, bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Bu çalışmanın esas amacı; Mihrişah Vâlide Sultan'ın îmar faaliyetlerine, literatürdeki yaklaşımdan farklı bir biçimde yaklaşarak, bâniliğini, III.Selim'in Nizâm-ı Cedid projesine verdiği destek bağlamında incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Mihrişah Valide Sultan, III.Selim, imar faaliyeti, Nizam-ı Cedid

RÜSTEM BOZER - SERKAN SUNAY: ***Kula Meryem Ana Kilisesi Karamanlıca Mezar Taşları***

Kula'da Meryem Ana Kilisesi'nin yakın zamandaki restorasyonu sırasında bulunan bazı mezar taşları Karamanlıca olarak tabir edilen Yunan (Grek) harfli Türkçe metinlere sahiptir. Batı Anadolu'da Karamanlıca yazıldığı bilinen eserlerin şimdilik bilinmediği dikkate alındığında, Kula'daki örneklerin önemi daha da artıyor. Türkçe konuşan Kula'lı Ortodoksların bu mezar taşları, kilisenin 1837'de faaliyete geçmesinden itibaren yaklaşık 50 yıllık dönemi kapsıyor.

Mezar taşlarının anıtsal boyutları, formları, tasarım ve süsleme özelliklerinin yanı sıra bir taşın birden fazla kişi için kullanılışı gibi hususlar, Kula'daki Hristiyanların mezar taşı geleneği hakkında bilgiler sunuyor. 1890'lı yıllardan sonra yapılmış mezar taşına rastlanılmaması bu dönemde kilise çevresinin kapasitesini doldurduğu veya kentte başka bir alanın mezarlık olarak tahsis edildiğini düşündürüyor. Taşlardan birinde Türkçe metnin hem Ermeni hem de Yunan harfleriyle yazılması ayrıca önem taşıyor.

Anahtar Kelimeler: Kula, Meryem Ana Kilisesi, Mezar taşı, Karamanlıca

MERYEM KAÇAN ERDOĞAN: ***Balkanlarda Uluslararası Bir Organizasyon: İslimye Panayırı***

İslimye panayırı, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında kurulmuş olup çok sayıda yerli ve yabancı tüccarın katıldığı uluslararası bir organizasyona dönüşmüştür. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren faaliyetleri takip edilen panayır, genellikle bahar ve yaz aylarında kurulmuş, 4 ila 31gün süreyle açık kalmıştır. Panayırda imparatorluğun yakın ve uzak coğrafyasından getirilen mamul ve hammaddeler satışa sunulduğu gibi yabancı menşeli mallar da pazarlanmıştır.Ayrıca panayırda darphanenin hammaddelerinden olan sikke ve külçe alımı gerçekleştirilmiş, köle ticaretide yapılmıştır. Panayırda el değiştiren emtia dolayısıyla tahsil edilen vergiler, merkezi ve yerel ekonomi için önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur.

Savaş, ihtilal ve isyanlar dolayısıyla zaman zaman faaliyetlerine ara vermek zorunda kalan panayırda en önemli sorunların başında güvenlik gelmekteydi. Zira yüksek bir ticaret hacmine sahip olan ve binlerce tüccarı buluşturan panayırda eşkıyalık olaylarıyla sık sık karşılaşılmaktaydı. Bu durumda merkezi idare, hem panayıra ulaşan yollar üzerinde hem de panayırın açık kaldığı süre zarfında asayişi sağlamaya yönelik bir dizi tedbir almıştır. Bu kapsamda bölgeye gönderilen askeri birlikler ile yerel idarecilerin katkılarıyla tüccarın can ve mal güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Güvenliğin yanı sıra tüccarın şikâyet ettiği bir başka konu da görevlilerin kanunsuz ve haksız vergi talepleri idi. Yerli ve yabancı tüccarın dile getirdiği bu sorun, kanunlar ve ahidnâme maddeleri çerçevesinde çözüme kavuşturulmuştur.

Diğer uluslararası panayırlarda olduğu gibi İslimye panayırı da binlerce kişiyi aynı mekânda buluşturarak ticari işlevinin yanında sosyo-kültürel bir işleve de sahip olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İslimye, panayır, ticaret, güvenlik, vergi.

TURGUT SUBAŞI: ***Stratford Canning'in Raporlarına Göre Sultan Abdülmecid ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağı Nişanı (Knight Of The Garter)***

Sultan Abdülmecid Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü ve egemenliğini korumak, Rus müdahalesini en aza indirmek ve devleti yeniden yapılandırarak, kendi kendine yetebilecek duruma gelebilmek için, İngiltere gibi güçlü bir devletin desteği ve yardımının önemine inanıyordu. Bundan dolayı, on dokuzuncu yüzyılın en yetenekli diplomatlardan biri olarak kabul edilen İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi StratfordCanningile yakın bir diyalog ve dostluk kurmuştu. Onun Avrupa diplomasisi alanındaki tecrübelerinden istifade etmek istiyordu.

İngiltere ise, Avrupa'nın siyasal statüsü ve güç dengesinin kendi aleyhine bozulmasına kayıtsız kalmasının bedelinin ağır olacağının farkındaydı. Bu karşılıklı beklentiler ikili ilişkileri geliştirdi ve Kırım savaşıyla birlikte en üst seviyeye çıkardı. Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin gelişmesinde kilit isim ise StratfordCanning oldu. Canning'in Osmanlı Devleti'nin dâhili ve harici birçok sorunuyla ilgilenmesi ve zaman zaman neticelerine tesir etmiş olması, onu sıradan bir diplomatlığın ötesine geçirmiştir.

İngiltere'nin Osmanlı Sultanı üzerindeki nüfuzunu güçlendirmek için Dizbağı Nişanı iyi bir fırsattı. Nitekim Osmanlı-İngiliz ilişkileri 1856'da Sultan Abdülmecid'e Büyük Britanya asalet rütbelerinin en büyüğü sayılan Knight of the Garter (Dizbağı Nişanı) verilmesiyle doruk noktasına ulaştı. Dizbağı Nişanı İstanbul'da Kraliçe adına Büyükelçisi StratfordCanning tarafından takdim edildi. Bu alışılmışın dışında bir uygulamaydı. İlk kez bir Müslüman hükümdara ve aynı zamanda Müslümanların halifesine İngiltere'nin en büyük nişanı veriliyordu.

Anahtar Kelimeler: Abdülmecid, Canning, Dizbağı Nişanı, Osmanlı Devleti, İngiltere.

ZÜBEYDE GÜNEŞ YAĞCI: ***Berlin Antlaşmasından Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi***

Balkanlar XIX. yüzyılın getirdiği yeni fikirler ve siyasi akımların sonucunda Osmanlı hâkimiyetindeki milletler bağımsızlık için faaliyete başlamışlardır. Başta Rusya olmak üzere Osmanlı Devleti'ni paylaşmak isteyen Avrupalı devletler bu arzu ve istekleri desteklemişlerdir. Bu destek ve faaliyetler önce Yunanlıların Osmanlı Devleti'nden kopmuştur. Yunanlıları Bulgarlar, Sırplar ve nihayet Karadağlılar izlemiştir. Ancak bu faaliyetlerin getirdiği en önemli sorun bu bölgelerde yaşayan Müslüman nüfustu. Hıristiyan devletlerin ilk önceliği bölgelerindeki Müslüman nüfusu azaltmak olacaktır. Bu da büyük bir Müslüman nüfusun göç ettirilmesine sebep olmuştur. Fakat uygulanan bu politika göçmenler için sadece göç ettikleri bölgelerde verdikleri yaşam

mücadelesi değil aynı zamanda geride bıraktıkları malları sorununu ortaya çıkarmıştır. Berlin Antlaşması bu anlamda büyük bir değişimi ortaya koymuş, göçmenlerin geride bıraktıkları malları garanti altına almıştır.

Buradan hareketle makalede amacım Karadağ'ın Berlin Antlaşması ile bağımsız bir devlet olarak ilan edilmesinden sonra Karadağ topraklarında kalan bölgelerde yaşayan Müslümanların malları meselesini ele almak olacaktır. Karadağ Devleti'nin hâkimiyetinde yaşamak istemeyen ve çeşitli sebeplerle göç etmek zorunda bırakılan Müslümanlar Berlin Antlaşması gereği malları üzerindeki haklarını en azından gelirlerinde yararlanmak üzere devam ettirmeye çalışmaları ve yaşanan sorunlar makalenin temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karadağ, Balkan Yarımadası, Osmanlı Devleti, 93 Harbi, Azınlık

İSMAİL YAŞAYANLAR: ***Osmanlı Orta Doğusunda Tarımsal Üretimi Arttırma Çabalarına Bir Örnek: Yafa Ovası'nın Sulanması Projesi***

19. yüzyıla gelindiğinde Orta Doğu'da nehir kıyılarındaki tarım arazileri haricinde kalan bölgelerde, mevsimlik yağışlara bağlı kuru tarım yapılmaktaydı. Bu durum pek çok verimli arazinin işlenmemesi anlamına gelmektedir. Yağışlara bağımlı kalmadan tarımsal üretimi yaygınlaştırma ve hasılatı arttırma ancak ve ancak kapsamlı sulama projeleri ile mümkün olabilmektedir. Bu makalede su kaynaklarının kıt olduğu Orta Doğu temel alınarak Filistin bölgesinin bir kıyı şehri olan Yafa'da sulu tarım ve bahçeciliğin geliştirilmesine yönelik sulama projeleri ve bu bağlamda verilen imtiyazlar incelenecektir. Bölgede su kaynaklarına bağlı çatışmaların bugün dahi yaşandığı dikkate alınırsa, Yafa gibi bir şehirde sulama projesi gerçekleştirilmesi, hem devletin tarım politikalarına yönelmesi bakımından hem de Yahudi kolonilerinin iskan politikalarını değerlendirmek açısından oldukça önemli olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Yafa, Tarım, Sulama, Narenciye

SEVİLAY ÖZER: ***I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını***

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda sadece İtilaf Devletleri'ne karşı değil aynı zamanda salgın hastalıklara karşı da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu hastalıklar içerisinde yer alan, insandan insana bitler aracılığıyla bulaşarak salgın haline gelen tifüs, binlerce insanının hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Özellikle Kafkas Cephesi'nde büyük tahribat yaptığı anlaşılan tifüsün kısa zamanda halkın içerisine sirayet ederek toplu olarak bulunulan mektep, hapishane gibi yerleri tehdit etmesi so-

nucu tehlikenin büyüklüğünün farkına varılmıştır. O günkü koşullar altında sefaletin etkisiyle hızla yayılan bu hastalığa karşı, devlet vakit kaybetmeksizin önlem almaya çalışmıştır. Temizliğin, salgının durdurulmasındaki işlevi göz önünde bulundurularak, temizleme evleri, hamamlar açılmış, halkın bilgilendirilmesine gayret edilmiştir. Ancak alınan tedbirlere rağmen su sıkıntısının ve sabun kıtlığının olduğu bir dönemde mücadelenin istenilen şekilde yürütülemediği aşikârdır. Hastalığın ciddiyeti nedeniyle bütün mülki amirlerin teyakkuza geçirildiği bu yıllarda, bitlerin imhası için imkânlar dâhilinde fırınlardan, tandırlardan, buğu sandıklarından, kükürt odalarından yararlanılma yoluna gidilmiştir. Hatta çoğunluğu sağlık görevlisi olmak üzere birçok kişiye, tifüse karşı kısıtlı şartlar altında hazırlanan aşılardan uygulanmıştır. Savaşın sonuna gelindiğinde tifüs mücadelesinde önemli bir mesafe kaydedilmiş olmakla birlikte bu durum o yıllarda yaşanan felaketin acılarını küllendirmeye yetmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Tifüs, Lekeli Humma, I. Dünya Savaşı, Salgın Hastalık

PIOTR NYKIEL: ***1916 ile 1919 Yılları Arasında Krakov Müstahkem Mevkii Hastanelerinde Osmanlı Askerleri (Polonya Kaynakları Işığında)***

1916 ile 1919 yılları arasında, o zamanki Krakov Müstahkem Mevkii hastanelerinde en az 50 Osmanlı askeri bulunmuştu. Bu askerlerin 47'si, 15. Kolordu subay, astsubay ve erlerinden oluşmaktaydı. İşbu birlik, 1916 ile 1917 tarihleri arasında Alman Güney Ordusu bünyesinde Doğu Galiçya Cephesinde savaşmıştı. Kalan üç asker ise, 1914 ile 1918 tarihleri arasında Kafkas Cephesinde savaşan birliklerde görev yapmış ve muhtemelen Rus esaretinden vatanlarına Polonya üzerinden dönerken 1919 yılında Krakov'a gelmişlerdi.

Söz konusu askerlere ait ayrıntılı kimlik ve adres bilgileri, birbirinden bağımsız olarak oluşturulmuş iki arşiv kaynağında bulunmaktadır:

Bunların birincisi, Krakov Türkolojisinin kurucusu Prof. Tadeusz Kowalski'nin Ekim 1917'de yazdığı not defteridir. „Materiały dialektologiczne tureckie, przeważnie niewydane" [Çoğunluğu Yayımlanmamış Türk Diyalektoloji Materyali] başlıklı bu defter, Krakov'daki Polonya Bilim Akademisi ve Polonya Yetenek Akademisi Bilim Arşivi'nde bulunmaktadır. İkincisi ise, Krakov Belediyesi Mezarlıkları Müdürlüğü Arşivi'nde muhafaza edilen "postmortem inceleme sertifikaları"dır. Bu iki kaynak üzerinde yapılan arşiv araştırması neticesinde, işbu makalede yer alan iki asker listesi oluşturuldu. Ayrıca, makalede askerlerin kimlik ve adres bilgilerinin yanısıra Galiçya Cephesiyle ilgili ve daha önce hiç yayımlanmamış şarkılar ile Krakov'da medfun Osmanlı şehitlerinin mezarlarıyla ilgili bilgiler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Galiçya Cephesi, Kafkasya Cephesi, Galiçya Şehitleri, Tadeusz Kowalski, Krakov Türkolojisi, Krakov Rakowice

NECDET HAYTA - TUĞBA BELENLİ: ***Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar***

Uzun yıllar süren savaşlar sonrasında başlayan ve üç yılı aşkın bir süre devam eden Türk Kurtuluş Savaşı, bilindiği üzere, çok zor maddi şartlar altında yaşam mücadelesi veren Anadolu'dan yürütülmüştür. Bu araştırmanın temel amacı, milli mücadelenin devam ettiği yıllarda TBMM Hükümeti tarafından, öncelikle savaş mağdurlarına olmak üzere, uygulanan sosyal politikaları tespit etmektir. Maddi anlamda büyük yoklukların yaşandığı ve neredeyse bütün kaynakların askeri harcamalara ayrıldığı bu dönemde, halk için yapılanlar diğer bütün dönemlere göre daha önemli ve anlamlıdır. Çalışmada TBMM Hükümeti'nin, resmi olarak devlet olmasının öncesinde, milli mücadele döneminin kendine has sorunları karşısında uyguladığı sosyal politikaları incelenmiştir. Öncelikli meselenin savaşın kazanılıp, bağımsızlığı elde etmenin olduğu bu dönemde, askeri harcamalardan sonra kalan her kuruşun halka hizmet için harcanması, takdire şayan bir olaydır.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele Dönemi, Sosyal Politika, TBMM Hükümeti

İDRİS YÜCEL: ***Yabancı Okullar ve Kültürel Milliyetçilik: Bursa Amerikan Kız Koleji Tanassur Hadisesi (1928)***

Bu çalışma, Amerikalı misyonerlerin döneme ait yazışma ve raporları temelinde, tanassur hadisesini ve okulun kapatılış sürecini yeniden değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu değerlendirmenin ilk hedefi Amerikalı misyonerlerin, Protestanlık propagandası yoluyla tanassur hadisesine yol açıp açmadıklarını açıklığa kavuşturmaktır. Ayrıca bu çalışmada, tanassur hadisesi kapsamında Cumhuriyet önderlerinin yabancı okulları algılayış biçimlerine dair yerli basın ve bahsi geçen misyoner raporları üzerinden ipuçları aranmaktadır. Misyoner okulları konusu 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren yalnızca Osmanlı devlet ricalini ciddi manada meşgul etmekle kalmamış Cumhuriyetin erken dönemlerinde de güncelliğini korumuştu. Bursa Amerikan Kız Koleji'ndeki bazı Müslüman öğrencilerin din değiştirmesine binaen okulun 1928 yılında kapatılması, erken Cumhuriyet yıllarındaki yabancı okulların yeniden tanımlanması hususunda önemli bir kilometre taşı oldu. Birçok akademik araştırmaya konu olan Bursa Amerikan Kız Koleji'ndeki tanassur hadisesine dair yargılama süreci, çoğunlukla yerli kaynaklar ve hatıratlar ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Okulun kapatılması sıklıkla Cumhuriyet'in Tevhid-i Tedrisat temelindeki laik eğitim prensipleriyle bağdaştırılmıştır. Ancak yeni Türkiye'nin ulus inşa sürecinde harici dinamiklerin saf dışı bırakılması yönündeki adımlar, kültürel milliyetçiliğin önemli bir boyutu olarak algılanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Amerikan Bord, Misyonerlik, Misyoner Okulları, Bursa Amerikan Kız Koleji, eğitim

Abstracts

AYŞEGÜL AYKURT - HAYAT ERKANAL: ***Archaeological Evidence for an Early Second Millennium BC Potter's Kiln at Liman Tepe***

This article will focus on a pottery kiln which is dated to the transition phase between the Early Bronze Age and the Middle Bronze Age in Liman Tepe. The kiln is not only important in terms of being one of the earliest examples on the Western Anatolian coast, but also for the local pottery sherds amongst its debris. They demonstrate the continuation of relationships with Central Anatolian cultures which began in the early periods. Very few centers in Western Anatolia have levels from the Early Bronze to Middle Bronze Age phase. This transition phase is being investigated in a comprehensive manner at Liman Tepe and this will provide an important contribution to understanding the region's chronology.

Key Words: Western Anatolia, Transition Period from the Early Bronze Age to the Middle Bronze Age, Pottery Kiln

YASİN MERAL: ***Islamic Elements in the Writings of the Jewısh Scholar Suadia Gaon (d.942)***

Saadia, known as Sa'id bin Yusuf el-Fayyumî in Islamic world, plays an important role in Jewish tradition. He is the first scholar who wrote in Arabic among Jewish scholars. Saadia pioneered later Jewish scholars in transmitting Judaism via Arabic language. Having passed his entire life in Islamic civilization, Saadia used Islamic terms and expressions extensively. These uses have later become standart use of many Jewish scholars expressing Judaism in Arabic. To what extend these uses are Islamic or Arabic (linguistic) is discutable. The case can be different from one term to another. In this article, we examine each Islamic terms in Saadia's writings and evaluate them in their contexts.

Key Words: Saadia Gaon, Naskh, Islam, Qur'an, Judeo-Arabic, Torah, Arabic.

VURAL GENÇ: ***A Persian Prescription Attributed to Kanuni Sultan Süleyman's Padogra Disease***

A Persian document, numbered TSMA. E. 3146 and held at Topkapı Palace Archives, contains a prescription in which a physician describes his patient's disease. Although the preparer of it is not mentioned in the document clearly, it has been identified as a Persian prescription written for Kanuni Sultan Süleyman by an unknown Iranian physician. Based on the physician's identification of the disease and some recommendations by him, in parallel with the Kanuni's podagra disease, we will argue that the prescription might have been written for the sultan when he suffered from podagra disease, and at that time imperial physicians were not be able to cure him. Based on the fact that the physician did not possess the remedy himself, we will assert that the prescription might have been sent from Iran by the physician to contribute to the remedy of the sultan's podagra disease.

Key Words: Kanuni Sultan Süleyman, podagra disease, Iranian physicians, Ottomans, Safavids.

ÖZLEM BAŞARIR: ***In the Light of the Estate Records Diyarbekir Voyvodas Heritages from Ottoman Provincial Administrators in XVIIth and XVIIIth Centuries***

Estate and heritage records is a group of sources that assures to make significant determinations regarding to Ottoman social and economic life. The heritage registrations that are going to be examined belongs to a group called voivodes those become prominent in the society with the opportunities they obtained under existing conditions of the period especially the tax gathering right. Diyarbekir voivodeship muqataa is described as an administrative headquarters and also it is the place for gathering iltizam and malikâne revenues. At this study, heritage registrations of Kürd Mehmed Ağa (1672/73), Uzun Ali Ağa (1694/95), Halil Ağa (1729/30), Sem'an-zâde Ahmed Ağa (1765/66), Şeyh-zâde İsmail Ağa (1785/86) who are the mediator or substitute administrator and investigators of the Diyarbekir voivodeship muqataa is going to be under debate. It will be possible to track not only how these attendants distinguishes from the society with their tax gathering right and "kapucubaşı" title they possessed but also which perspective did they evaluate these kind of privileges. This study aims to contribute new positioning attendants' identities which are positioned by new expansions of existing monetary and governmental constitution at XVIIth and XVIIIth centuries.

Key Words: Estate and heritage records, Voivode, Ottoman State, The Province Administrative Organization

A. HİLÂL UĞURLU: ***Architectural Patronage on the Trail of a Political Project: a Rereading of the Queen Mother Mihrisah's Building Activities***

Queen Mother Mihrisah, who has always been in a close relationship with her son and endorsed his "modernization" project in every way, also supported his agenda with her building activities. Yet, contemporary scholarship depicts her as "a religious and charitable Queen Mother" and the relevant academic studies accordingly focus on her complex in Eyup and the various water structures she commissioned in Istanbul. However, Mihrisah's architectural patronage should not be treated independently from the political agenda of Selim III, of which she was one of the foremost supporters. The fact that Queen Mother Mihrisah was the patron of the mosques, baths, and fountains built inside most of the military barracks in Istanbul, excluding the Uskudar Barrracks, supports this view.

In this study, the architectural activities and the patronage of Queen Mother Mihrisah will be examined in the context of her endorsement of Selim III's political project.

Key Word: Queen Mother Mihrisah, Selim III, building activities, new order

RÜSTEM BOZER - SERKAN SUNAY: ***Karamanlidika Tomb Stones of Meryem Ana Church in Kula***

In Kula, some of the tombstones was founded during the recent restoration works of Meryem Ana (Mother Mary) Church have some texts which was written in Turkish by using Greek letters, also known as Karamanlidika. The importance of these samples in Kula, are increasing in consideration of absence of tombstones which have Karamanlidika texts in western Anatolia. We are learning some informations about orthodoxes of Kula from their tombstones which can be dated approximately between 1840's and 1890's.

The monumental size, form, design and decoration style of the tombstones and usage of same stone for more than one person are exhibiting tombstone tradition of Christians of Kula. The absence of tombstones dated after 1890's is evoking that the cemetery of church was fulfilled capacity or another field was assigned as a cemetery in the city in these period. It is also important that one of the tombstone's Turkish text written by using both Armenian and Greek letters.

Key Words: Kula, Meryem Ana Church, Tombstone, Karamanlidika

MERYEM KAÇAN ERDOĞAN: ***An International Organization in the Balkans: İslimye Fair***

İslimye Fair was established in the Balkan lands of the Ottoman State and turned into an international organization in which many local and foreign merchants partici-

pated. The fair of which the activities can be traced as of the beginning of the 18th century was organized generally in summer or spring months and stayed open for a period between 4 to 31 days. Goods of foreign origin as well as products and raw materials brought from four corners of the empire, close and distant, were marketed. Moreover, purchase of *sikke* and bullion which were among raw materials of the mint were transacted in the fair and also slaves were traded. Taxes collected due to goods exchanged in the fair became a major source of income for the central and local economy.

Security was the main problem in the fair which had to cease its activities at intervals because of war, coups and riots. Banditry was seen frequently in the fair, which had a huge volume of trade and brought thousands of merchants together. In this situation, the central administration took a range of measures so as to maintain the order and safety on the roads to the fair during the period when the fair was open. In this respect, effort was given to ensure merchants' security of life and property by means of military troops sent to the region and with the contributions of local governors. Besides security, another matter merchants complained about was illegal and unjust tax demands of the officers. This problem expressed by local and foreign merchants was solved within the framework of laws and contractual articles.

As in other international fairs, İslimye Fair too had a socio-cultural function also beside its commercial function of gathering thousands of people together in the same place.

Key Words: Ottoman State, İslimye, fair, commerce, security, tax.

TURGUT SUBAŞI: ***Sultan Abdülmecid and the Granting of Knight of the Garter by Great Britain in Accordance With the Reports of Stratford Canning***

Sultan Abdülmecid believed in the importance of gaining the support of Great Britain in order to preserve the territorial integrity and sovereignty of Ottoman Empire, to minimize the interference of Russia, and to restructure the state that is self-sufficient. Therefore he developed a close friendship and established a close dialogue with ambassador of Great Britain in Istanbul, Stratford Canning, who was accepted as one of the most talented diplomats of 19th century. Abdülmecid wanted to take advantage of his vast diplomatic experiences.

On the other hand, Great Britain was aware that it would cost Britain highly to remain unresponsive to the change of political status and balance of power in Europe against her interest. Those mutual expectations developed the bilateral relations and those relations peaked with the Crimean War. The key person in the Anglo-Ottoman relations was Stratford Canning. His dealing with Ottoman Empire's domestic and foreign problems and having some effects on their results made him more than a diplomat.

Knight of the Garter was a good chance for Great Britain to enhance its dominance on Ottoman Sultan. Thus, by honoring Sultan Abdulmecid with the Knight of the Garter in 1856, the highest noble title of Great Britain, the British and Ottoman relationship reached its zenith. The Knight of the Garter was presented by Stratford Canning on behalf of the Queen in Istanbul. That was an extraordinary practice. For the first time, the highest order of the British Empire was given to a Muslim sovereign and also the Caliph of the Muslims.

Key Words: Abdülmecid, Canning, Knight of the Garter, Ottoman Empire, Great Britain

ZÜBEYDE GÜNEŞ YAĞCI: ***The Issue of Muslim Lands Left in Montenegro after the Treaty of Berlin***

As a result of the new ideas and political developments in the 19th century, the nations under the Ottoman rule in the Balkans aspired for independence. Notably Russia and other European states that wanted to share the lands under the Ottoman Empire supported their desire and willingness. With their support, Greeks became the first nation to get detached from the Ottoman Empire, followed by Bulgarians, Serbs and finally Montenegrins. The most important problem that resulted from the detachment of nations was the Muslim population living in these areas. The first priority of the Christian states in the regions was to reduce the Muslim population-a policy that led to the displacement of large Muslim population. However, this policy not only caused the Muslims struggle for their lives in the new emigrated regions but also raised the question of their lands and goods that were left behind. In this sense, the Treaty of Berlin has revealed a major change by securing immigrants' belongings that they left behind.

In this article I aim to examine the issue of lands and goods left in the territory of Montenegro by the Muslim population after the proclamation of Montenegro as an independent state by the Treaty of Berlin. The article is based mainly on the problems faced by the Muslim population which emigrated from Montenegro for various reasons and for not wanting to live under the Montenegrin state sovereignty and their continuing activities to exercise their rights on their belongings, at least through receiving revenue on their goods.

Key Words: Montenegro, Balkan Peninsula, Ottoman State, 93 War, Minority

İSMAİL YAŞAYANLAR: ***An Example of Efforts to Increase Agricultural Output in the Ottoman Middle-East: the Irrigation Project of the Jaffa Valley***

In the 19th century, in regions that lay outside the agriculture lands along the shores of rivers in the Middle East, dry agriculture that was affiliated with seasonal precipitation was practiced. This situation meant that many productive lands were not farmed. The spread of agriculture production without being dependent on precipitation and an increase in production was only possible with a wide-ranging irrigation project. This paper takes as its basis the Middle East, which was limited in water resources and examines the irrigation projects that were developed for irrigated agriculture and gardening in Jaffa, a seaside Palestinian city; in addition, the concessions that were granted in this context will be examined. If we take into account that the conflicts affiliated with water sources in this region still continue today, the development of an irrigation project in a city like Jaffa, both from the aspect of the direction of state agricultural policies and for evaluating the settlement policies of the Jewish colonies, is extremely important.

Key Words: Ottoman, Jaffa, Agriculture, Irrigation, Citrus

SEVİLAY ÖZER: ***Typhus (Spotted Fever) Epidemic in Ottoman Empire during World War I***

Ottoman Empire had to struggle with epidemic diseases during the First World War besides struggling with entente states. Among these diseases, typhus, which infected many people through pediculus, had become an epidemic and thousands of people died because of the disease. It is understood that the disease especially caused serious damage in Caucasian front and after spreading to places such as schools and jails, the disease was widely seen among public. Against this serious epidemic, which spread very fast because of the poverty, the state attempted to take precautions without losing time although there were insufficient means. Cleaning houses and hammams (Turkish baths) were established as it was understood that cleaning was very important in preventing the disease, and it was attempted to inform people about the epidemic. But it is obvious that, despite all these precautions, the struggle wasn't successful because of the scarcity of water and soap. Because of the seriousness of the disease, all of the administrative chiefs were put on full alert and many significant steps and precautions were taken in order to prevent and end the epidemic. Bake houses, tandouris, special vapor cases

and sulphuring rooms were used for this purpose. In addition to these, many people, most of whom were health officers, were vaccinated under limited conditions. At the end of the war, although there was an important progress, it wasn't enough to stop the pain and sufferings because of losses in these years.

Key Words: Typhus, Spotted Fever, World War I, Epidemic

PIOTR NYKIEL: ***Ottoman Soldiers in the Hospitals of the Krakow's Fortified Zone Between 1916-1919 (In the Light of Polish Sources)***

In 1916-1919 in the then hospitals of the Krakow Fortified Zone were quartered at least 50 Ottoman soldiers. Most of them, i.e. 47, were the officers, non-commissioned officers and soldiers of the XV Corps – the unit which in 1916-1917 fought within the German Southern Army on the Eastern Galician Front. The remaining three soldiers served in the units deployed on the Caucasian Front between 1914 and 1918 and most probably came to Krakow in 1919 on their way back home from Russian captivity.

The personal details and addresses of the above-mentioned soldiers can be found in two separately created archival sources:

The first of them is a notebook written in October 1917 by the founder of the Krakow Turkish Studies Department Prof. Tadeusz Kowalski. This source was titled „Materiały dialektologiczne tureckie, przeważnie niewydane" [Mostly unpublished materials on Turkish dialectology] and can be found in the Scientific Archive of the Polish Academy of Sciences and the Polish Academy of Learning in Krakow. The second one are the "certificates of postmortem examination" preserved in the Administrative Archive of the Krakow Municipal Cemeteries. As a result of research work conducted upon the above mentioned sources, two lists of military personnel have been drawn up and published within this article. Besides the soldiers' personal details and addresses, the article contains some songs about the Galician Front (never published before) and information on the Ottoman soldiers' burials in Krakow.

Key Words: Galician Front, Caucasian Front, Galician martyrs, Tadeusz Kowalski, Turkish Studies Department in Krakow, Rakowice Cemetery in Krakow

NECDET HAYTA-TUĞBA BELENLİ: ***Social Policies Implemented by TBMM Government during the Years of War of Independence***

As known, Turkish Independence War, which was initiated after long years of wars and lasted for more than 3 years, was administered from Anatolia that was then struggling with hard financial situations. The main purpose of this study is to determine the social policies, which were implemented by TBMM Government primarily on the war wearies during the years of war of independence. During those years when very difficult financial situation was experienced and almost all funds were reserved for military expenditures, the things, which were made for the public, are more significant and meaningful compared to all other times. This study focuses on the social policies implemented by TBMM Government before becoming the official state against the problems of war of independence. During that period, where the primary goal was to win the war and declare independence, disbursement of each penny remaining after military expenditure for the public is applaudable.

Key Words: Years of war of independence, Social Policy, TBMM Government.

İDRİS YÜCEL: ***Foreign Schools and Cultural Nationalism: Proselytizing Incident at the Bursa American Girls' Lycee (1928)***

This study aims to reexamine the closing of Bursa American Girls' Lycee and proselytizing incident within the scope of correspondences and reports belong to American missionaries. Initial intention of the study is to shed light on the nature and cause of proselytizing incident whether it was a result of missionary propaganda or not. Furthermore, it investigates the foreign school perception of ruler elite of the republic between the lines of Turkish press and missionary reports. Missionary schools were not a source of concern for only Ottoman rulers during the 19th Century onwards but also for those of the early Republic. Closing of the Bursa American Girls' Lycee in 1928 due to proselytizing of some of the Muslim students paved the way to redefine mission schools in Turkey. The proselytizing incident at the college has been subject for a great deal of studies mainly based on local sources and memoirs. These studies widely inclined to attach the closing of the college to secularist education policies endorsed by the Law for Unification of Education (Tevhid-iTedrisat-Kanunu) in 1924. Nevertheless, attempts to eliminate external agents in the course of nation-building process during early Republic period should be read as part of cultural nationalism.

Key Words: Turkey American Board, Missionary, Mission Schools, Bursa American Girls'Lycee, education

BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TİFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtmalar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e., a.g.m.,* veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalcık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalcık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:
Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhıye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277 ve 217
e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the Belleten is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article

shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalcık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalcık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalcık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalcık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600,* çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies: Page

AYKURT, AYŞEGÜL - ERKANAL, HAYAT: Archaeological Evidence for an Early Second Millennium BC Potter's Kiln at Liman Tepe 1

MERAL, YASİN: Islamic Elements in the Writings of the Jewısh Scholar Suadia Gaon (d.942)..... 23

GENÇ, VURAL: A Persian Prescription Attributed to Kanuni Sultan Süleyman's Padogra Disease 41

BAŞARIR, ÖZLEM: In the Light of the Estate Records Diyarbekir Voyvodas Heritages from Ottoman Provincial Administrators in XVIIth and XVIIIth Centuries..... 59

UĞURLU, A. HİLÂL: Architectural Patronage on the Trail of a Political Project: a Rereading of the Queen Mother Mihrisah's Building Activities..... 85

BOZER, RÜSTEM - SUNAY, SERKAN: Karamanlidika Tomb Stones of Meryem Ana Church in Kula..... 103

KAÇAN ERDOĞAN, MERYEM: An International Organization in the Balkans: İslimye Fair..... 123

SUBAŞI, TURGUT: Sultan Abdülmecid and the Granting of Knight of the Garter by Great Britain in Accordance With the Reports of Stratford Canning 157

GÜNEŞ YAĞCI, ZÜBEYDE: The Issue of Muslim Lands Left in Montenegro after the Treaty of Berlin..... 177

YAŞAYANLAR, İSMAİL: An Example of Efforts to Increase Agricultural Output in the Ottoman Middle-East: The Irrigation Project of the Jaffa Valley 201

ÖZER, SEVİLAY: Typhus (Spotted Fever) Epidemic in Ottoman Empire during World War I 219

NYKIEL, PIOTR: Ottoman Soldiers in the Hospitals of the Krakow's Fortified Zone Between 1916-1919 (In the Light of Polish Sources) 261

HAYTA, NECDET - BELENLİ, TUĞBA: Social Policies Implemented by TBMM Government during the Years of War of Independence..... 279

YÜCEL, İDRİS: Foreign Schools and Cultural Nationalism: Proselytizing Incident at the Bursa American Girls' Lycee (1928) 307

Book Review:

BEDİR AKÇELİK, AYŞE: Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*..... 329

Turkish Abstracts..... 333

Abstracts..... 341

Belleten Journal Editorial and Application Requirements (in Turkish) 349

Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English) 353

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXX No. 287

April 2016

ANKARA – 2016